Давньоруський Чернігів

Олександр Моця · Андрій Казаков

Олександр Моця
Андрій Казаков

Давньоруський Чернігів

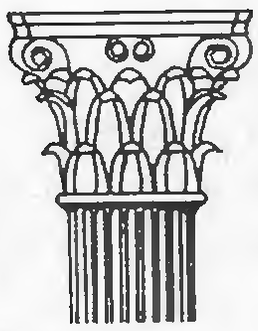

«Стародавній Світ»
Київ – 2011

УДК 904.4 (477.51) «653»
ББК Т4 (4Укр 1–4Чер–2Ч) 431.2–425

М-862

Моця О., Казаков А. **Давньоруський Чернігів.**– К.: «Стародавній Світ», 2011.– 316 с. + 32 с. кольор. вклейка.

В книзі на основі систематизації та аналізу усіх наявних свідчень літописних джерел, а також чисельних археологічних та антропологічних матеріалів, висвітлюється історія одного з найзначніших центрів Київської Русі – міста Чернігова на Десні – починаючи від його появи близько 1300 років тому і до трагічної події 1239 р. (взяття й розграбування військами хана Батия). Видання багато ілюстроване.

Для істориків, археологів, краєзнавців, викладачів, студентів, також усіх тих хто цікавиться історичним минулим України.

На обкладинці – панорама давньоруського Чернігова
у виконанні художника Г. Петраша.

Друкується за рішенням Вченої ради
Інституту археології НАН України

Науковий редактор
член-кореспондент НАН України Г. Ю. Івакін

Рецензенти
доктор історичних наук В. М. Ричка
доктор історичних наук Л. П. Михайлина

ISBN 978-966-2608-02-1

© Моця О., Казаков А., 2011
© Інститут археології НАН України, 2011
© Видавництво «Стародавній Світ», 2011

ЗМІСТ

Вступ 7

Розділ 1. Свідчення писемних джерел про давньоруський Чернігів 23

Розділ 2. Дитинець 50

Розділ 3. Посадські райони міста 90

Поділ 91

Окольний град 97

Передгороддя 118

Розділ 4. Некрополь – «місто мертвих» 185

Розділ 5. Чернігівська округа та монастирі 230

Заключення 258

Архівні матеріали 273

Література 276

Додаток 1. Мешканці чернігівського дитинця:
антропологічне дослідження (*Долженко Юрій, Потєхіна Інна*) 279

Додаток 2. Ковальське ремесло давньоруського Чернігова
за даними металографічного аналізу:
попередні результати (*Коваль Олександр*) 297

Додаток 3. Дослідження залишків текстилю давньоруського
часу з розкопок Чернігова 2006–2009 рр. (*Крупа Тетяна*) 303

ВСТУП

«...гегемон всього Українського Лівобережжя»

Михайло Грушевський

Так назвав стародавнє місто на Десні відомий український історик і політичний діяч академік М. Грушевський, під редакцією якого у вже далекому для нас 1928 р. вийшла збірка наукових праць «Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали». Але Михайлу Сергійовичу були притаманними не лише строгий академічний стиль викладення матеріалу чи блискуча політична полеміка із загальних питань тогочасного життя, але й певні ліричні відступи, коли це було потрібно:

«Серед темних лісів і зелених лук, помережана широкими смугами мочарів і повільних замулених річок, дрімає нинішня Чернігівщина, здалека прислухаючись до гомону нового життя. І серед неї її старий історичний осередок, наша українська Равенна – Чернигів, задумано мріє про колишнє життя серед своїх старинних церков, музеїв і архівів – облишений новішою динамікою українського життя... Життя пішло геть далеко на полудне, ближче до моря, до вугля, до заліза – залишивши Півночі сі старі церкви, панські садиби, козацькі гробовища, останки співацьких степів, фольклорні скарби й діялектичні пережитки – багатющі наукові й національні клейноти, – з собою понісши засоби нової економічної і соціялістичної активности й широкі перспективи нового будівництва». Звичайно, з часів написання цих рядків ситуація в деснянському краї змінилася кардинально, але сива давнина все ж захоплює широкі маси читачів та викликає до себе увагу нових поколінь науковців, які розкривають нові сторінки багатої та яскравої історії міста починаючи ще з часів Київської Русі.

Зокрема академік НАН України П. Толочко у своїй праці «Київ і Чернігів в IX–XIII ст.» звертає увагу на тісні зв'язки столиці Русі і згаданого центру протягом всієї давньоруської історії – аж до навали в XIII ст. орд хана Батия. Та відомий науковець відзначає і певні характерні риси таких контактів та протистояння у боротьбі за зверхність над іншими гілками пануючого тоді князівського роду Рюриковичів – як в ті періоди, коли чернігівські князі перебували у союзних відносинах з великими київськими зверхниками, так і тоді, коли вони складали їм своєрідну політичну опозицію. «На відміну від ряду інших центрів Русі опозиція Чернігова викликалася бажанням його не до автономії, відділення від Києва, а до збереження загальноруської єдності шляхом утвердження на

київському столі представників Чернігівської династії» – пише він у своїй вищезгаданій праці. Але такі глобальні процеси повинні стати темою інших спеціальних досліджень. В даній роботі автори ставлять перед собою лише одне конкретне завдання: дати загальну характеристику усіх наявних матеріалів, що дозволяє в загальних рисах відтворити життя в давньоруському Чернігові.

У своїй науковій статті «1300 чи 1110?» відомий дослідник цього середньовічного граду В. Коваленко відзначає, що питання чому саме Чернігову судилося протягом багатьох століть відігравати провідну роль в історії Північного Лівобережжя, є не менш важливим та принциповим і для сучасного розуміння ранніх етапів його історії. Відповідь на нього дослідники вбачали у сприятливих природних умовах і, насамперед, у розташуванні міста якраз на березі Десни – значної торговельної й транспортної артерії Східної Європи. Розгалужена система приток та волоків не лише пов'язували цю річку з Азовським, Балтійським, Каспійським та Чорним морями і басейнами майже всіх великих річок цієї частини Європи, а й фактично замикала в суцільне кільце водних шляхів усі її допливи. Нижче сучасного обласного центру в Десну не впадає жодна більш-менш значна притока. Тож подібно київським горам чернігівські висоти відігравали роль потужного своєрідного замку, котрий не лише замикав більшу частину течії самої Десни, а й дозволяв тримати під контролем практично увесь її широкий басейн.

Проте вплив природного фактору далеко не обмежувався лише розміщенням Чернігова на правому березі Десни. Місто займало виключно важливе місце на Дніпровському Лівобережжі, знаходячись у своєрідному фокусі великої фізико-географічної області – Чернігівського Полісся, де сходяться межі п'яти районів останнього: Любецько-Чернігівського, Замглайсько-Седнівського, а також Нижньососновсько-Середньодеснянського, Дніпровсько-Нижньодеснянського й Козелецько-Куликівського. На території самого міста та в його найближчих околицях сходяться також чотири типи ландшафтів: Любецько-Чернігівська моренно-зандрова рівнина, Ріпкінсько-Чернігівська лесова рівнина, котрі межують по р. Стрижень, Дніпровсько-Замглайська заболочена рівнина, що близько підходить до Чернігова з північного сходу, а також алювіальна рівнина широкої деснянської заплави. Значною різноманітністю відзначається в районі міста і грунтовий покрив. Так, з півдня до Чернігова підходить чималий пласт дерново-слабопідзолистих піщаних грунтів, із заходу та північного заходу – дерново-слабо і середньопідзолисті піщані, глинисто-піщані та ясно-сірі й сірі лесові, з півночі та північного сходу – дерново-слабо і середньопідзолисті супіщані й суглинисті та темно-сірі лесові опідзолені, а в заплаві самої Десни знаходилися лугові та алювіально-лугові грунти. Значні площі займали навколо Чернігова соснові, широколистяно-соснові, дубові й березові ліси. Зазначена природна різноманітність створювала найбільш сприятливі умови для господарської діяльності й значною мірою спричинила прискорений розвиток мікрорегіону ще в часи формування державності у східних слов'ян.

Природа сама підготувала для цього усі необхідні топографічні умови: територія, де і виник Чернігів, являє собою найбільш підвищену (понад 30 м) ділянку правого берега Стрижня та Десни на відрізку течії останньої нижче гирла р. Снов, ще й до того непогано захищену майже зусібіч різноманітними перепонами.

Найбільш потужною серед них є сама р. Десна, що омиває підніжжя тераси з південного сходу. За свідченням М. Маркевича, ще у XIX ст. вона сягала 110 саженів завширшки при глибині до 18 саженів (слід нагадати, що 1 сажень дорівнює 213,36 см). Значення цієї перепони підсилювалося широкою (до 9 км), місцями заболоченою, лівобережною заплавою Десни, до того ж прорізану численними старицями та озерами, що практично унеможливлювали штурм міста з цього напрямку.

Важливу роль відігравала і р. Стрижень – права притока Десни – русло якої прикривало східний та північно-східний напрямки оборони міста, а його стариці – південний та південно-західний. Сьогодні практично знищена варварським природокористуванням, річка Стрижень ще у XIX ст. мала глибину до 3 аршинів при ширині у 25 (1 аршин дорівнює 71,12 см), а в його гирлі якраз і було обладнано гавань для купецьких суден подібно до київської р. Почайни.

Додатковими перепонами були й кілька невеликих ручаїв, що впадали в Стрижень та Десну, протікаючи, судячи з результатів геологічного буріння, в районі сучасних І міської лікарні (північно-західна частина літописного передгороддя), Центрального ринку та проспекту Перемоги (південно-західна та центральна частина Передгороддя) та в деяких інших місцях.

Другою важливою лінією природного захисту стали високі (понад 30 м) та ще й урвисті схили деснянської тераси і численних ярів, що прорізали її. Додатково ескарповані (тобто підрізані) у відповідних місцях, вони надійно захищали південний (з боку Десни) та південно-західний (від Холодних ярів) напрямки. За кілька кілометрів на північ від міста також знаходилися глибокі й розгалужені яри, що виходили в долину Стрижня.

Найдавніше городище виникло на виступаючому в заплаву мисі, утвореному гирлом того ж Стрижня та правим берегом Десни, що був своєрідним природним фокусом найближчої просторової структури. Знаходячись на перетині головних природних напрямків, він займає панівне становище в оточуючому ландшафті. Його головною природною віссю є лінія схилів високої правобережної тераси, що була чіткою межею двох основних типів ландшафтів Чернігівського Полісся. Дві інші природно-просторові вісі проходять вздовж русел Десни та Стрижня, перетинаючись під кутом маже 45 градусів з головною віссю. При цьому найбільш висока точка мису, розташована на самому його куті, далі від інших виступає в заплаву Десни. Це забезпечувало найбільш сприятливі можливості для контролю над усією прилеглою територією, оскільки будь-яка інша ділянка схилів на північ чи південь від цього мису була не лише більш віддаленою від річки, але й перекривається ним, що в свою чергу значно зменшувало візуальний огляд місцевості. Таким чином, дана ділянка

мису займає виключне місце в ландшафті Чернігова та й усього мікрорегіону і є своєрідною стратегічною домінантою. А тому саме ця точка (урочище Цитадель або ж Верхній Замок) і була обрана для побудови давнього граду, котрий, враховуючи територію розповсюдження знахідок найдавнішого періоду, став найбільшим у всьому Подесенні. До городища прилягало значне за площею відкрите поселення, за межами якого знаходилося язичницьке капище й найдавніший могильник з похованнями за обрядом кремації на стороні від майбутнього захоронення.

Слід відзначити, що зацікавленість чернігівськими старожитностями з'явилася вже у XVIII ст., але власне археологічні роботи на території сучасного українського обласного центру розпочалися лише в 70–80-ті роки XIX століття і довгий час обмежувалися розкопками курганів. Такі роботи проводив уродженець Чернігівщини професор Д. Самоквасов, а результати його досліджень були представлені в таких відомих працях як «Могили Руської землі», «Могильні старожитності Сіверянської Чернігівщини» та інших. А метою робіт відомого українського дослідника М. Макаренка у 1923 р. стало вивчення Спаського собору XI ст.

Ці археологічні роботи, як і деякі інші польові дослідження, знайшли відображення на сторінках вищезгаданої збірки 1928 р., де в основному були підбиті підсумки вивчення на той час даного мікрорегіону, і сам М. Грушевський у статті «Чернігів і Сіверщина в українській історії (кілька спостережень, здогадів, побажань)» означив головні тенденції його розвитку в давньоруський час:

«В світлі наших джерел можемо константувати два періоди сильної політичної експанзії Чернігова. Одна, слабше освітлена нашими джерелами, припадає на середні десятиліття XI в.; ближче її треба мабуть означити роками: 1023 (запанування Мстислава в Чернігові) до 1076 (смерть Святослава Ярославича). Потім наступають часи «Олега Гориславича», зусилля Всеволода та його сина Мономаха, зведені на те щоб позбавити Святославове потомство його батьківщини і звести Чернігів на лінію другорядних волостей; крах сих планів в 1090-х роках (з'їзд на Любечу 1097 р.), повільне відживання Чернігівщини під управою Давида і Олега і початки нової активності з смертю Мстислава Великого, звязані з іменем Всеволода Ольговича.

Діяльність сього Всеволода, його сина Святослава, внука Всеволода, правнука Михайла, праправнука Ростислава – позначають сей другий, приблизно столітній (трохи навіть довший) період чернігівської експанзії, що становила властивий нерв всеї політичної історії України сих часів. Претензії Олегової династії на Київ, Переяслав, Галичину хвилями блискучо вдаються (1206 рік наприклад дає нам імпозантну, тільки дуже коротку картину панування Ольговичів крім Чернігівщини в Київі, Переяславі, Володимирі Волинськім, в Галицьких волостях!). Але се не дає тривких політичних наслідків і кінець кінцем тільки розхитує, руйнує і нищить «Руську» політичну систему».

Починаючи з 40-х років XX ст. розпочалося археологічне вивчення власне давньоруського граду. Під керівництвом академіка Б. Рибакова на території

чернігівського дитинця були відкриті залишки Благовіщенської та безіменної церков, велися роботи на території «окольного міста» й «передгороддя». Трохи пізніше тут працювали київські науковці В. Богусевич, Д. Бліфельд та М. Холостенко, а співробітники їх експедицій виявили нові об'єкти в різних частинах міста та встановили деталі кількох кам'яних споруд давньоруської доби.

Основні результати цього, другого етапу досліджень були викладені у відомій праці Б. Рибакова «Старожитності Чернігова» та деяких інших його більш пізніх доробках, в котрих знавець давньоруської історії і археології сформулював основні важливі положення у розумінні розвитку давньоруського града на Десні.

По-перше, він відзначив, що багато з давньоруських міських центрів заслуговують спеціальних монографій, присвячених їх історії, мистецтву, археологічним пам'яткам. А його завданням стало збирання та історичне узагальнення всіх численних і різноманітних матеріалів з історії Чернігова з найдавніших часів до XIII ст. Це йому вдалося зробити, зблокувавши наявну на той час інформацію в такі розділи своєї вищезгаданої праці як «Топографія Чернігова», «Чернігівський некрополь», «Скарби та випадкові знахідки», «Розкопки на чернігівському дитинці у 1946–1947 рр.». Тоді ж була реконструйована структура даного урбаністичного центру, котра складалася з дитинця, окольного граду та передгороддя з острогом (і звичайно «міста мертвих»).

По-друге, було звернено увагу на літописні розповіді про феодальні війни навколо самого міста у 1149–1155 рр., коли згадувалися кілька населених пунктів у його окрузі. До них відносилися Гюричів, Свенковичі, Гостомичі, Крилів, Семинь. Комбінуючи такі свідчення, отримані в результаті вивчення сторінок літописів та зі збереженими давніми пам'ятками, про котрі іноді літописці взагалі не згадують, і з археологічними артефактами, стало можливим уявити собі Чернігів, оточений цілою низкою поселень і садиб – справедливо констатує цей науковець.

По-третє, було відзначено, що шляхи з міста вели найперше до Києва, пов'язуючи ці два великі давньоруські центри. Плавання по крученій Десні, мабуть, практикувалося рідко. Перевага надавалася кінному способу пересування у напрямку Дніпра.

Один із таких шляхів проходив по правому боці Десни на Вишгород і далі до столиці Київської Русі. Окрім того Б. Рибаков, як виявилося помилково, вказував і на інший, логічно більш короткий шлях поєднання відзначених міських центрів – за маршрутом сучасної траси між ними. Але ця дорога з'явилася набагато пізніше – в часи входження центральноукраїнських земель до складу Російської імперії. Помилковим виявилося й твердження, що в районі Дніпра шлях виходив до Труханового острова, де міг бути зведеним міст. Насправді ж він знаходився дещо нижче за течією – в районі Видубицького монастиря.

Важливим був і шлях на Любеч – найближче місто до основної водної артерії України. А тому в Чернігові відомими були Любецькі ворота, де якраз і розпочинався шлях до згаданого міста на Дніпрі.

Ще один шлях вів на північний схід – на Седнів (тодішній Сновськ), Ропеськ, Стародуб та Вщиж. Відхилення від цієї магістральної дороги вели в землю літописних в'ятичів та радимичів. Від Чернігова вона могла виходити і в напрямку на Товстоліс, як і на Бобровицю (давній Гюричів). Цим шляхом рухалися й на Новгород-Сіверський. Та іноді користувалися й деснянським водним шляхом, але частіше тоді, коли треба було потрапити до Чернігова, а не від'їжджати з нього. Чернігівська пристань знаходилася біля підніжжя дитинця.

Від міста повинен був пролягати ще один важливий шлях на південний схід – у хозарські донські степи, до Саркела – Білої Вежі та Тмутаракані на Таманському півострові, з якою тоді так тісно був пов'язаний сам Чернігів.

Торкнувся Б. Рибаков і питання формування міської території: місцеві краєзнавці тоді нараховували тут чотири давні городища, що начебто утворювали характерне «гніздо» родових укріплених поселень, із сукупності котрих і міг розвинутися більш пізній літописний Чернігів. Саме таким шляхом зрощення в єдине ціле кількох невеликих родових поселень і утворилися, на думку згаданого вченого, такі давні міста як Київ, Іскоростень (сучасний Коростень) та інші. Адже береги Десни, прорізані глибокими ярами, давали можливість створювати одночасно кілька укріплених поселень поруч одне одному.

Позитивним фактором у наукових доробках того ж Б. Рибакова стало використання старих топографічних планів міста, яке за його більш ніж тисячолітню історію багато разів перебудовувалося. Найбільш давні з них відносяться до XVIII ст. Але тоді Чернігів вже являв собою складний комплекс різночасових частин. Чернігівська фортеця багато разів відновлювалася й перебудовувалася. Після розграбування міста монголо-татарами у 1239 р. перше повідомлення про її відновлення належить вже до часів переходу Чернігова до складу Російської держави в 1531 р., коли московський уряд почав укріпляти низку міст – Чернігів, Коломну, Каширу.

Серйозна перебудова міста, котра супроводжувалася (як стало зрозуміло з розкопок) навіть зносом старих будівель, почалася наприкінці XVII ст. У 1667 р. чернігівський воєвода С. Загряженський, а у 1670–80-ті роки В. Дудін-Борковський, перебудовують чернігівські укріплення, що збереглися до межування 1803 р. й частково навіть до наших днів. На жаль, не можна встановити, чи зводилися ці укріплення на новому місці, чи на старій основі, тобто якою мірою конфігурація чернігівських валів, відомих за планами XVIII ст., відображає більш давнє планування.

Отже, на середину XX ст. було накопичено вже значну кількість матеріалів в результаті проведених на той час польових досліджень і зроблені певні узагальнюючі спостереження та висновки. Але основні роботи на території міста та в його найближчій окрузі проведені все ж протягом останніх десятиліть (В. Коваленко, О. Шекун, О. Моця, А. Казаков, Ю. Ситий, В. Руденок, О. Черненко та багато інших дослідників), що дало змогу в цілому отримати наступні показники.

В різних частинах стародавнього Чернігова розкрито близько 55 тис. кв. м, у тому числі на дитинці – понад 14 тис. кв. м, в «Окольно-

му граді», на Третяку – близько 5 тис. кв. м, на Подолі – понад 1 тис. кв. м, у Передгородді та поблизу нього – понад 35 тис. кв. м. Значні за обсягом дослідження були проведені й у межах міської округи (у приміських монастирях, феодальних садибах, селах тощо). Внаслідок таких робіт відкрито сотні жител, ремісничих та господарських споруд, досліджено понад 1500 поховань на міському грунтовому кладовищі та понад 100 підкурганних захоронень, насипи яких були зруйновані в різні часи, виявлено рештки 11 об'єктів монументальної архітектури, трьох комплексів по випалу давньоруської цегли – плінфи, знайдено 15 коштовних скарбів, картографовано десятки тисяч археологічних знахідок різних категорій. Додатково були враховані також наслідки багаторічних спостережень за ходом земляних робіт на території міста, що велися тут упродовж десятиліть науковцями та краєзнавцями, результати геологорозвідувального буріння свердловин в місцях запроектованого будівництва та випадкові знахідки різноманітних речей давньоруської доби. Усе це дозволило суттєво уточнити площу та межі міста, висвітлити його економічне та культурне життя. В свою чергу, наявна інформація дозволила вже згаданому В. Коваленку в роботі «Основні етапи розвитку давнього Чернігова» намітити основні хронологічні періоди в житті стародавнього міста.

Його історія, як укріпленого поселення, розпочинається у другій половині I тис. н. е. Саме в цей час починається нова епоха в житті всіх східних слов'ян, що характеризується швидким зростанням виробничих сил, зародженням ранньокласових відносин і процесів консолідації окремих племен. Тоді й з'являються протоміські осередки (Київ, Зимно, Ізборськ та інші поселення). Як показують результати археологічних досліджень останніх десятиліть, до цих же часів, вірогідно, слід відносити й початок процесу генезису стародавнього Чернігова. В різних місцях північно-східної частини дитинця були виявлені залишки окремих споруд і кераміка VI–VII ст. н. е. Старожитності VII–VIII ст. зафіксовані різними дослідниками окрім дитинця ще й на Єлецькій горі та неподалік від озера Млиновище. А це дало змогу деяким науковцям вважати, що Чернігів утворився шляхом злиття у процесі історичного розвитку кількох самостійних слов'янських поселень, а також розглядати їх як поселення протоміського типу (вище вже відзначалася думка Б. Рибакова з цього приводу). Але фрагментарність археологічних матеріалів, що належать до цього періоду, все ж не дозволяє зробити поки що будь-які висновки про соціальну сутність вказаних поселень. Окрім того, навряд чи могла виникнути необхідність в існуванні цілої групи протоміських центрів, котрі розміщувалися поруч одне від одного. Більш доцільно, мабуть, говорити у даному випадку не про злиття окремих поселень, а про виділення з їх числа однієї поселенської структури, котра стала центральною й перебрала на себе всі основні міські функції. Основним підтвердженням цього є стратиграфічне вивчення правобережної тераси р. Стрижень, де ще в середині минулого століття зафіксоване перероставання культурних нашарувань VII–VIII ст. в більш пізні відкладення.

Таким чином, нині можна лише констатувати, що процес генезису давнього Чернігова, кристалізація його топографічної структури розпочався приблизно 1300 років тому. Дати більш детальну характеристику пам'яток цього періоду сучасний стан археологічних досліджень ще не дозволяє.

У 30–40-ві роки VIII ст. на Дніпровському Лівобережжі виникає нагальна необхідність укріплення східнослов'янських поселень у зв'язку з новим грізним ворогом – Хозарським каганатом, зверхники якого розпочали саме в цей час активну експансію на землі слов'ян-землеробів. Доля Чернігова тієї доби поки що не зрозуміла, одначе сам факт його існування підтверджується виявленими старожитностями так званих волинцевської та роменської археологічних культур, носіями яких були літописні сіверяни (сівери). При цьому слід відзначити, що картографування знахідок VIII–IX ст. свідчить про заселення в згаданий час уже всього краю тераси від гирла Стрижня аж до Єлецької гори.

У 884 р., тобто через два роки після заволодіння київськими горами: «Пішов Олег на сіверян, і побідив сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати, сказавши: «Я їм противник, а вам нічого давати» – відзначається в «Повісті минулих літ».

Тож із включенням Чернігова до складу Київської Русі (а він, вірогідно, саме і був столицею сіверянського об'єднання) в його історії наступає другий етап, який характеризується подальшим зростанням і кристалізацією планувальної структури. Місто займало, мабуть, всю північно-східну та південну частину мису, що утворився на правому березі р. Стрижень та корінною терасою Десни. Молодий урбаністичний центр відігравав важливу роль як у житті даного регіону, так і в системі князівського полюддя (збирання данини з підвладного населення).

У 80–90-ті роки X ст., коли на теренах Середнього Подніпров'я князь Володимир Святославич розгорнув масове будівництво фортець, чернігівський дитинець, вірогідно, був реконструйований. Тоді ж проходить і простежене за археологічними матеріалами «перегрупування» населення – воно начебто «стягується» від периферійних ділянок на краю терас до міських стін. Майже одночасно виникають укріплення окольного граду та біля підніжжя дитинця. Судячи із напряму останніх, вони слугували для захисту не лише посаду, але й порту, що знаходився в гирлі Стрижня. Таким чином, характерна для феодального міста структура «дитинець+окольний град» формується в Чернігові не пізніше X ст.

Безпосередньо за стінами дитинця, а потім і окольного міста, розташовувались курганні групи, де поховальний обряд тоді відбувався ще способом кремації, а пізніше й інгумації вмерлих. Недалеко розміщувалося і язичницьке святилище, про що свідчить знайдений ще в 1702 р. під час земляних робіт у північно-західній частині дитинця срібний ідол. Ще одне святилище знаходилося, мабуть, на південний схід від міста, де на піщаному підвищенні розміщувалися Святе озеро і Святий гай, пов'язані, можливо, із язичницьким культом Перуна, що став тоді на чолі пантеону давніх богів. У Чернігові в цей час,

мабуть, був свій князь, оскільки у договорі Русі й Візантії 907 р. він згадується серед міст, в котрих «седяху князья» підпорядковані вже вищезгаданому київському князю Олегу.

На думку низки дослідників це знаходить підтвердження в матеріалах знаменитого кургану Чорна Могила, про котрий детально мова піде в одному з наступних розділів цієї праці. Поєднання в одному похованні великої кількості різноманітної зброї та культових предметів, як і самі великі розміри поховальної споруди, а також і весь інший супроводжуючий інвентар, дозволили тому ж таки Б. Рибакову припустити, що тут похований місцевий князь. Подібне захоронення знаходилось і в іншому великому кургані – «княжни Черни», – але воно було зруйноване ще в 1851 р. Інші ж дослідники (зокрема О. Зайцев) припускали, що такий характер захоронення міг бути притаманним і могилам воєводи, боярина чи іншої знатної особи, прижиттєві функції якої були пов'язані з архаїчною, дофеодальною традицією і до X ст. були різносторонніми – від військових чи фіскальних аж до жрецьких.

В. Богусевич свого часу висловив власну точку зору на розміщення давнього чернігівського дитинця – на Єлецькій горі. Теоретично така ситуація можлива, але фактичні археологічні реалії цю точку зору ніяк не підтверджують. Тож вона залишається лише гіпотезою.

На жаль, культурні нашарування IX ст. на сучасній міській території досліджені лише фрагментарно – їх у багатьох місцях просто знищила більш пізня перебудова. А це ускладнює вивчення міста тих часів. Картину життя тогочасного граду істотно доповнюють археологічні матеріали з «міста мертвих» – некрополя, найдавніші могили на якому датуються X ст. Матеріали з чернігівських курганів фіксують та відображають значну соціально-майнову нерівність серед окремих груп місцевого населення, характеризують Чернігів тих часів як один із найбільш значних феодальних центрів Київської Русі з могутнім боярством та чисельною військовою дружиною. Багатий та різноманітний речовий матеріал, отриманий в результаті вивчення підкурганних захоронень, свідчить про існування вже у X ст. своєрідної чернігівської школи художньої металообробки, про високий рівень розвитку місцевого ремесла та культури.

Наступне, XI століття, стало важливим етапом в історії як Чернігова, так і всієї Чернігово-Сіверської землі. В 1024 р., після битви під Лиственом, Чернігів став стольним градом Мстислава Володимировича – одного з синів великого князя київського Володимира Святославича. Це, в свою чергу, вплинуло на збільшення обсягу додаткового продукту, що надходив сюди й, відповідно, на темпи зростання міста (даний етап його розвитку слід виділяти як третій). В цей час відбувається розширення дитинця в північно-західному напрямку, де було закладено новий князівський двір з величним Спаським собором та кам'яними теремами. Вірогідно, тоді ж з'являються і додаткові укріплення «окольного граду», подібного за своїми розмірами «місту Ярослава» у Києві. Загальна протяжність цієї лінії складала 2600 м, глибина рову сягала 5–8 м, а ширина його дорівнювала 18–22 м. Висота валів відповідно повинна була складати 4–5 м.

В другій половині XI ст. у роки князювання Святослава Ярославича (1054–1073 рр.) – одного з синів славетного Ярослава Мудрого – зростання міста продовжувалось. У цей час були засновані Єлецький (1060 р.), а також печерний Іллінський (1069 р.) монастирі.

Часом найвищого злету давньоруського Чернігова стали XII–XIII ст. (четвертий етап). Рів XI ст., що знаходився на схід від Спаського собору, було засипано. Площа «окольного граду» в цей час сягає 40 га. Самостійну лінію укріплень мав Третяк – південно-західна частина «окольного граду». В першій половині XII ст. лінією укріплень із частоколу, валу та рову (літописний «острог» 1152 р.) було огороджене «передгороддя» – новий торговельно-ремісничий район Чернігова, формування якого розпочалося ще раніше. Незважаючи на пожежу 1152 р., зростання міста продовжувалося стрімкими темпами. Досить швидко його територія вийшла за межі й даної оборонної лінії. Внаслідок цього наприкінці XII – у першій половині XIII ст. зводяться нові укріплення, що охоплювали великий район, значні площі якого ще не були забудовані. Триває розвиток і чернігівського Подолу, площа якого становить близько 40 га. У першій половині XIII ст. укріплена територія міста перевалила за 200 га, а кількість населення складала не менше 25 тисяч осіб. Про його зовнішній вигляд говорять антропологічні матеріали, виявлені протягом кількох років на Дитинці.

Як свідчать археологічні знахідки, Чернігів у згадані часи підтримував жваві торговельні контакти з усіма давньоруськими землями, а також Візантією, скандинавськими та західноєвропейськими державами, Волзькою Булгарією та східними країнами. Чернігівські купці в XII ст. досягали навіть далекого Лондона. Високою популярністю користувалася продукція місцевих ремісників, а виробництво, в основному, розвивалося на місцевих посадах. У цей час у Чернігові були зведені основні церковні та світські споруди. Для забезпечення масштабного монументального будівництва на берегах озера Млиновище засновано великий виробничий комплекс із виготовлення плінфи.

Монголо-татарська навала та жорстокість воїнів хана Батия 1239 р. перервали розвиток граду на декілька століть. Але життя продовжувалося і в історії цього міста на «зачарованій Десні» (за висловом О. Довженка) з'являлися нові сторінки. Але це вже – тема іншої праці.

Що ж до давньоруського періоду в житті Чернігова, можемо констатувати: накопичені на сьогодні матеріали дають змогу систематизувати й проаналізувати наявну інформацію, а також уточнити деякі висновки попередніх досліджень, що і буде зроблено в наступних розділах цієї книги. Викладення матеріалу проводитиметься як у відношенні письмових джерел, так і археологічних й антропологічних, кількість яких збільшується від одного польового сезону до іншого. А це, в свою чергу, дозволяє все більше і якісніше відтворити життя тих буремних та цікавих середньовічних століть.

Вид на Єлецький монастир та Чернігівський дитинець

Вид на Чернігівський поділ та Болдину гору

Озера у заплаві р. Десни. Лівий берег

Заплава р. Десни. Лівий берег

Десна в Чернігові

Урочище Ялівщина

Корінна тераса лівого берега р. Стрижень

Дитинець давнього Чернігова (сучасний вигляд)

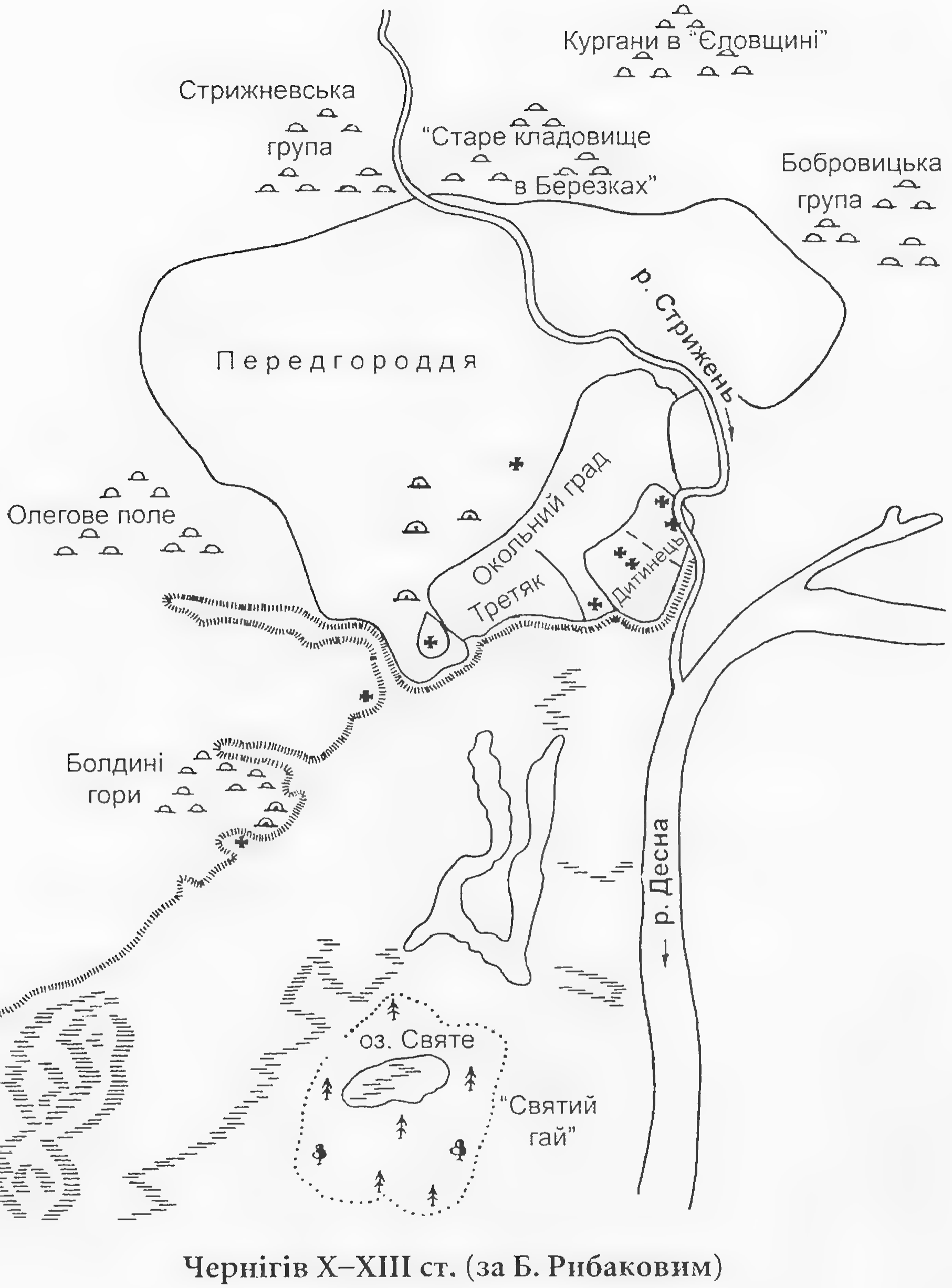

Чернігів X–XIII ст. (за Б. Рибаковим)

Легенда до позначок на наступних планах: 1 – давні укріплення (за планами XVIII ст.), 2 – залишки давніх укріплень, 3 – залишки давнього некрополя (за В. Богусевичем), 4 – місця вірогідного розташування святилищ, 5 – Іллінський печерний монастир, 6 –комплекс печей з обпалу плінфи, 7 – кам'яні церкви XI–XIII ст., 8 – великі кургани, 9 – курганні групи (за Б. Рибаковим).

Чернігів кінця VI – першої половині IX ст. (за В. Коваленком): «а» – зона поширення культурного шару кінця VI – VII ст.; «б» – зона поширення культурного шару VIII – першої половини IX ст.; 1 – озеро «Млиновище», 2 – озеро «Святий Гай»

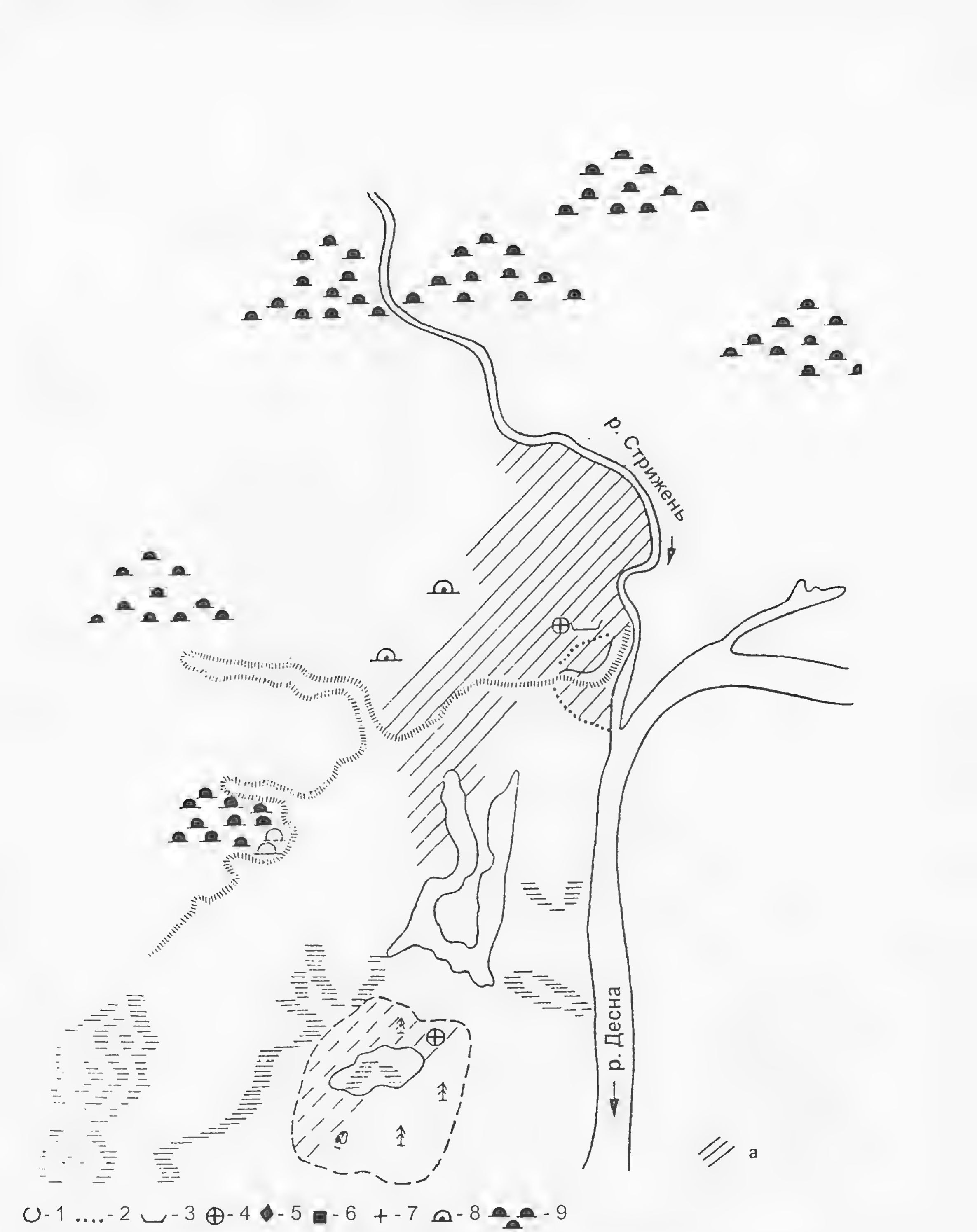

Чернігів у другій половині IX – X ст. (за В. Коваленком): «а» – зона поширення культурного шару другої половини IX – X ст.

Чернігів у XI – на початку XII ст. (за В. Коваленком): «а» – зона поширення культурного шару XI – початку XII ст.

Чернігів у XII – середині XIII ст. (за В. Коваленком): «а» – зона поширення культурного шару XII – середини XIII ст.

Чернігів у XII – середині XIII ст. (згідно останніх археологічних досліджень: «а» – зона поширення культурного шару домонгольського часу.

Розділ 1

СВІДЧЕННЯ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ ПРО ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧЕРНІГІВ

У вступній частині мова вже йшла про міжнародні контакти жителів давньоруського Чернігова з населенням багатьох тогочасних країн і народів. В першу чергу це засвідчується археологічними матеріалами, але фіксується й деякими писемними свідоцтвами. З іноземних авторів найбільш відомим є візантійський імператор Костянтин Багрянородний, який між 948 і 952 рр. для свого сина й спадкоємця цареградського престолу – майбутнього імператора Романа II – написав трактат «Про управління імперією». Саме на його сторінках і згадується місто на Десні, коли перераховуються великі населені пункти східних слов'ян, звідки до Константинополя (сучасного Стамбула) приходять човни-моноксіли з різноманітними товарами:

«[Та буде відомо], ті моноксіли, що приходять із зовнішньої Росії до Константинополя являються одні із Немогарда (Новгорода Великого – *авт.*), в котрому сидів Сфендослав, син Інгора, архонта Росії, а другі з фортеці Мілініскі (Смоленська – *авт.*), із Теліуци (Любеча – *авт.*), Чернігогі (Чернігова – *авт.*) і з Вусеграда (Вишгорода – *авт.*). Тож всі вони спускаються рікою Дніпро й сходяться в фортеці Кіоава (Києва – *авт.*), що називається Самватас».

Про деснянський град знаходимо певні свідоцтва й на арабському Сході. Так І. Коновалова, аналізуючи твір відомого середньовічного автора ал-Ідрісі «Відрада жагуче бажаючого пересікти світ» (1154 р.), у своїй праці «Чернігів на карті ал-Ідрісі» звернула увагу на один із розділів, присвячений опису Східної Європи. Сам згаданий середньовічний автор у Східній Європі не бував, але, користуючись прихильністю норманського короля Сицилії Рожера II, при дворі якого в Палермо географ саме жив і працював, зумів зібрати унікальні й численні свідчення про різні країни та народи, у тому числі про Русь, Куманію (Половецький степ), Волзьку Булгарію.

Повідомлення про Чернігів розміщене на початку 6-ї секції VII «клімату»: «Воістину в цій шостій секції [сьомого «клімату»] знаходиться опис країни Внутрішня Куманія й частини країни Булгарійа. В країні Внутрішня Куманія знаходяться місто Таруйа і місто Акліба. Обидва вони – процвітаючі міста, схожі один на другий станом справ і збудовані із одинакового ка-

Русь IX–XIII ст. (за П. Толочко)

міння. Між Таруйа і містом Салав на південь сто миль по малозаселеним степам. Від Таруйа до міста Акліба вісім днів дороги. Це сама крайня область Куманії в наш час».

Як показала дослідниця, в розглянутому повідомленні про «куманські» міста знаходиться надійний географічний орієнтир – місто Салав, котре ототожнюється з Переяславлем Руським (нині м. Переяслав-Хмельницький), що знаходиться, згідно ал-Ідрісі, в 100 милях на південь від міста Таруйа. Написання цього топоніма в рукописах при однаковій графіці має певні відмінності. На її думку згадка про це місто у складі одного маршруту з Переяславлем Руським дозволяє припускати, що Таруйа, так як і «куманські» міста в інших секціях розглянутого твору, могло бути пов'язане з міськими центрами південноруських князівств. Тож місто Таруйа може бути порівняне з розміщеним на північ від Переяславля Черніговом. Чернігівські князі для участі в міжусобних війнах часто використовували в якості союзників половців; їм тривалий час належала Тмутаракань на Таманському півострові – тож виключна важливість південних зв'язків у житті даного міста могла налаштувати інформаторів ал-Ідрісі віднести Чернігів до «куманських» (тобто половецьких) міст. А відстань між Переяславлем Руським і Черніговом становить близько 150 км, що приблизно дорівнює 100 милям, вказаним ал-Ідрісі.

Найбільше ж повідомлень про славне місто на Десні збереглося на сторінках давньоруських літописів. В основі всіх найбільш відомих списків лежить «Повість минулих літ». В свій час М. Брайчевський у статті «Перша письмова згадка Чернігова у зв'язку з проблемою формування міста» відзначав, що у перші століття існування Київської Русі повідомлень з чернігівської старовини була не досить велика кількість. Ситуація змінюється лише після 1054 р. починаючи із заповіту Ярослава Мудрого. Після цього Чернігів опиняється у самій гущі подій і (разом з Києвом, Новгородом та Переяславлем) стає до ряду найчастіше згадуваних міських центрів.

А ще один відомий знавець давньоруських літописів П. Толочко у монографії «Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст.» відзначив, що власне чернігово-сіверське літописання не дійшло до нас у вигляді окремого Чернігівського зводу, хоча його сліди помітні у Київському літописному зводі кінця XII ст. «Буйне плем'я Ольговичів, котрі постійно претендували на київський великокнязівський стіл і не задовольнялися відведеною їм Любецьким з'їздом князів 1097 р. роллю удільних володарів, не обійдене увагою літописців. У Київському зводі події в Чернігівській землі XII ст. відображені досить повно. Частково це було заслугою київських літописців, які робили свої записи зі слів очевидців, а частково – їхніх чернігівських колег, чиї тексти увійшли до складу Київського літопису» – стверджує згаданий дослідник.

В нашому випадку найбільш цінним є Іпатіївський літопис, що найповніше зберіг південноруське літописання X–XIII ст. В академічному варіанті він

представлений у другому томі повного зібрання руських літописів, але враховуючи специфіку даної книги, розрахованої як на спеціалістів, так і на широкого читача, ми в основному не будемо тут його використовувати, а більше звертатимемося до сучасного літературного перекладу Л. Махновця «Літопис Руський за Іпатським списком». Одразу ж зробимо одне упередження: в даному літописі повідомлення про різні деталі топографії, міські й церковні споруди знаходяться на його багатьох сторінках (їх детальному розгляду можна присвятити окрему книгу). Тому в даному випадку розглянемо й процитуємо лише основну інформацію про місто, котру теж маємо у достатній кількості починаючи ще з часів князювання «Віщого Олега», який, нагадаємо ще раз, у 884 р. підкорив сіверян (вірогідно і населення Чернігова) та заборонив їм платити данину хозарам.

Тож наступив 907 рік: «Пішов Олег на Греків, Ігоря зоставивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і древлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками. Ці всі називалися «Велика Скіфія». І з цими усіма вирушив Олег на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі». Далі події відбувалися вже під константинопольськими стінами на Босфорі, де руси заключили в цілому вигідний для себе договір із візантійцями: «Якщо прийдуть руси не для торгу – хай місячини не побирають. Хай заборонить князь людям своїм, русам, які приходять сюди, щоб не творили вони капості в селах і в землі нашій. Руси, що прибувають, нехай живуть коло [церкви] святого Мами. А [коли] пошле цесарство наше [своїх мужів], хай ті перепишуть імена їхні, а тоді [хай] візьмуть вони місячину свою: спершу [ті, що] від города Києва, а тоді з Чернігова, і [з] Переяславля, і [з] інших городів. І нехай входять вони в город одними воротами, з цесаревим мужем, без оружжя [по] п'ятдесят чоловік, і хай торгують, як ото їм треба, не платячи мита ні від чого». Як бачимо, місто на Десні згадується зразу ж після столиці молодої східнослов'янської держави, що, звичайно, свідчить про його високий статус вже в ті часи.

Далі під 945 роком: «Прислав Роман, і Костянтин, і Стефан до Ігоря послів налагодити колишній мир. Ігор тоді, поговоривши з ними про мир, послав мужів своїх до Романа. Роман же зібрав бояр і сановників. І привели руських послів, і повеліли [їм] говорити, і [стали] писати речі обох [сторін] на хартію…

А якщо прийдуть руси не на торг, хай не побирають місячину.

І хай заборонить князь послам своїм та [іншим] русам, які приходять сюди, щоб не творили вони безчинства в селах, ні в країні нашій. А коли вони приходять, хай живуть коло [церкви] святого Мами. А [коли] пошле цесарство наше [мужа свого], хай перепише він імена їхні, і тоді [хай] візьмуть вони місячину свою – і посли посольське свос, і купці місячину свою, – спершу [ті, що] від города Києва, а тоді з Чернігова, і з Переяславля, і [з] інших городів». Як бачимо, ситуація подібна до попереднього договору – чернігівський статус знову досить високий.

Далі події вже переносяться у 1024 р., у часи боротьби за спадок великого князя київського Володимира Святославича: «Коли Ярослав перебував у Новгороді, прийшов Мстислав із Тмутараканя до Києва. Та не прийняли його кияни, і він пішовши, сів на столі в Чернігові».

В тому ж році, після битви під Лиственом: «Коли ж Мстислав засвіта на другий день побачив, що лежать посічені із своїх сіверяни і варяги Ярославові, він сказав: «Хто сьому не рад? Се лежить сіверянин, а се варяг, а своя дружина ціла». І послав Мстислав услід за Ярославом [посла], говорячи: «Сиди ти на столі своїм у Києві, оскільки ти єси старший брат, а мені хай буде ся сторона».

Та не одважувався Ярослав у Київ іти, допоки вони оба [не] замирилися. І сидів Мстислав у Чернігові, а Ярослав у Новгороді, а в Києві сиділи мужі Ярославові». Без сумніву, статус деснянського міста піднявся – як то мовиться: «якщо не перший, то і не другий».

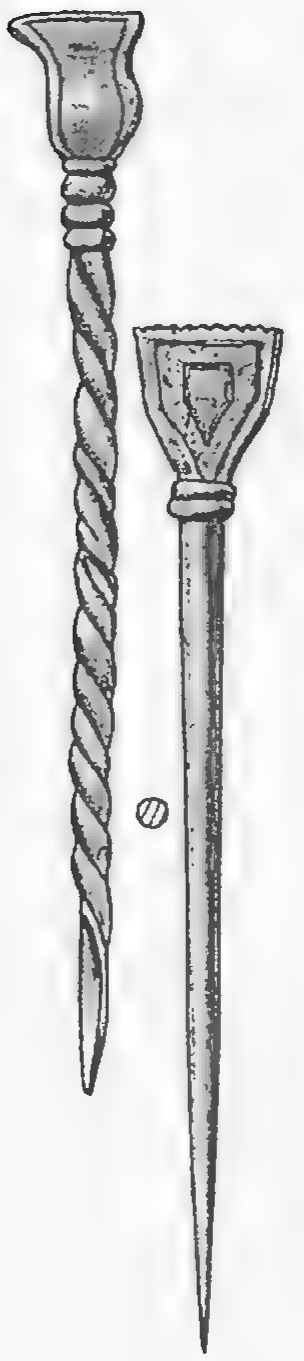

Металевий стилос-писало давньоруських часів

Далі події переносяться вже у 1054 рік, коли перед смертю Ярослав Мудрий оголошує свій заповіт, призиваючи до миру і спокою на Русі та розподіляючи володіння між синами: «Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погибнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, – замість себе, – стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтесь його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду – Переяславль, а Ігорю – Володимир, а Вячеславу – Смоленськ». Історичний маятник ще раз «колихнувся», а чернігівський стіл знову став другим в Київській Русі.

Вже наступного року батьківський заповіт було виконано: «Прийшовши, Ізяслав сів у Києві, а Святослав у Чернігові, Всеволод же – в Переяславлі, Ігор у Володимирі, Вячеслав у Смоленську» – повідомляє літопис під 1055 р.

В трагічний для Русі 1068 р., коли князівська коаліція старших Ярославичів програла битву половцям на р. Альта, «...Ізяслав із Всеволодом прийшли до Києва, а Святослав до Чернігова». В столиці держави почалося повстання. «Після цього половці пустошили по землі Руській, а Святослав тоді був у Чернігові. І коли половці пустошили [вже] довкола Чернігова, то Святослав, зібравши дружину і трохи їх, [чернігівців], вийшов на них, [по-

ловців], до [города] Сновська. Та побачили половці, що йде військо, і приготувалися [стати] насупроти. А Святослав, побачивши множество їх, сказав дружині своїй: «Ударимо, дружино! Уже ніяк нам куди дітися!».

І вдарили вони в коні, і одолів Святослав з трьома тисячами, а половців було дванадцять тисяч. І так побив він їх, а другі потопилися в Снові, а князя їхнього, Шарукана схопили у перший день листопада. І вернувся з побідою в город свій Чернігів Святослав». Так перемога дісталася не всім Ярославичам, а лише одному з них (на той час, мабуть, найбільш достойному).

Вищезгаданий чернігівський зверхник відзначився не лише на полі бою. Під 1074 р. маємо повідомлення: «У той самий час випало Ізяславові прийти з Ляхів. І став гніватися Ізяслав на Антонія із-за Всеслава [Брячиславича], і Святослав прославши уночі забрав Антонія до Чернігова. Антоній же, прибувши до Чернігова, уподобав Болдину гору і, викопавши печеру, тут вселився. І есть [печерний] монастир святої Богородиці на Болдиних горах і до сих днів».

Далі, протягом кількох років, події розгорталися так стрімко, що доцільно просто надати літописний текст без будь-яких коментарів:

«У рік 6584 [1076]. Ходив Володимир, син Всеволодів, і Олег, син Святослава, ляхам у поміч на Чехів.

У сей же рік преставився Святослав, син Ярославів, місяця грудня у двадцять і сьомий [день] од розрізування гулі [на шиї] і покладений був у Чернігові, в [церкві] святого Спаса. І сів після нього Всеволод на столі [в Києві] місяця січня в перший день.

У сей же рік родився у Володимира син Мстислав, онук Всеволодів.

У рік 6585 [1077]. Рушив Ізяслав з ляхами [до Києва], а Всеволод пішов насупротив йому. І коли Всеволод був [у поході], в Чернігові сів Борис [Вячеславич] місяця травня [у] четвертий день. І було княжіння його вісім днів, і втік він у Тмуторокань до Романа [Святославича].

Всеволод же вийшов супроти брата Ізяслава на Волинь і вчинив мир. І, прийшовши, Ізяслав сів у Києві місяця липня [у] п'ятнадцятий день.

Олег же, Святославів син, перебував у Всеволода в Чернігові.

У рік 6586 [1078]. Утік Олег, син Святославів до Тмутараканя од Всеволода місяця квітня в десятий день.

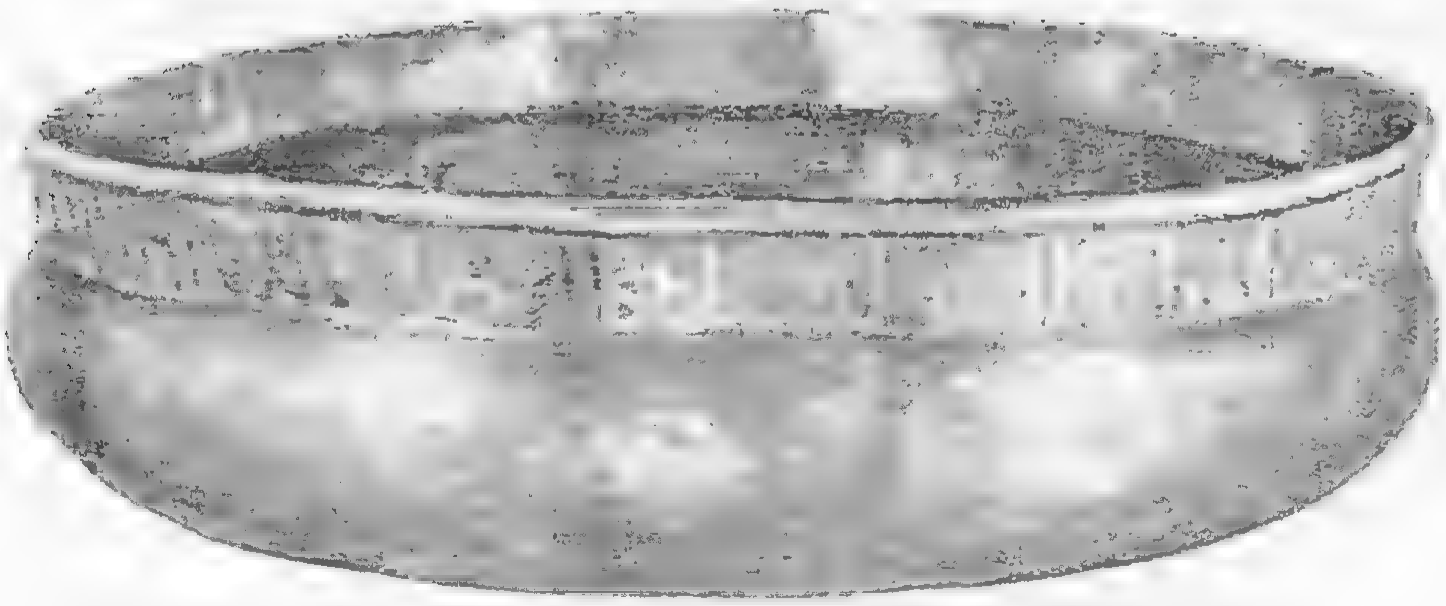

Чаша
чернігівського
князя Володимира
Давидовича

У сей же рік убитий був Гліб, Святославів син, у Заволоччі. Був же Гліб милостивий до убогих і гостелюбний, старання мав до церков, [був] гарячий у вірі і кроткий, з виду гарний. Тіло ж його покладено було в Чернігові за святим Спасом місяця липня у двадцять і третій день.

Коли ж замість нього в Новгороді сидів Святополк, син Ізяславів, Ярополк [Ізяславич] сидів у Вишгороді, а Володимир [Всеволодович] сидів у Смоленську, привів Олег і Борис поганих на Руську землю, і пішли вони обидва з половцями на Всеволода. Всеволод тоді виступив проти них на [річці] Сожиці, і перемогли половці русь, і багато було вбито тут…

Олег же і Борис прийшли до Чернігова, думаючи, що вони подолали. Та їм, які землі Руській багато зла вчинили, проливши кров християнську [довелось узнати], що за кров ту од рук їхніх одплатить бог, [довелось] одвід дати за погиблі душі християнські».

Після програної битви Всеволод прийшов до свого брата Ізяслава до Києва, а той, незважаючи на попередні чвари, пообіцяв йому свою допомогу.

«І рушив Ізяслав з Ярополком, сином своїм, а Всеволод із Володимиром, сином своїм, і пішли вони до Чернігова. А чернігівці заперлися в городі. Олега ж і Бориса не було в Чернігові. Оскільки ж чернігівці не одчинилися, [війська] пішли приступом до города, і Володимир підійшов до Східних воріт од [річки] Стрижені і захопив ворота. І взяли вони окольний город, і спалили вогнем, а люди втекли у внутрішній город. Ізяслав же тим часом і Всеволод почули, що проти [них] іде Олег і Борис. Отож Ізяслав і Всеволод, упередивши, пішли удвох од города насупроти Олегові». На Нежатиній ниві поблизу літописного Гуричева – нині східна окраїна міста – відбулася велика битва, в якій загинув й Ізяслав Ярославич, а Олег знову втік до Тмутаракані.

З усієї цієї баталії вигоду отримав лише Всеволод, який спочатку «був у програші»: «Всеволод же сів у Києві на столі отця свойого і брата свойого, перейнявши всю волость Руську. І посадив він сина свого Володимира у Чернігові, а Ярополка [Ізяславича] у Володимирі, придавши йому Туров».

Наступне повідомлення про згадане місто на Десні відноситься до 1087 р. і знову пов'язане з ім'ям Володимира Мономаха: «Прийшов Ярополк із Ляхів і вчинив мир з Володимиром. І пішов Володимир назад до Чернігова, а Ярополк сів у [городі] Володимирі».

Це місто згадується і 1093 р., коли Всеволод «…розболівся вельми, [то] послав [гінця] по сина свого Володимира до Чернігова. І прийшов Володимир, [і], побачивши отця недужим, плакав вельми. І сиділи біля [Всеволода] Володимир і Ростислав, син його менший, а коли ж прийшов час, преставився він тихо і спокійно і прилучився до предків своїх, княживши в Києві п'ятнадцять літ, а в Переяславі – рік, і в Чернігові рік». Після аналізу ситуації, що склалася, Мономах приймає рішення: «Якщо я сяду на столі отця свойого, то матиму війну зі Святополком, бо то стіл його отця раніш був». І, так розмисливши, послав він [послів] по Святополка до Турова, а сам пішов до Чернігова, а Ростислав – до Переяславля».

Та сумні події для чернігівського князя того року ще не скінчилися. Після поразки руських військ у протистоянні з половцями біля міста Треполя, коли у водах р. Стугни загинув юний Ростислав Всеволодович, «Володимир же, перебрівши ріку з невеликою дружиною, – бо многі упали із полку його і бояри його тута ж полягли, – і прийшовши на ту сторону Дніпра, плакав за братом своїм і за дружиною своєю. [І] пішов він до Чернігова печален вельми».

«Чорна смуга» в житті Мономаха продовжувалася й наступного, 1094 р.: «Того ж року прийшов Олег [Святославич] з половцями із Тмутороканя і підійшов до Чернігова. Володимир же [Всеволодович] заперся в городі, а Олег підступив до города, і попалив навколо города, і монастирі спалив. Володимир уладнав тоді мир з Олегом і пішов із города на отчий стіл до Переяслав-ля, а Олег увійшов у город отця свого. Половці ж стали пустошити навколо Чернігова, [і] Олег [їм] не боронив, бо сам повелів був їм пустошити».

1096 р., після пропозиції Святополка й Володимира Олегу спільно виступити на половців й зухвалої відмови останнього це зробити, «...Святополк і Володимир пішли удвох на Олега до Чернігова. І вибіг Олег із Чернігова місяця травня у третій день, у суботу, а Святополк і Володимир гналися вслід за ним». Його наздогнали в літописному Стародубі, де бунтівник запросив миру.

Наступного 1097 р., після осліплення Давидом Ігоревичем теребовлянського князя Василька Ростиславича, син Давида, але вже Святославича на прізвисько Святоша, за рішенням князівської коаліції сів у Луцьку. Але перший із названих Давидів разом із союзними йому половцями оточили Луцьк і спонукали оточеного до миру. «І вийшов Святоша з города, і прийшов до отця свого [Давида Святославича], в Чернігів» – повідомляє літописець.

1115 р. скінчилися життєві митарства неспокійного Олега «Гориславича», як назвав його автор «Слова о полку Ігоревім». Літописне повідомлення було більш прозаїчним: «В сей же рік преставився Олег Святославич, місяця серпня в перший день, а в другий [день] він похований був [у Чернігові] в [церкві] святого Спаса, коло гробу отця свого Святослава». Ця непересічна особа знайшла упокой душі у місті, за яке поклала своє життя в протистоянні з представниками інших гілок роду Рюриковичів.

А 1123 р. «Преставися Давид Святославич [у] Чернігові, і сів [тут] замість нього Ярослав, брат його».

Боротьба за володіння Черніговом продовжувалася. 1128 р.: «Ольгович Всеволод схопив стрия свого Ярослава [Святославича] в Чернігові, напавши на нього, а дружину його посік і розграбував. Мстислав же з Ярополком [братом своїм] і з воями хотів іти на Всеволода із-за Ярослава». Збудник неспокою аж до зими ховався від гніву могутнього Мстислава Великого за чернігівськими стінами, але в кінці-кінців конфлікт вдалося вирішити мирним шляхом.

Срібна чаша
Святослава Ольговича

Дещо пізніше, 1135 р., в середньодніпровські чвари встряг ще один син Володимира Мономаха – Юрій Долгорукий, який в обмін на Суздаль та Ростов випросив у свого брата Ярополка Переяславль. А після цього розпочалося протистояння між Ольговичами та Володимировичами:

«Пішов Ярополк з братами своїми, із Юрієм і Андрієм, на Всеволода на Ольговича, і забрали вони навколо города Чернігова села. Але Всеволод не вийшов супроти [них] битися, бо іще не прийшли були до нього половці. Ярополк же постояв декілька днів коло Чернігова, і вернувся в Київ, і розпустив воїв, а з Всеволодом ніяк-таки не владивши, ні миру з ним [не] вчинивши». Після цього ініціатива перейшла до Ольговичів, які навіть почали грабувати села біля Городця, що знаходився в околицях столиці Київської Русі на лівому березі Дніпра. Але і ця операція закінчилася нічим: «А вони, постоявши три дні за Городцем у бору, пішли до Чернігова».

Та протистояння продовжилося вже наступного 1136 р., коли «Всеволод, переїшовши Десну, став навпроти Вишгорода з воями. Ярополк тим часом став збирати військо на нього. І постояв Всеволод сім днів, [і] пішов до Чернігова». Конфлікт не було уладнано мирним шляхом, а тому військові дії знову відновилися через два роки, коли спочатку невгамовний чернігівський зверхник захопив Посулля, а Ярополк «...зібрав він воїв многих, і пішов до Чернігова». Всеволод знову запросив миру, котрий і було заключено біля Моровійська на Десні (нижче за течією від Чернігова, по дорозі на Київ – *авт.*). Та невдовзі Ярополк помер і чернігівський князь зайняв столицю Русі: «Всеволод же увійшов у Київ [місяця] березня в п'ятий день з честю і славою великою. І прийшов до нього [брат] Ігор [Ольгович], бо він іздавна обіцяв був Ігореві дати од себе Чернігів. Та не дав він йому, а дав його, [Чернігів], Давидовичу Володимиру, і пересварив він братів, а тоді одпустив їх». Далі, на прохання новгородців дати їм князя, цей інтриган вирішив послати до них свого сина: «І послав він до них сина свого Святослава, та коли був він у Чернігові, новгородці, порадив-

шись, сказали Всеволоду: «Ми не хочемо сина твойого, ні брата, ні племені вашого, а хочемо роду Володимирового».

«Битва за Чернігів» знайшла продовження у статті 1141 р., коли «…ходив Ігор [Ольгович] до Чернігова на [Володимира] Давидовича, і вчинили вони обоє мир». Ольговичі й Давидовичі протистояли один одному і в наступному 1142 р.: «А Ізяслав [Давидович], почувши, що брат його пустошить волость їх, уборзі поїхав із Переяславля в землю Чернігівську і розорив коло Десни села їх і навколо Чернігова. І так, спустошивши волость їх, вернувся він до себе з честю великою». Не стало забутим і протистояння між Ольговичами та Мономаховичами. Зокрема, 1146 р. Ізяслав Мстиславич зайняв київський стіл, а Ігоря Ольговича було захоплено в полон (пізніше розтерзано натовпом). «Святослав же [Ольгович] вбіг в Чернігів з невеликою дружиною».

В даній праці ми не ставимо завданням розглядати історію усіх чернігівських князів, як і місцевих єпископів (хоча про них мова теж іде на сторінках літопису). Але про одну важливу подію, коли чернігівський владика відіграв особливу роль, все ж не можна не згадати. Сталося це 1147 р.: «В той же рік поставив Ізяслав [Мстиславич] митрополитом Клима Смолятича, русина, вивівши [його] з [города] Заруба, – а був він чорноризець, і схимник, і був книжник і філософ такий, якого ж у Руській землі не було, – тому що сказав чернігівський єпископ: «Я довідався, що єпископами зійшовшись, належить митрополита поставити».

Отож зійшлися чернігівський єпископ Онофрій, білгородський єпископ Феодор, юр'євський єпископ Деміан, володимирський Феодор. Новгородський Нифонт [і] смоленський Мануїл сказали: «Нема того в законі, щоб ставити єпископам митрополита без патріарха. Лише патріарх ставить митрополита. І ми оба не поклонимося тобі, ні служитемо з тобою, бо не взяв ти єси благословення [ні] в святій Софії, ні од патріарха. Якщо ж ти се здійснищ – дістанеш благословення од патріарха, – тоді ми тобі поклонимося. Ми оба взяли од Михаїла од митрополита рукописання, що не належить нам без митрополита у святій Софії служити». Він же, Онофрій таки чернігівський, тяжко сердячись на них за це, сказав: «Я довідався, належить нам поставити, бо голова у нас є святого Климента. Адже ставлять греки рукою святого Іоанна». Тоді, обдумавши, єпископи головою святого Климента поставили його, [Клима] митрополитом».

Тут слід дати короткий коментар. Річ у тому, що за всю давньоруську історію на митрополичій кафедрі перебували лише два русини – згаданий Клим Смолятич та Іларіон, поставлений ще Ярославом Мудрим. Всі інші церковнослужителі такого рангу направлялися з Константинополя із благословенням патріарха (в основному то були греки за походженням). А звернення Онофрія до такої реліквії як голова Климента теж мала грунтовну підоснову – адже за земного життя цей святий був третім спадкоємцем апостола Петра на єпископській кафедрі Риму. Тож роль чернігівського владики у проведенні згаданої акції перебільшити ніяк не можна.

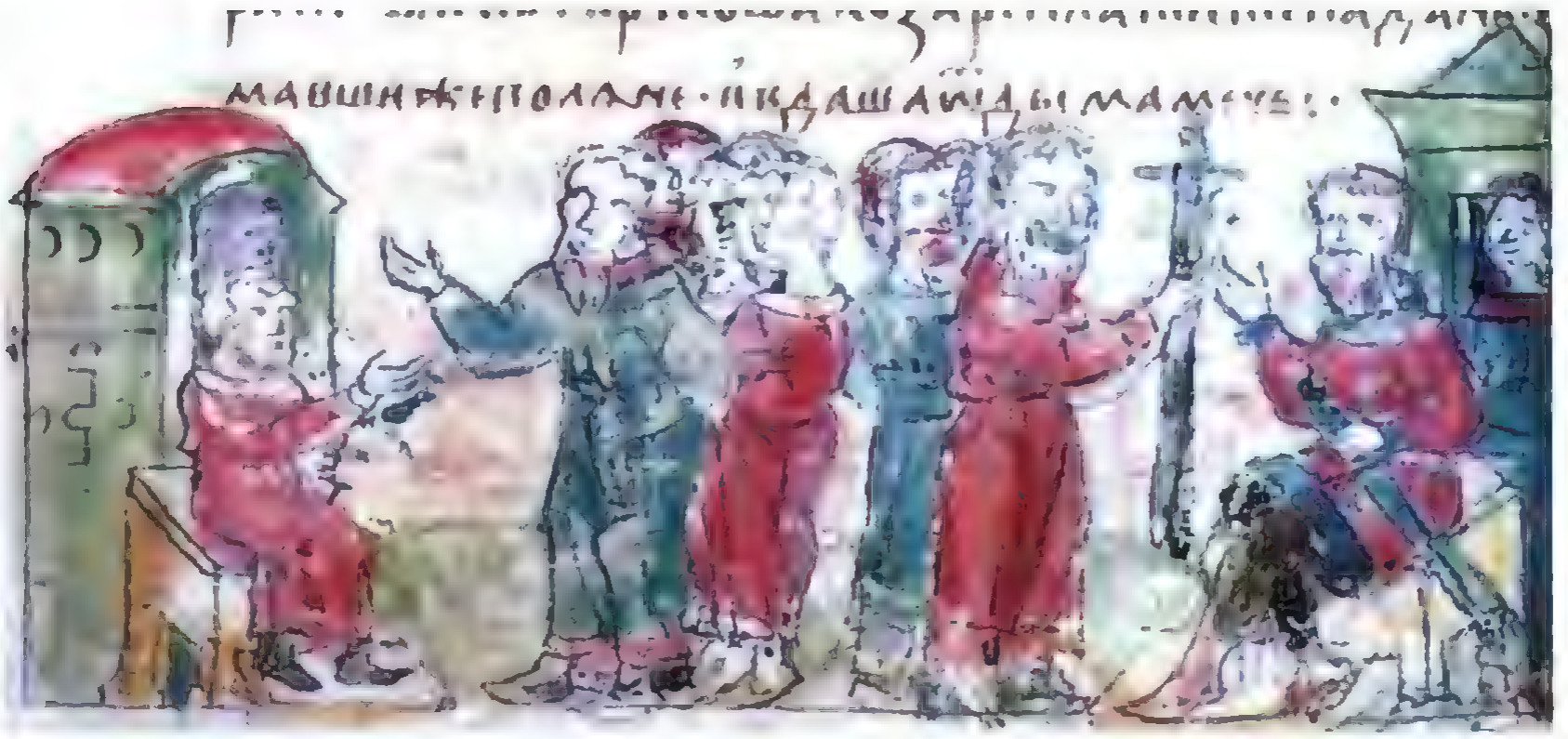

Слов'яни платять данину хозарам
(мініатюра Радзивилівського літопису)

Облога Константинополя князем Олегом
(мініатюра Радзивилівського літопису)

Переговори про умови мирного договору між князем Олегом і візантійським імператором Левом VI та його братом Олександром
(мініатюра Радзивилівського літопису)

Князь Мстислав Володимирович радіє своїй перемозі в битві під Лиственом 1024 р. (мініатюра Радзивилівського літопису)

Битва русів і половців на р. Альта у 1068 р. (мініатюра Радзивилівського літопису)

Повернення до Чернігова Святослава Ярославича з військовою дружиною після перемоги над половцями біля Сновська; вокняжіння Вячеслава Брячиславича в Києві (мініатюра Радзивилівського літопису)

Відхід Антонія в печеру (мініатюра Радзивилівського літопису)

Загибель Ізяслава Ярославича в бою на Нежатиній ниві під Черніговом (мініатюра Радзивилівського літопису)

Похід Ярополка Володимировича на Чернігів (мініатюра Радзивилівського літопису)

Поховання митрополита Костянтина в Спаському чернігівському соборі (мініатюра Радзивилівського літопису)

Зустріч Ізяслава Мстиславича киянами після його перемоги над Ігорем Ольговичем (мініатюра Радзивилівського літопису)

Взяття чернігівським князем Всеволодом Ольговичем Києва (мініатюра Радзивилівського літопису)

Битва Ізяслава Мстиславича та Святослава Ольговича з Юрієм Долгоруким (мініатюра Радзивилівського літопису)

Знущання киян над вбитим Ігорем Ольговичем (мініатюра Радзивилівського літопису)

Облога Чернігова Юрієм Долгоруким (мініатюра Радзивилівського літопису)

Напад Андрія Боголюбського на Чернігів
(мініатюра Радзивилівського літопису)

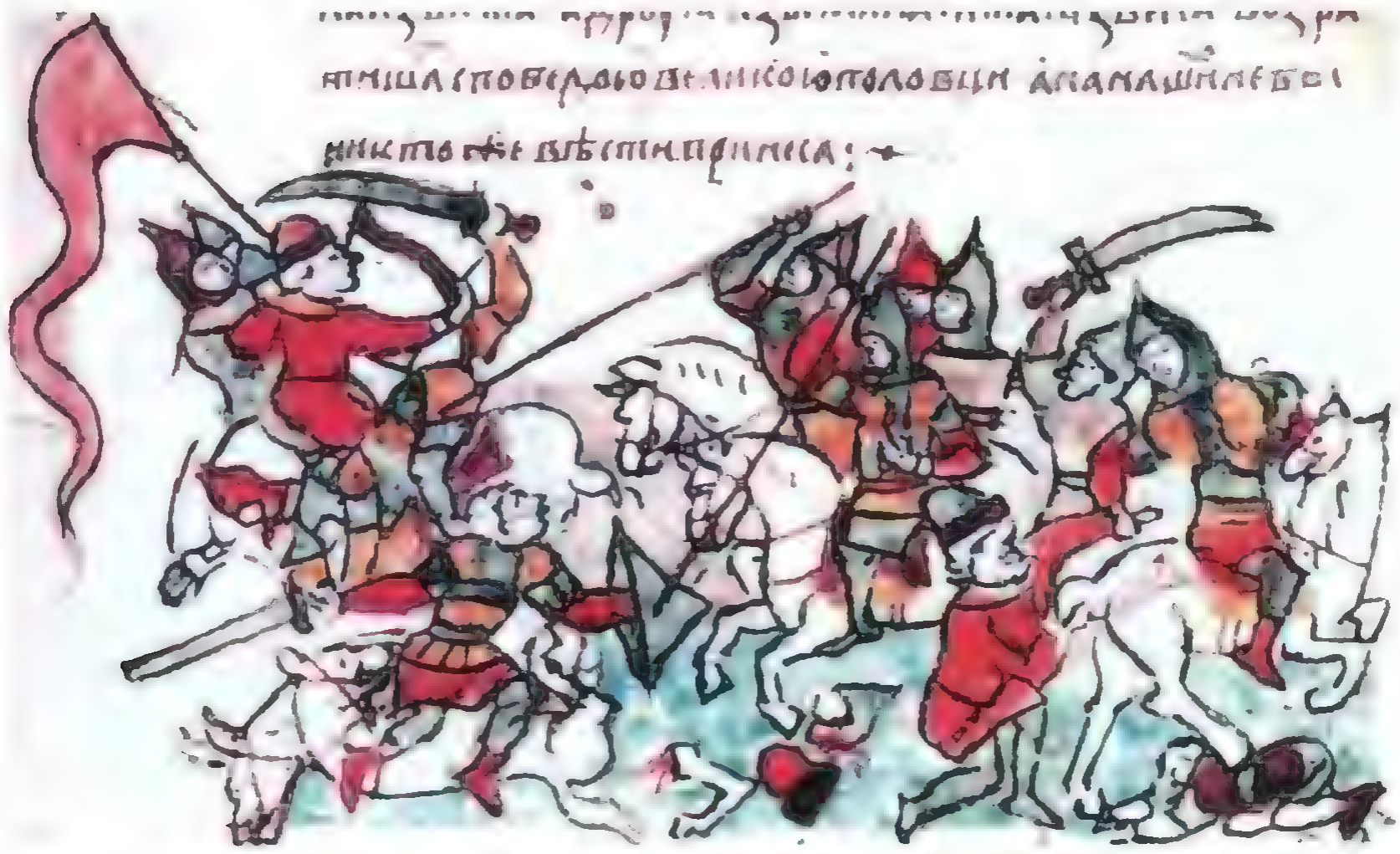

Поразка дружин Ігоря Святославича та його союзників на
берегах р. Каяли (мініатюра Радзивилівського літопису)

Звірства монголів ("тартарів"). Ілюстрація з англійського рукопису XIII ст.

1147 р. став багатим і на інші події, що були пов'язані з розглянутою в даній праці темою.

Саме тоді відбулася зустріч Святослава Ольговича із Юрієм Долгоруким у прикордонному містечку Москві, після чого перший із них став біля Неринська на р. Оці. «В той же час прибігли [до Святослава] із Русі отроки і розповіли йому, [що] Володимир [Давидович] – у Чернігові, а Ізяслав [Давидович] – у Стародубі». Розпочалося нове протистояння й переміщення військ ворогуючих сторін: «В той же час Ізяслав Давидович із Новгорода [Сіверського] пішов до Чернігова». Але не цуралися супротивники і дипломатичних перемовин: «Того ж року послав Володимир [Давидович] Ізяслава Давидовича з Чернігова [з] послами до Ізяслава, князя київського, кажучи: «Брате! Осе зайняв Ольгович Святослав волость мою, Вятичі. Підіймо на нього обидва. Якщо ми його проженемо, то підемо оба на Юріїв Суздаль. Ми з ним або мир учинимо, або будемо з ним битися». Продовження міжкнязівських чвар охоплювало все більші території, а місто на Десні залишалося в епіцентрі подій: «Тоді ж Всеволодович Святослав держав, [діставши] в Ізяслава, Божський, і Меджибоже, [і] Котельницю, а всіх – п'ять городів. І приїхав він до Ізяслава, і почав у нього проситися, кажучи: «Отче! Пусти мене до Чернігова попереду, там добро моє все. У братів моїх обох, у Володимира і в Ізяслава, хочу я волості просити». І він сказав: «Сину! Так тобі й гаразд. Ти готов, будь попереду. Іди збирайся ж у путь». І пішов Святослав до Чернігова». Почалися різноманітні переміщення, в результаті котрих той самий Ізяслав «...послав [воєводу] Уліба до Чернігова. А брата свого Володимира він зоставив у Києві.

Уліб же, ввійшовши в Чернігів, довідався, що цілували хреста Володимир [та] Ізяслав Давидовичі і Святослав Всеволодович Святославу Ольговичу, маючи намір убити підступом Ізяслава. Це ж почувши, Уліб прибіг до князя свого Ізяслава і сказав йому, що відступили од нього князі чернігівські і цілували проти нього хреста. Прийшла також йому вість од приятелів із Чернігова: «Княже! Не ходи відтіля нікуди! Вони ведуть себе обманом, хотять тебе вбити або схопити за Ігоря. Адже вони й хреста цілували Святославу Ольговичу. Після сього вони послали до Юрія з хрестом, проти нього ж з тобою нарадившись».

Ізяслав же, це почувши, вернувся назад [до Княжатина], і послав послів своїх до брата його Ізяслава, і сказав їм: «Ми ото замислили єсмо похід великий і хреста єсмо цілували. А се есть присяга дідів наших [і] отців наших. Так засвідчімо ж іще, що в сьому поході [нам] ні свар [не] мати, ні обману ж ніякого, ні підступу, а по правді [в] сей похід сходити і з противниками битися». Чернігівська ж братія відмовилася повторно цілувати хрест, тим самим підтверджуючи свої підступні наміри супроти київського родича, пояснюючи це тим, що останній утримує їхнього брата Ігоря Ольговича (хоч і в якостіченця одного із київських монастирів). Після суперечок та протистояння Ізяслав зібрав на Софійському майдані віче і через свого послан-

Чаша Ігоря Святославича

ника заявив: «Нині ж браття-кияни, підіть услід за мною до Чернігова на Ольговичів, – чого ви хотіли єсте і що мені обіцяли єсте». Натовп дружно підтримав свого князя, але перед походом жорстоко розправився з нещасним Ігорем Ольговичем (потім Ізяслав Мстиславич публічно «сумував» з цього приводу).

Далі, «Коли ж Ізяслав Давидович, і Святослав Ольгович, і половці почули, що Ізяслав уже з'єднався з братом Ростиславом і вони обидва йдуть до них, то на ту ніч половці пішли од них в Половці, і мало половців зосталося в них. І самі вони пішли на [город] Гліб до Чернігова.

І коли почули це Ізяслав й Ростислав, що вже нарізно розійшлися половці, почувши [про] них, а [Ольговичі] пішли до Чернігова, то стали вони обидва думати з мужами своїми, і з дружиною, і з чорними клобуками, куди б їм напереріз піти до них». Вирішено було провести такий маневр, в результаті якого було взято місто Всеволож: «Коли ж почули інші городи, – Уненіж, Біла Вежа, Бохмач, – що Всеволож узятий, то побігли [жителі їхні] до Чернігова, і багато інших городів побігло». Частину втікачів коаліція на чолі з київським князем захопила в полон, але Гліб, що відчайдушно боронився, так взяти й не змогла. «Ізяслав же з братом своїм Ростиславом звідти вернулися і пішли до Києва, сказавши своїй дружині, киянам і смольнянам: «Готуйтеся всі допоки ріки стануть. Підем же до Чернігова. Хай як нам із ними бог дасть!». Але бої завершилися біля Городка Остерського – нині міста Остра.

Протистояння перейшло і на наступний 1148 р.: «Знову пішов Ізяслав до Чернігова. Зібравши силу свою, він послав [посла] і взяв полк у стрия свого Вячеслава [Володимировича], і з Угрів привів полк собі в поміч, і володимирський полк привів.

І, зібравши всі свої війська [і] берендеїв, рушив він до Чернігова, і, прийшовши, став на Ольговім полі. І тут стояли вони три дні, і не одважилися з Чернігова вийти супроти Ізяслава Святослав Ольгович, і Ізяслав та Володимир Давидовичі, і Всеволодович Святослав. Ізяслав же, тут стоячи, попалив усі села їх, аж до [ріки] Боловоса. І став Ізяслав говорити: «Осе ми села їхні усі попалили єсмо і добро їх усе. А [якщо] вони до нас не вийдуть, то підемо до Любеча, де ото є все їхнє добро». Так і було зроблено, та до бою справа не дійшла із-за погодних умов, а тому війська повернулися до Києва. «І послав Ізяслав [посла] до Ростислава, брата свого, і сказав йому: Брате! Я даю тобі знати: на Ольговичів ходив я до Чернігова…» (далі передав йому вищенаведену інформацію про протистояння під Любечем).

В той же час представники Ольговичів і Давидовичів звернулися за допомогою до Юрія Володимировича Долгорукого, докоряючи йому, що той не надав їм допомогу (хоч і обіцяв): «А се ще раз Ізяслав, прийшовши знову до Чернігова, став на Ольговім полі, і тут села наші вони попалили аж до Любеча і все добро наше розорили». Тут треба відзначити, що урочище Ольгове поле, котре вже кілька разів згадувалося в літописних повідомленнях, знаходилося поблизу західної околиці міста, десь в районі сучасних вулиць Попудренка, Малясова і Вокзальної. «Перетасовка» союзників, з'ясування протиріч та нове військове протистояння в кінці-кінців призвели до того, що син Долгорукого Гліб втік до Остра «…і не змігши в нім бути, втік у Чернігів до Володимира Давидовича». Потяглися нові перемовини: «Ізяслав же, це почувши, послав до Володимира Давидовича, і до брата його Ізяслава, і до Святослава Ольговича, і до Святослава Всеволодовича білгородського єпископа Феодора, і печерського ігумена Феодосія, і мужів своїх із ними до Чернігова». Надалі перемови велися вже в Городці Остерському: «А тоді Ізяслав [Мстиславич] взяв на обід до себе Володимира Давидовича і брата його Ізяслава. І так, пообідавши і пробувши у веселощах і в приязні, вони й роз'їхалися. Ізяслав пішов до Києва, а Володимир Давидович із братом пішов до Чернігова».

Але навіть після такого «дипломатичного обіду» та замирення, у 1149 р. протистояння відновилось, а активним гравцем у ньому виступив вже Юрій Долгорукий, який із Поволжжя рушив у подніпровський регіон. «Коли ж Ізяслав це почув, він послав [посла] по брата свого Ростислава і сказав йому: «Ми ото домовились єсмо так: якщо Юрій промине Чернігів, то тобі прийти до мене. Нині ж, брате, Юрій уже проминув Чернігів. Піди-но, хай побачимо ми оба разом, що нам бог дасть». І Володимирові [братові своєму] він послав війська [в Переяславль]. І тоді Ростислав, зібравши силу свою, пішов до брата свого Ізяслава».

Але успіх був на боці одного із синів Мономаха: «Юрій тим часом поїхав у Київ, і безліч народу вийшло назустріч йому з радістю великою. І сів він на столі отця свойого, воздаючи хвалу і славу богові. І послав він [посла] по Володимира по Давидовича до Чернігова, і приїхав Володимир до Юрія, і поклонився йому».

Та Ізяслав Мстиславич не скорився на милість переможця, а тому в 1150 р.: «Сам же Ізяслав із боярами своїми поїхав до Вячеслава [у] Вишгород, і сказав Вячеславу: «Ти мені єси отець. І ось тобі Київ, а ось волость. Котрі тобі вгідно – те візьми, а інше мені дай». Вячеслав же сказав з гнівом Ізяславу: «Чому ти мені в той день не дав єси, а я з великим соромом їхав із Києва? А коли рать іде з Галича, а друга із Чернігова то ти мені Київ даєш?». Та в кінці-кінців вони порозумілися. А в самій столиці Русі тоді відбувалася сумна церемонія: «У той же час Святослав Ольгович переніс останки брата свого Ігоря із [церкви монастиря] святого Симеона, з Копиревого кінця, в Чернігів. І положив [його] в [церкві] святого Спаса, в теремі».

«Битва за Київ» була продовжена наступного, 1151 р.: «Юрій же послав [послів] у Чернігів до Давидовича до Володимира і до Святослава Ольговича, кажучи так: «Ось уже Ізяслав у Києві. Підіть-но обидва мені на поміч».

Святослав тим часом не діждав Великодня, а пішов [із Новгорода-Сіверського] в понеділок страсної неділі. А у вівторок родився у нього син, і нарекли у святому хрещенні ім'ям Георгій, а по мирському Ігор. Великдень же він провів у [городі] Блестовиті, а звідти пішов до Чернігова». Вже звідти чернігівські війська рушили до Остра на човнах на допомогу Долгорукому. Та слід зробити невелике зауваження з приводу народження Святославового сина – це був ні хто інший, як майбутній головний герой «Слова о полку Ігоревім».

Але цього разу доля всміхнулася Ізяславу Мстиславичу – об'єднані сили Ольговичів і Долгорукого були переможені, хоча сам переможець і був тяжко поранений. В битві загинув і Володимир Давидович. Ізяслав же виявив гонор і сказав брату померлого Ізяславу Давидовичу: «Його нам обом уже не воскресити. Але се, брате, бог і святая пречиста ворогів наших побідили, і нині вони втікають кругом. А Чернігів – ось, і тому ти вже, брате не стій, а зберися і, взяши брата свойого, поїдь-но до Чернігова. А я тобі поміч придам. Будь же нині до вечора у Вишгороді». Разом із дружиною вирішено було направити супроводжувати вмерлого родича-супротивника Романа – сина брата Ізяслава Ростислава.

«І тоді поїхав Ізяслав [Давидович] з Романом до Чернігова, узявши брата Володимира на полі бою. А як ото сказали їм Ізяслав і Ростислав до вечора бути у Вишгороді, так вони й прибули, і тої ночі переправилися [через Дніпро], а на другий день першими поїхали до Чернігова. Ізяслав, отож, в'їхав із Романом з Ростиславичем у Чернігів і, погребши брата свого, сам сів на столі брата свойого в Чернігові».

Інші союзники-невдахи відступали своїми шляхами: Юрій Долгорукий з дітьми кинувся до Переяславля, половці – у свої степові вежі, а Святослав Ольгович і Святослав Всеволодович пішли в Остер. «І звідти, з Городця, він послав до Чернігова синівця свого Святослава Всеволодовича, а сам не міг їхати. Святослав же пригнав до перевозу, до Десни, і тут була йому вість, що Ізяслав Давидович і Роман Ростиславич вже в'їхали в Чернігів. І, це почув-

ши, він побіг назад, а назустріч стриєві своєму, послав [гінця], кажучи: «Не їдь сюди, а туди поїдь, до Новгорода, бо сюди в'їхав уже Ізяслав Давидович, і Роман Ростиславич. І, це почувши, Святослав [Ольгович] і [Святослав Всеволодович] побігли оба до Новгорода [Сіверського]».

Далі вони обидва «...послали [послів] до Ізяслава [Давидовича] в Чернігів, кажучи: «Брате! Мир стоїть до війни, а війна до миру. А нині, брате, ми брати єсмо між собою. Прими-но нас до себе». Умовою спокійного співіснування мало стати виділення їм обом вотчини, що й було зроблене.

Наступний 1152 р. виявився таким самим неспокійним. Долгорукий знову рушив у Середнє Подніпров'я, а Ростислав вийшов із Смоленська і випередив його в районі Любеча. «І тому що надумав він із братом своїм Ізяславом піти в Чернігів на підмогу Ізяславу Давидовичу, то Ростислав із Всеволодовичем Святославом увійшли в Чернігів на поміч Ізяславу Давидовичу і заперлися обидва з ним у Чернігові. Юрій же став коло Гуричева і послав половців до Чернігова пустошити. Половці ж, прийшовши до города, багато здобичі взяли і [село] Семинь спалили. На ту ж ніч Ізяслав і Ростислав, і Святослав, побачивши силу половецьку, повеліли людям усім утікати з острога в дитинець.

А на другий день Юрій і Святослав [Ольгович] приготували до бою воїв своїх і рушили до города, але стали, не дійшовши до Семиня. Тоді ж усе множество половців пішло до города битися і, одібравши острог, вони запалили передгороддя все. А коли [князі], прийшовши усією силою, стали довкола города, а чернігівці билися з городських стін, то князі, порадившись [сказали]: «Не кріпко б'ються дружина і половці, тому що з ними не їздимо ми самі». Андрій же [Юрійович] сказав: «Учинимо так: нехай я почну свій день». І взявши дружину свою він поїхав під город. А коли піші вої вийшли з города перестрілюватися, він кинувся на них з дружиною і з половцями: тих вони побили, а других увігнали в город. А піші вої, побачивши полки, не одважувалися вийти з города, тому що були перестрашені. Стояли ж вони дванадцять днів під городом.

У той же час Вячеслав з Ізяславом [Мстиславичем] стояли на сій стороні Дніпра, біля [села] Ольжичів. І коли почули Вячеслав та Ізяслав, що Юрій стоїть біля Чернігова, а половці приїзджавши до Чернігова, навіть город попалили, то рушили вони оба від Ольжичів полками своїми до Чернігова. І коли вони були біля [города] Моровійська, то тут побачили одні одних сторожі Вячеславові, Ізяславові і Юрієві, і тут захопили половці язика і привели до Юрія.

Коли ж Юрій, і Святослав Ольгович, і рязанські князі почули, що Вячеслав та Ізяслав ідуть чернігівцям на поміч, то половці, убоявшися цього, почали зніматися звідти, а князі, побачивши, що половці відходять, рушили од Чернігова і пішли за [ріку] Свинь та за [ріку] Снов». Затяжна облога міста була знята.

Але остаточно бойові дії між представниками протилежних сторін скінчилися лише взимку. «І так, цілувавши хреста межи собою, вони роз'їхалися: Ізяслав пішов з Давидовичем Ізяславом до Чернігова, а Роман у Смоленськ до

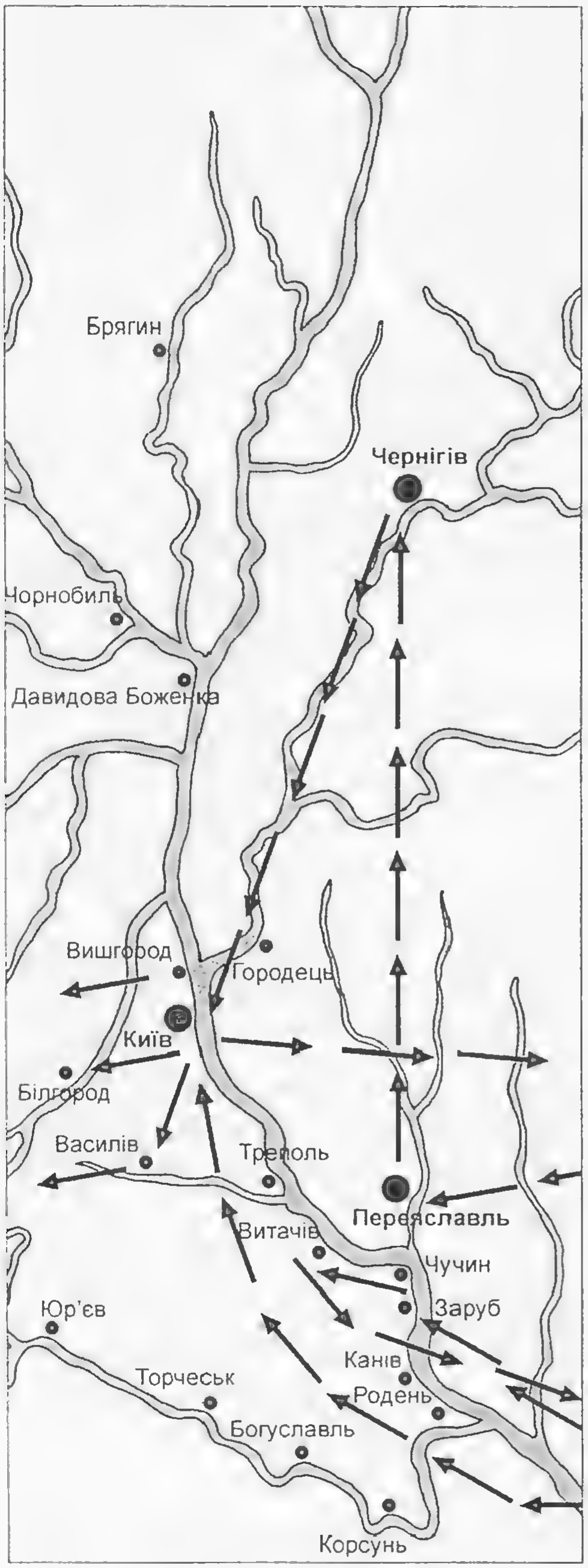

Походи монголо-татар на середньодніпровські гради (за П. Толочко)

отця пішов, а Святослав Всеволодович у свою волость, а Василько Юрійович у Суздаль до отця пішов».

Уже на початку 1153 р., «...коли ж прибув Ізяслав у Чернігів, то тут прийшла йому вість од сина од Мстислава, що бог поміг половців побідити на [ріці] Углі і на [ріці] Самарі». З цього приводу чернігівський зверхник «веселився» разом з Ізяславом Мстиславичем.

А вже в 1154 р. названий останнім князь представився в столиці Русі. «І прийшла вість у Чернігів до Ізяслава Давидовича, і він, ні трохи не загаявшись, поїхав до Києва. І була Вячеславу вість, що Ізяслав Давидович прийшов на Дніпро до перевозу. І Вячеслав послав до нього [гінця], і сказав йому: «Чого ти приїхав єси? І хто тебе позвав? Їдь-но ти у свій Чернігів!». Ізяслав же сказав: «Я приїхав брата свойого оплакати, адже тоді не був я коло брата свойого. Дозволь же мені, хай оплачу я гроб його, прийшовши». Але Вячеслав, порадившись із Мстиславом і з мужами, не пустив його в Київ, тому що іще не прийшов був Ростислав до Києва із Смоленська. Ізяслав тоді поїхав назад до Чернігова».

Розпочалися нові чвари: «Ростислав тим часом, це почувши, став радитися з братами своїми, [щоб] піти [до] Чернігова на Ізяслава на Давидовича. І, так надумавши і навіть в Київ не входячи, Ростислав пішов полками своїми мимо [города]». Війська вже перейшли Дніпро і почали готуватися до можливого протистояння з Долгоруким. Та смерть у столиці Вячеслава Володимировича змінила плани – похід на деякий час було відкладено.

Після захоронення вмерлого та роздавання його добра люду «...при-

їхав Ростислав у полки свої, і став думати зі Святославом Всеволодовичем, і з мужами своїми, маючи намір іти до Чернігова. Але мужі боронили йому піти до Чернігова, кажучи йому: «Ось бог узяв стрия твого Вячеслава, а ти іще з людьми в Києві не договорився єси. Поїдь-но ліпше в Київ та з людьми договорися. І якщо стрий прийде на тебе, Юрій, коли ти з людьми вже дійдеш згоди, то вгодно тобі буде з ним помиритися – помиришся, а як ні, то рать почнеш із ними.

Ростислав же всього того не послухав, а рушив на Ізяслава на Давидовича до Чернігова. Почувши ж [це], Давидович Ізяслав послав [посла] по Гліба Юрійовича, щоб він прийшов з половцями до нього спішно. Ростислав тим часом, і Всеволодович [Святослав], і Ізяславич Мстислав прийшовши стали на [ріці] Боловосі. При цім Ростислав, і Святослав, і Ізяславич послали мужів своїх до Ізяслава Давидовича в Чернігів, кажучи: «Цілуй нам хреста. Ти в отчині своїй, Чернігові, сиди, а ми в Києві будемо. Ми ж усі разом». Чернігівський володар не погодився на це і після битви та перемоги над Ростиславом зайняв столичне місто:

«Ізяслав тоді, в'їхавши в Київ, сів на столі і Гліба [Юрійовича] послав в Переяславль княжити. Ізяслав також послав [послів] до Святослава Ольговича і почав з ним радитися, щоби ото Ізяславу в Києві сидіти, а Святославу – в Чернігові. Але Святослав довідався, що Юрій іде, і таким чином перед Юрієм не можна [було] б їм удержатися».

Тож, вже 1155 р., він зустрів Долгорукого біля міста Синіна Моста (під Радоцем), а пізніше до них під Стародубом приєднався ще й Святослав Всеволодович (Юрій його простив, а Святославу велів іти з ним на Київ). «І рушили вони оба до Стародуба, а звідти пішли до Чернігова». Ольгович спробував умовити Ізяслава Давидовича покинути столицю Русі, але той не погодився.

«І тоді, дійшовши [до] Чернігова, Святослав тут зостався, а по брата по Ізяслава послав [посла] знову, кажучи: «Піди з Києва. Нехай іде в Київ Юрій. А я тобі Чернігів одступлю, християнських душ заради, аби не погубити»,– бо радився Святослав [з Юрієм] про сидіння Ізяславове в Києві. Та Ізяслав не хотів із Києва піти, тому що полюбився був Київ йому. І зостався Святослав [у] Чернігові, а Юрій став коло [города] Моровійська».

Долгорукий все ж зайняв столичне місто. Конфлікт між противниками отримав на перший погляд парадоксальне, але для тих часів досить звичайне закінчення: «Тої ж зими Юрій взяв у Ізяслава Давидовича в Чернігові дочку за сина свого Гліба в Київ».

На певний час запанував спокій, але вже в 1157 р. місто на Десні знову з'являється на сторінках літопису. Тоді відомого князя – ізгоя Івана Ростиславича Берладника Долгорукий арештував у Суздалі, але за нього заступився митрополит. В ці події втрутився і чернігівський князь: «Узнавши ж, що Юрій одіслав [його] назад до Суздаля, Ізяслав [Давидович] послав напоперек йому мужів своїх і взяв його до себе в Чернігів. І так ото ізбавив бог Івана од великої біди» – прокоментував ці дійства літописець.

Та в цьому ж році помирає один із основних учасників подій останніх років – Юрій Долгорукий. А тому знову «Ізяслав же Давидович увійшов у Київ місяця травня в дев'ятнадцятий [день], в неділю п'ятидесятниці, а синівця свого Володимировича Святослава зоставив у Чернігові з усім військом своїм.

І приїхав Святослав Ольгович із Всеволодовичем Святославом до Чернігова, і став Володимирович [Святослав] не пускати його в город, а битися з ним. Святослав же Ольгович, це побачивши, із синівцем своїм із Всеволодовичем [Святославом] пішли од город і, пішовши, стали обидва за Свинь – рікою.

І прийшов Ізяслав із Києва з полками своїми, і Мстислав Ізяславич із ним, і Святослав Володимирович. І стали вони одні навпроти одних через ріку, і почали слати межи собою послів. І дали Святославу Ольговичу Чернігів, а Всеволодовичу [Святославу] Новгород [Сіверський], а Ізяслав пішов у свій Київ із княгинею, і з дітьми, і з дружиною, увесь. І так вони роз'їхалися». Знову на певний час наступила тиша.

Вона була порушена вже у 1159 р., коли в новому міжкнязівському протистоянні знову були замішані вже відомі з попередніх повідомлень історичні постаті – Ізяслав Давидович, Іван Берладник та інші. Зокрема: «Ізяслав [Давидович] тим часом послав [мужів] по Івана і привів [його до] Києва. А коли довідався Ізяслав, що на нього із-за Івана хотять раттю Ярослав [Володимирович], Мстислав [Ізяславич і] Володимир Андрійович, то послав він до брата Святослава [Ольговича] в Чернігів [посла] Гліба Ракошича, даючи [йому] городи Мозир і Чичерськ, і розповів йому, що хотять на нього [Ізяслава] раттю піти».

Святослав погодився підтримати київського володаря не дивлячись на попередні протиріччя. Але, одночасно, він бажав замирити протиборчі сторони. Зокрема послав свого представника Георгія Івановича до Ізяслава Давидовича прохаючи припинити збройне протистояння (той з військами знаходився вже біля Василева). «Ізяслав же з люттю відповів йому: «Відомо хай тобі буде, брате: я нізащо не вернуся, коли вже пішов. І се скажи, Георгію, братові Святославу: «Якщо ти сам [не] ідеш, ні сина [не] пошлеш, а мені бог дасть, [що] я добуду Галич, то ти тоді не жалкуй на мене, коли поповзеш з Чернігова до Новгорода!».

І вельми пожалівся Святослав на це слово, яке йому повідав Георгій, і сказав Святослав: «Господи! Поглянь на моє смирення! Скільки я поступався, не хотячи крові пролити християнської і отчини своєї погубити, [щоб] узяти Чернігів із сімома городами пустими, Моровійськ, Любеч, Оргощ, Всеволож, – адже в них сидять псарі лише та половці! А всю волость Чернігівську він сам держить із своїм синовцем. І того йому не досить, а велить він мені іще з Чернігова піти, хоча хреста мені цілував, що не позаздриться забрати од мене Чернігів ніяким чином. Нехай бог усе розсудить і хрест чесний, що од нього ти мені одступаєш. Бо я, брате, не лиха тобі хотячи, борони – не ходити, а хотячи тобі добра і спокою землі Руській».

Але такий заспокійливий тон Святослава не вплинув на Ізяславів гнів і він в наступному 1160 р. виступив проти незговірливого союзника: «[У] тім же році прийшло половців багато до Ізяслава Давидовича до [города] Вира. І рушив Ізяслав з усією силою половецькою до Чернігова на Святослава на Ольговича, і стали вони коло Десни по [річці] Крирову (ліва притока Десни, нині р. Угор, що впадає в Десну напроти Канини (Свинки) – *Л. М.*). аж до [її] устя, а вниз – до [города] Гостоняничів. У Святослава ж тоді був синовець його Святослав Всеволодович і Рюрик [Ростиславич]. Ростислав [же] узяв був у Святослава [Ольговича] Всеволода, сина його, щоб упевнити киян і берендіїв, бо вони не довіряли [Святославу Ольговичу] через свою провину. І билися вони з ними, [половцями] за ріку за Десну кріпко, – ті на конях, а інші в насадах їзжячи, – і не пустили їх через ріку». Після цього супротивники почали підтягувати свіжі сили, а половці грабували села в чернігівській окрузі.

Далі події розвивалися таким чином: «Ізяслав же Давидович дійшов [до] Ігоревого броду (можливо брід черз р. Борзну – *авт.*), і тут догнала його вість із Чернігова од близьких його приятелів. [Вони сповіщали], кажучи йому: «Не їздь, княже, нікуди. Брат твій Святослав недуж, а синовець од нього пішов до Новгорода, а дружину свою він одіслав од себе», – бо Святославу тоді нездоровилось.

Ізяслав тоді, спішно порадившись з дружиною [і] взявши спільників своїх, поїхав, щоб напасти зненацька, до Чернігова. Святослав же не відав про наїзд Ізяслава. Він стояв перед городом у таборі з княгинею [Катериною] і з дітьми. А був тоді недільний день, і, приїхавши до Десни напроти [села] Свинковичів, Ізяслав на зорі переправив полки свої через Десну і послав їх грабувати. Переїхав же був він і сам через Десну». Міжкнязівське протистояння продовжилося з новою силою.

1161 р. на бік Святославових супротивників таємно перейшов і його син Олег, який сповідував принцип «і нашим, і вашим». Така політика простежується хоча б у наступному епізоді, зафіксованому на сторінках Іпатіївського літопису:

«Олег тоді пославшись на недугу матері [Катерини] став проситися в Ростислава у Чернігів до отця. Ростислав же приязно не хотів пускати його од себе, бо не мав він лиха в серці, але злії люди, не бажаючи добра межи братами бачити, так учинили. І Ростислав одпустив Олега до отця.

Олег же, прибувши до Чернігова, не заявив сього отцю, а прогнівався на отця потай і став проситися в отця до Курська. Святослав тоді, не знаючи всього того, одпустив од себе Олега до Курська. І Олег пішов до Курська, і тут настигли [його] посли Ізяслава [Давидовича] з приязню, з дружніми словами, а Олег передав мужам своїм Ізяславові слова, бо вже й обидва Всеволодовичі, [Святослав та Ярослав], заприязнилися з Ізяславом. І сказали мужі Олеговові: «Княже! А чи є добре се єсть, що тебе хотіли в Києві схопити, а Чернігів оддають з-під твойого отця? Тому вже прав є отець твій і ти в хресному цілуванні». І вступив Олег в дружбу з Ізяславом без отчої ради».

Про це дізнався Святослав і з сумом повідомив своїм мужам. А ті у відповідь йому мовили: «Дивно с, княже, що жалієшся ти на синівця свойого і на Олега, а про своє життя не дбаєш. Се не лжа тобі є, що Роман Ростиславич посилає із Смоленська пона свойого до Ізяслава, кажучи так: «Отдає тобі батько Чернігів, а ти за мною в дружбі живи». А сам таки він хотів тобі сина схопити в Києві. А ти вже, княже, і волость свою погубив єси, держачись за Ростислава, а він тобі, однак, ліниво помагає». І так поневолі одійшов Святослав од дружби з Ростиславом до Ізяслава.

[Тим часом] багато половців пішло до Ізяслава. Ізяслав тоді зібрався з обома Всеволодовичами, [Святославом та Ярославом], із братами, і з Олегом [Святославичем], лише Святослав [Ольгович] не пішов із Чернігова. І рушив він назустріч половцям у поле, і, з'єднавшись з половцями, поїхав до Переяславля на Гліба [Юрійовича], на зятя свого, велячи йому поїхати з собою за Дніпро на Ростислава». Далі події перейшли на правобережні території – до Білгорода Київського: «Ізяслав же, прийшовши до Білгорода, стояв навколо дитинця чотири неділі; острог Ростислав сам був спалив, до нього Святослав [Ольгович] тим часом слав [послів] із Чернігова до Ізяслава, велячи йому мир узяти: «Якщо ж тобі не дадуть миру, то все-таки ти поїдь за Дніпро. Коли ти будеш за Дніпром, то в усьому ти будеш правий». Та Ізяслав не послухав свого брата Святослава» – коментує літописець.

В наступному 1162 р. конфлікт трапився у Суздалі, де норовливий князь Андрій Боголюбський вигнав із місцевої кафедри єпископа Леона: «...і прийшов [Леон] у Чернігів до Святослава Ольговича, а Святослав утішивши гарно, одпустив [його] в Київ до Ростислава».

Через два роки, будучи у місті, тяжко розболівся Святослав Ольгович і послав до Курська за своїм сином Олегом. «І Олег спішно поїхав до Чернігова, та не застав отця живого, бо таїли смерть його три дні, до приїзду Олега». Святослав Всеволодович дізнався про це сидячи у Новгород-Сіверському, а тому послав своїх посадників у Гомій та інші міста. «Сам же він хотів поїхати [до] Чернігова, та почув, що Олег уже в Чернігові. І почали вони оба слати між собою [послів], ладячись про волості, і Олег, поступившись своїм, уладився [так]: Святославу він уступив Чернігів, а собі взяв Новгород [Сіверський]». Хоча і це його супротивника надалі не влаштувало.

У 1168 р. розболівся суперник Ізяслава Ростислав, а коли відходив від життя жалкував, що не прийняв раніше постриг. І мовив ігумену печерському Полікарпу: «Тоді, ігумене, я взяв думку про постриг, коли ото прийшла мені вість із Чернігова про смерть Святослава Ольговича».

А міжкнязівські протиріччя продовжувалися і надалі, хоча від них страждали не лише «сильні світу цього», але і їхні рідні. Так, 1169 р., «Мстислав же [Ізяславич] сказав матері Володимировій [Любаві]: «Ти іди в Городок, а звідки тобі буде вгодно. Не можу я з тобою жити в одному місці, тому що син твій завше чигає на мою голову, а хреста переступаючи». І пішла вона в Чернігів до Всеволодовича [Святослава]».

1170 р. великий князь київський задумав організувати антиполовецький похід з метою відвоювати торговельні шляхи у південному напрямку. Таку ідею підтримали інші князі, але літописець вважав за потрібне підкреслити, що згаданий київський володар «...послав він у Чернігів [послів] до Ольговичів усіх і до Всеволодовичів обох, [Святослава та Ярослава], велячи їм бути всім у нього: бо тоді були Ольговичі у Мстиславовій волі, і всім угоден був намір його, Мстиславів». Мабуть це було викликано тим, що чернігівські зверхники досить часто користувалися послугами степняків під час вирішення міжкнязівських протиріч і займали по відношенню до них нейтральну позицію під час атакувальних операцій руських князів.

Та протиріччя продовжувалися і далі. Зокрема 1172 р.: «Тоді ж Гліб пішов на Василька до [города] Михайлова з Рюриком, і з Давидом, і з Мстиславом [Ростиславичами]. І, усмиривши його, послали вони його до Чернігова. А город його спалили і вал розкопали».

Важливі події відбулися у 1174 р.: «...коли Святослав Всеволодович сидів у Чернігові, а Роман сидів у Києві, стали половці шкоду чинити по [ріці] Росі». «Того ж року Святослав Всеволодович заклав церкву кам'яну святого Михайла в Чернігові на княжім дворі» – продовжив свою оповідь літописець.

Відбувалися цього року і сімейні чвари: син галицького князя Ярослава Володимировича Володимир утік до Луцька до Ярослава Ізяславича так як той пообіцяв йому добути волость. Батько розгнівався і почав вимагати повернення сина, якого разом з матір'ю Ольгою перевели в Торчеськ у Пороссі (місцевий князь Михалко Юрійович був її братом). «А звідти покликав його Святослав Всеволодович, тесть його, у Чернігів, маючи намір одіслати його у Суздаль до Андрія, але не одіслав». Розпочалося сімейне скандальне вирішення справ, досить заплутане, в результаті чого «Ростиславичі й синівця його, [Михалкового], Мстислава [Ростиславича] вигнали з Треполя. Мстислав же пішов звідти до Чернігова, а Михалко не прийняв його».

Продовжувалася цього року і боротьба Ярослава Ізяславича та Святослава Всеволодовича за київський стіл. Останній заволодів стольним градом: «...і сів на столі діда свойого і отця свойого. Сів же він, забравши майна Ярославового без числа. Тоді ж напали вони на княгиню Ярославову і взяли з меншим сином, [з Ізяславом], і дружину його схопили всю, [і всіх] одіслали до Чернігова».

Через деякий час Київ знову переходить до Ярослава. Тоді ж «...чернігівський князь [Святослав Всеволодович] не мирив із Олегом Святославичем, [князем новгород-сіверським], і пустошив Олег Святославову волость, волость Чернігівську. Святослав тоді замирився з Ярославом з Ізяславичем з київським, пішов на Олега і попалив волость його. І багато лиха вчинивши, вернулися вони до Чернігова». Як бачимо, ситуація склалася подібно попередньому договору – чернігівський статус знову займає досить високу позицію.

Важливі в контексті даної праці події сталися наступного 1175 р. після вбивства на Волзі князя Андрія Боголюбського та вибору нового володимирського князя: «Посли, приїхавши, повідали річ дружинину Михалку і Всеволоду Юрійовичам, що були з ними обома, [Мстиславом і Ярополком], у князя Святослава [Всеволодовича] в Чернігові. І сказали Мстислав і Ярополк: «Поможи бог дружині, що не забувають вони любові отця нашого». І, порадившись, вони самі сказали: «Чи зле, чи добре усім нам, підемо всі чотири, і Юрійовичів два, [і] Ростиславичів два».

Того ж року Ростиславичі згадуються ще раз, коли «...почав війну Олег Святославич. Він послав [послів] до шуринів своїх, [Рюрика, Давида і Мстислава Ростиславичів] і повів їх на брата свого Святослава Всеволодовича на Чернігів». Та надалі бої продовжувалися по всій території Дніпровського Лівобережжя.

Наступного 1176 р. «Пішов Михалко [Юрійович] і Всеволод, брат його, із Чернігова місяця травня у двадцять і перший день, у празник Костянтина і Олени, а Святослав [Всеволодович] приставив [до них] сина свого Володимира з військом. Але коли Михалко вирушив, то пойняла його недуга тяжка на [ріці] Свині. І, положивши на носильці, несли [його] ледве тільки живого. [І] йшли з ним до Кучкова, себто до Москви, і тут зустріли його володимирці з Андрійовичем Юрієм, бо одні володимирці були до нього добрі». Як бачимо, столиця сучасної Росії теж кілька разів згадується у зв'язку із чернігівською проблематикою.

Наступні літописні повідомлення про місто належать вже до 1178 р., коли спочатку «...прикликав Всеволод Юрійович Володимира Святославича до себе в [город] Володимир і оддав за нього братаницю свою Пребрану, Михалкову дочку. [І] пішов Володимир з жоною в Чернігів до отця, бо тут жив Святослав [Всеволодович], прийшовши з Києва». А далі «У тім же році преставився Олег Святославич, місяця січня в шіснадцятий день, і положили його [в Чернігові] у [церкві] святого Михайла. Потім же Ігор, брат його, сів у Новгороді-Сіверськім, а Ярослав Всеволодович у Чернігові сів».

Новий, але більш локальний конфлікт трапився на Дніпрі між Святославом Всеволодовичем і Давидом Ростиславичем у 1180 р. Перед тим перший із названих князів «...приїхав він до Чернігова до братів, і скликав усіх синів своїх і молодше браття, і зібрав усю чернігівську сторону і дружину свою, і став радитися з ними, сказавши: «Де ми поїдемо? До Смоленська чи до Києва?». І сказав йому Ігор [Святославич]: «Отче! Добре було, тихо. Та коли вже не вийшло, то аби нам бог дав, [щоб] ти здоров був».

В тому ж році відбулися і інші події. Зокрема помер у Смоленську Роман Ростиславич. «Святослав же [Всеволодович] зібрався з братами своїми і з половцями, і сказав Святослав братам своїм: «Осе я старший Ярослава, а ти Ігорю, старший Всеволода, і нині я вам замість отця остався. Тож велю я тобі, Ігорю, тут зостатися з Ярославом стерегти Чернігів і всеї волості своєї, а я піду із Всеволодом до Суздаля і одберу сина свойого Гліба. Хай нас із Все-

володом бог розсудить». Після цього були зроблені певні корективи: «Ярослав же [Всеволодович] порадився з Ігорем [Святославичем], і пішли вони оба до [города] Друцька, узявши з собою половців, а Всеволода, Ігоревого брата, і Олега Святославича зоставили в Чернігові».

В контексті «чернігівського питання» під тим же роком зафіксовані протирічні, але на той час дружні стосунки між майбутніми двома героями «Слова о полку Ігоревім» – князем Ігорем і ханом Кончаком. Це трапилося під час битви на Долобському озері під Києвом: «Половці тим часом, побачивши їх, кинулися на них і зіткнулися з ними, але русь потоптала їх. Половці ж, утікаючи перед руссю, многі потопилися в Чорторії, а інших захопили, а других посікли. Ігор же, побачивши, що половці переможені, і вскочивши тоді удвох із Кончаком у човен, утік [по Чорторию] на Городок [Остерський] до Чернігова». Далі доля розвела ці дві особистості у протилежні ворогуючі табори.

Протистояння Русі та Степу проявилося в 1183 р., коли було задумано провести новий антиполовецький похід (до того степняки вже приходили на слов'янські поселення з ціллю пограбувати їх): «Тим часом князь Святослав Всеволодович, порадившися, зі сватом своїм Рюриком [Ростиславичем] рушили на половців і стали коло [села] Ольжичів, дожидаючись Ярослава [Всеволодовича] з Чернігова. І зустрів їх Ярослав, і сказав їм: «Нині, браття, ви не ходіте. А назначивши час, як дасть бог, на літо ми підемо». І Святослав та Рюрик, послухавши його обидва, вернулися».

Наступив 1185 – рік невдалого походу Ігоря Святославича на кочівників, коли руси були вщент розбиті, а сам князь потрапив у полон (з якого, правда, пізніше втік). В цей час великий князь київський Святослав Всеволодович збирав сили у «верхніх», північно-східних землях для запланованого походу в Степ. Повертаючись додому, біля Новгорода-Сіверського, «...почув він про братів своїх, що вони пішли на половців, отаївшись од нього, і нелюбо було [це] йому. Святослав же йшов у човнах, і коли він прибув до Чернігова, то в ту пору прибіг [воїн] Біловолод Просович і розповів Святославу, що сталося в Половцях».

Не залишалося нічого іншого, як організовувати оборону південноруських земель: «А після цього послав Святослав [посла] до Давида [Ростиславича] в Смоленськ, кажучи: «Домовились ми були піти на половців і літувати на Дону. Нині ж половці ось побідили Ігоря з сином і брата його. Поїдь-но, брате, постережемо землі Руської». І Давид прийшов по Дніпру, прибули й інші на поміч, і стали вони коло Треполя. А Ярослав [Всеволодович], зібравши воїв своїх, у Чернігові стояв». З цього випливає, що «чернігівський оперативний напрямок» тоді був таким же важливим, як і «київський».

Та, як вже відзначалося, Ігорю Святославичу вдалося втекти із «обіймів» Кончака (хоча потім вони і породичалися). «І йшов він пішки одинадцять день до города Дінця, а звідти рушив у свій Новгород, і обрадувалися йому [всі]. Із Новгорода він пішов до брата Ярослава [Всеволодовича] в Черні-

гів, помочі прохаючи на Посейм'я, і Ярослав зрадів йому, і поміч йому дати обіцяв. Звідти ж Ігор поїхав до Києва до великого князя Святослава [Всеволодовича]». Як бачимо, літописне повідомлення дещо відрізняється від оповіді про цю сумну подію у викладі автора геніального «Слова о полку Ігоревім».

Наступного 1186 р. «...місяця березня, Святослав Всеволодович освятив у Чернігові церкву святого Благовіщення, що її сам був спорудив».

Нову антиполовецьку акцію, в якій повинні були бути задіяними й чернігівські сили, заплановано 1187 р., коли: «Тої ж зими Святослав увійшов у зносини з Рюриком, сватом своїм, і надумали вони оба йти на Половців. Рюрик бо уподобав мову Святославову і сказав йому: «Ти, брате, їдь у Чернігів і зберися з братами своїми, а я тут – зі своїми».

Неспокійним виявився 1195 р., коли розпочалося протистояння між Рюриком Ростиславичем, Всеволодом Юрійовичем та Романом Мстиславичем за «руську спадщину» – окремі міста на території Середнього Подніпров'я (у останнього із названих князів – який був до того ж ще й зятем першого із перерахованих – відібрали наділи, надані йому перед тим, але одночасно були виділені інші уділи). «Але Роман знехтував ту волость, стараючись найти звинувачення тестю своєму і не хотячи з ним приязні. І став він радитися з мужами своїми, слав [послів] до Ольговича, до Ярослава до Всеволодовича, в Чернігів, і цілував із ним хреста, підбиваючи його на Київ, на тестя свого».

Боротьба між Ольговичами та Мономаховичами того року вибухнула в різних регіонах з новою силою:

«Олег же Святославич, побачивши, що полочани потоптали лави Мстиславові, вернувся до них і, приїхавши, побачив Мстислава, схопленого. І обрадувався він, і випросив [собі] Бориса – Мстислава Романовича, друцького князя, і послав вість до стрия свого до Ярослава в Чернігів і до братів своїх...

Почувши ж це, Ярослав [Всеволодович] і всі Ольговичі обрадувалися і поїхали до Смоленська в напад. Та коли почув це Рюрик, він послав із Вручого (сучасного Овруча – *авт.*) йому напоперек [посла] із хресними грамотами кажучи йому: «Якщо ти поїхав єси брата мойого вбити і обрадувався єси сьому, то ти вже одступив єси од угоди і од хресного цілування, і ось тобі хресні грамоти. Ти піди-но до Смоленська, а я – до Чернігова. Хай як нас бог розсудить і хрест чесний».

Почувши ж це, Ярослав не поїхав до Смоленська, а вернувся назад у Чернігів і послав посла свого до Рюрика, оправдуючись щодо хресного цілування...». Цього разу реальна загроза родовому «гнізду» Ольговичів на Десні призупинила подальший розвиток братовбивчої війни між двома гілками роду Рюриковичів.

Але у 1196 р. протистояння все ж було продовжене: «Рюрик порадився з мужами своїми і послав посла до свата свого Всеволода [Юрійовича], суз-

дальського князя, кажучи йому: «Оскільки ти умовився був єси зі мною і з братом моїм Давидом всісти на коней з Різдва Хрестового і з'єднатися всім у Чернігові, то я, зібравшись з братами своїми, і з дружиною своєю, і з дикими половцями, сидів приготувавшись [і] ждучи од тебе вісті. Ти ж тої зими не сів [на коня], ймучи їм віри, що вони сповнятимуть всю волю нашу». Далі він нагадав, що заключив перемир'я з чернігівським князем Ярославом, але Ольговичі надалі не витримали угоди. Тож слід іти на них війною. «Але од Всеволода не було вісті все літо» – відзначає літописець.

Та у Ольговичів тоді трапилося велике горе – помер Ігорів брат Всеволод Святославич, один із найбільш популярних серед тодішніх представників їхнього клану. «Єпископ же чернігівський [Порфирій], і всі ігумени, і попи провели його до гробу з узвичаєвими співами, і положили його в церкві святої Богородиці в Чернігові. І прилучився він до отців своїх і дідів своїх, сповнивши спільний долг, од якого не втекти всякому рож денному».

Фронт протистояння після цього поширився і на Волинь, де супроти Рюрика знову виступив його зять Роман. Тож київський зверхник послав за допомогою до Володимира Ярославича в Галич Мстислава Удатного з пропозицією: «Зять мій переступив умову і пустошив волость мою. Так ти, брате, звідти із синівцем моїм пустоште оба волость його. Я й сам хотів уже іти до Володимира, та є мені вість, що Всеволод, сват мій, сів на коня, як мені обіцяв був, помогти проти Ольговичів і стати коло Чернігова. І мені тверднть, що він уже з'єднався з братом моїм Давидом, і вони обидва волость їх палять, і вятицькі городи забрали і попалили. Отож я сиджу, приготувавшись [і] ждучи од них правдивої вісті.

Тієї ж осені, коли Ярослав Всеволодович чернігівський почув, що Всеволод і Давид, увійшовши в землю їх, [Ольговичів], палять оба волость їх і вятицькі городи забрали і попалили, то Ярослав, зібравши браття своє і порадившись з ними, розгнівався за землю свою. І запер він обох Святославичів, Олега та Гліба, в Чернігові, і інші городи запер, остерігаючись Рюрика, а сам поїхав супроти Всеволода і Давида...

Всеволод тоді став радитися з Давидом, і з рязанськими князями, і з мужами, воліючи, щоб якось з ними помиритися. Але Давид не волів миру, а наущав його піти до Чернігова, кажучи йому: «Оскільки ти умовився був єси з братом своїм Рюриком і зо мною, щоб зібратися всім коло Чернігова і щоб ми оба замирилися всі на всіх наших умовах, [або не замирилися], а нині ти ні мужа свойого [не] послав єси до брата свойого Рюрика, і [не] даєш йому знати про свій прихід, ні про мій, то умовся з ним через мужа свойого, хай він сидить, приготувавшись, до весни, і воює з Ольговичами, і жде од тебе правдивої вісті. Він же нині воює з ними і волость свою спалив задля тебе, а ми тепер без його ради збираємось миритися». Тож конфліктна ситуація мала своє продовження. Але для нас у даному випадку важливим є інше – для чернігівського зверхника міста в'ятичів, що практично знаходилися на території сучасного Підмосков'я, були його власністю.

Заспокоїла чернігівського князя Ярослава Всеволодовича лише його власна смерть 1198 р.: «І єпископ [Порфирій], ігумени, і синівці його, опрятивши тіло його поважане, положили його в церкві святого Спаса, в єпископії того города. І сів на столі його благовірний князь Ігор Святославич».

Після того майже півстоліття Чернігів не згадується на сторінках Іпатіївського літопису. Лише 1224 р., насправді 1223 р. при описі підготовки до походу на монголо-татарський корпус і послідуючого розгрому руськополовецьких військ на р. Калка, говориться про князівську нараду у Києві під головуванням тріумвірату: «Тоді бо Мстислав Романович був [князем] у Києві, а Мстислав [Святославич] у Козельську і в Чернігові, а Мстислав Мстиславич [Удатний] у Галичі, – це ж були старійшини в Руській землі».

Ще через десять років місто на Десні згадується під час опису походу на нього Данила Галицького: «Данило, отож, пішов до Володимира [Рюриковича], і рушили вони обидва до Чернігова, і прийшов до них Мстислав Глібович. А звідти пішли вони, грабуючи землю [Чернігівську], і взяли багато городів по Десні. Тоді ж взяли вони і Хоробор, і Сосницю, і Сновськ, і багато інших городів, і прийшли ото знову до Чернігова.

І вчинили мир із Володимиром і Данилом Мстислав [Глібович] і чернігівці: лютий бо був бій коло Чернігова. Навіть і таран проти нього поставили і метали каменем [на] півтора перестріли. А камінь [був такий], що його [ледве] могли чотири мужі сильні підняти. Звідти з миром прийшли вони до Києва».

Наступна звістка була пов'язана уже з глобальною катастрофою – походом військ хана Батия на Південну Русь, що розпочався 1139 р.: «У той же час послав він [війська] на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплемінних, пришов на них зо всіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч із воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем. Єпископа [Порфирія] вони зоставили живим і одвели його в Глухів».

Лише декілька разів знаходимо згадки про місто в перші десятиліття після розгрому Київської Русі. Так, 1245 р. «Михайло ж [Всеволодович], почувши, що король [Бела] оддав дочку за сина його, утік в Угри. Але король угорський і син його Ростислав честі йому оба не вчинили, і він, розгнівавшись на сина, вернувся до Чернігова».

Далі, під 1261 р., зафіксовано встановлення нових чернігівсько-волинських сімейних відносин: «...настала тиша по всій землі, то в ті дні весілля було у Василька – князя у Володимирі-городі. Став він отдавати дочку свою Ольгу за Андрія – князя Всеволодовича до Чернігова, і був тоді [тут] брат Васильків Данило – князь з обома синами своїми, зі Львом і з Шварном, і інших князів багато, і бояр багато».

Остання ж згадка в Іпатіївському літописі, пов'язана з деснянським градом, належить до 1288 р., коли у своєму заповіті володимир-волинський князь Володимир «...до Чернігова послав він в єпископію Євангеліє апракос, оковане сріблом, з жемчугом, яке сам був списав».

Виклавши на попередніх сторінках даного розділу всю наявну інформацію, слід зробити певні узагальнення і висновки. Окрім коротких згадок про місто на Десні у візантійських та арабських письмових джерелах, основні свідчення про нього знаходяться все ж у вітчизняних літописах. Лише у розглянутому нами Іпатіївському літописному зводі таких повідомлень про Чернігів міститься аж 170 (!). Град фігурує вже в текстах перших руськовізантійських договорів, займаючи в них почесне друге місце після столиці молодої східнослов'янської держави. Протягом багатьох років її існування Чернігів, його жителі, і в першу чергу володарі, брали активну участь майже у всіх державних справах країни; місто було «ласим шматочком» для багатьох представників роду Рюриковичів, хоча в першу чергу на нього претендували нащадки Святослава – одного із старших синів Ярослава Мудрого (пізніше ініціатива перейшла до клану Ольговичів). Вигідне топографічне розташування призводило до того, що в чернігівських околицях відбувалися чисельні бойові дії. Тут протистояли один одному не лише різні князівські родини, але руси та степняки (половці) – основні суперники слов'ян на півдні Київської Русі. Також не випадковим стало те, що один із перших серйозних ударів хан Батий на півдні давньоруської держави завдав саме Чернігову – стратегічному опорному пункту в системі оборони всієї південноруської території.

Слід однак зауважити, що літописні повідомлення у більшості є лише фрагментарними даними про життя цього середньовічного граду. Набагато більше інформації містять археологічні матеріали, до розгляду яких ми перейдемо у наступних розділах.

Розділ 2
ДИТИНЕЦЬ

Дитинець стародавнього Чернігова розташований на правому високому корінному березі р. Стрижень при її впадінні в Десну. Навкруги він займає панівне становище, оскільки саме з нього можна контролювати водні артерії та їх заплави.

У плані замок мав швидше форму неправильного трикутника. Навіть сьогодні візуально помітний перепад сучасної поверхні від південного заходу до північного сходу в бік р. Стрижень. Такий перепад спостерігається і на рівні стародавньої денної поверхні – у південно-західній частині городища рівень материка знаходиться значно вище ніж у північно-східній. Необхідно відзначити, що саме ця частина замку більш за все постраждала внаслідок природних факторів – понад 150 м берегової тераси знищено Стрижнем.

Історичне вивчення Чернігівських старожитностей розпочалось іще у XVIII ст., про що йшлось у вступній частині. Проте археологічне вивчення власне дитинця починається наприкінці XIX ст. Перші спроби огляду зруйнованого берега зробили Т. Кибальчич та Д. Самоквасов. Останнього зокрема зацікавили фундаменти Благовіщенської церкви.

Архітектурні дослідження на території Чернігівського дитинця у 1923 р. проводив М. Макаренко, який частково дослідив фундаменти Спаського собору XI ст. Але масштабні роботи розгорнулись тут лише у повоєнні роки (Б. Рибаков, В. Богусевич, М. Холостенко). Найсуттєвішими серед них були роботи академіка Б. Рибакова, якого в 1944 р. відрядили до Чернігова як експерта Державної надзвичайної комісії. У 1946–1947 рр. він дослідив фундаменти Благовіщенської церкви у північно-східній частині дитинця, а також ділянку на схід від Спаського собору, де передбачалося відкрити рештки княжого двору.

У 80-х роках XX ст. в різних частинах дитинця археологічні дослідження проводили А. Карнабід, О. Шекун, В. Коваленко. Найбільша площа була відкрита у північно-східній частині замку, неподалік від Благовіщенської церкви, на захід від неї.

Серед численних археологічних об'єктів, що були досліджені В. Коваленком, на особливу увагу заслуговують храм-усипальня XI ст. з кладови-

щем поруч, а також решітки кам'яних воріт XII – початку XIII ст. Можливо, вони провадили тих хто тут не жив на територію княжого двору. Останні масштабні дослідження Чернігівського дитинця проводились у 2005–2008 рр. А. Казаковим та О. Черненко. Загальна площа цих робіт складає близько 3 тис. кв. м. Більша частина розкопів розташована ближче до північного краю дитинця. Інший розкоп розбито на краю тераси на північному сході городища, де він з південного сходу впритул притинає до фундаментів Благовіщенської церкви. Загалом на території Чернігівського дитинця на сьогодні досліджена площа близько 14 тис. кв. м.

Незважаючи на те, що Чернігівський замок упродовж тривалого часу перебуває в полі зору дослідників, у його історії ще багато невідомого. Він неодноразово згадується в писемних джерелах, переважно у зв'язку з військовими подіями. Так, під 1078 р. коаліційні війська на чолі з Ізяславом та Ярополком підійшли до Чернігова: «Володимеръ же приступи къ вратамъ въсточнымъ, отъ стръженей отъя врата, і взяша градъ окольний, і пожгоша огнем, людемъ выбъгшимъ во днешний городъ», – повідомляє Іпатіївський літопис. Інша згадка належить до 1152 р., коли Юрій Довгорукий підійшов до Чернігова: «Изяслав, и Ростислав, и Всеволодичь, видевшие силу половецкую, повелеша людем тым бежати изо острога въ детинець».

Як бачимо, це була найбільш укріплена і безпечна частина міста, де городяни ховались у випадку зовнішньої небезпеки. Самі військові події свідчать про це, оскільки вищезгадана облога міста Довгоруким тривала майже два тижні, проте дитинця їм взяти так і не вдалось: «Стоявшим же имъ под городом 12 дни, и вест приниде к ним: «Изяслав с Вячеславом в помочъ черниговцем». Половци же убоящася того, почаша отыматися прочь».

Загальний стан збереженості укріплень не дає можливості назвати його задовільним. Власне оборонні споруди збереглись лише у західній частині дитинця, де візуально фіксується насип валу та сильно заплилий рів.

У південній частині замку розташоване підвищення природного походження близько 5 м заввишки, яке має назву Верхній Замок або Цитадель. На наш погляд, саме ця назва і була причиною того, що вона, як вважає більшість дослідників, виникла у XVII–XVIII ст. Її відділяє від основної частини дитинця широкий рів, розташований на північ від самої Цитаделі. Однак, навряд чи наші предки не помітили б такої географічної переваги. Швидше за все, підвищення використовувалось не тільки в період пізнього середньовіччя, але й за часів Київської Русі. Зважаючи на це, слід припустити що тут розташовувалась сторожова вежа або якісь інші конструкції оборонного призначення, що входили до загальної системи укріплень Чернігівського кремля.

Решта укріплень не збереглась внаслідок причин природного та антропогенного характеру (осипались, знівелювались тощо). На думку дослідників, первинний дитинець локалізується з південного заходу в зоні розташування Спаського (XI ст.) та Борисоглібського (XII ст.) соборів. Ця територія,

вірогідно, мала окремі укріплення. В усякому разі, рештки засипаного рову були зафіксовані на схід від першого з них. Не випадково, що саме тут виникає перший княжий двір. Однак, вже у другій половині XII ст. на сторінках літопису ми зустрічаємо інший князівський двір. Під 1174 р. літописець так розповідає про побудову Михайлівської церкви: «Святослав Всеволодич заложи церков камену в Чернигове на княже дворе святого Михаила». Згідно з планами XVIII ст., Михайлівська церква розташована в східній частині мису дитинця, проте археологічні дослідження 2009 р. не виявили тут жодних ознак давньоруської архітектури.

Чернігівський дитинець, як і власне весь Чернігів, багато разів змінював своє обличчя завдяки численним перепануванням та перебудовам. Врешті-решт, на початку XIX ст. в ході генеральної реконструкції міста були знищені укріплення, що оточували дитинець з півночі. Ця оборонна лінія доходила до самого Стрижня, де повертала на схід.

За підрахунками Б. Рибакова, загальна довжина укріплень Чернігівського замку становила близько 1600 м. Майже в усі боки з дитинця випровадили ворота, вихід з яких перетворювався у головні вулиці міста. Так, на Київ виводили Київські ворота, на Любеч – Любецькі тощо. Таким чином, магістральна планіграфія давньоруського Чернігова спиралася, перш за все, на головні вулиці, від яких розгалужувались другорядні або менш значні вулиці та провулки.

Освоєння Чернігівського дитинця за доби середньовіччя, на думку того ж таки Б. Рибакова, починається в третій чверті першого тисячоліття нашої ери. Рештки культурного шару та археологічних комплексів VII–VIII ст. зафіксовані ним у північно-східній частині дитинця. Слов'янське поселення VII–VIII ст. розташовувалось, як вважає дослідник, саме в тій частині городища (північно-східній), яка і була знищена р. Стрижень. На жаль, сьогодні встановити площу цього поселення, його етнокультурну приналежність не уявляється можливим. Проте аналіз археологічних матеріалів, отриманих в ході останніх років, дозволяє певною мірою внести деякі суттєві корективи в концепцію формування Чернігівського дитинця.

Цікаво, що в ході масштабних археологічних досліджень останніх років, які проводились у північно-східній частині городища та інших зонах міста, було виявлено численну сукупність фрагментів ліпного посуду. Вони належать носіям роменської культури. Зокрема до комплексів, що безперечно стосуються старожитностей цієї культури, належить господарська яма, досліджена в ході розкопок 2006 р.

Враховуючи той факт, що у 40–50-х роках XX ст. хронологія та атрибуція роменської культури була ще не достатньо розроблена, не виключено, що елементи сіверянських старожитностей були датовані VII–VIII ст. Подальший розвиток археологічної науки і уважне вивчення роменської культури в різних регіонах, дозволило дослідникам зробити висновок, що найбільш ранні роменські пам'ятки з'являються в Східній Європі у IX ст. – тож поточнення цієї дати ще попереду.

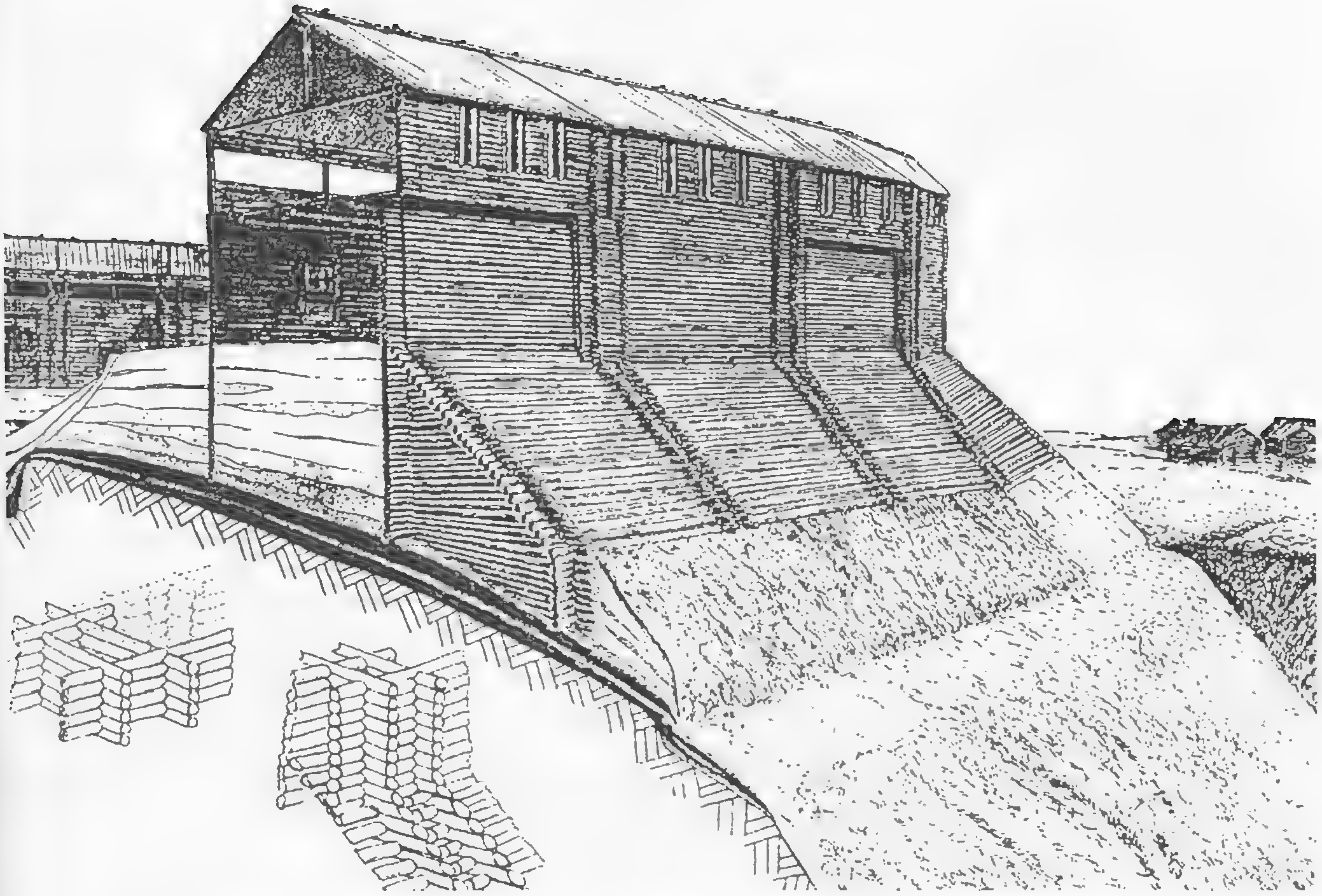

Укріплення дитинця (реконструкція В. Коваленка)

Поступово сіверянські племена під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, стали активними учасниками складних суспільно-економічних процесів, що відбувались у IX ст. на території Східної Європи. Про це вже йшлося на початку книги. Отже, вже тоді сіверяни виходять за межі свого етнічного південно-західного кордону – р. Снов. Таким чином, басейн Десни зі значними притоками як Снов та Стрижень, опинився під контролем сіверянських племен. Ще одним стратегічно важливим для сіверян центром був Любеч, який давав можливість виходу до головного водного шляху Східної Європи – Дніпра.

У ті часи на правому березі р. Снов з'являються три крайні сіверянські поселення: найперше – Сновськ – на півночі, Любеч – на заході, Чернігів – на півдні. Два останні були, напевно, своєрідними етнічними «виплесками», які корінним чином відрізнялися від інших сіверянських родоплемінних центрів, оскільки раніше від них опинились у системі бурхливих суспільно-політичних процесів. На відміну від старих сіверянських центрів, які на той час мали відповідну округу, Любеч і Чернігів подібної етнічної округи були позбавлені. Однак, це не завадило їх інтенсивному розвитку та перетворенню останнього в центр однієї з найбільших земель-князівств Східної Європи.

У IX ст. межиріччя Десни і Дніпра являло собою своєрідну контактну зону, в якій автохтонне східнослов'янське населення не було повністю однорідним. Окрім власне слов'янських племен (полян, дреговичів, сіверян),

на даній території мешкали і деякі іноетнічні племена. Найбільш виразні ремінісценції лишили після себе салтівські елементи. Це стосується як орнаментальних мотивів, так і глиняного посуду.

Оселившись на чернігівських висотах, «сівера» опинилась в зоні активного міжетнічного та культурного контакту. Тому досить швидко змінила свій характерний культурний вигляд. Останню крапку в цьому процесі поставило включення сіверян у систему державних відносин східнослов'янського суспільства. Як відомо з літопису, сіверяни були приєднані до Київської держави одними з перших.

Археологічні дослідження 2005–2007 рр. дозволили деталізувати етапи формування Чернігівського дитинця, поєднати окремі ланки в єдиний історичний ланцюг. В ході таких робіт широкою площею було вперше відкрито значну частину укріплень (північна частина замку), зокрема валу довжиною близько 50 м. Ця територія досліджувалась у планіграфічному відношенні фактично широким розкопом; окрім цього отримано повздовжній та кілька поперечних розрізів.

Як можна побачити зі стратиграфії, виникненню стаціонарних споруд передують щонайменше два етапи освоєння цієї території.

Нижній горизонт представлений незначним (0,1–0,15 м завтовшки) шаром сірого однорідного супіску, в якому простежуються сліди оранки вузьколопасним наральником. Ці сліди доходять до материка і дуже добре фіксуються на рівні давньої денної поверхні. Горизонт цей абсолютно стерильний, будь-які археологічні матеріали відсутні. Очевидно, що спочатку ця територія використовувалась у якості сільськогосподарських угідь. Аналогічні сліди оранки виявлені під час розкопок 1985–1986 рр.

На думку багатьох дослідників, не виключено, що рештки поселення VII–VIII ст., виявлені Б. Рибаковим та сільськогосподарські угіддя, становлять єдиний археологічний комплекс. Наступний горизонт (завтовшки 0,25–0,3 м), що в свою чергу перекриває попередній, краще простежується на тій ділянці, де його перекрило тіло валу, оскільки далі він майже повністю знищений пізнішими нашаруваннями. Практично повсюдно він містить сліди вогню.

Стратиграфічно дуже добре видно, що об'єкти, які належать до цього горизонту, в деяких місцях прорізають шар оранки та материкову поверхню. Переважно, це будівлі та ями господарського призначення. Більшість із них має овалоподібну в плані форму. Серед них трапляються споруди досить значних розмірів – завдовжки до 7,5 м, завширшки – до 1,5 м та глибиною – до 1,5 м. Горизонт, до якого належать ці археологічні об'єкти, містить поодинокі фрагменти роменської та ранньогончарної кераміки, а також інші матеріали, характерні для IX–X ст. (вістря стріл, ножі, скляні та кам'яні намистини, кістяні проколки тощо).

Досить цікавою є знахідка масивних глиняних дисків, скупчення яких було виявлено в одній із таких господарчих будівель. Подібні диски масово

зустрічаються на території Північної Європи, у тому числі й у Старій Ладозі, і вважаються грузилами від вертикального ткацького верстату.

Серед комплексів цього горизонту окремо слід відзначити кілька ям округлої в плані та циліндричної в розрізі форми з під'ямником. Такі ями, як відомо, використовувались для видобутку дьогтю або смоли. Причому в одній з них знайдена придонна частина глиняного горщика з невеликим отвором та рештками смоли на стінках. Цікаво, що до горизонту який ми тут розглядали, належить і господарська яма, заповнення якої містило виключно уламки ліпного посуду роменської культури.

Узагальнюючи матеріали цього археологічного горизонту, можна сказати, що період його формування належить до IX–X ст. Цілком очевидно, що в ньому паралельно функціонували як роменські комплекси, так і об'єкти що містять раньогончарний посуд. Загалом, характер нашарувань досліджуваної території свідчить про те, що оборонні укріплення Чернігівського дитинця виникли на місці вже існуючого поселення.

Як уже зазначалось, укріплення Чернігівського дитинця неодноразово перебудовувались. До сьогоднішнього дня існувала думка, згідно з якою спорудження оборонної лінії, що охопила північно-східну частину городища, належить до другої половини XII ст. Така історична схема формування дитинця базувалася, головним чином, на аналізі писемних джерел. Тому результати масштабних археологічних досліджень 2005–2008 рр. мають принципове значення, оскільки кардинально змінюють наші уявлення про динаміку розвитку Чернігівського кремля.

В конструкції валу північно-східної частини дитинця стратиграфічно виділяються три основні горизонти. За своєю консистенцією всі вони складаються з супісків різних відтінків, в основі яких лежить пісок. Останній брали на місці, коли копали рів, і засипали ним дерев'яні оборонні конструкції. Наявність у тілі валу прошарків і фрагментів обпаленої глини свідчить про те, що самі дерев'яні конструкції, швидше за все із зовнішнього боку, були обмазані глиною. Така техніка була невід'ємною частиною оборонного будівництва на Русі. Самі дерев'яні конструкції не збереглись, але їх сліди у вигляді контурів спалених колод та обпаленої глини, що виявлені у плані та профілях, в загальних рисах дають можливість визначити їх особливості.

До першого горизонту належать рештки клітей-городень, розташованих по лінії валу. Вони розділені між собою незначним простором із довжиною стін 3,5 м. У внутрішніх кутах клітей-городень простежуються сліди простінків-стяжок. Подібна конструктивна особливість є надзвичайно рідкісною серед давньоруських городищ. Аналогічну конструкцію мав Дорогинський вал, який входив до системи Змійових валів (район р. Ірпінь). На думку М. Кучери, такі широкі кліті з простінками-стяжками могли утримувати невеликий насип з досить високими оборонними стінами. Знахідки, виявлені в насипу раннього валу (фрагменти раньогончарної та гончарної

кераміки, вістря стріл, намистини), синхронні тим матеріалам, які містяться у перекритому ним культурному шарі.

Нижній масив валу перекривають ще два досить потужні горизонти, які безпосередньо входять до системи укріплень. У деяких місцях масив валу прорізають рештки конструкцій що належать наступному горизонту. Судячи з усього, це крайні частини клітей, які під певним кутом увійшли в стінку розкопу. Вони відповідають наступному етапу реконструкції укріплень Чернігівського дитинця. Аналогічні конструктивні елементи простежуються і в другому масиві валу, який вони прорізують. Схожа картина спостерігається при дослідженні фундаментів Чернігівського колегіуму В. Руденком у 2004 р., до того ж як стратиграфічно, так і хронологічно.

Усе це дозволяє зробити висновок, що вся північно-західна лінія укріплень дитинця виникає не пізніше X ст., при чому одночасно. Таким чином, вже тоді його територія сягає максимальних розмірів – 16 га. Незвична конструкція валу може бути пов'язана з необхідністю зведення потужних укріплень у найкоротший термін. Проте, ймовірно, не вся територія, охоплена укріпленням дитинця, тоді вже активно функціонувала.

Отже, північно-західна лінія укріплень неодноразово, і до того ж капітально перебудовувалася. Стратиграфічно виділяється щонайменше три етапи її реконструкції за часів Київської Русі. Хронологічно вони певною мірою збігаються з перебудовами та перепланованнями даної частини дитинця.

У 70-х роках XI ст. у північно-східній його частині будується храм (рештки у 1985–1986 рр. досліджував В. Коваленко). Період спорудження досить чітко простежується в стратиграфії цієї території. Будівництво супроводжувалось кардинальним перепланованням прилеглої місцевості. Як можна зрозуміти із наявної інформації, місцева забудова була знесена та знівельована, а поверхня засипана піском. Шар засипки рівномірно залягав у південно-західній частині досліджуваної ділянки та притинав до насипу валу. Майже по всій площі його перекривали нашарування будівельного сміття – уламки плінфи, шиферу. Серед них – рештки розбитих шиферних плит. Судячи з формату та характерних слідів обробки, це могли бути фрагменти шиферного саркофагу або виробничі відходи чи брак.

Другий будівельний горизонт валу належить, швидше за все, до кінця XI – початку XII ст., оскільки він перекриває культурні нашарування XI ст.

Остання реконструкція валу пов'язана, напевно, з перенесенням княжого двору на берег р. Стрижень. На жаль, знищення укріплень Чернігівського дитинця в ході перепланування міської території в XIX ст. не дає можливості простежити подальшу еволюцію укріплень Чернігівського кремля – навіть рештки пізньосередньовічних укріплень не збереглися. Проте з упевненістю можна стверджувати, що для свого часу це була досить потужна фортеця, захищена валом і ровом із зовнішнього боку. В

систему укріплень входили й дерев'яні конструкції – стіни-городні, башти. Котлован однієї з таких баштоподібних будівель досліджено під насипом валу в 2006 р. Вона мала округлу в плані форму діаметром понад 4 м. Конусоподібний котлован глибиною понад 2 м завершувався в центрі потужним стовпом, що підтримував елементи її конструкції.

У XII – на початку XIII ст. на території, яку охоплювали укріплення, сформувалася щільна садибна забудова. В ході робіт 2005–2008 рр. вдалося дослідити кілька котлованів житлових та значну кількість господарських будівель. Деякі з них перетинають підошву раннього валу.

В цілому, дослідження останніх років дали цікавий та різноманітний археологічний матеріал, що характеризує матеріальну та духовну культуру жителів стародавнього Чернігова. Це предмети сільського господарства, різноманітних ремесел та промислів, ювелірного мистецтва, військової, будівельної справи тощо. Надзвичайно рідкісною знахідкою для часів Київської Русі є комплекс предметів із дерева, що пов'язані з прядінням і ткацтвом. Серед них – решткі горизонтального ткацького верстату – батани (берда), трепала, волокно льону тощо.

У другій половині XII ст. відбуваються суттєві зміни в планіграфії Чернігівського дитинця. Новий князівський двір будується на березі р. Стрижень у східній частині городища.

Аналіз археологічних матеріалів, здобутих у ході досліджень 40–80-х років XX – початку XXI ст. дозволяє припустити, що нова князівська резиденція займала східну частину тераси. На це вказує кам'яна брама, а також сліди огорожі, яка простягалась із заходу на схід. Судячи з усього, це був потужний частокіл, що охоплював східну частину дитинця.

Перед брамою розчистили досить простору територію і на місці цвинтаря зробили майдан. Для цього всю прилеглу до брами площу вимостили давньоруською цеглою – плінфою. Подібні площі у той час виникають у Києві та Новгороді Великому. На території нового князівського двору в 1174 р. будується Михайлівська церква, а в безпосередній близькості до двору в 1186 р. – Благовіщенський собор. Ще одна невеличка церква, назва якої невідома, на початку XIII ст. також будується на території двору.

Загалом у монументальному будівництві чернігівського дитинця представлені різні архітектурні стилі та школи. І це не дивно, оскільки архітектурний ансамбль Чернігова має досить широкий хронологічний діапазон. Тому вважаємо, що чернігівську архітектуру слід розглянути більш детально.

Найдавнішим у Чернігові є Спаський собор. Він згадується у літописі під 1036 р.: «В лето… Мстиславъ изыд на ловы, и разболеся, и умре; и положиша у церкви святого Спаса, юже бе сам заложил; бе бо възделаное при нем възвыше на кони стоячи рукою досячи» – повідомляє літописець. Після цього будівництво храму на деякий час припинилось, і як

Текля. Фреска зі Спаського собору у Чернігові

вважають фахівці, завершилось не пізніше середини XI ст.

Реставраційні роботи у Спаському соборі проводилися неодноразово. Це відбувалось у XVI–XVII ст., у середині та кінці XVIII ст., на початку XIX ст., коли був прибудований притвор перед порталом, а стіни храму розписані знову. Остання реставрація відбулась у другій половині XX ст. Дослідження цього собору розпочалися наприкінці XIX ст., але серйозні археологічні роботи провів М. Макаренко лише у 1923 р. Невеликі за обсягом роботи в 60-х роках XX ст. тут проводили М. Холостенко та М. Говденко.

Спаський собор – потужна масивна споруда. При будівництві храму застосована цегляна кладка зі схованим рядом. Розчин має рожевий колір, який виникає у випадку суміші з цементівкою. Спаський собор – тринефна триапсидна восьмистовпна монументальна споруда. Він належить до типу храмів, які зі східного боку мають додаткове розподілення.

Довжина собору – 33,2 м, ширина – 22,1 м. Товщина стін сягає 1,4–1,5 м. На висоті трохи більше 4 м на стінах будівлі простежується шов, який є свідченням перерви будівництва після 1036 р. Спаський собор – п'ятиголовий. Найбільшим є центральний восьмивіконний купол. Решта бань мають чотирьохвіконні барабани. Хори собору розташовані над нартексом і спираються на склепіння будівлі. Підйом на хори – у північній башті. У підкупольному просторі з півночі та півдня розташовані двоярусні аркади. Ззовні по фасадах будівлі розташований пояс невеликих ніш, але на апсидах вони розташовані значно вище.

Основним будівельним матеріалом є цегла (тобто плінфа). Розміри її суттєво різняться: товщина – 2,5–3,5 см, ширина – 22–28 см, довжина – 34–38 см. При будівництві широко використовували й дике каміння (пісковик). Така техніка спорудження має назву змішаної. При зведенні фундаментів використовувалось лише каміння на цементівковому розчині. Самі фундаменти, які повинні були утримувати таку масивну споруду, мають досить значну глибину – понад 2 м.

Підлога, яку можна віднести до періоду спорудження храму, знаходиться приблизно на метр нижче від сучасної. Вона зроблена з шиферу в досить цікавій манері. У шиферних плитах вирізаний малюнок, який за-

повнювала мозаїка. У деяких місцях використовувалась також полив'яна керамічна плитка.

У центральній апсиді розташовувався престол, під яким зберігалась свята мощениця. Сам давній престол являв собою шиферний стовп, що спирався на шиферну плиту. Над престолом знаходився ківорій. Його рештки у вигляді останців стовпів виявлені в ході досліджень 1923 р. Стіни собору були багато прикрашені фресками, а також різьбленням по каменю.

Чернігівський Спаський собор, як і будь-яка інша монументальна споруда церковного характеру, мав поруч і додаткові будівлі також церковного призначення. До них належать дві невеличкі каплиці, розкопані в 1923 р. зі східного боку, а також хрестильня, що розташовувалася з півдня.

Від каплиць лишилися фундаменти, зроблені з каміння на цементівковому розчині. Вони будувались окремо і мали апсиди. Хрестильня ж мала прямокутну форму і значні розміри – 12,5×8,5 м. Це була двоповерхова споруда, побудована також із плінфи, але ця цегла дещо відрізняється від цегли собору. Напевно, її побудовано пізніше ніж сам храм. Не виключено, що ця будівля виконувала зовсім інші функції і за своїм походженням мала світський характер.

Отже, Спаський собор, який і сьогодні є центральною монументальною спорудою Чернігівського дитинця, поклав початок формуванню надзвичайно цікавого архітектурного ансамблю центральної частини міста.

В XI ст. на території дитинця виникають нові монументальні споруди. Так, у північно-східній частині наприкінці згаданого століття було зведено ще один храм. Це була невелика за розмірами (14,9×11,8 м) тріапсидна чотиристовпна церква, побудована з плінфи в техніці кладки зі схованим рядом на цементівковому розчині. Цегла світло-жовтого кольору, розмірами 3–3,5×27×33–34,5 см. Проте при зведенні стін використовувалось велике каміння; товщина стін – 1,2–1,4 м. В інтер'єрі храму були влаштовані аркосольні ніші для здійснення поховань. Підлога будівлі майже на 1,5 м нижче за рівень давньої денної поверхні. В ході її дослідженя знайдені численні шматки шиферних плит, напевно від саркофагів. Окрім цього, у південній частині церкви виявлено рештки двох цегляних саркофагів. Все це, а також деякі конструктивні особливості храму дали можливість припустити, що церква використовувалась і як усипальниця. На думку окремих вчених (В. Коваленко та інші), її будівництво пов'язане з Володимиром Мономахом, а отже дату споруди можна віднести до 70-х років XI ст.

Як уже зазначалося, при влаштуванні нового княжого двору дана частина дитинця була суттєво перепланована. Напевно, храм або зовсім припинив своє існування за якихось обставин, або знаходився в аварійному стані, тому його змушені були розібрати. Про це свідчить цегляна викладка перед брамою на новий княжий двір. Плінфу для цієї бруківки було взято саме із церкви-усипальниці.

Монументальна архітектура чернігівського дитинця репрезентована не лише будівлями духовного, але й світського характеру. Одна з таких споруд виявлена в 1950–1951 рр. між Спаським та Борисоглібським соборами. Це була квадратна в плані будівля, що мала розміри 7,5×7,5 м із потужними стінами 1,4 м завтовшки. Вхід до неї розташовувався з південно-західного боку і мав ширину понад 70 см.

Її фундамент заглиблений на 1,1 м і складений із великого каміння з використанням плінфи та дрібного каміння. Все це залито цементівковим розчином. Стіни споруди побудовані з плінфи, яка має світло-жовтий колір. Товщина цегли – 2,3–3,0 см, ширина – 27–28 см, довжина – 35–39 см. Знайдено також окремі екземпляри лекальної плінфи. Їх складено в рівношаровій техніці, із зовнішнього боку простежуються сліди затирання. В ході розкопок зафіксована велика кількість фрагментів фресок, а також полив'яної керамічної плитки. Окрім цього – шматки свинцевої покрівлі.

Дослідники звернули увагу на те, що деякі фрагменти фрескового розпису зроблено поверх штукатурки в місцях затирання. Отже, будівля була розписана не тільки в інтер'єрі, але і ззовні. Вони одностайно дійшли висновку, щодо призначення цієї будівлі – княжий терем. Проте час його спорудження викликає дискусію. В. Богусевич та М. Холостенко датують споруду другою половиною XI ст., а П. Раппопорт стверджує, що така техніка кладки могла існувати ще й на початку XII ст. Однак, враховуючи розміри цегли та деякі особливості стратиграфії, на наш погляд, будівлю слід віднести до рубежу XI–XII ст.

Якщо продовжувати розгляд пам'яток монументальної архітектури Чернігівського дитинця в хронологічному порядку, то наступна пам'ятка церковної архітектури, на якій слід зупинитись – Борисоглібський собор. Виходячи з писемних джерел, храм побудовано не пізніше 1123 р., оскільки саме цього року тут було поховано Давида Святославича, який його і збудував. Він являє собою триапсидну шестистовпну споруду довжиною – 26,5 м, шириною – 18,1 м. Храм зведено із цегли в техніці рівношарової кладки, що має світло-жовтий колір. Товщина плінфи – 4–4,5 см, ширина – 18–26 см, довжина – 27–36 см. Значна кількість цеглин має торцеві знаки та різні мітки на постільних частинах.

Середня товщина стін собору становить близько 1,5 м, хоча західна стіна, завдяки тому що тут розташовані хори, набагато товща – 2,25 м. Хори мають «П»-подібну форму. Храм має єдиний центральний купол, в основі якого знаходиться дванадцятивіконний барабан. Зовнішню поверхню стін одразу після будівництва вкрито затиранням.

Глибина фундаментів – близько 2,4 м. Вони складалися з вапнякових плит, дикого каменю та битої цегли на цементівковому розчині. Основна частина підлоги Борисоглібського собору виконана з шиферних плит. Лише біля вівтаря вона складена з керамічної полив'яної плитки. Храм мав багатий фресковий розпис.

Зі східного та південного боків розташовувалися невеличкі каплиці, а вздовж північного та західного фасадів – галереї. У свою чергу останні перекривалися склепінням. Ширина галерей варіює в межах 4 м. Підлога в них була викладена керамічною полив'яною плиткою. В процесі розкопок у північній каплиці виявлено рештки престолу. Але найбільш цікавим є те, що під Борисоглібським собором розташовані розвали більш давньої монументальної споруди. Її стіни складені в техніці зі схованим рядом. Цегла світло-жовтого кольору і має товщину – 2,5–3,5 см, ширину – 26–28 см, довжину – 33–36 см.

Загальні розміри будівлі – 9,8×6,5 м. При її дослідженні виявлено велику кількість фрагментів фресок, шматки свинцевої покрівлі, керамічні плитки, як полив'яні так і без поливи. Споруда була щонайменше двоповерхова. На думку М. Холостенка, вона с залишками княжого будинку. В усякому разі, конструктивні особливості не дають можливості віднести її до пам'яток сакральної архітектури.

П. Раппопорт висловив думку, що досліджені М. Холостенком фундаменти є не залишками княжого будинку, а саме рештками того самого Борисоглібського собору, який згадується в «Слове о князях». Проте таке припущення не лише не підкріплене якимись вагомими артефактами, але й штучно змінює дату існуючої будівлі Борисоглібського собору.

Уявляється, що в даному питанні вже слід «поставити крапку». По-перше необхідно зауважити, що датування розкопаної під Борисоглібським собором будівлі, за даними М. Холостенка, не виходить за межі середини XI ст. Навіть якщо припустити, що цю дату можна розширити до третьої чверті XI ст., вона все одно не може являти собою рештки Борисоглібського собору, оскільки в цей час його ще не існувало.

Незважаючи на те, що точна дата будівництва невідома, в літописі ми знаходимо таке повідомлення про смерть Давида Святославича: «...положиша в церкви святого Бориса и Глеба, от негоже и създана бысть». Тобто літопис відповідає, хто побудував Борисоглібський собор. Як відомо, Давид Святославич сидів на чернігівському престолі починаючи з 1097 р. Тому ра-

Різні білокам'яні капітелі з Борисоглібського собору

ніше кінця XI ст. будівництво храму не могло розпочатись. Отже, техніка кладки в якій побудована розкопана споруда (зі схованим рядом), ніяк хронологічно не відповідає рубежу XI–XII ст. Враховуючи те, що в 1123 р., як сповіщає літописець, «церква ...створена була», храм вірогідно побудовано протягом першої чверті XII ст. Таким чином, не має жодних підстав не довіряти літопису і змінювати дату спорудження Борисоглібського собору.

Ще одна пам'ятка давньоруської архітектури приблизно цього ж часу досліджена у 1989–1990 рр. на Цитаделі дитинця. Вона являла собою невеликий за розмірами одноапсидний безстовпний храм, завдовжки 13,5 м, завширшки 10,25 м. Стіни були складені з цегли в рівношаровій техніці. Цікаво, що при будівництві використовувалась плінфа різного формату та товщини (від 2,5 до 5 см), яка розрізнялася ще і за кольором: червона, помаранчева, жовта. Фундаменти споруди заглиблені до 1,2–1,5 м. Їх ширина різниться від 1,55 до 2,05 м. Загинула будівля під час монголо-татарської навали.

У другій половині XII ст. відбуваються суттєві зміни в історичній топографії Чернігівського дитинця. Вони пов'язані, перш за все, з бурхливою діяльністю амбітного Святослава Всеволодовича. Саме при ньому було закладено новий княжий двір, як вже зазначалося, у східній частині кремля. Окрім того, він створив новий архітектурний ансамбль, який складався щонайменше з трьох храмів. Цей комплекс прикрашав північно-східну частину Чернігівського дитинця. До нього входили: невеличка безіменна церква, яку в 50-ті роки XX ст. розкопав Б. Рибаков, Михайлівський та Благовіщенський собори.

Місцезнаходження Михайлівської церкви локалізується, гіпотетично, в східній частині дитинця. Можливо, вона була розташована в частині, зруйнованій Стрижнем. Відповідно й конструктивні особливості пам'ятки невідомі. Проте П. Раппопорту все ж вдалося привести деяку деталізацію конструкції цього храму. На підставі фрагментарних даних він уявляє Михайлівську церкву у вигляді чотиристовпного триапсидного храму, який мав ширину близько 15 м. Фундаментні ровики мали глибину не менш ніж 0,6 м. Розміри плінфи, з якої було побудовано церкву – 3,5–4,5×17–19×26–27 см. На торцях деяких цеглин збереглись знаки.

Звичайно, до цієї інформації слід ставитися з певною умовністю, оскільки така фрагментарність взагалі може відноситись до іншої пам'ятки давньоруської архітектури. З упевненістю лише можна сказати, посилаючись на літописні дані, що побудована була Михайлівська церква в 1174 р. і розташовувалась на княжому дворі Святослава Всеволодовича. Враховуючи усі обставини, вважаємо, що її слід шукати у східній частині дитинця.

На відміну від попередньої пам'ятки архітектури, Благовіщенський собор повністю досліджений академіком Б. Рибаковим у 40-х роках XX ст. На жаль, східна частина фундаментів зруйнована Стрижнем.

Літопис не тільки називає нам замовника будівництва, яким був Святослав Всеволодович, але й подає точну дату завершення цього будівництва.

Так, під 1186 р. знаходимо: «В лето 6694 месяца марта Святослав Всеволодич святи церковь в Чернигове святого Благовещения, юже бе сам создал».

Судячи з усього, Благовіщенська церква була не просто черговою архітектурною спорудою, яку створили на замовлення Святослава Всеволодовича. Це була надзвичайно велична, багато прикрашена монументальна будівля, завданням якої була спроба затьмарити центральний на той час храм Чернігова – кафедральний Спаський собор. Довжина споруди – близько 33 м, ширина (з галереями) – майже 26 м, товщина стін – 1,4 м, галерей – 1,3 м. На відміну від інших храмів, галереї тут були не одноповерховими, а здіймались на всю висоту споруди і притинали до неї з трьох боків. За своєю конструкцією Благовіщенський собор – це велика шестистовпна триапсидна будівля. Стіни її було складено з цегли в техніці рівношарової кладки. Плінфа має такі виміри: товщина – 4–5 см, ширина – 19–25 см, довжина – 24–28 см. Глибина фундаментів варіюється від 1,1 до 1,5 м. Надзвичайно цікавою є підлога храму. Під центральним куполом збереглося мозаїчне зображення павича. Також мозаїчна підлога була в середньому нефі, трансепті та центральній апсиді. Решту підлоги вимощено полив'яною плиткою.

Особливістю Благовіщенської церкви є те, що галереї одночасно використовувались і як усипальниця. Проте поховання виявлені також і під підлогою. В ході дослідження церкви експедиція під керівництвом Б. Рибакова, окрім численних фрагментів смальти, виявила велику кількість фрагментів фресок, шматків свинцевої покрівлі тощо.

Слід відзначити, що руїни храму займають значну площу за своїми стінами. Так, у процесі досліджень 2008 р. на прилеглій території в розкопі зафіксовано чимало фрагментів фресок, смальти, цегли, яка повністю відповідає параметрам плінфи Благовіщенського собору.

Швидше за все, церква, як і більшість пам'яток монументального зодчества Чернігова, була зруйнована під час трагічних подій 1239 р. Наприкінці ж XII – на початку XIII ст. Благовіщенська церква разом зі Спаським кафедральним собором були найвеличнішими комплексами сакральної архітектури міста. За своїм архітектурним планом та багатством інтер'єру, Благовіщенський собор посідав місце серед найзначніших храмів Київської Русі.

Завершуючи розгляд монументальної архітектури Чернігівського дитинця, зупинимось ще на одному об'єкті, який також археологічно виявлено й досліджено експедицією під керівництвом В. Коваленка у 1985 р. у північно-східній частині дитинця.

Власне, це залишки брами, що захищала в'їзд до княжого двору Святослава Всеволодовича. По відношенню до самого двору ці рештки розташовані з північно-західної сторони і орієнтовані в напрямку із заходу на схід. Вони репрезентовані залишками двох, розташованих паралельно стін, довжиною приблизно 7,5 м кожна. Конструкція досить потужна, оскільки товщина їх складає 1,6–1,8 м. Не виключено, що брама мала ще й надбрамну церкву. В усякому разі, тут знайдено велику кількість шматків і навіть цілі листи свин-

цевої покрівлі. На користь цього свідчать і численні фрагменти штукатурки з фресковим розписом, шматки смальти, а також знахідки предметів християнського культу. Ширина проїзду між стінами брами становить близько 3,5 м. Споруду побудовано з плінфи в техніці рівношарової кладки. Розміри цегли становлять: товщина – 3,5–4,5 см, ширина – 16,5–18,5 см, довжина – 26,5–29,5 см. Особливості будівництва споруди дозволили В. Коваленку віднести її хронологічно до початку XIII ст. Зруйновано споруду також під час сумних подій 1239 р.

Отже, як бачимо, друга половина – кінець XII ст. – найбільш активний період у розвитку монументальної архітектури стародавнього Чернігова. І це не просто будівництво. Спорудження кількох монументальних об'єктів «серійно» репрезентує виникнення й становлення власної чернігівської архітектурної школи, що втілювала в життя власні архітектурні традиції. І це, безперечно, можна бачити на прикладі тих архітектурних форм, які з'являються в Чернігові у другій половині XII ст.

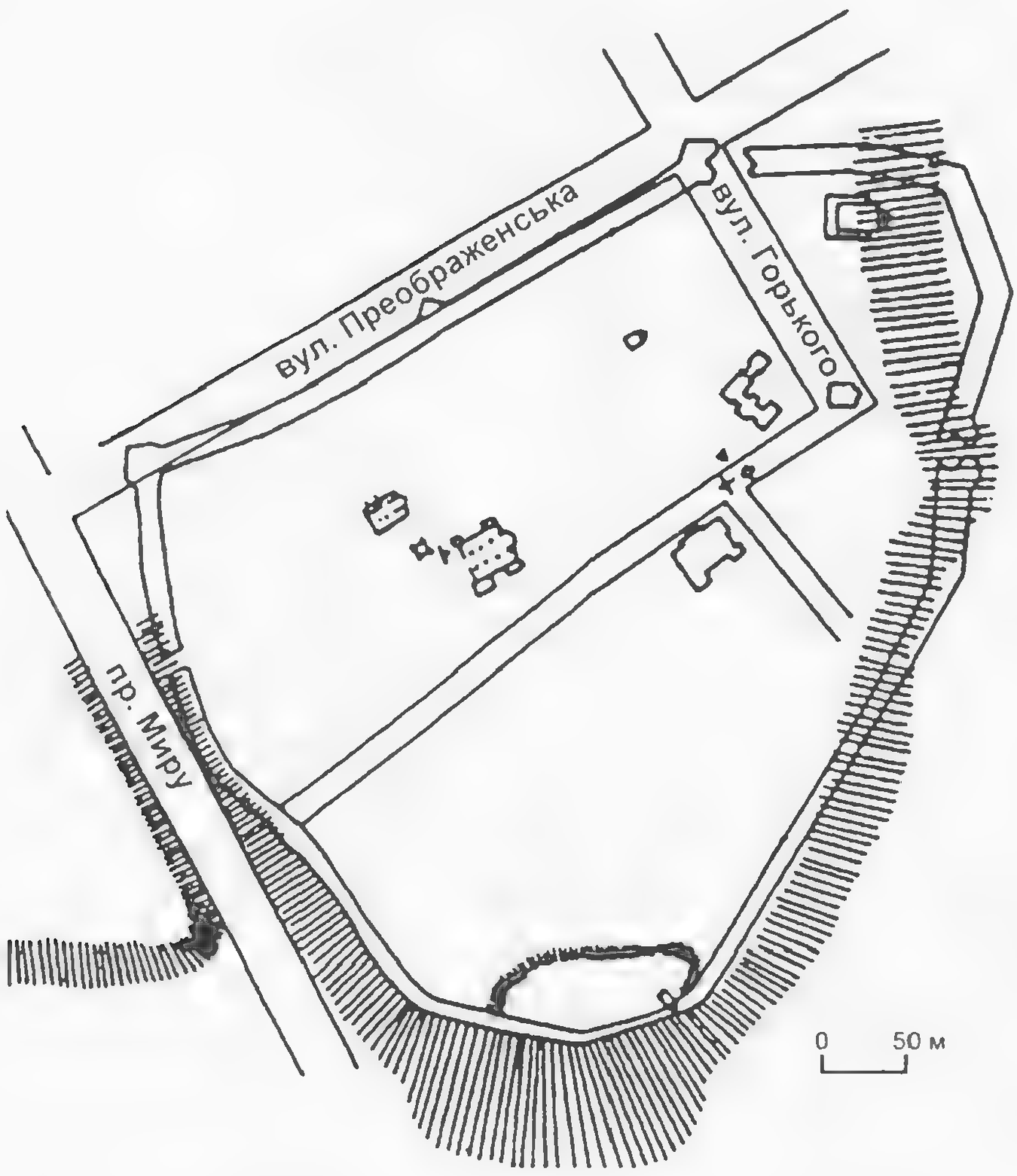

План дитинця стародавнього Чернігова

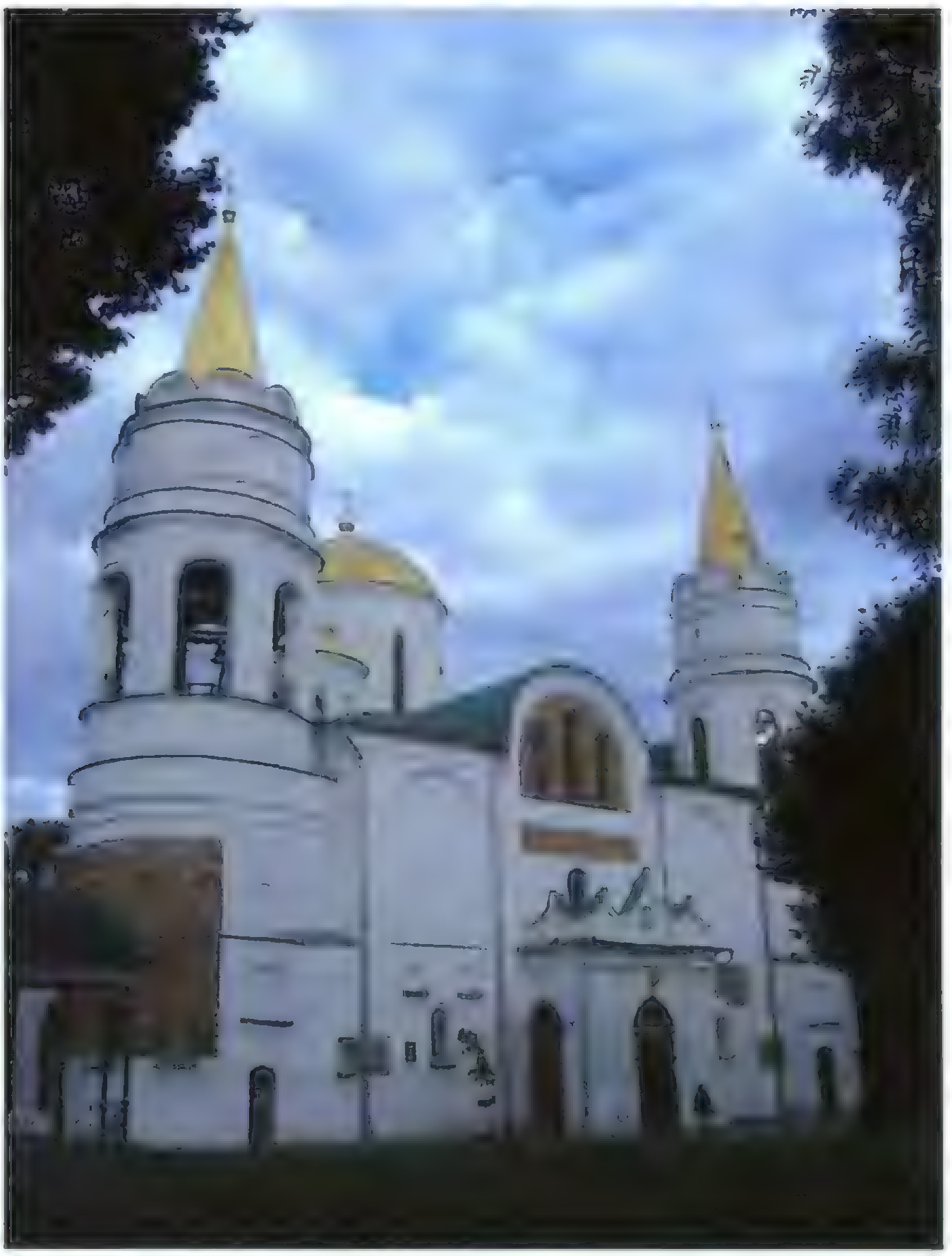

Спаський собор XI ст.

Борисоглібський
собор XII ст.

Розкопки на Чернігівському дитинці 2006–2007 рр. Робочий момент

Північно-західна стінка розрізу валу на чернігівському дитинці
(розкопки 2006–2007 рр.)

Фото «плям» археологічних об'єктів на дитинці

Сліди оранки ранньослов'янського часу на території майбутнього дитинця

Сліди давньоруської огорожі на території дитинця

Археологічні комплекси дитинця після їх розчищення

Князівський терем XI ст. в Чернігові (реконструкція М. Холостенка)

Фрагмент мозаїчноїпідлоги у Благовіщенській церкві, 1186 р. (реконструкція Ю. Асеєва, малюнок В. Вечерського)

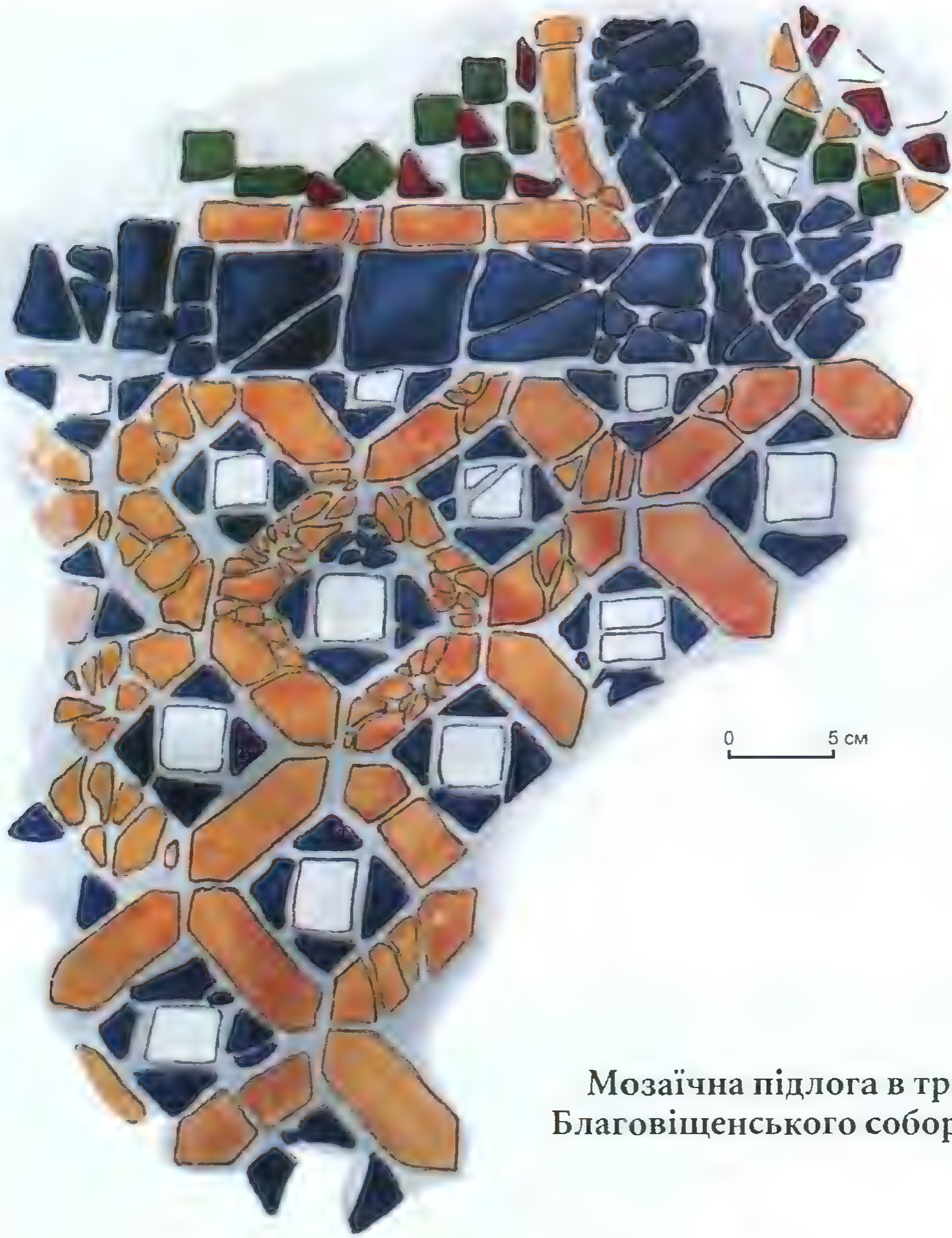

Мозаїчна підлога в трансепті Благовіщенського собору, 1186 р.

Фрагменти давньоруського скляного орнаментованого посуду (дитинець, розкопки 2007 р.)

Фрагменти вуличної забудови на території Чернігівського дитинця (за матеріалами археологічних досліджень 2005–2008 рр.)

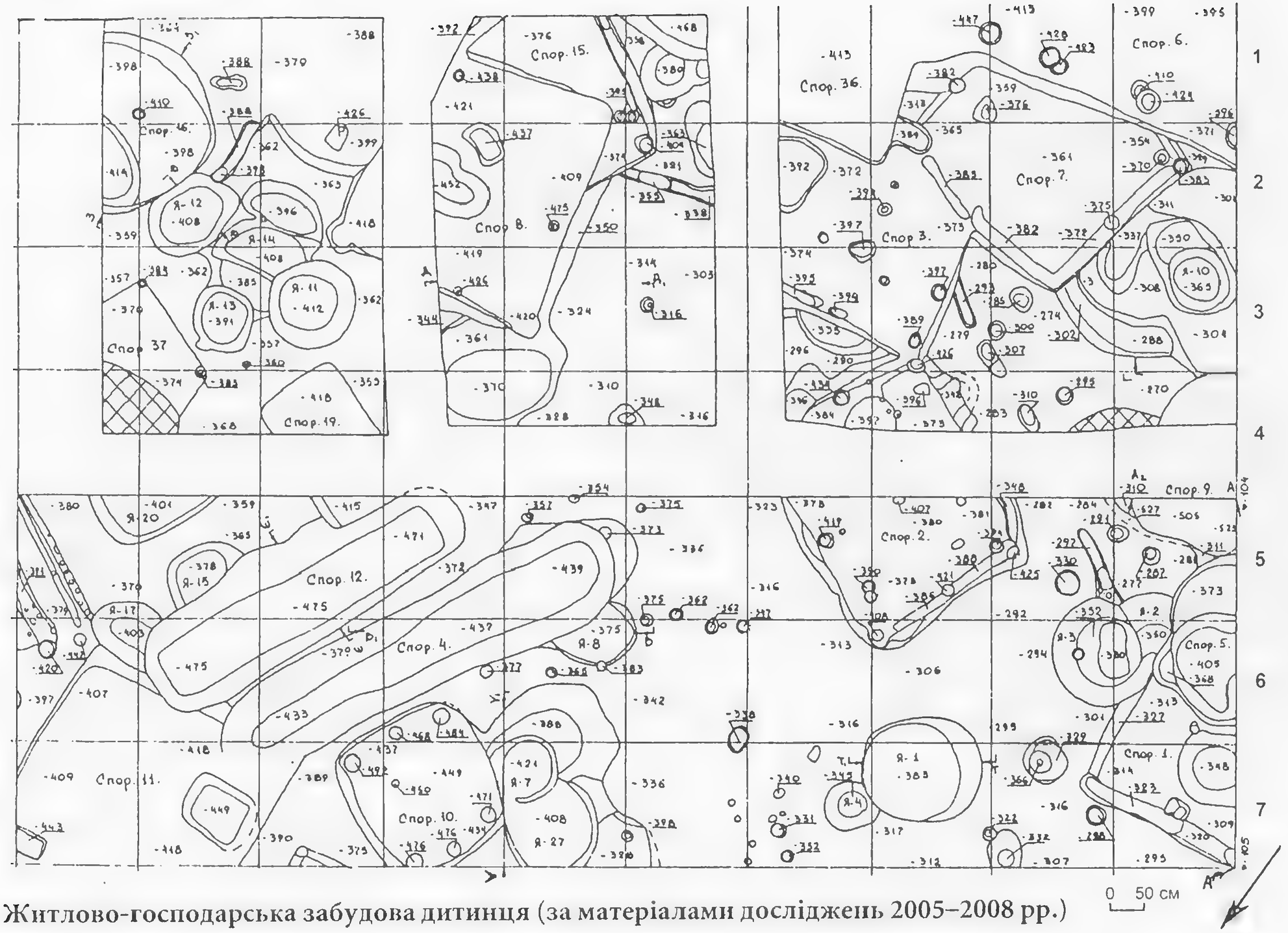

Житлово-господарська забудова дитинця (за матеріалами досліджень 2005–2008 рр.)

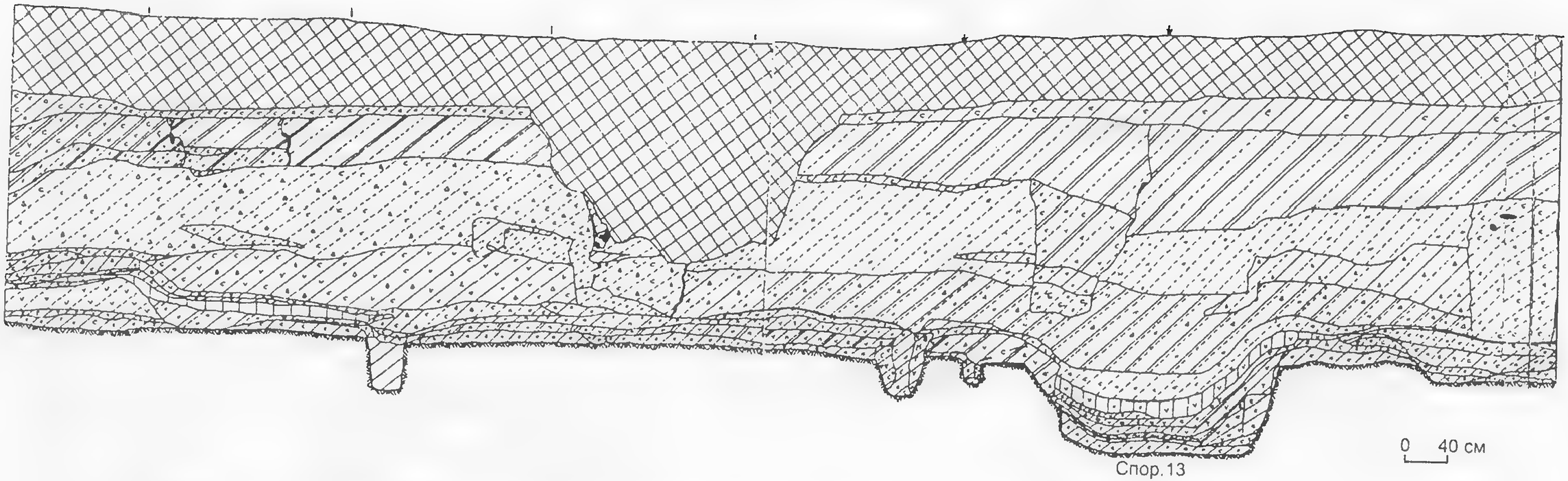

Північно-західний (продольний) розріз валу Чернігівського дитинця (розкопки 2005–2006 рр.)

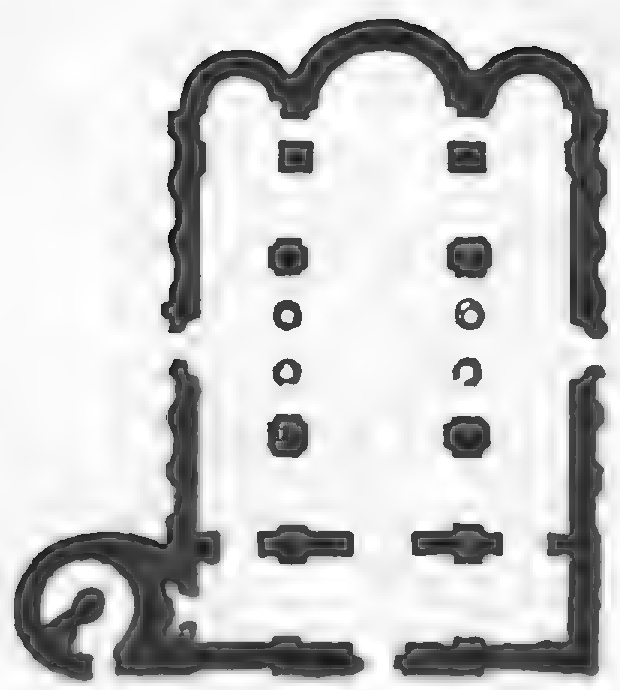
1

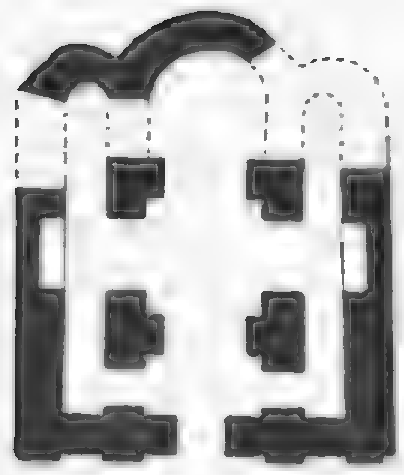
2

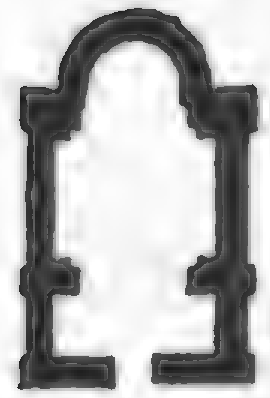
3

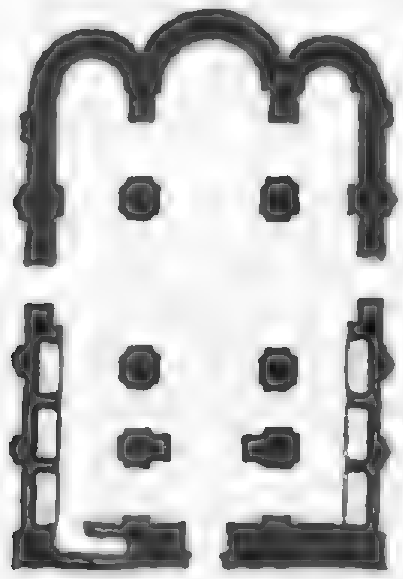
4

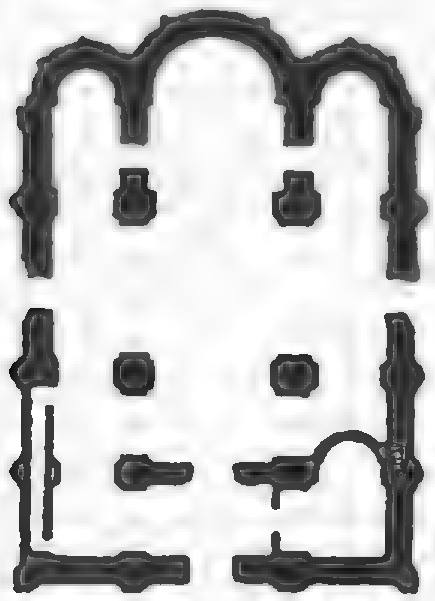
5

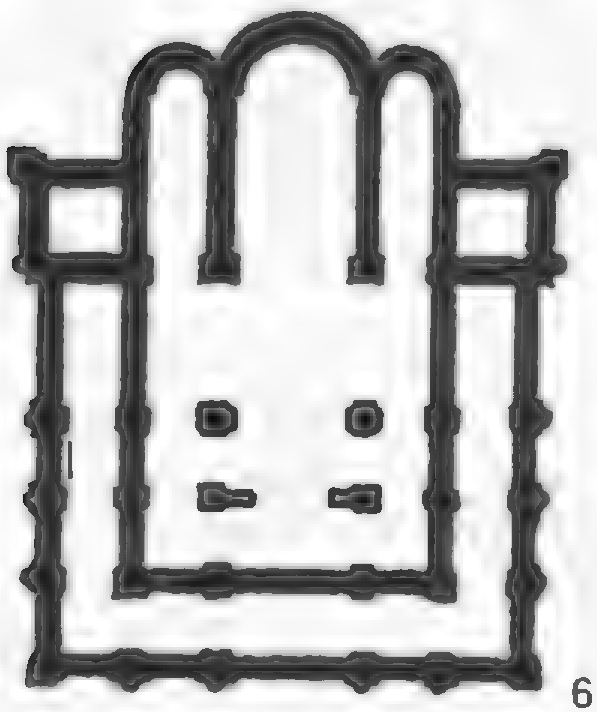
6

0 4 м

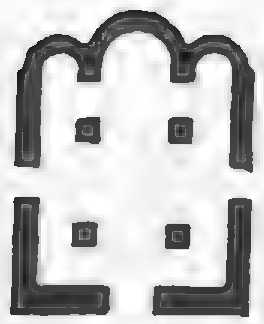
7

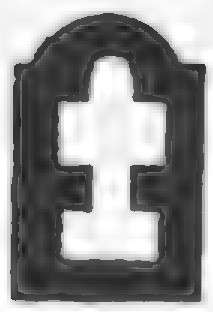
8

Планова структура пам'яток давньоруської архітектури Чернігова: 1 – Спаський собор XI ст.; 2 – Церква-усипальниця XI ст.; 3 – Іллінська церква XI ст.; 4 – Борисоглібський собор XII ст..; 5 – Успенська церква Єлецького монастиря XII ст.; 6 – Благовіщенський собор 1186 р.; 7 – П'ятницька церква (рубіж XII–XIII ст.); 8 – Давньоруська Безіменна церква на «Цитаделі»

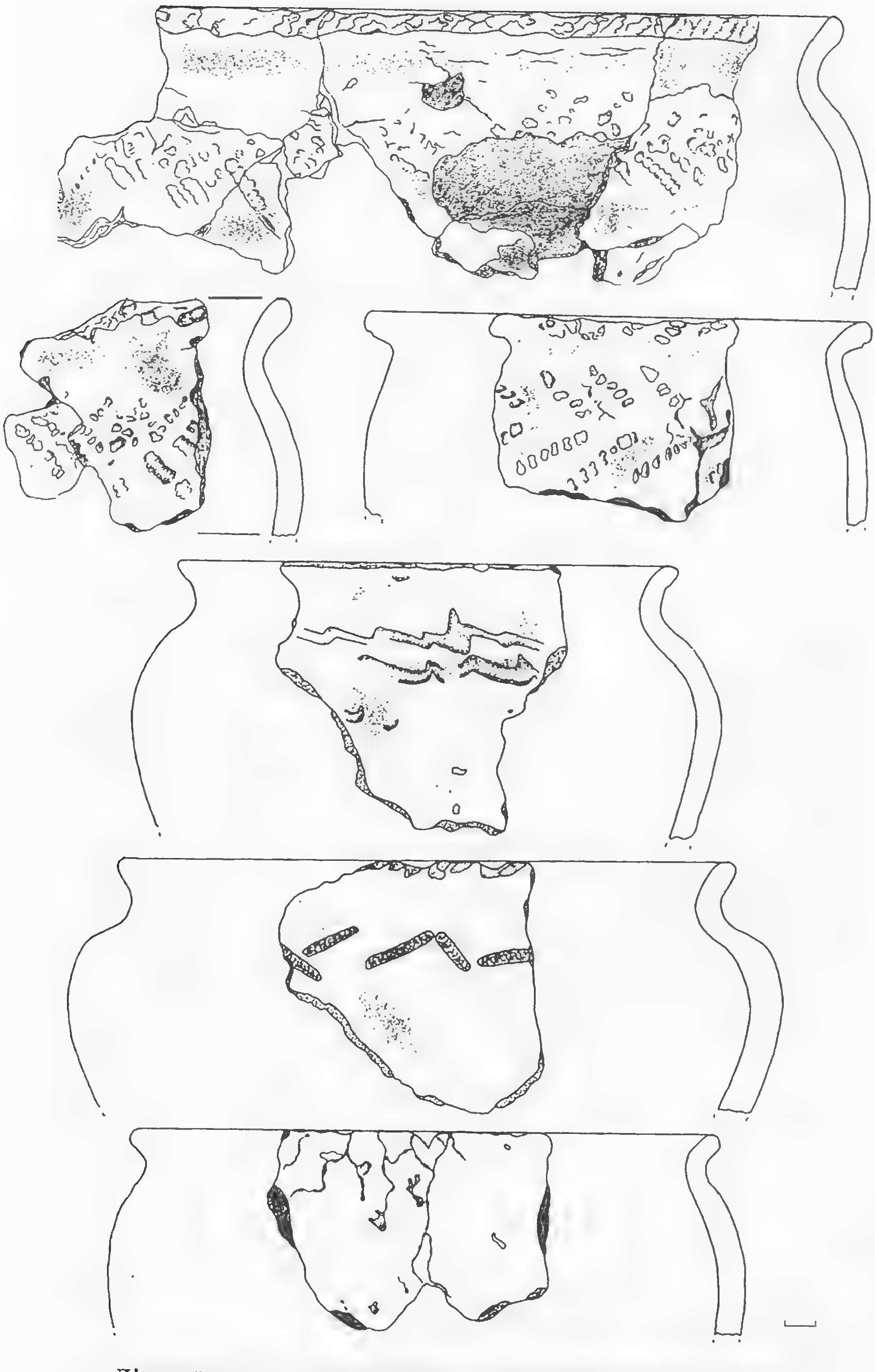

Ліпний посуд роменської археологічної культури (матеріали досліджень 2006–2007 рр.)

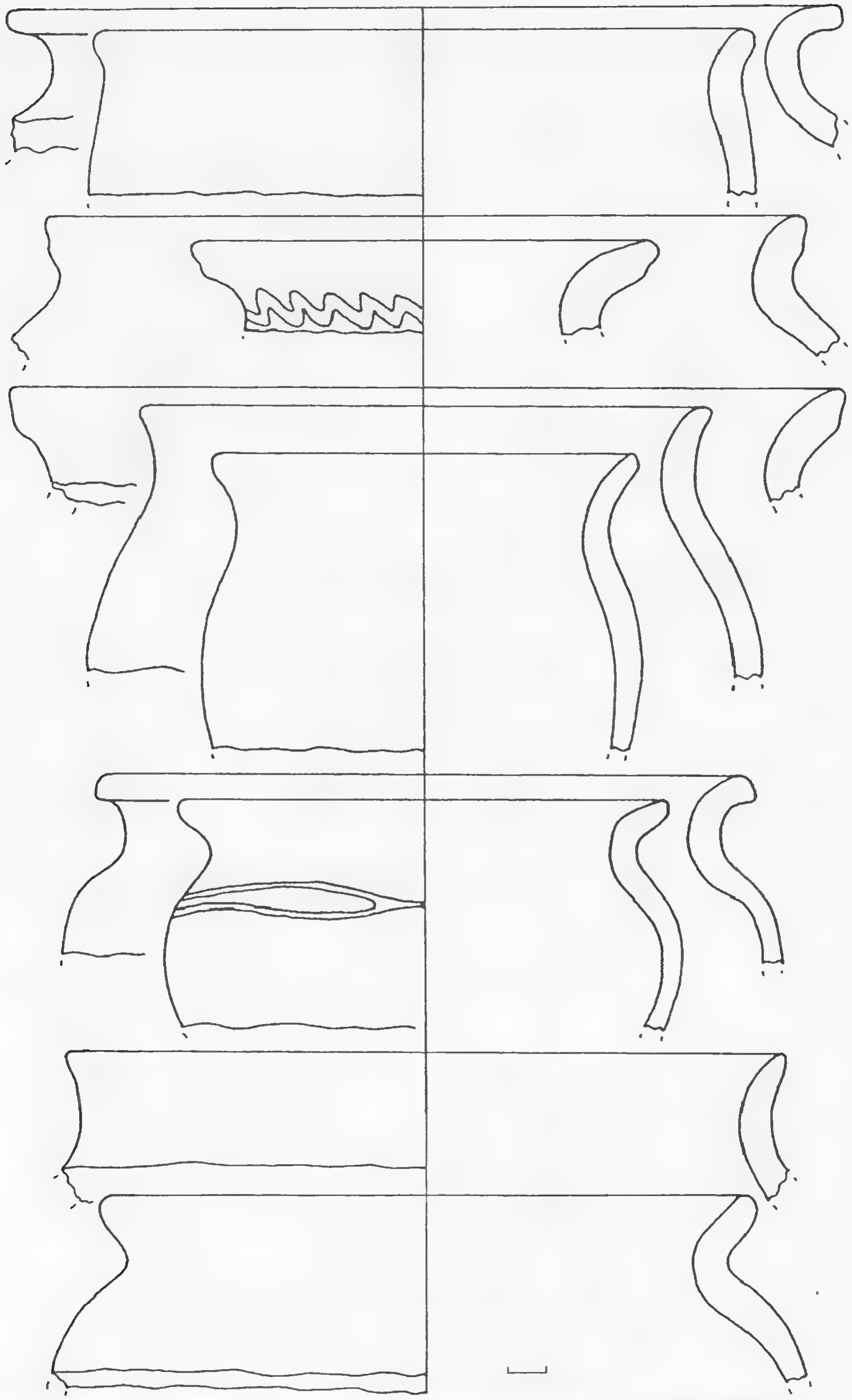

Раньогончарний посуд другої половини IX – початку X ст.
(дитинець, розкопки 2005–2008 рр.)

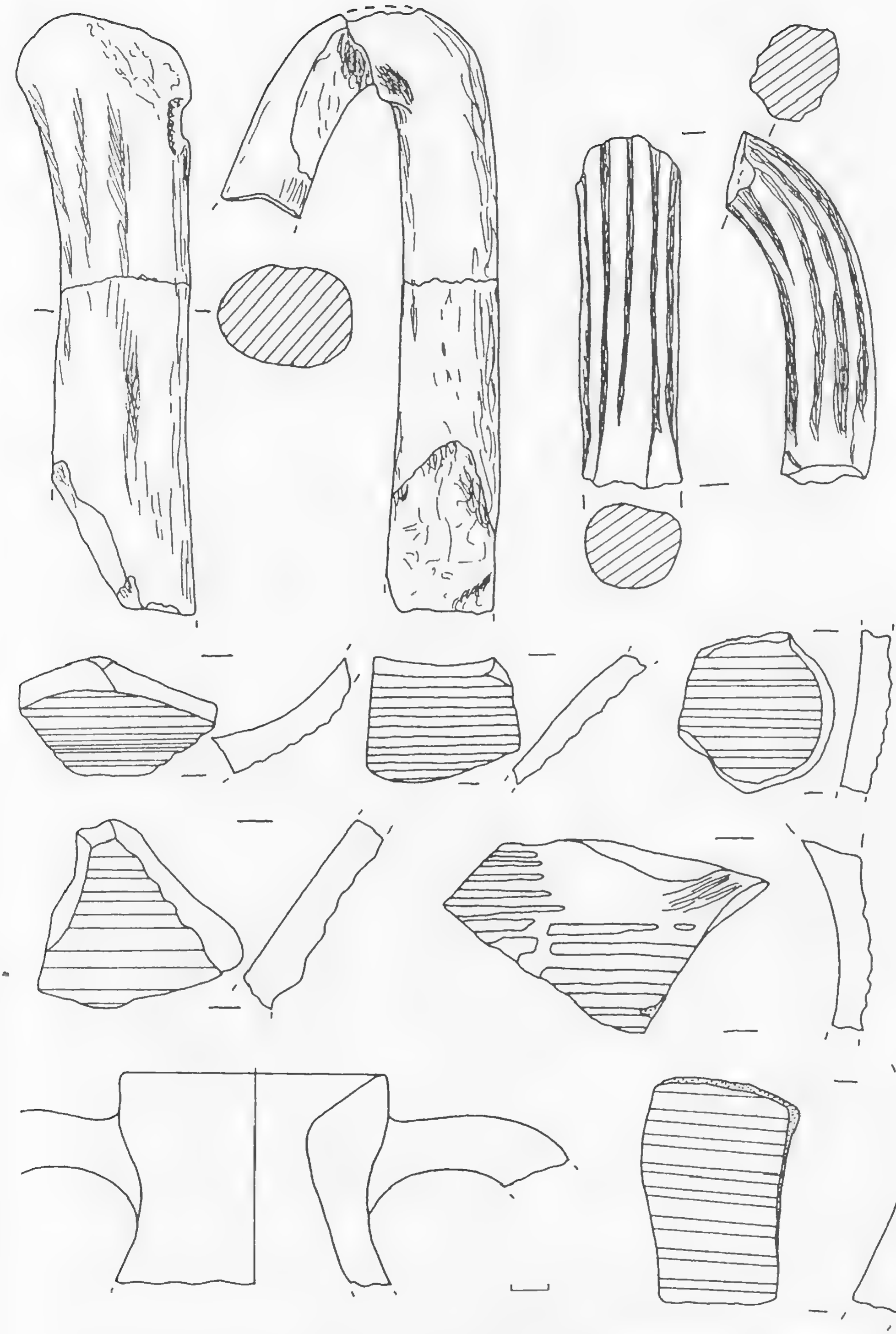

Фрагменти амфорної тари (дитинець, розкопки 2005–2008 рр.)

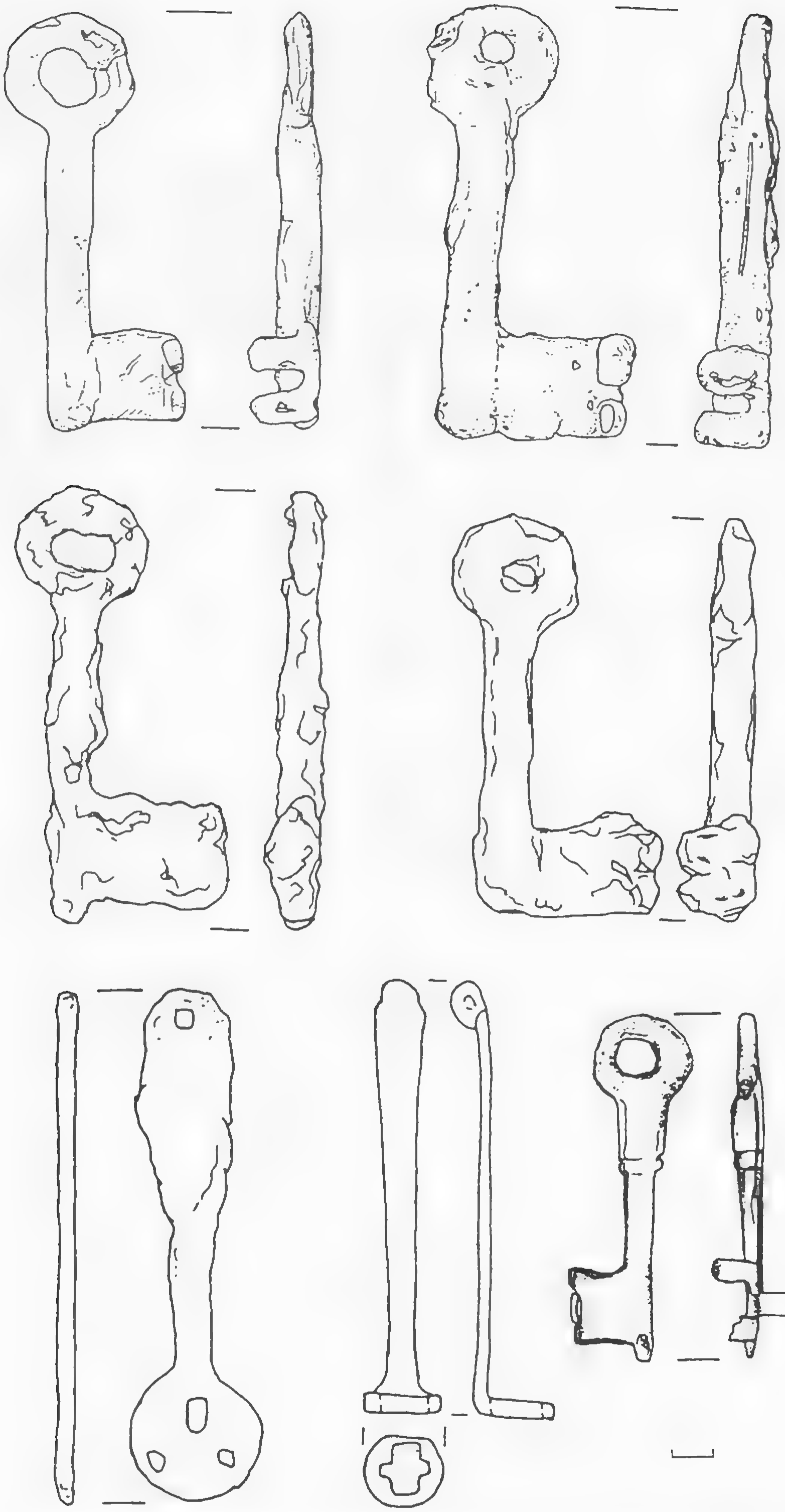

Типи давньоруських ключів з дитинця (розкопки 2005–2008 рр.)

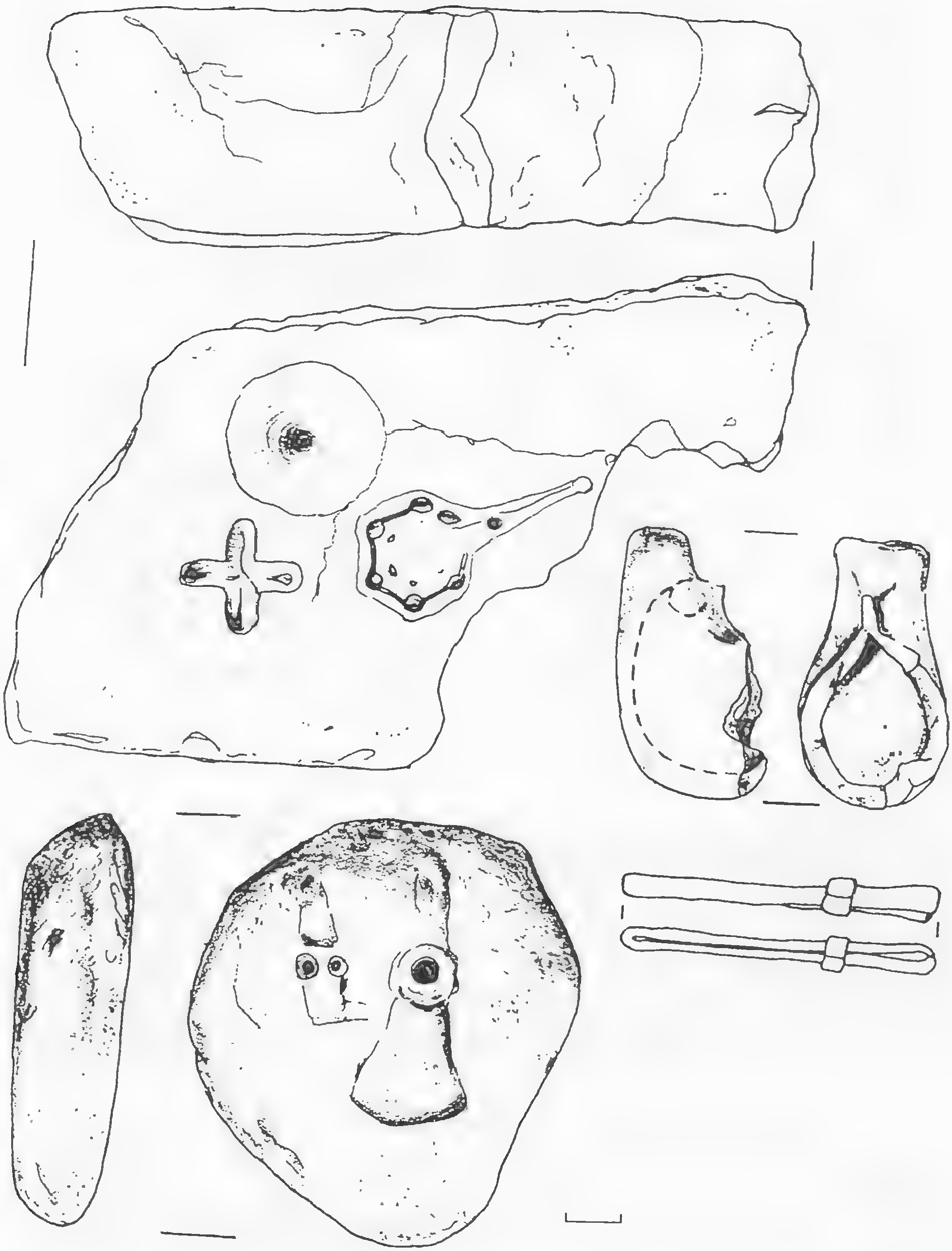

Знаряддя праці ювелірів XI – першої половини XIII ст.
(дитинець, розкопки 2006–2008 рр.)

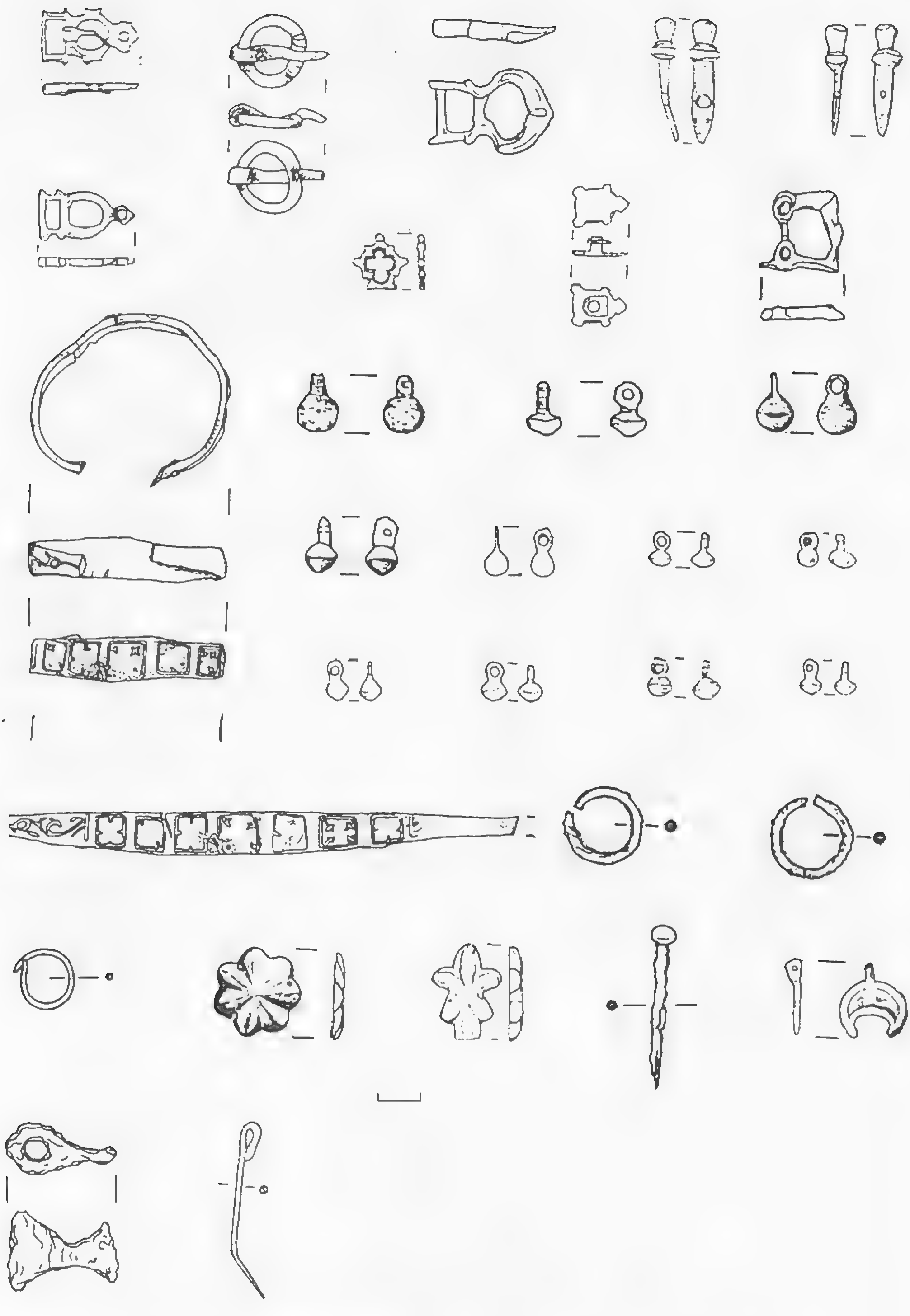

Предмети та прикраси з кольорових металів – продукція чернігівських ювелірів (дитинець, розкопки 2005–2008 рр.)

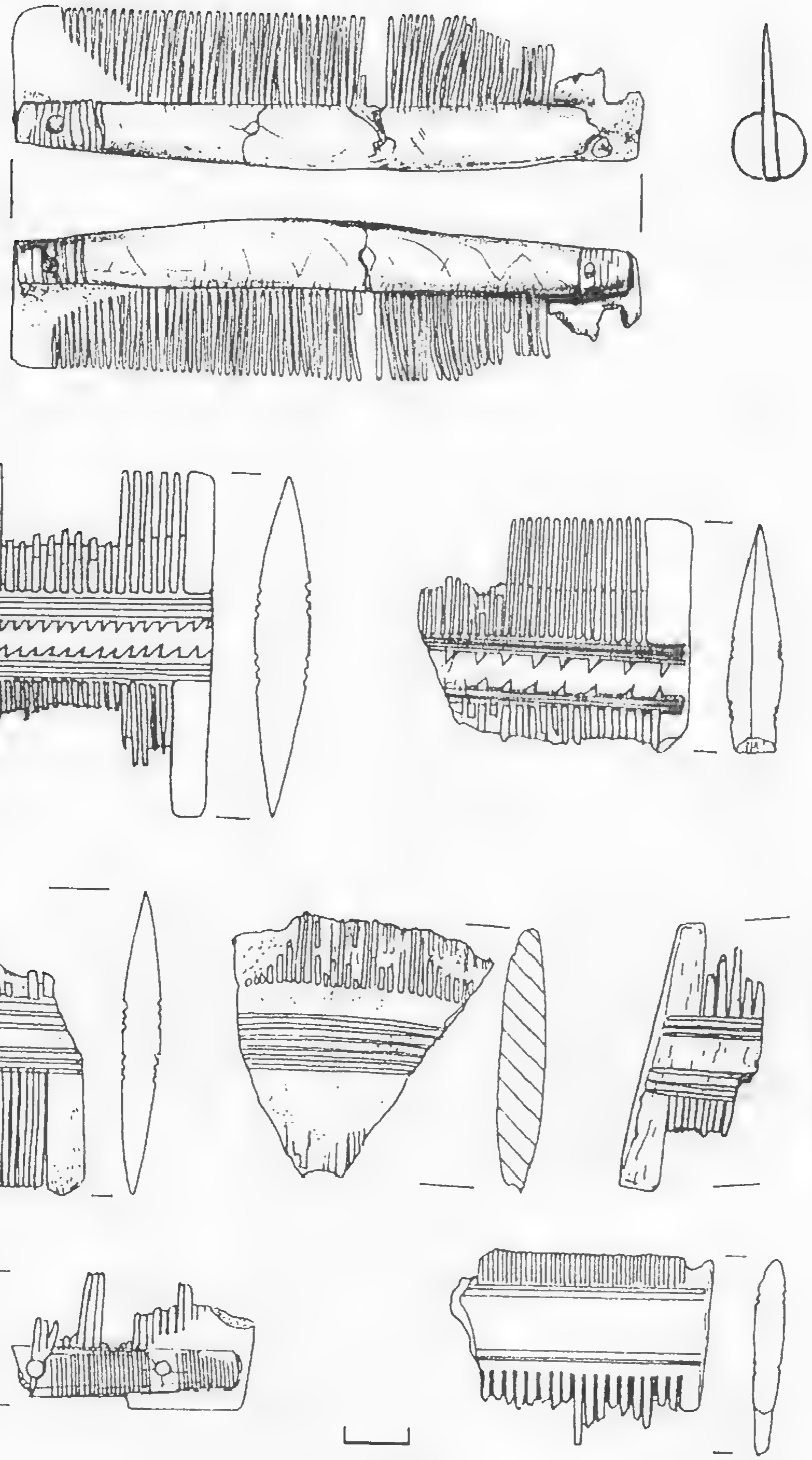

Кістяні гребінці з Чернігівського дитинця (розкопки 2005–2008 рр.)

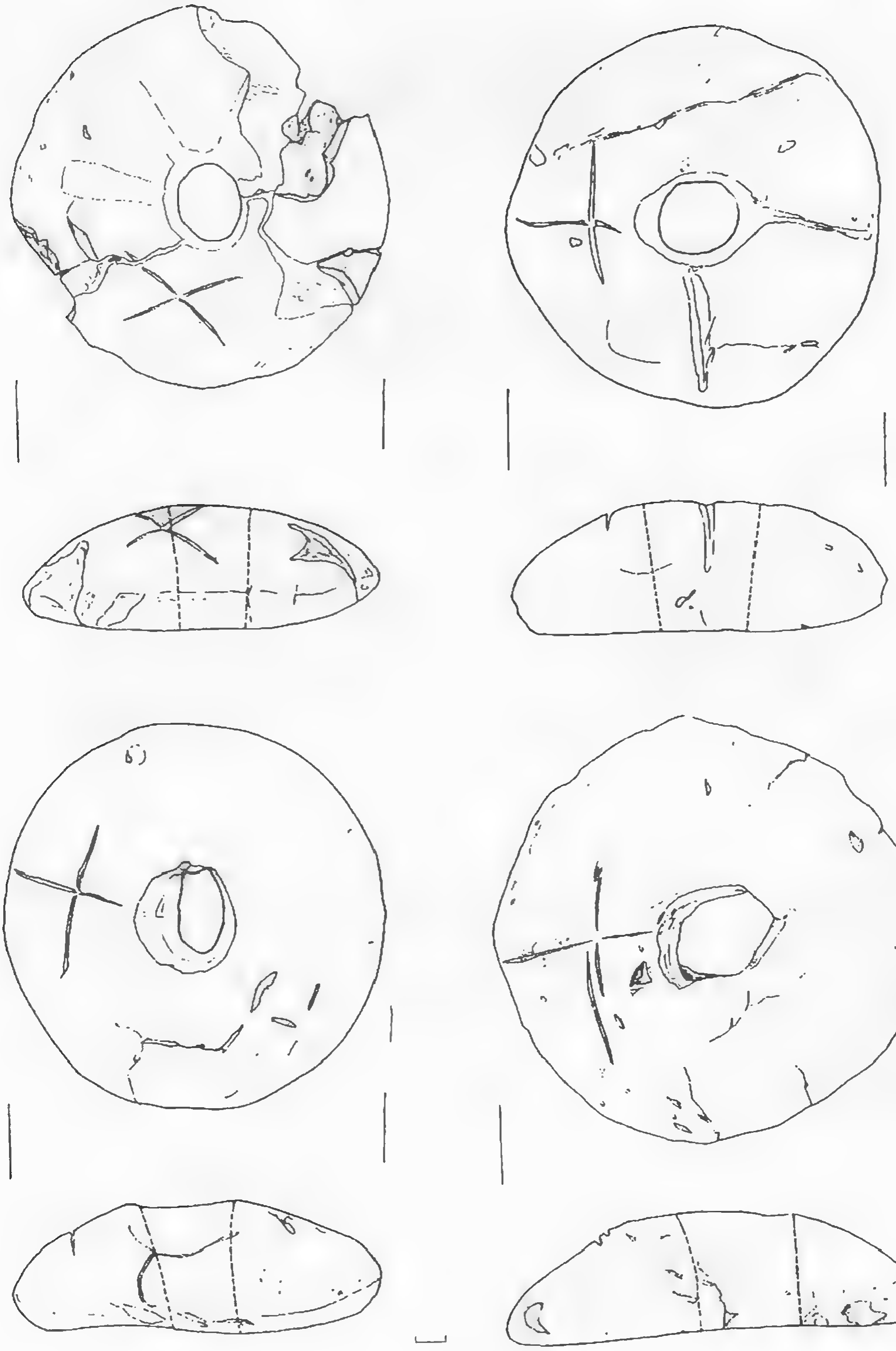

Глиняні грузила від ткацького верстату кінця XII – першої половини XIII ст. з дитинця (розкопки 2006–2007 рр.)

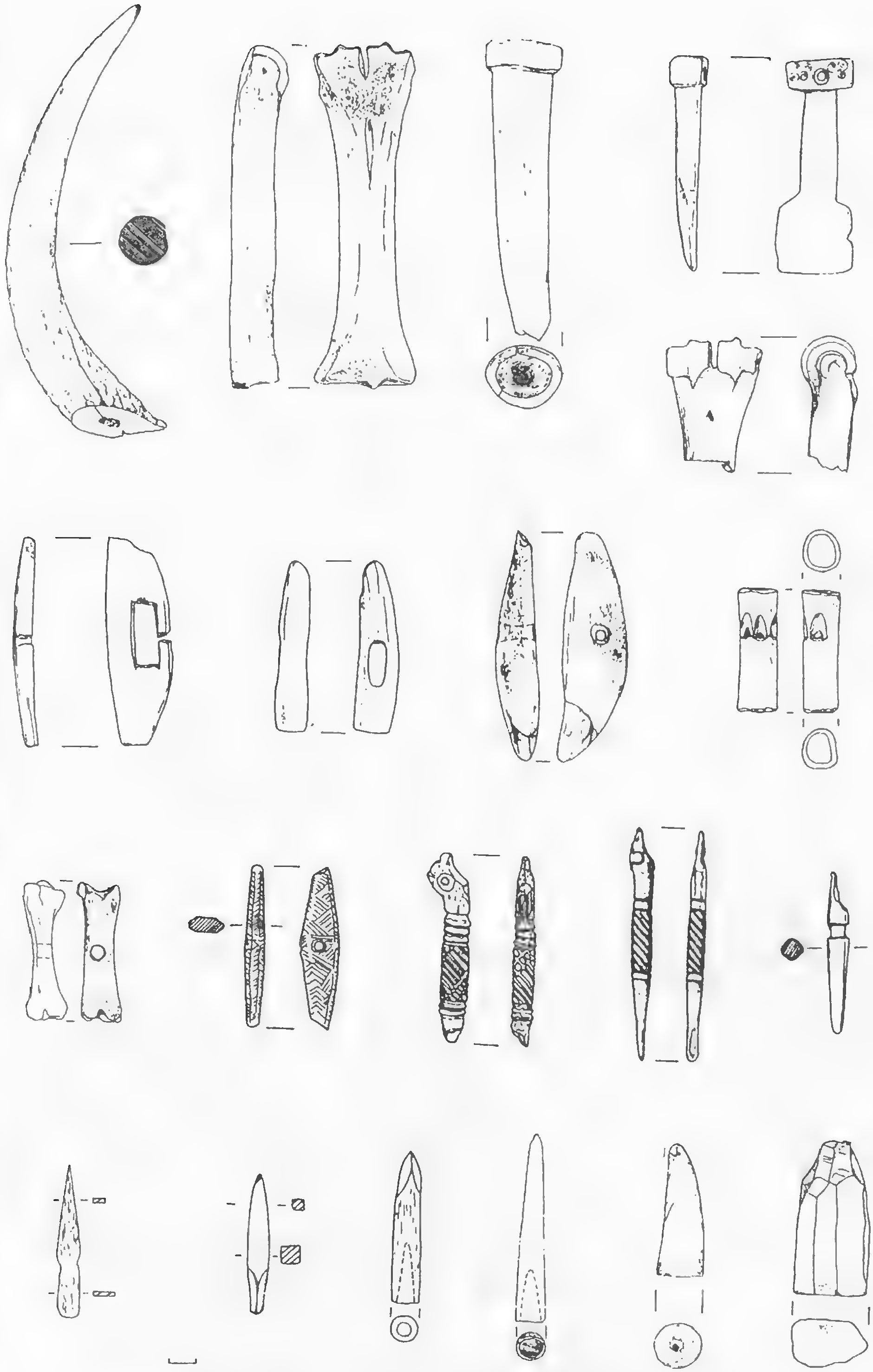

Давньоруські кістяні вироби та кістки зі слідами обробки (дитинець, розкопки 2005–2008 рр.)

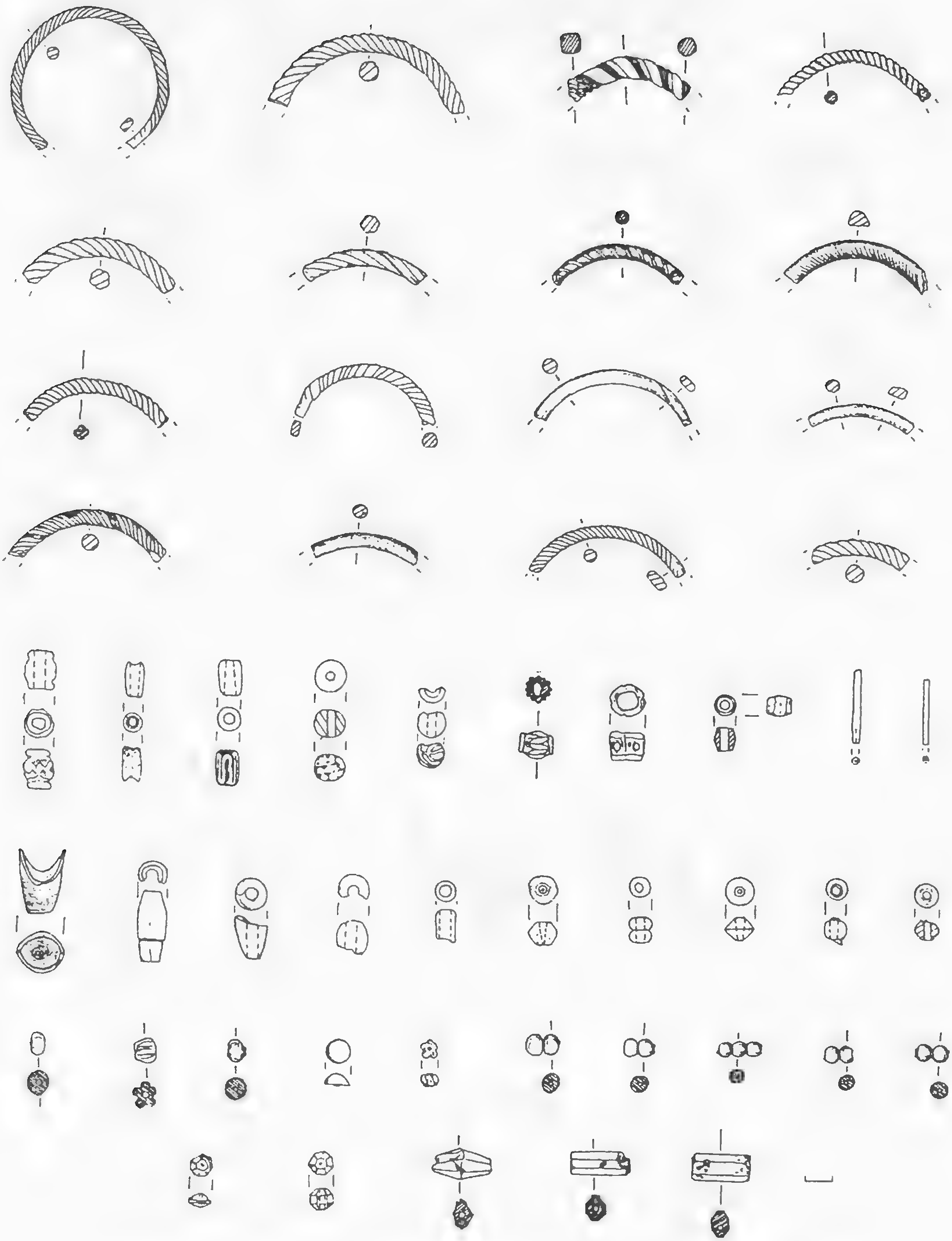

Типи скляних та сердолікових прикрас X – першої половини XIII ст. з розкопок на дитинці у 2005–2008 рр.

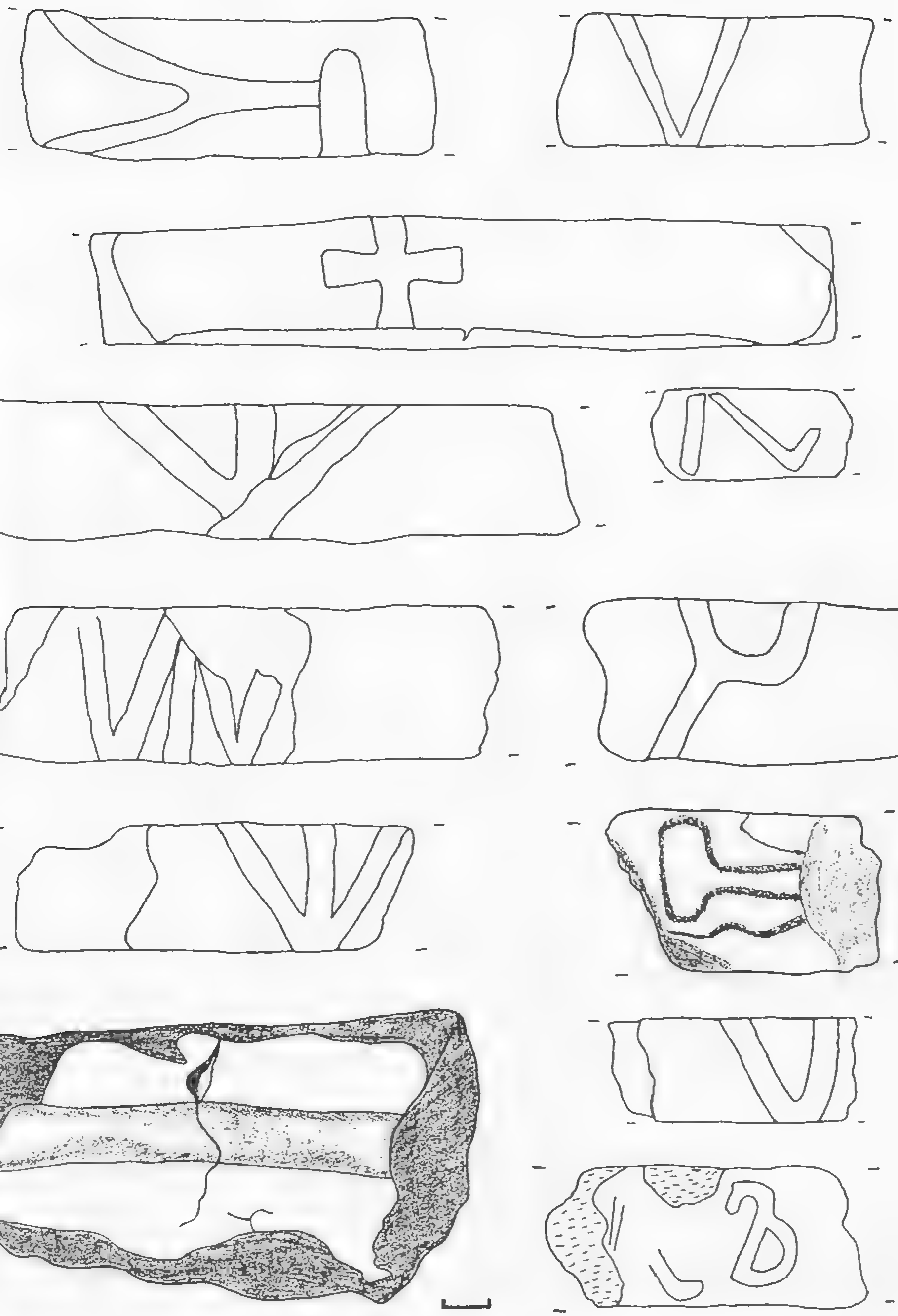

Знаки на торцях плінфи (цегли) з розкопок 2005–2008 рр.

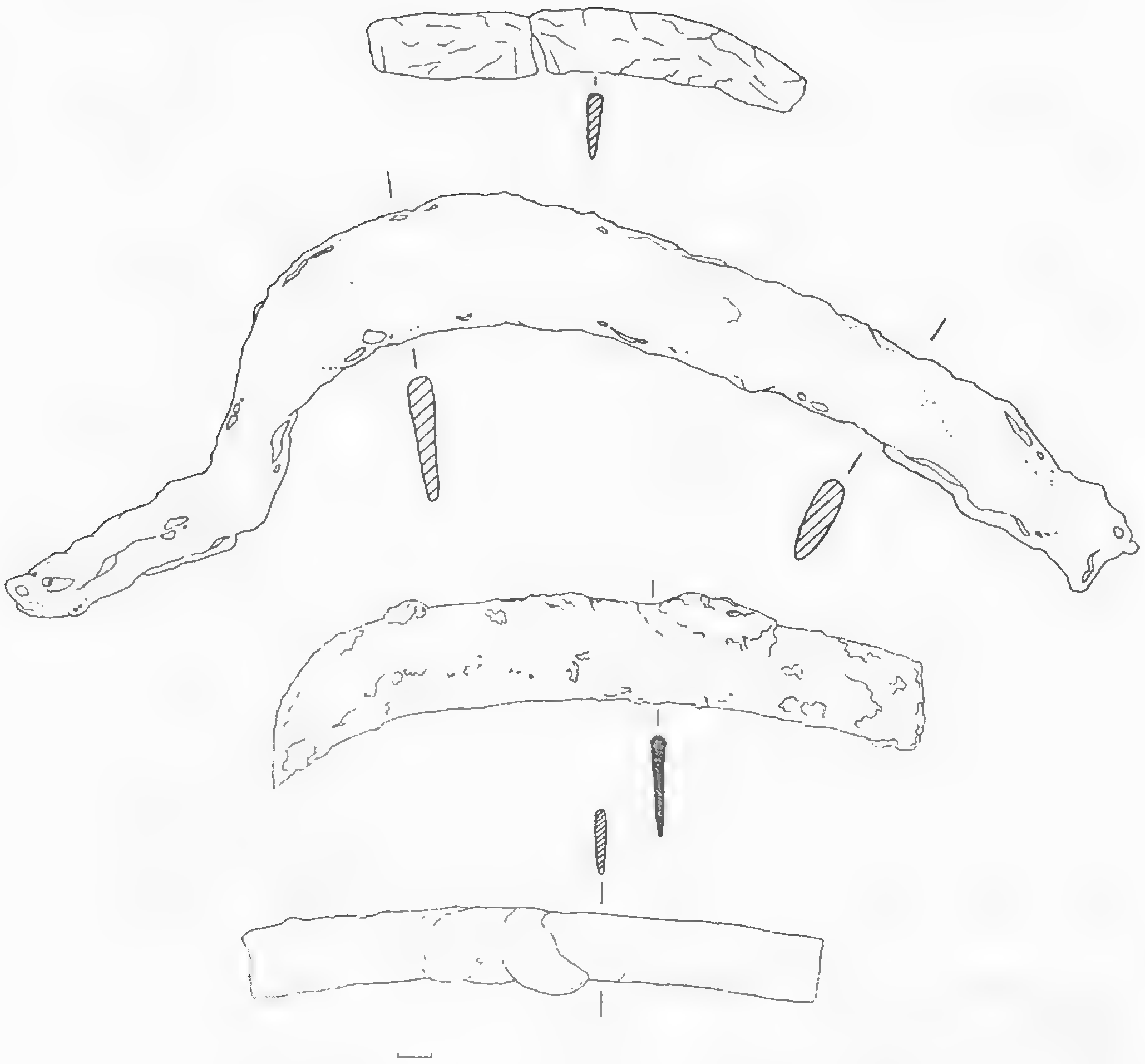

Сільськогосподарські знаряддя праці з дитинця
(розкопки 2005–2008 рр.)

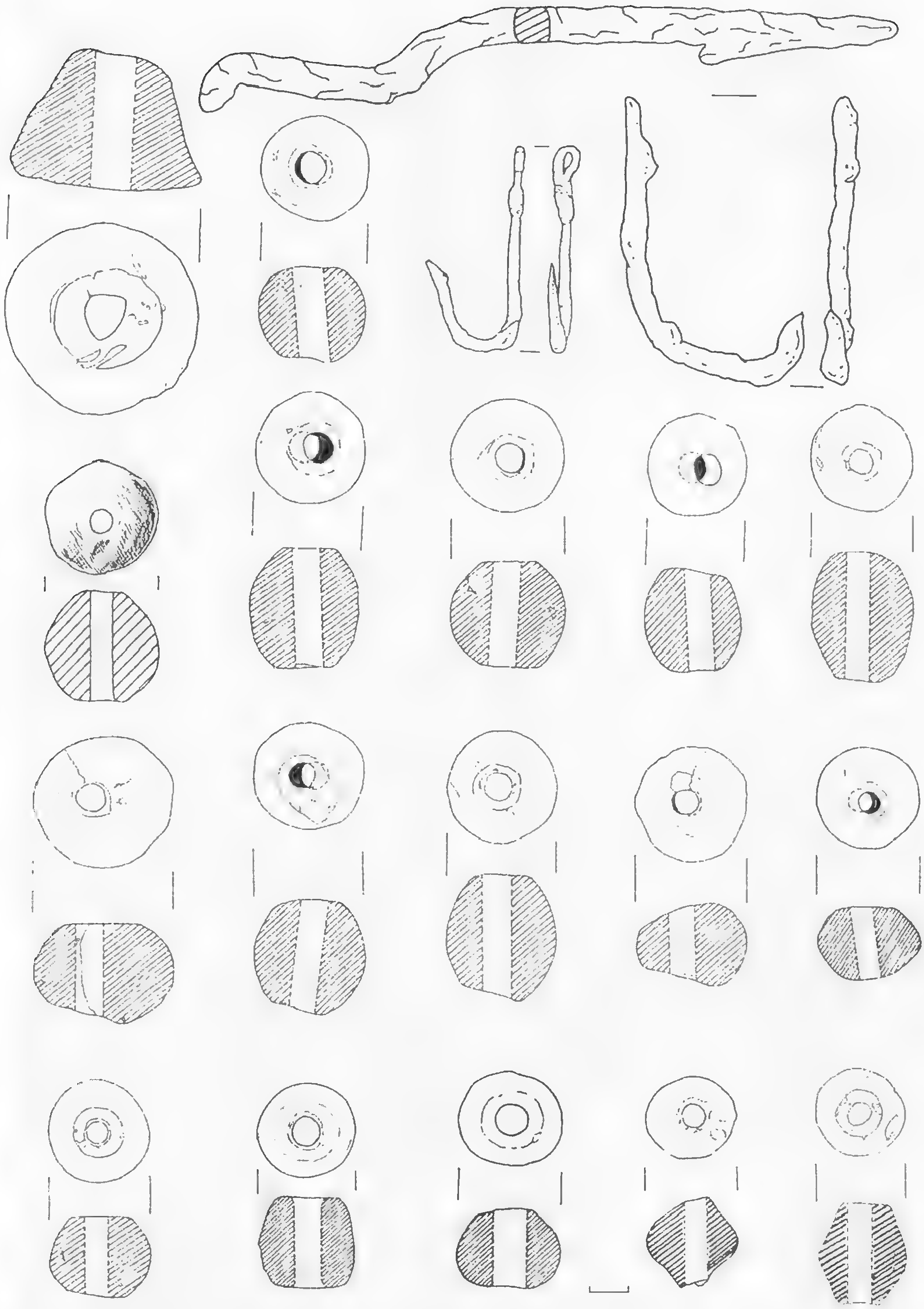

Залізні знаряддя рибальства та типи глиняних рибальських грузил X – першої половини XIII ст. (дитинець, розкопки 2005–2008 рр.)

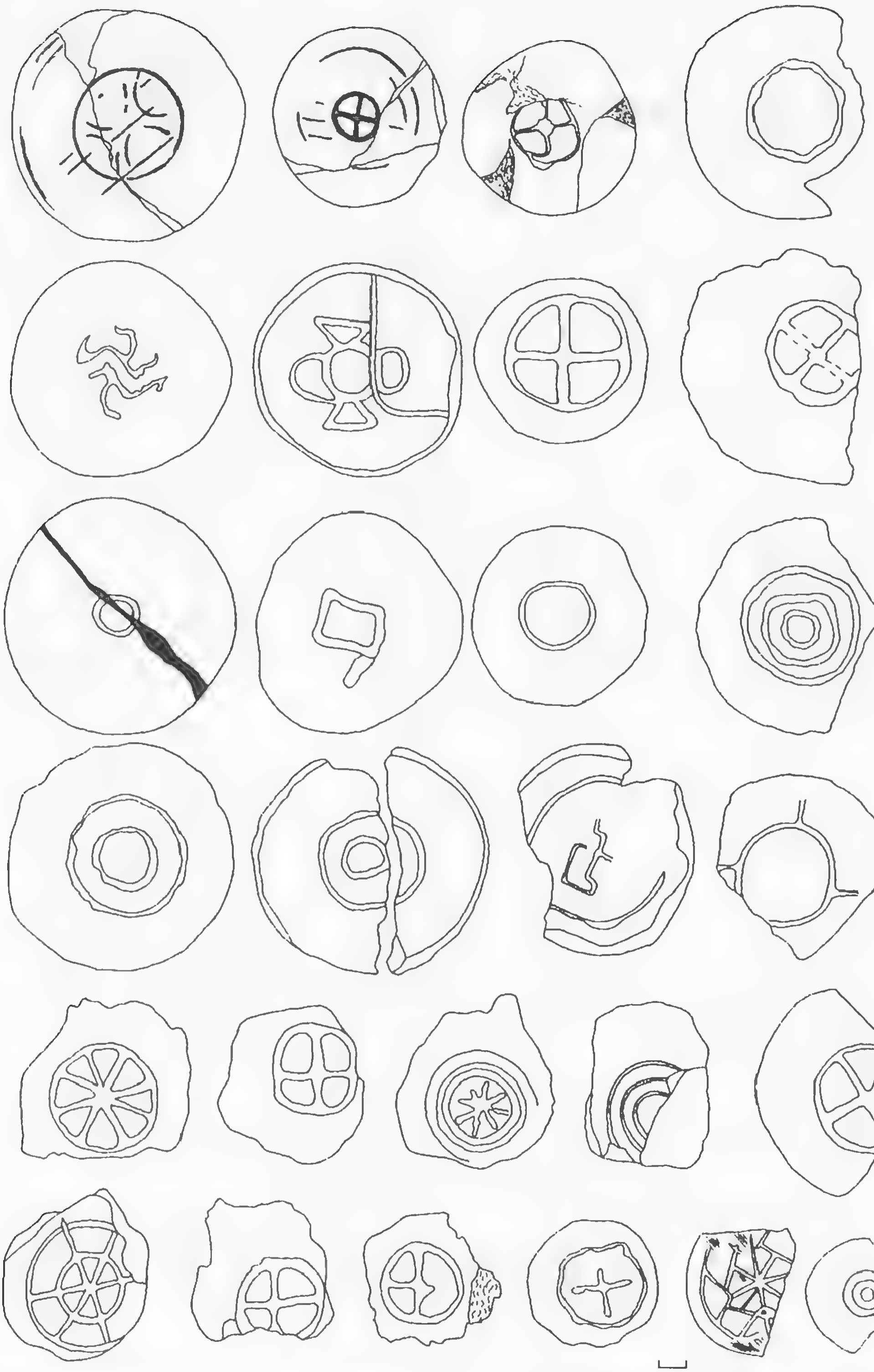

Типи давньоруських гончарних клейм X – першої половини XIII ст. (дитинець, розкопки 2005–2008 рр.)

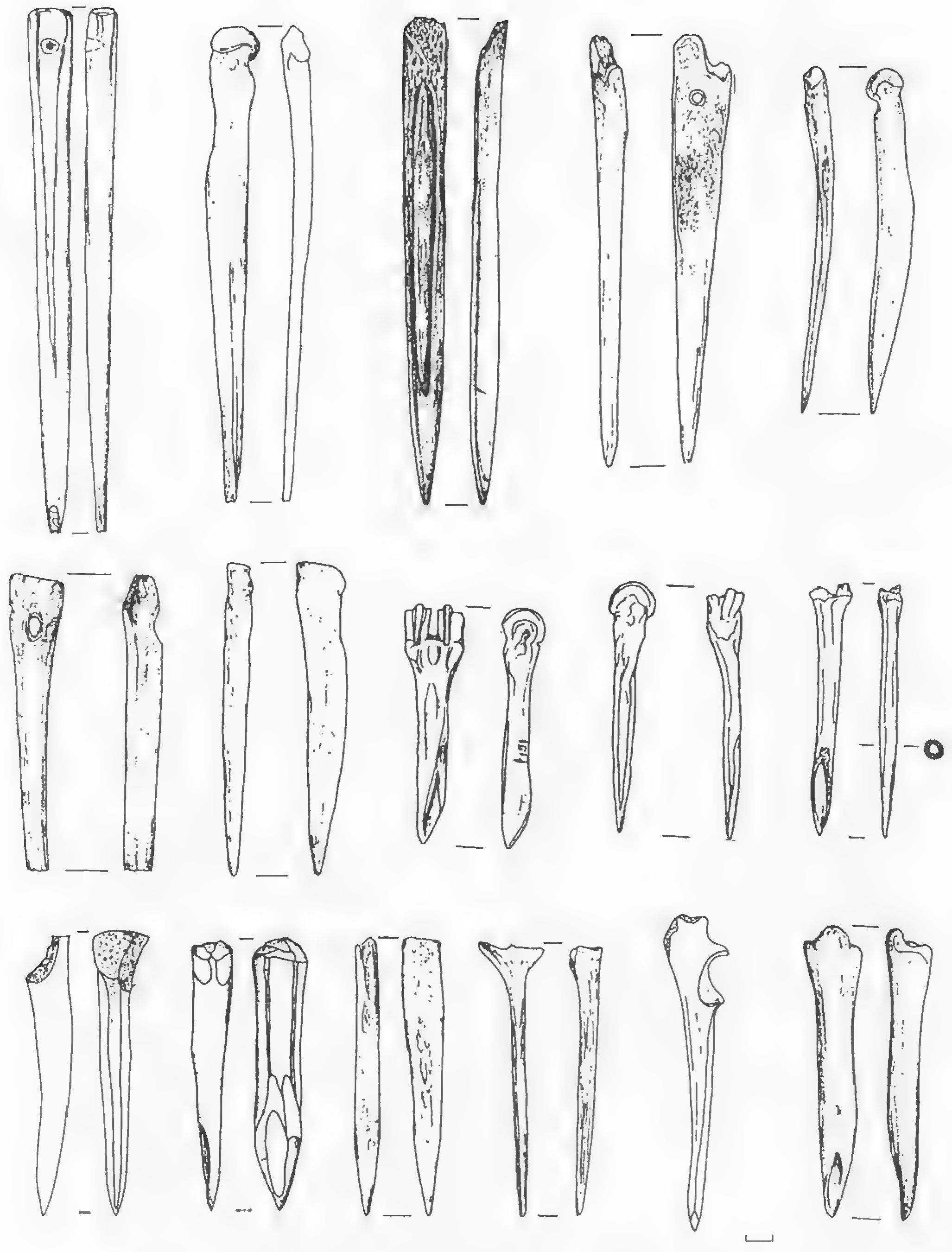

Типи кістяних проколок IX – першої половини XIII ст. з розкопок на дитиці 2005–2008 рр.

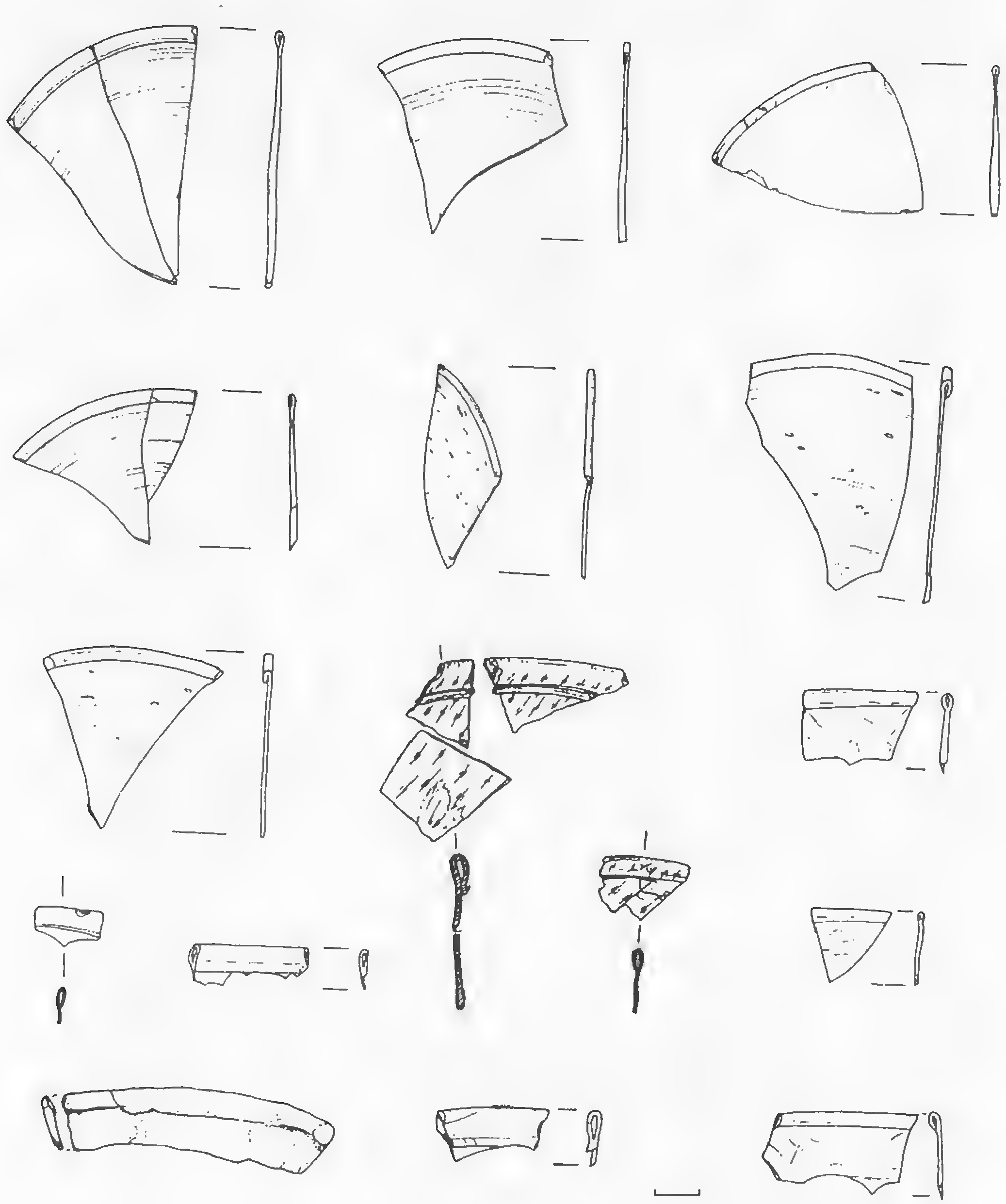

Фрагменти віконниці з розкопок 2008 р. поблизу Благовіщенського собору

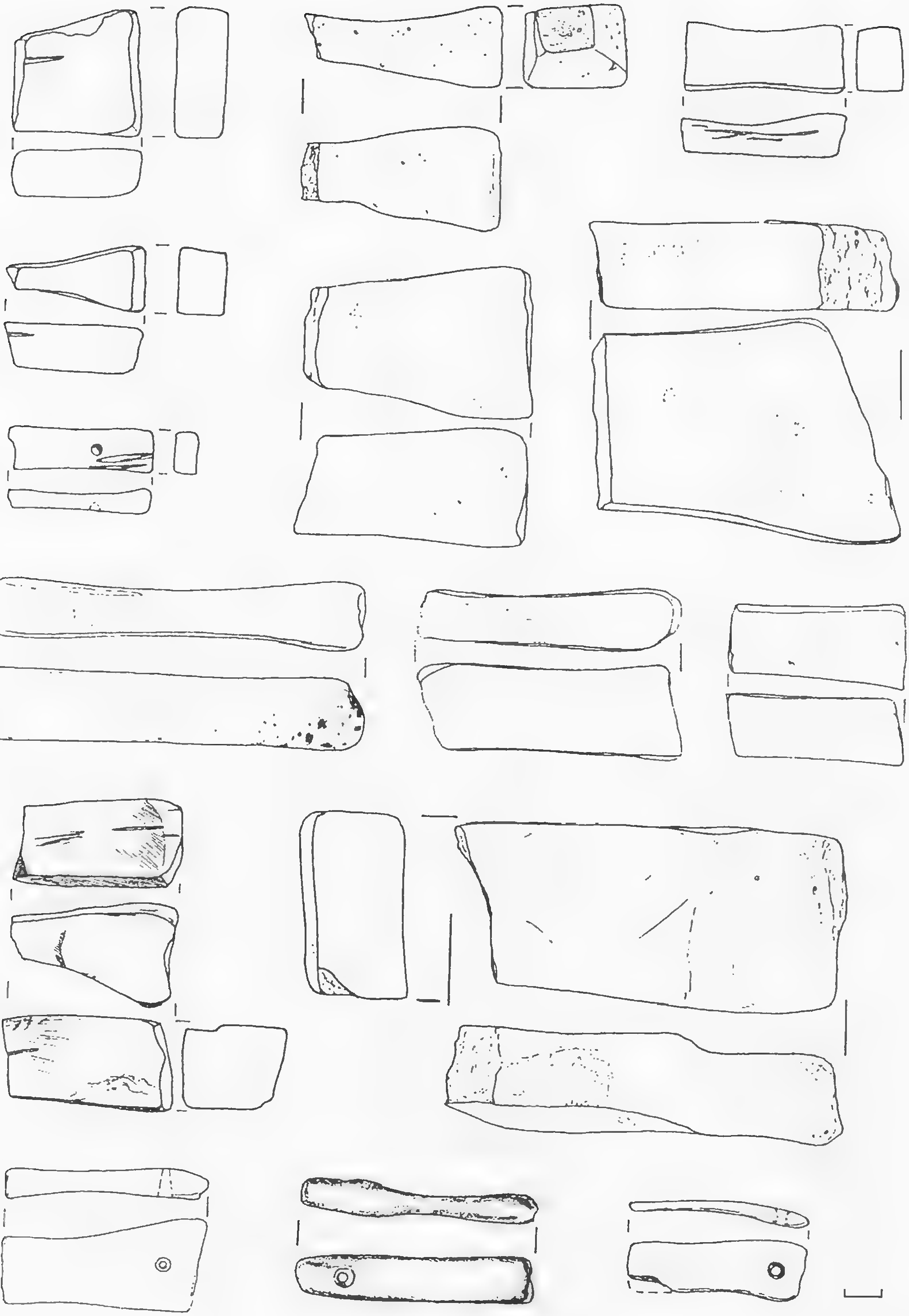

Точильні бруски з розкопок 2005–2008 рр.

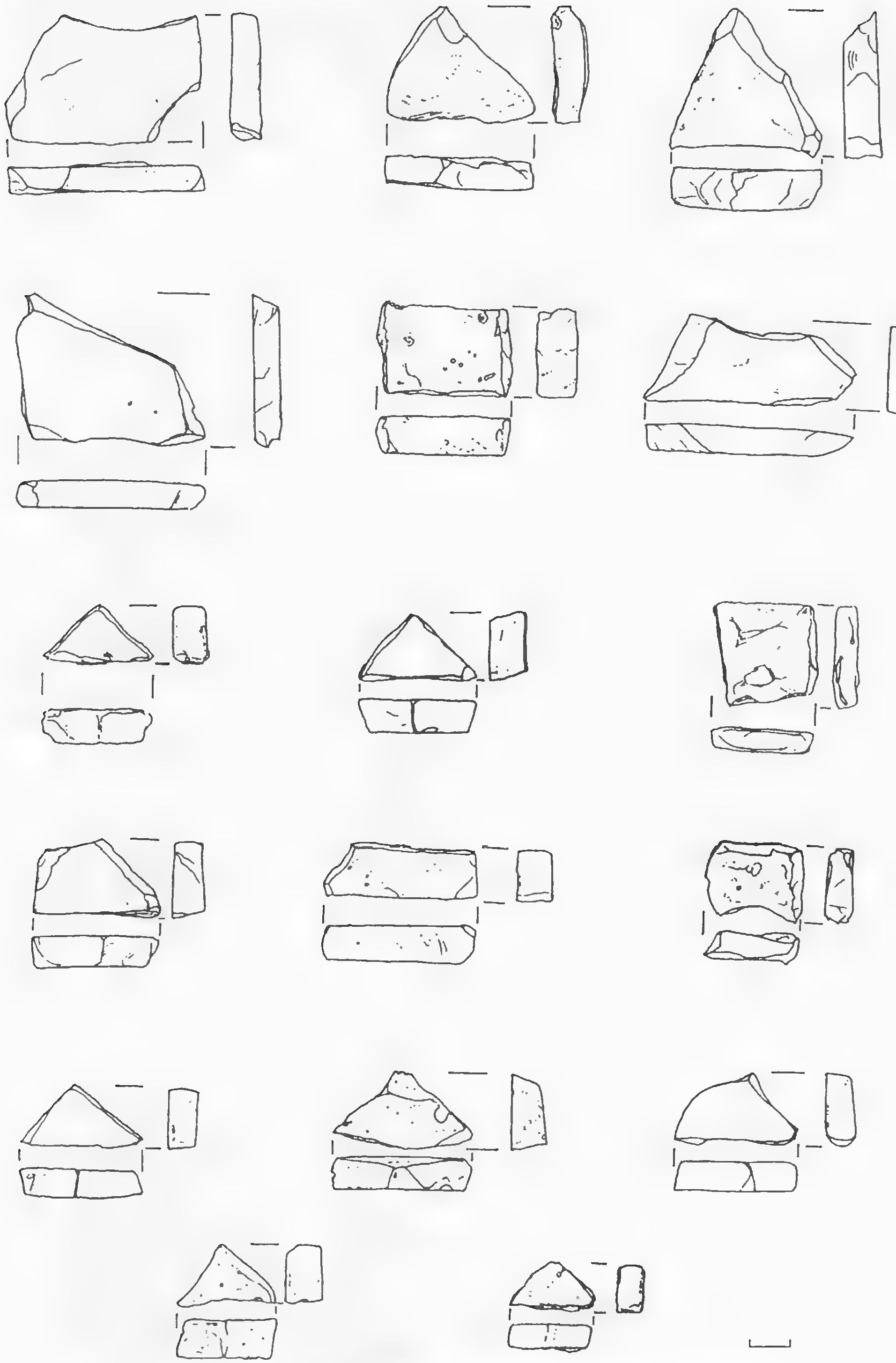

Фрагменти смальти з розкопок 2008 р. поблизу Благовіщенського собору

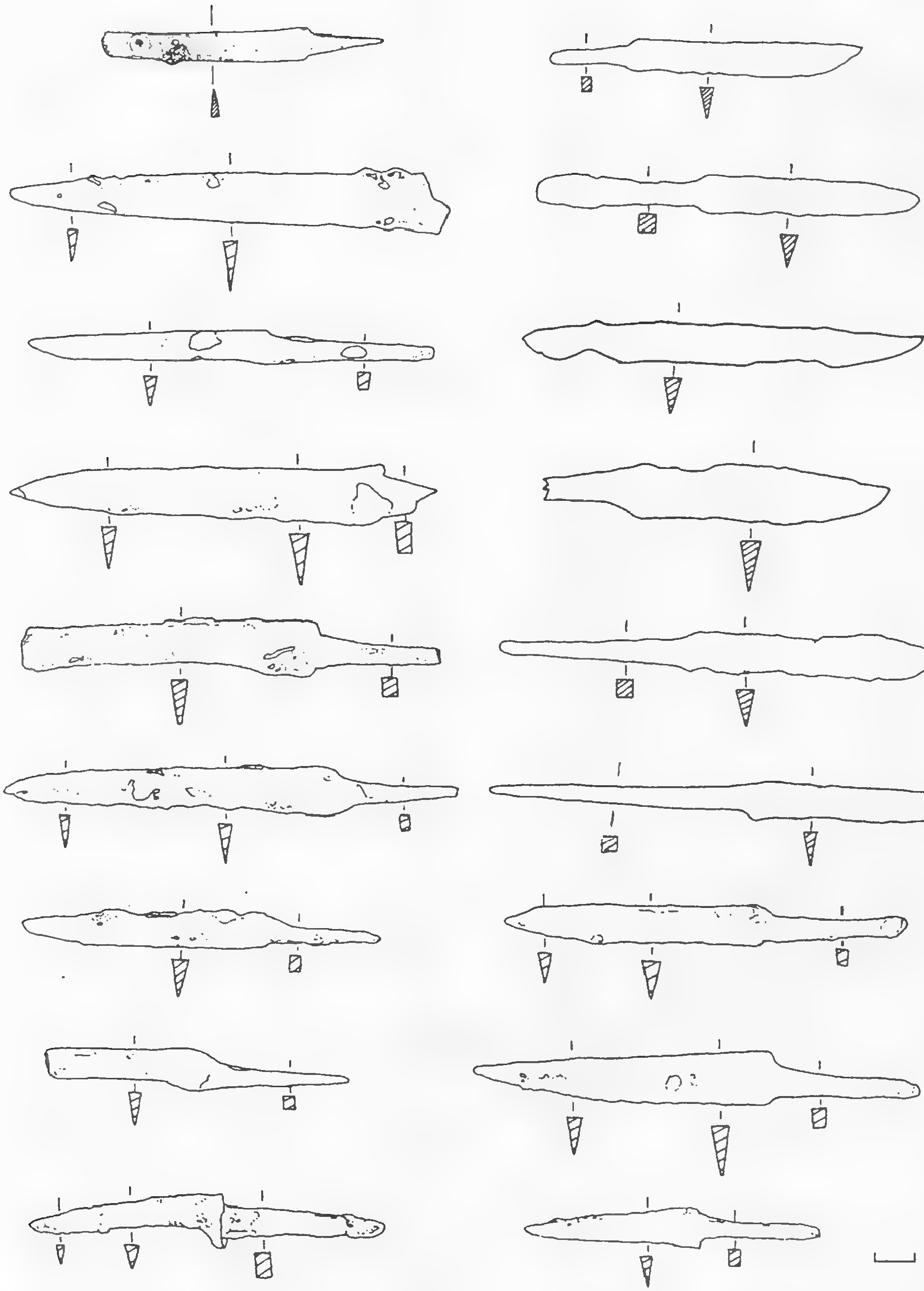

Типи давньоруських ножів
(дитинець, розкопки 2005–2008 рр.)

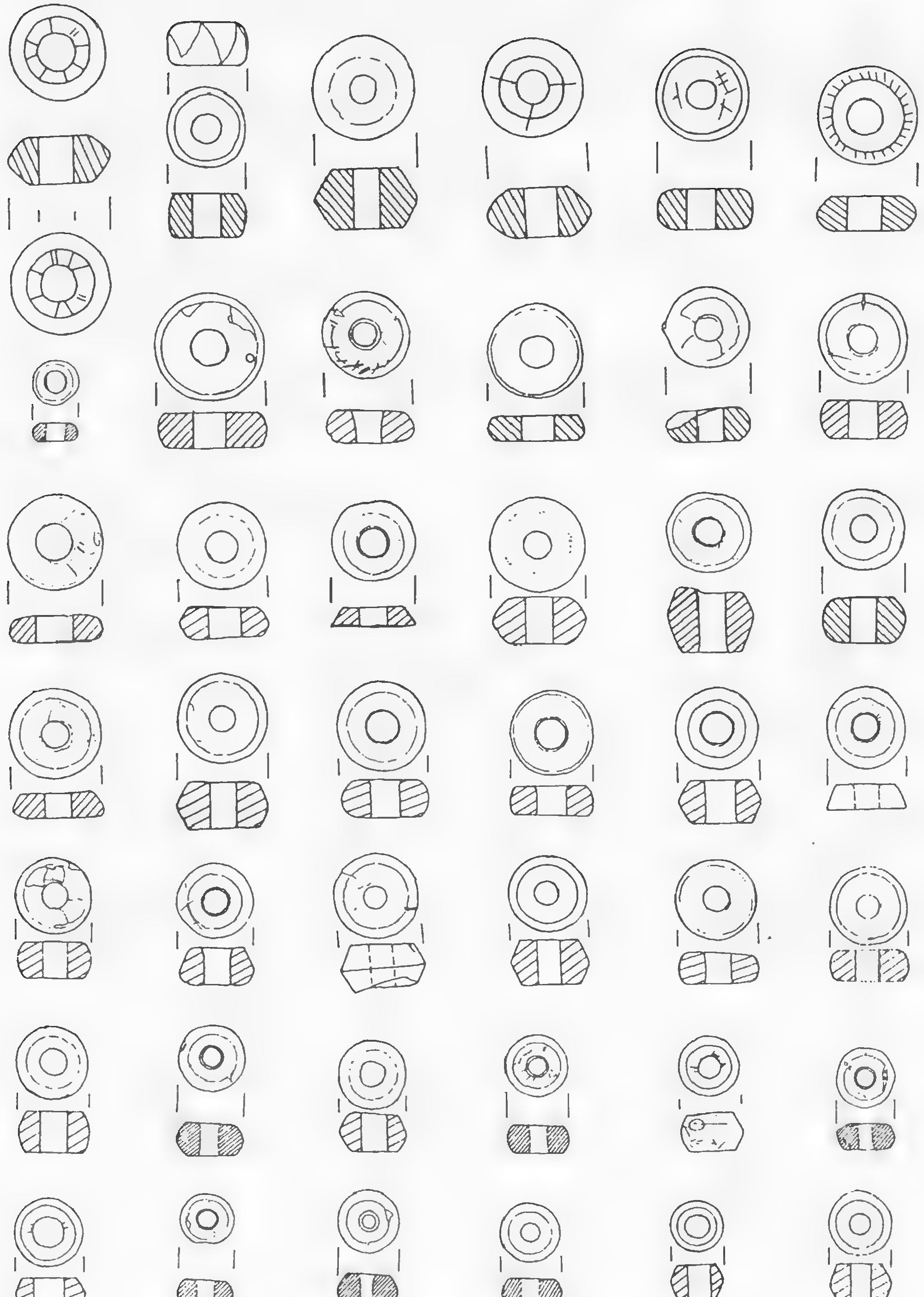

Типи давньоруських шиферних пряслиць
(дитинець, розкопки 2005–2008 рр.)

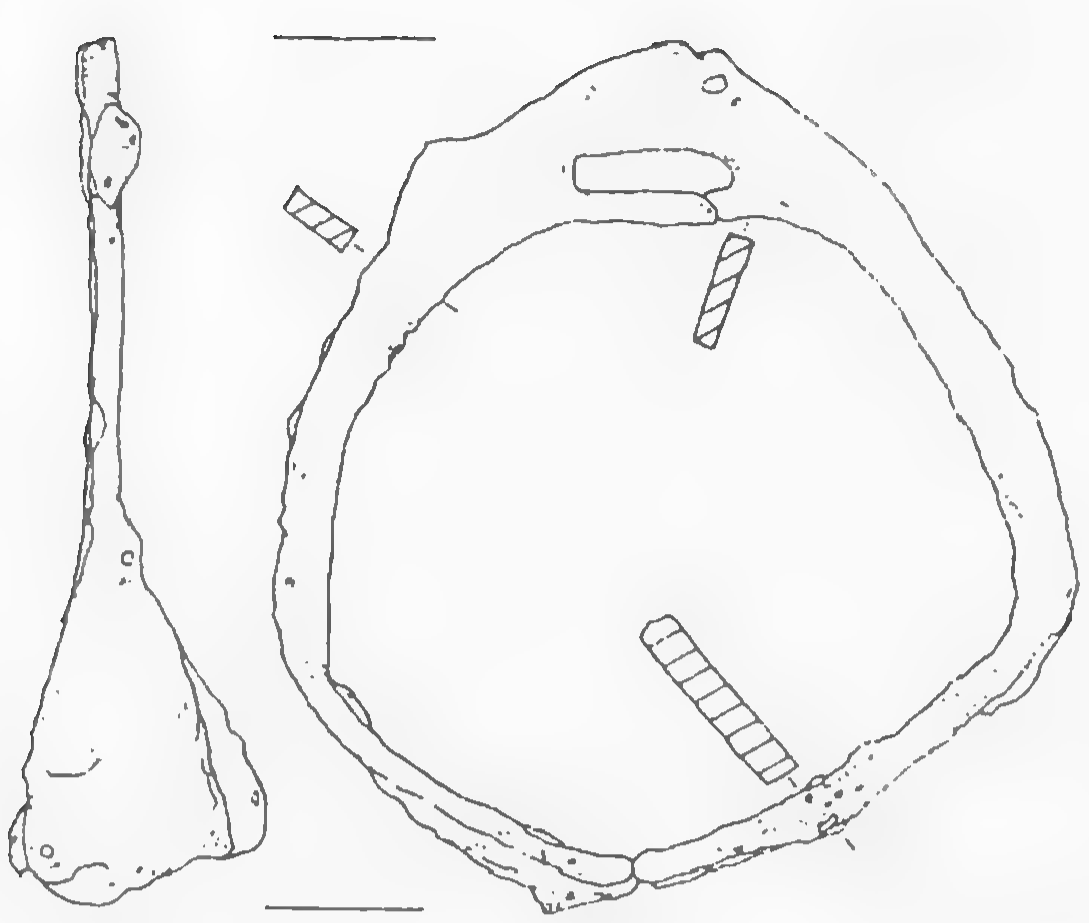

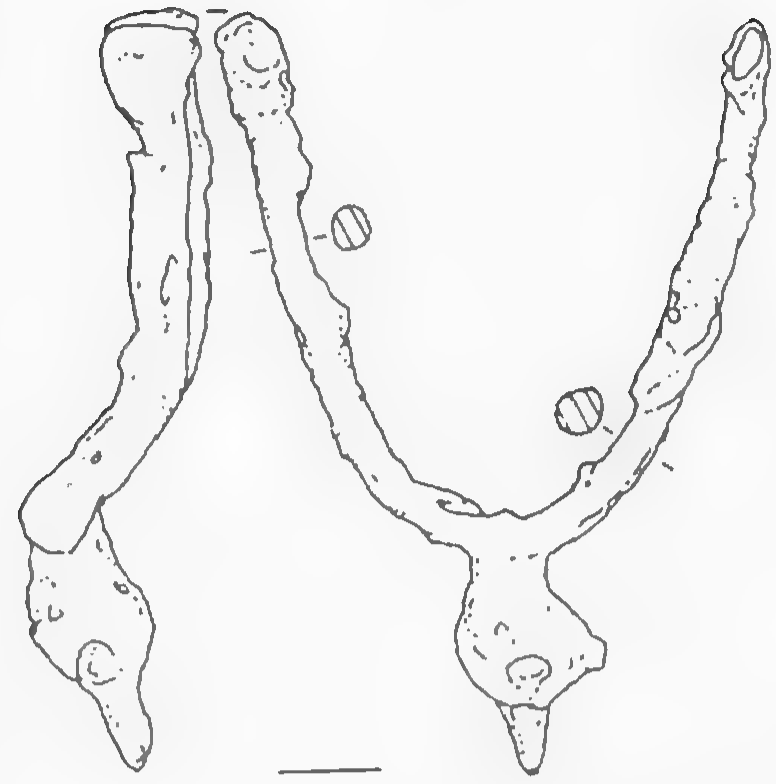

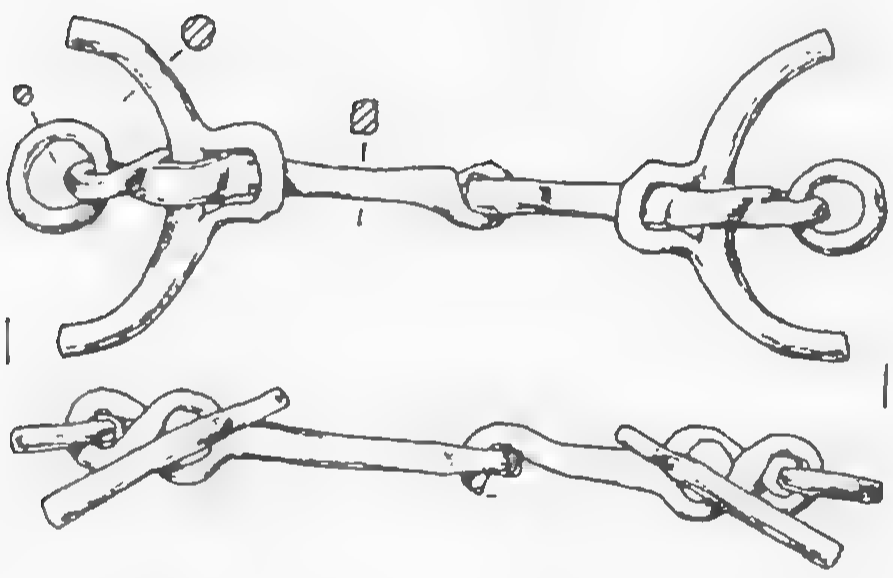

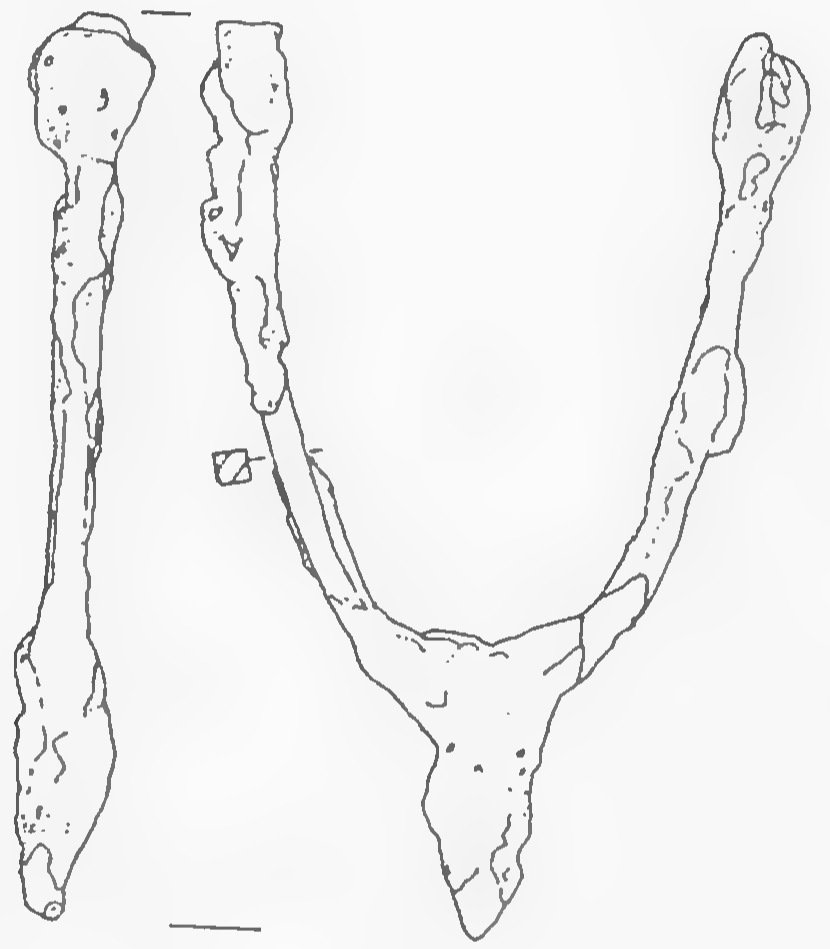

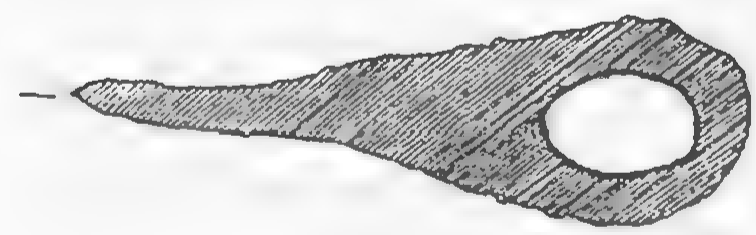

Зброя та предмети захисного обладунку давньоруського вершника і бойового коня (дитинець, розкопки 2005–2008 рр.)

Розділ 3
ПОСАДСЬКІ РАЙОНИ МІСТА

Розвиток феодальних відносин у східнослов'янському середовищі призвів до утвердження єдиної, характерної для всіх тогочасних міст соціально-топографічної структури: дитинець+посад. Як зазначив у своїй фундаментальній праці «Давньоруське феодальне місто» академік НАН України П. Толочко, тогочасний град являв собою цілком новий соціальний організм зі складним та багатофункціональним навантаженням. Значна частина цих функцій реалізувалась саме через посадську частину середньовічного урбанізаційного осередку, що була найважливішою економічною частиною будь-якого міста, де зосереджувалися продуктивні сили. Саме в межах посаду відбувалася концентрація різноманітних ремесел, а також здійснювався товарообмін.

Як складова частина давньоруського міста, ремісничо-торговельні посади мали певні закономірності свого розвитку, що характеризують структуру їх суспільно-економічного укладу. До числа найбільш виразних рис, які розкривають динаміку їх розвитку, входять площа та планування, укріплення, господарська діяльність (ремесло, торгівля, сільське господарство та промисли), а також соціальне і культурне життя.

Населення посаду складалося з двох основних груп – вільних і залежних людей. Перша група була найчисельнішою. Вона поділялась на представників феодального стану, до яких належали світські й духовні феодали, служила знать – дружинники, значні торговці – купці й рядове населення – ремісники (вільно працюючі на ринок), дрібні торговці, а також окремі категорії вільних громадян, зайнятих на різних поденних роботах. До другої групи – залежного населення – належали ремісники, а також інші, дрібніші прошарки феодально-залежного люду, який брав участь в обслуговуванні господарств своїх володарів (смерди, холопи, челядь тощо).

Повною мірою це стосувалося й посадської частини давньоруського Чернігова, що складалася з трьох основних районів – Подолу, Окольного граду та Передгороддя. На їх загальній характеристиці ми надалі й зупинимось.

ПОДІЛ

Чернігів, як і багато інших міст Київської Русі з відповідним рельєфом місцевості, мав такий економічно важливий район як поділ. Сам термін «поділ» означає низинну частину, тобто нижню частину міста. Зазвичай подоли розташовані біля річок. Чернігівський поділ згадується в літописі під 1112 р.: «...погоре подоли въ Киеве и в Чернигове, и в Смоленце, и Новгороде».

Серед інших районів міста поділ можна вважати найменш вивченим, оскільки протягом тривалого часу тут зберігається досить щільна приватна забудова. Це, відповідно, ускладнює наукові дослідження. Його територію займають два сучасні житлові масиви. Перший, так званий «Кавказ», розташований біля підніжжя дитинця на південь від нього. Далі поділ тягнеться на південний захід уздовж підніжжя Третяка та Єлецької гори. Цей, другий район, має назву «Лісковиця» і обидва поєднуються між собою. Стрижень, який з північного сходу впритул підступав до дитинця, впадав у Десну неподалік від власне подолу. І сьогодні одна з подільських вулиць має назву Старостриженська. У наш час річка, через зведення дамби, впадає в Десну в зовсім іншому місці. Навколишня заплава Десни й сьогодні вельми заболочена. Ці болота й мережа озер оточують район Лісковиці з південного сходу і роблять його влітку малодоступним. Ділянку землі, що розташована за укріпленнями окольного міста на схід від нього і на північний схід від дитинця, за етнографічними даними ще у XVIII ст. також називали подолом. Сьогодні тут розташований гай, який місцеві жителі називають Мар'їним. Це також досить значна територія, що у давнину була заболоченою, а населеною не була, оскільки рівень грунтових вод тут і у наш час високий. Загалом, стабільна забудова на цьому місці відсутня протягом всього існування Чернігова. Територія ця у стародавні часи була сильно поростою і викликала у місцевого населення відчуття небезпеки. Напевне, звідси й походить назва Мар'їного гаю. Адже образ нечистої сили, що відомий всім східним слов'янам з найдавніших часів, мав назву «мара». Ця назва споріднена з латинським mara, англійським night-mare (нічний кошмар), французьким cauche-mar. Згодом ця назва «мара» трансформувалася в Мар'їн.

Враховуючи географію подолу, цей район був непогано захищеним. З одного боку його оточував Стрижень і болота, з іншого – міські райони на корінній терасі, що мали власні потужні укріплення – дитинець та окольний град із Третяком.

З метою окреслення території подолу та його хронології, у 1987 р. було проведено масштабне шурфування. Розвідувальні роботи охопили майже всю територію урочищ Лісковиці й Кавказу. В ході таких робіт з'ясувалося, що культурний шар часів Київської Русі присутній майже по всій території, починаючи від підніжжя дитинця й до підніжжя Болдиної гори. На сучасному плані Чернігова це вулиці Підвальна, Толстого, Антонова-Овсієнко,

Варзара, Нахімова, а також ділянка уздовж вулиці Лісковицька від Болдиної гори й до озера Млиновище. Потужність культурного шару в межах подолу складає в середньому від 0,9 до 1,5 м. Хоча зустрічаються й більш насичені ділянки, наприклад у підніжжя Єлецької гори (до 2 м). Найбільш потужні культурні нашарування простежуються біля підніжжя дитинця, на південь та південний захід від нього. Тут глибина місцями сягає 4 м.

Хронологія чернігівського подолу виглядає наступним чином. Перше раньослов'янське поселення виникає на березі озера Млиновище в третій чверті I тис. н. е. До X ст. його територія лишається незаселеною. Перші поселенці з'являються у X ст. на ділянках подолу, що з півдня та південного заходу прилягають до дитинця. Поступово заселяється й район Лісковиці. У XII – першій половині XIII ст. цей район міста був щільно заселеним. Тоді його площа становила близько 40 га.

Комплекс археологічних артефактів, здобутих у процесі досліджень, містить типовий міський матеріал. Це різні побутові речі, фрагменти скляних браслетів, шиферні пряслиця, кераміка тощо. Окремо слід відзначити ознаки ремісничого виробництва, перш за все залізоробного, плінфовипалювального, а також виробничі відходи – склоробного (виготовлення браслетів), каменерізного (виготовлення шиферних пряслиць), ювелірного.

До числа найбільш досліджених виробничих комплексів, що пов'язані з монументальним будівництвом, можна віднести 5 печей для випалювання плінфи. Їх розкопано на ділянці, що притинає до подолу з півдня в урочищі Святий гай. Печі мали прямокутну форму. Дві з них повністю зберегли свої контури. Перша – 4,0×4,8 м. Тут зберігся нижній топковий ярус, який складався з двох повздовжніх камер. У свою чергу, останні були розділені між собою стіною завширшки 0,8–1,1 м, яка збереглася на висоту 0,3 м і була виконана з плінфи. Зі сходу розташовувались щелепи завширшки 0,8 м. Розміри топкових камер дещо різняться – 1,0–1,15×3,2 та 0,9–1,0×3,4 м. Стіни топки збереглися на висоту до 1,2 м за товщини 0,4–0,9 м і були викладені з уламків плінфи. Друга піч мала аналогічну конструкцію, але була дещо менших розмірів – 3,6×4,1 м. У заповненні печей та поруч із ними в культурному шарі знайдена значна кількість ошлакованої плінфи й блоків. Цей виробничий комплекс датується другою половиною XII ст. Зазвичай такі печі розташовували неподалік будівництва, оскільки транспортування важкої цегли було трудомістким процесом.

Враховуючи назву урочища де знаходився згаданий комплекс – Святий гай, не виключено, що у другій половині XII ст. тут існувала церква. Нагадаємо, що подібний плінфовипалювальний комплекс у середині XX ст. був досліджений безпосередньо на території подолу (по вулиці Південній).

Невеликі за обсягом охоронні археологічні роботи, що проводились у зоні розташування сучасного пішохідного мосту в 1987 р., виявили житлово-господарчу забудову, а також сліди огорож. Виходячи з цього можна зробити

висновок, що поділ також мав вулично-садибну забудову. Житлові будівлі мали переважно каркасно-стовпову конструкцію. Причому тут співіснували як напівземлянки, так і наземні житла, особливо на ділянках з високим рівнем грунтових вод. Враховуючи географію цього району та підвищену вологість, логічно припустити, що тут переважали будівлі наземного типу. У плані вони мали квадратну або прямокутну форму й були орієнтовані по сторонах світу кутами або своїми стінами.

Господарські споруди мали прямокутну, овалоподібну або дещо витягнуту форму. Це були, головним чином, легкі плетені з лози споруди каркасної конструкції, основа яких незначною мірою заглиблена в грунт. Подекуди виявлені й ями-сховища для зберігання продуктів. Зазвичай це були ями округлої в плані форми глибиною 1,0–1,5 м.

На початку 80-х років XX ст. також під час охоронних археологічних досліджень В. Коваленком та О. Шекуном виявлено рештки оборонних конструкцій, що розташовувалися біля підніжжя дитинця в безпосередній близькості від нього з південного боку.

Комплекс складався з валу, в основі якого були дерев'яні конструкції, рову глибиною 4 м і завширшки 17 м. Вал у нижній частині мав ширину близько 13 м. Керамічний матеріал що походить з підошви валу, дозволяє датувати його спорудження X ст. Фрагментарне дослідження комплексу не дозволяє впевнено стверджувати, яку частину подолу цей оборонний комплекс захищав. Можливо, як припускають самі дослідники (зокрема, В. Коваленко), він захищав невелику ділянку цього району, де розміщувалась гавань. Хоча, на нашу думку, найбільш вдалою для гавані є затока р. Стрижень, що з північного сходу прилягає до дитинця, власне до княжого двору Святослава Всеволодовича. Не виключено, що саме у зв'язку з появою княжого двору вона й була зведена, що є цілком логічно.

Отже, як бачимо, чернігівський поділ – це невід'ємна частина стародавнього міста, заселення якої починається у X ст. Він мав свою інфраструктуру і навіть окрему лінію укріплень, але був щільно пов'язаним з усіма іншими міськими районами. У XII – на початку XIII ст. територія подолу повністю заселяється. Як і в інших частинах міста, основу планувальної структури складала вулично-садибна забудова. Археологічний матеріал, здобутий в ході досліджень, має характерне міське вираження.

Можливо, майбутні розкопки дозволять по-новому подивитись на історію цього, безперечно цікавого й важливого району стародавнього Чернігова, історія якого продовжується і в наш час.

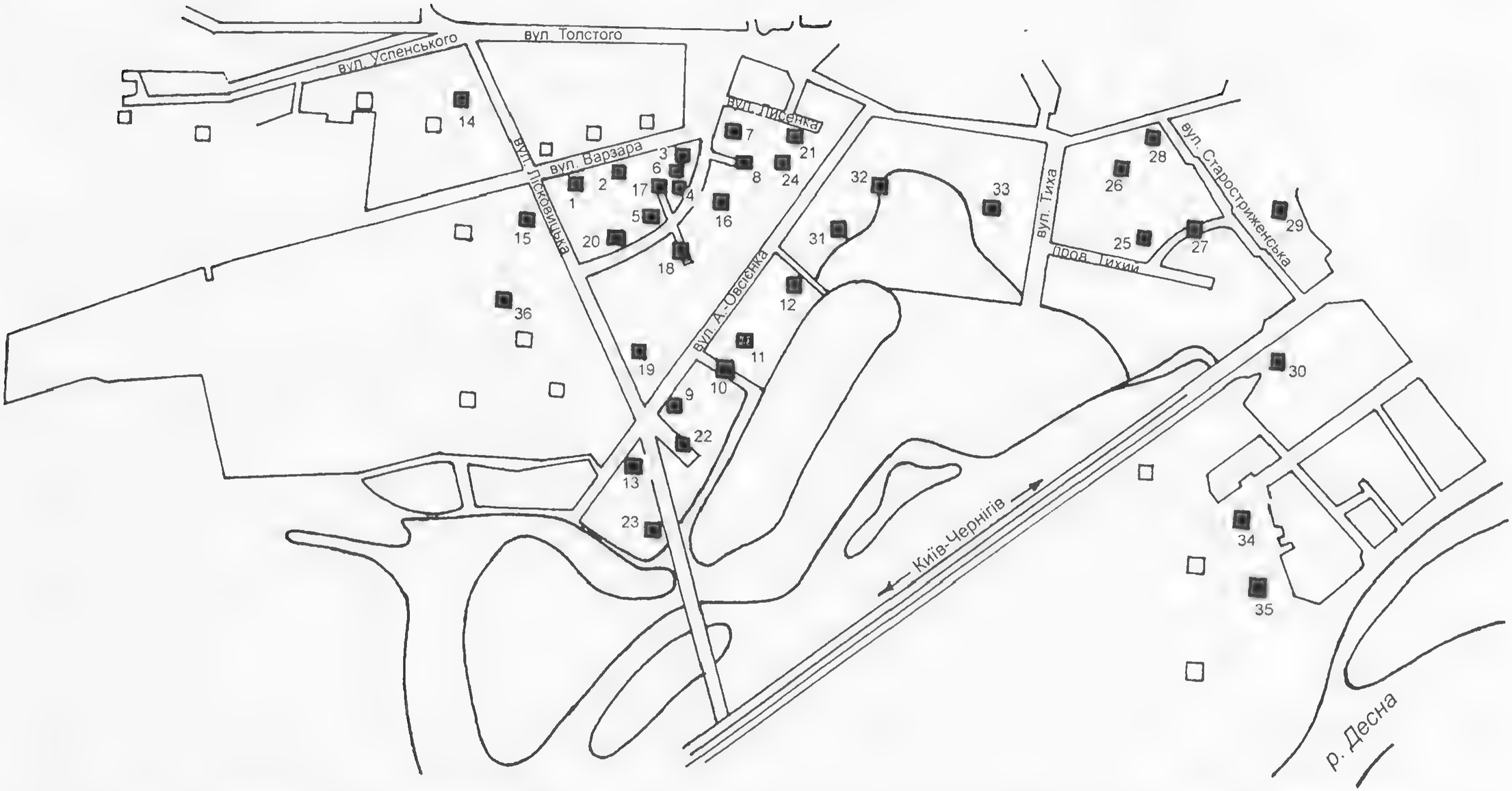

Схема шурфування на території Чернігівського Подолу в 1987 р. (територія Лісковиці та Кавказу; номерами позначено шурфи, в яких виявлено давньоруський матеріал)

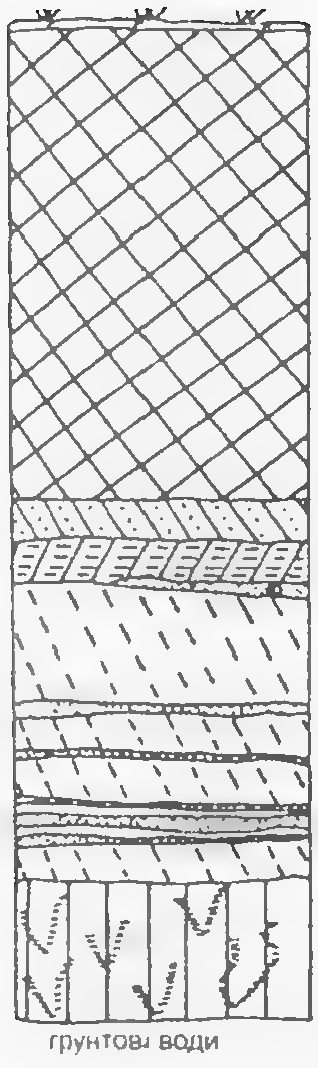

1

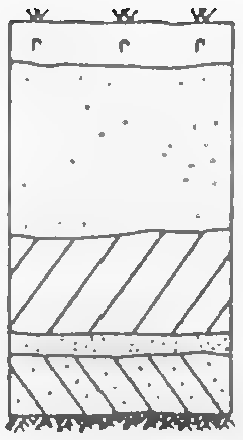

2

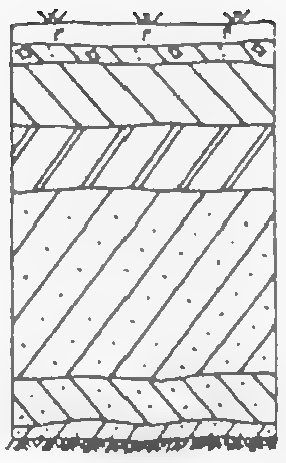

3

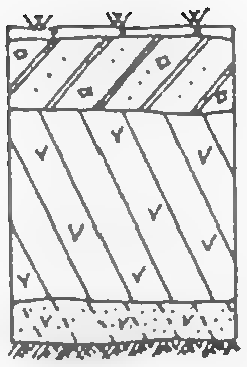

4

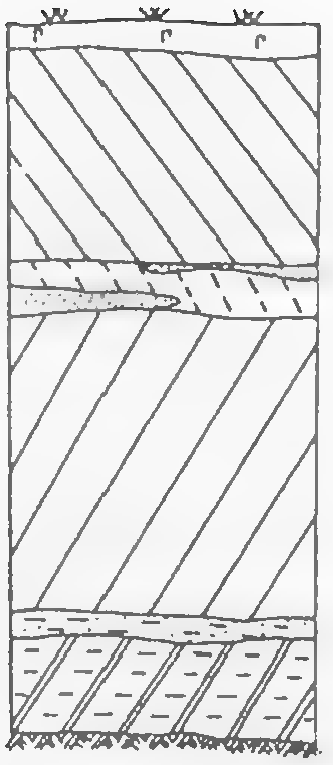

0 20 см

5

6

0 20 см

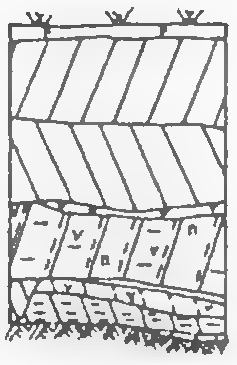

7

Умовні позначення

- дерновий шар
- перекоп
- сірий супісок
- сірий суглинок
- світло-сірий супісок
- пісок
- торф
- темний гумус
- сіро-жовтий плямистий супісок
- чорний гумусований супісок
- темно-сірий гумусований супісок
- сіро-коричневий суглинок
- глина
- вугілля
- печина
- материк

Стратиграфічні колонки Чернігівського Подолу: 1 – північно-східна частина; 2–4 – центральна частина; 5 – південно-західна частина; 6 – панічно-західна частина; 7 – південна частина

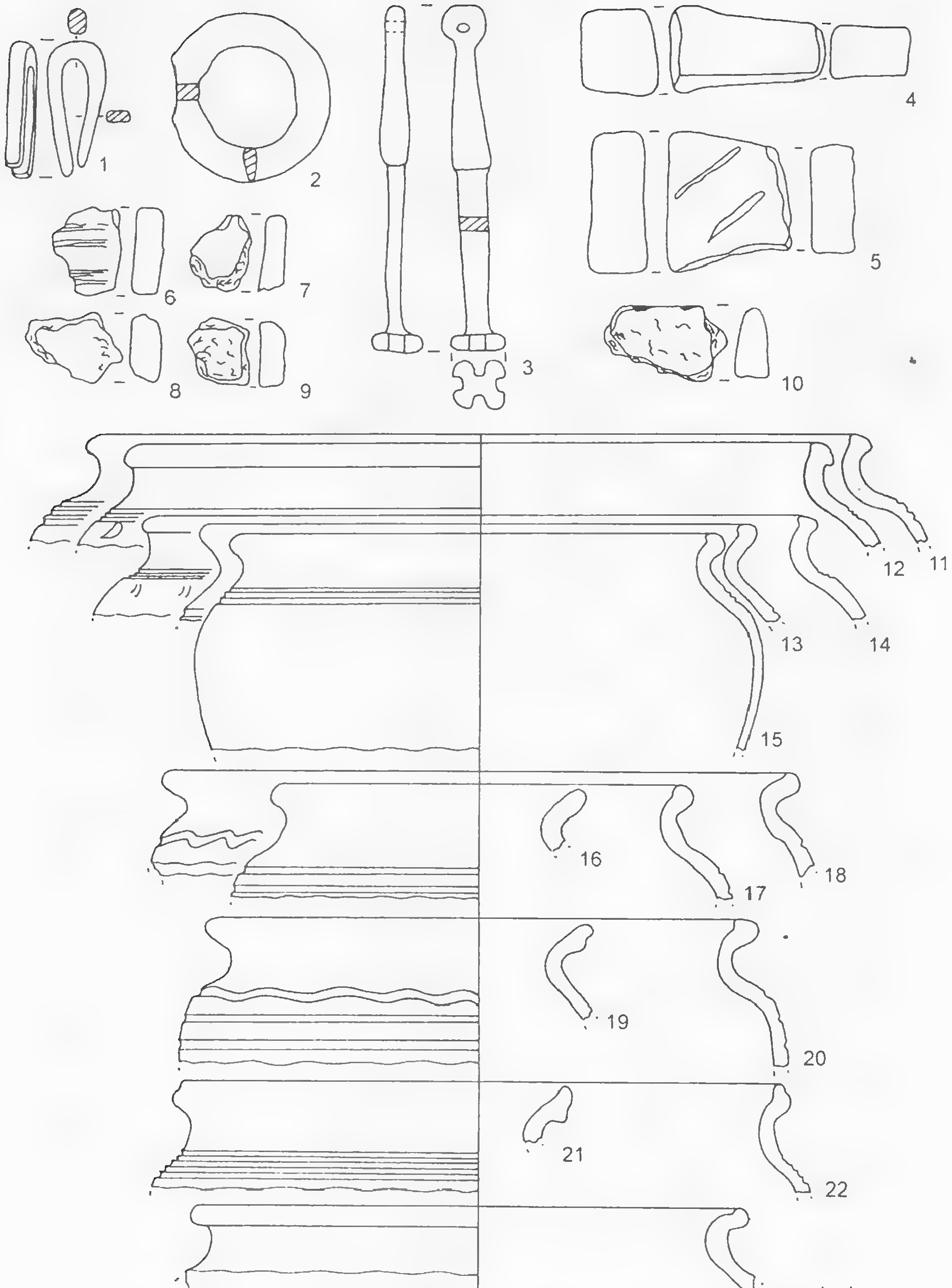

Археологічні матеріали з Подолу (розкопки 1987 р.): 1–3 – залізні речі; 4–5 – предмети з каменю; 6–10 – ранньослов'янський ліпний посуд; 11–23 – гончарний посуд X – першої половини XIII ст.

ОКОЛЬНИЙ ГРАД

Як уже відзначалося, Чернігівський посад мав складну соціально-топографічну структуру. Його генеза – це багатоактний тривалий процес, який охопив широкий хронологічний діапазон.

Якщо соціально-економічна сутність дитинця, як містоутворюючого та адміністративного центру, сьогодні більш-менш зрозуміла, то сутність посадів давньоруських міст усе ще викликає суперечки серед дослідників. Багато хто й сьогодні вважає, що посад – це виключно ремісничо-торговельне поселення. Проте, особливо коли йдеться про великі давньоруські міста, виявляється, що такий багатогранний «організм» як посад, має структуру, набагато складнішу ніж дитинець.

Сам термін «посад» ми зустрічаємо на сторінках літопису відносно пізно – лише у XIII ст. До того ж термін стосується переважно північноруських міст. Щодо центрів Південної Русі, літописець вживає такі терміни як «окольний град», «передгороддя» та деякі інші. Але, незважаючи на різну термінологію, основна функціональна структура їх не змінюється – наявність ремесла і торгівлі. Зазвичай посади давньоруських міст мали площу, яка в кілька разів перевищувала площу дитинців. Це не дивно, адже саме на посадах проживало основне міське населення часів Київської Русі.

Масштабні археологічні дослідження останніх десятиліть дозволили по-новому поглянути на проблему формування і розвиток давньоруських міст загалом і посадів зокрема. Це повною мірою стосується й Чернігова. Більше того, сьогодні навіть можна окреслити основні ознаки, що дозволяють класифікувати поселення біля дитинця як міський посад. Звичайно, кожна категорія міст давньої Русі матиме свої ознаки.

У найбільших центрах Київської Русі формування міських кварталів біля стін дитинця відбувалось майже одночасно з ним самим. У таких містах як Київ, Чернігів, Любеч та інших цей процес розпочався відносно рано, не пізніше другої половини IX ст. Отже, вже на рубежі IX–X ст. давньоруські міські центри набули вже згаданої вище характерної для середньовічних міст Європи структури – дитинець+посад.

Західноєвропейські торговельно-ремісничі поселення – portus, suburbium, burgus – які виникли в більшості випадків у формі передмість біля фортеці, формуються головним чином у X ст. Так було, наприклад, у містах Германії та Фландрії, де перші укріплення передмість виникають не раніше X ст.: Кельн – 948 р., Намюр – 938 р. Такий збіг, звичайно, був обумовлений загальними закономірностями розвитку феодалізму в усій Європі.

Незважаючи на повну відсутність елементів античного спадку, на відміну від багатьох західноєвропейських та східних міст, посади найбільших давньоруських центрів стали своєрідними цивілізаційними осередками.

Вони мали чітку структуру, свої укріплення, міські комунікації й були справжніми центрами урбанізації та середньовічної культури. Та, враховуючи значну роль ремесла й торгівлі в структурі посаду, все ж слід відзначити, що їх питома вага була не настільки великою, якою деякі дослідники інколи наділяють міські посади, тобто як поселенські структури з виключно ремісничо-торговельною функцією.

Звичайно, саме міста в Київській Русі уособлювали собою центри товарообміну, який існував на всіх рівнях середньовічної торгівлі: внутрішня міська, між містом і селом, міжрегіональна торгівля, а також міжнародна. Опосередковано, в товарообміні брала участь значна частина населення середньовічної Русі. Однак професійно займатись таким видом діяльності, як і ремеслом, враховуючи різноманітні фактори, могли далеко не всі. Також необхідно враховувати, що населення давньоруських міст було пов'язано з сільським господарством та численними промислами. Це зрозуміло, оскільки натуральне господарство складало основу розвитку будь-якого феодального суспільства.

Розпочинаючи безпосередню характеристику цієї частини міста слід відзначити, що Чернігівський окольний град згадується в літописі у зв'язку з подіями 1078 р.: «Володимеръ же приступи ко вратамъ восточным от Стрежени и отъя врата и отвориша град окольный и пожгоша, а людем же вбегши въ днешний град». Локалізація окольного граду виявляється можливою завдяки співставленню літописних джерел, картографічних даних та масштабних археологічних досліджень.

Як бачимо з писемних джерел, «Окольний град» розташований поруч із «Днешним градом», тобто дитинцем. По-друге, «ворота східні от Стрижені» вказують на те, що укріплення його доходили майже до Стрижня.

Картографічні джерела, які дійшли до нашого часу – це плани міста, переважно XVIII–XIX ст. На них зображені міські укріплення, що замикають три основні райони Чернігова. Об'єктивно можна припустити, що при пізньосередньовічних перебудовах міста й міських укріплень, також використовувались оборонні лінії давньоруського часу. Але «прив'язати» їх до сучасної планувальної структури Чернігова вдається досить гіпотетично. Можна лише стверджувати, що друга оборонна лінія, тобто укріплення «Окольного граду» проходила центром міста й сягала Стрижня. Окрім цього, на планах XVIII–XIX ст. в межах окольного граду виділяється ще одна оборонна лінія, яка відокремлює його частину. Вона носить назву «Третяк». На відміну від інших районів стародавнього Чернігова, «Третяк» жодного разу не згадується в літописах. Однак не виключено, що цей район мав укріплення дійсно за часів Київської Русі. Хоча теж цілком імовірно, що ця окрема оборонна лінія виникла внаслідок капітальної реконструкції Чернігівської фортеці в XVII ст. Звідки походить така назва також невідомо.

У період формування власне території «Окольного граду», з півдня до нього притинає й територія, де в XI ст. виникає Єлецький монастир. У

науковій літературі давно існує дискусія стосовно походження й функціонального призначення Єлецької гори до виникнення тут монастиря. Деякі дослідники (Зокрема, В.Богусевич) висловлюють думку, що саме тут розташовувався перший дитинець Чернігова. Основним аргументом на користь цього для них є близькість Чорної Могили та наявність ліпного посуду в культурному шарі.

На території Єлецького монастиря в різні часи проводились невеликі за обсягом архітектурно-археологічні дослідження у формі закладання траншей та шурфів. Культурний шар місцями сягає 2–2,5 м. Він суттєво пошкоджений пізньосередньовічними нашаруваннями, але подекуди збігся задовільно. На жаль, епізодичність досліджень не дає нам можливості відповісти на питання однозначно. Але уважний аналіз як археологічних, так і писемних матеріалів дозволяє зробити певні загальні висновки з цього приводу.

Питання походження Єлецької гори нас цікавить у зв'язку з локалізацією «Окольного граду». Комплекс археологічних артефактів з території гори має цілком міський характер. Це звичайні побутові речі, жіночі прикраси, предмети озброєння тощо. Керамічний матеріал хронологічно суттєво не відрізняється від матеріалів з решти території окольного граду. Найбільш ранній посуд можна датувати першою половиною X ст. До якого часу належить той ліпний посуд, який згадує В. Богусевич, точно невідомо. Якщо це була кераміка роменського типу, то нагадаємо, що роменські старожитності відомі як на дитинці, так і на території окольного міста, в його північно-східній частині (на розі сучасних вулиць Родимцева і Горького). Наявність такого посуду може свідчити про існування тут поселення у додержавний період.

Цікаво, що відсутній будь-який натяк на наявність фортифікаційної системи навколо Єлецької гори. Навіть якщо припустити, що все було знищено, то слід згадати Чернігівський дитинець, де переважна більшість потужних валів також повністю знищена, але їх зведення та існування свого часу назавжди змінило природний рельєф місцевості. Отже, думка про існування тут окремої оборонної лінії, яка б з усіх боків охоплювала Єлецьку гору, виглядає проблематичною.

Окрім цього, 2008 р. тут проводились археологічні розкопки. Траншеєю перетнуто гору в східній частині. По краю та на схилі гори культурний шар має незначну глибину – 0,5–0,8 м. По мірі наближення до монастирських мурів, культурний шар збагачується, але будь-яких укріплень виявлено не було. В будь-якому разі, сьогоднішній стан археологічних джерел не дозволяє стверджувати, що тут існувала окрема оборонна лінія.

Розглядаючи питання походження Єлецької гори та монастиря на ній, необхідно звернути увагу на практичну сторону та шляхи християнізації східнослов'янського суспільства. Звичайно, що після офіційного введення нової релігії, населення навіть таких значних міст як Київ і Чернігів та ін-

ших ще певний час поклонялися старим богам. Це й зрозуміло, оскільки самосвідомість людини не може трансформуватись одразу внаслідок наказу князя чи будь-якого іншого державного акту. Ідеологія, що століттями сповідувалась предками, не могла різко полишити свідомість усього тогочасного суспільства. Природно, це знаходить відображення навіть у похоронній обрядовості ранніх християн (зокрема у вигляді посипання вугіллям небіжчика чи труни, підпалені труни на місці поховання тощо).

Тому й не випадково, що коли не стало старих ідолів, народ протягом певного часу приходив до священних місць, яким вклонялися їх предки. Звідси на ранніх етапах християнізації Русі й виникає традиція, що згодом стає християнською – будувати храми на старих священних місцях. Так, у Чернігові Катерининська церква XVIII ст. зведена на місці давньоруського храму; у Новгород-Сіверському Спаський собор XVIII ст. збудований також на місці давньоруського собору. Таких прикладів можна наводити багато. Але якщо в пізньосередньовічні часи це лише традиція, то за часів переходу від старої релігії до нової, власне для православної церкви подібні дії були життєво необхідними.

У Чернігові, безумовно, одним із таких культових язичницьких центрів була територія дитинця. Як відомо, тут у XVII ст. знайдено срібного ідола, з якого за наказом гетьмана І. Мазепи було виготовлено «царські врата» для Борисоглібського собору. Саме тут, на місці язичницького капища у XI ст. починається будівництво Спаського собору.

Іншим язичницьким центром були Болдини гори, де мабуть знаходилось святилище Перуна. Не випадково, саме тут будується церква св. Іллі, який «пантеонімійно» близький до останнього. Загалом така філософія християнізації старих священних місць, до яких населення звикло і яким воно поклонялось, була вимушеною. Так само як і прийняття християнством багатьох язичницьких понять і навіть свят, які церква так і не змогла викоренити й вимушена була прийняти (зокрема, Вербна неділя, Маковій, Стрітення тощо). Єлецька гора була одним із таких старих священних місць. Напевне, саме тому поруч із язичницьким капищем і було поховано одного з представників місцевої родоплемінної династії, який, про що буде сказано нижче, одночасно виконував і функції верховного жерця.

Згодом, після прийняття християнства, частина Єлецької гори, в усякому разі та де ми знаходимо міський культурний шар, швидше за все ввійшла до окольного граду. Однак частина її, напевно, залишилася незаселеною. Більше того, навіть легенда про «знахідку» ікони Єлецької Богоматері змальовує нам цю територію як ділянку, що була вкрита лісом. Адже нагадаємо ще раз, сама ікона Богоматері була знайдена на ялинці. І сама назва гори «Єлецька» вказує на це. Хоча є досить дивним, що у середині XI ст. один із центральних районів міста був незаселеним. Можливо, поклоніння цьому стародавньому язичницькому місцю тривали тут іще

довгий час. Тому з боку церкви і влади в середині XI ст. виникла гостра необхідність християнізації цієї гори. Перед тим як наприкінці XI – на початку XII ст. було зведено величний Успенський собор, швидше за все спочатку тут існувала дерев'яна церква, яка й поклала початок Єлецькому монастирю. У XII ст. територію монастиря було розширено, а у XVIII ст. вона остаточно сформувалась у сьогоднішніх межах.

Укріплення окольного граду, що дозволяють окреслити власне його територію, археологічно досліджено в двох місцях – західній та північній частинах. Перша з цих ділянок розташована неподалік від самого Єлецького монастиря. Тут, починаючи від 1983 р. та протягом 1990-х років у процесі охоронних археологічних розкопок виявлено комплекс оборонних споруд, що належали саме окольному граду.

На жаль, фрагментарність досліджень не дає можливості скласти вповнену реконструкцію укріплень його західної частини. Однак чітко можна уявити собі їх характер. Вони складалися з потужної дерев'яної стіни, в основі якої були кліті зрубної конструкції. В систему цієї стіни входили бойові вежі. Археологічно такі вежі залишають глибокі «котловани» округлої форми. В даному випадку діаметр башти – близько 5 м. Швидше за все, в плані це були шести- або восьмикутні конструкції. Вони виконували не тільки функцію сторожових споруд, але й суто бойових. Саме з них можна було здійснювати обстріл нападників як в «лоб», так і по флангах.

Другою складовою укріплень окольного граду на цій ділянці міста був рів, досліджений фрагментарно на ширину 8,5 м, а в 2010 р. – майже повністю. Він тягнувся у напрямку сучасної Червоної площі міста. Його глибина від давньої денної поверхні становила 5–6 м, а ширина дорівнювала приблизно 14–15 м. З нижніх шарів заповнення рову походить товстостінний гончарний посуд X ст. Повсюди наявні яскраво виражені ознаки великої пожежі, яка власне і зруйнувала тут частину укріплень.

Більш грунтовно у 1985 р. досліджено укріплення в північній частині окольного граду, а аналіз літописних джерел дозволив нам трактувати їх як оборонну лінію окольного граду. Довжина дослідженої лінії становить близько 20 м. Оборонні споруди складалися також з дерев'яної стіни та рову. Укріплення розташовані у напрямку захід – схід. Вивчена ділянка розміщена неподалік від р. Стрижень на його правому березі. На сході вони безпосередньо притинали до самої річки.

Для спорудження укріплень використовувались материкові шари, а сама поверхня спеціально була терасована. Внаслідок цього утворилися три основні горизонти (рівні), за допомогою яких забезпечувалась взаємофіксація конструкцій внутрішньої частини стіни:

• ширина верхньої площадки (горизонт 1) складає 0,2–0,6 м, глибина відносно загального рівня материка – 0,2–0,4 м;

• другий горизонт (рівень) знаходиться нижче за перший на 0,35–0,6 м, його ширина в середньому – 0,2–0,4 м;

• найнижчий, третій горизонт, має доволі широку площадку. У початковій точці, тобто біля підошви другого горизонту, її глибина дорівнює 0,1–0,35 м. Вона має похилу в бік рову поверхню, рівень якої змінюється в середньому до 0,1 м. Ця площина до меж її падіння завширшки від 1,0 до 2,0 м. Із зовнішнього боку вона обмежена вертикально розташованими стовповими ямами, що з невеликим відхиленням розміщені паралельно зовнішньому кордону третього горизонту, а відповідно і двом попереднім. Ці ями мають діаметр 0,2–0,4 м і на 0,2–0,7 м заглиблені в материковий грунт.

Перший і другий горизонти мають заглиблення у вигляді пазів від горизонтально покладених колод, розміщених перпендикулярно осям цих прошарків. Причому досить чітко простежується низка ям, що прорізають перший рівень і саму материкову терасу, утворену горизонтами і ямами та врізаються в другий рівень. Ями верхнього горизонту, по відношенню одна до одної, розташовані на відстані 1,2–2,2 м і заходять під кутом 90° в материк на 0,4–1,0 м від краю першого з них. Ширина ям – 0,2–0,4 м, глибина, як правило, доходить до рівня другого горизонту. Пази, що прорізають площадку другого горизонту, розміщені між ямами першого, переважно по центру, іноді дещо зміщені до однієї з ям верхнього рівня. У двох випадках між верхніми ямами фіксується не одна, а дві ями, які слугували, ймовірно, для більш рівномірного розподілу навантаження згори.

Ями другого горизонту, не враховуючи подвійних, розташовані одна від одної на відстані 1,2–2,4 м. Їх ширина – 0,2–0,4 м. Довжина пазу в материковій поверхні від верхньої межі другого горизонту становить 0,3–0,55 м. В одних випадках пази доходять до стінки першого з них не прорізаючи його, в інших – прорізають. Глибина їх від поверхні другого горизонту – 0,15–0,3 м, і закінчуються вони, як правило, на рівні підошви третього горизонту.

За межами вертикальних стовпових ям, що завершують третій нижній прошарок, які були влаштовані безсистемно відносно пазів обох горизонтів, простежується невелика похила площадка завширшки 1,4–2 м, за якою власно починається рів. Його стратиграфія характеризується чергуванням доволі потужних прошарків жовтого, світлого та сіро-коричневого піску, а також супісків різних відтінків. Майже в усіх зафіксованих шарах присутнє вугілля.

Кераміка, що походить з нижнього рівня, датується X ст. Загалом у заповненні всіх горизонтів знайдено гончарний посуд X–XI ст.

Рів, простежений на ширину понад 10 м, мав ймовірно, невелику глибину. В усякому разі від рівня давньої денної поверхні до найглибшої точки – близько 3,5 м. Проте ширина його сягала не менш ніж 15 м. В основі його знайдено грубий товстостінний посуд першої половини X ст., аналогічний тому що був знайдений при досліджені укріплень у західній частині окольного граду.

Розглядаючи хронологію досліджуваної ділянки міста в комплексі, слід відзначити, що найбільш пізній матеріал із засипки 1–3 горизонтів укріплень, рову та горілих шарів відноситься до другої половини XI ст. і не виходить за ці межі. Все це свідчить про знищення укріплень не пізніше кінця XI ст.

Враховуючи розташування ям та їх характер, відтворений рельєф, відзначимо, що основу укріплень складали кліті зрубної конструкції, для встановлення яких була розчищена ділянка (третій горизонт), де власне й розташовано своєрідний фундамент. По краю ділянки було вбито вертикальні стовпи для фіксації конструкцій, щоб вони не сповзали в рів. З внутрішнього боку біля них покладено ряд колод. У свою чергу, на них покладені поперечні лаги на відстані 1,2–2,4 м одна від одної. Вони залишили пази в другому горизонті. Після створення такого фундаменту почалося спорудження власне зрубів. Вони, судячи із зафіксованих пазів у першому горизонті та верхній материковій терасі, були завширшки 1,2–2,2 м і розташовувались на відстані 1,2–1,4 м один від одного.

Звичайно важко припустити, щоб між зрубами було залишено такий вільний простір. Для уникнення цього, колоди клали у техніці «в обло», що дозволяло поставити зруби впритул, до того ж завдяки їх довгим краям (до 0,6–0,7 м) утворювались ще й додаткові невеликі кліті в межах міжстінного простору.

Довжина зрубів визначається за відстанню від початку пазів другого горизонту до вертикальних стовпів по краю нижньої ділянки, де за рахунок повздовжніх і поперечних лаг була створена рівна поверхня для їх встановлення. Виходячи з цього, довжина зрубів становила в середньому 2,2 м, а загальний розмір клітей був 1,2–2,2×2,2 м. Разом з тим, залишається незрозумілим походження пазів у першому горизонті і призначення самої площадки цього горизонту. Найімовірніше, їх наявність пояснюється тим, що в нижній частині зруби мали більшу довжину (в середньому до 3 м), а для більш жорсткої фіксації були покладені у викопані в материковому грунті ями. Для більшої міцності всієї конструкції необхідним був зв'язок між клітями. Зазвичай він досягався шляхом урубування «внахлист» повздовжніх колод. Очевидно, на рівні двох-трьох, а можливо й більшої кількості вінців і робилася така взаємофіксація.

Наявність між зовнішнім боком конструкцій і початком рову площадки 1,4–2,0 м завширшки свідчить, напевно, що кліті з зовнішнього боку були прикриті невеликим насипом. Це не тільки захищало їх від сповзання в рів, але й створювало додаткову крутизну рову в бік укріплень.

Співставлення археологічних артефактів і літописних джерел не залишає нам жодних сумнівів у тому, що досліджений комплекс оборонних споруд є залишками укріплень саме окольного граду. Так, згадуючи події 1078 р., перш за все звертає на себе увагу той факт, що Володимир підійшов до міста, не зустрівши на своєму шляху більше ніяких оборонних

рубежів, які знаємо при більш пізніх літописних згадках. Тобто, в цей час окольне місто було останнім крайнім міським районом. По-друге, досить важливою є конкретизація літописцем місця, де почався штурм міста – східні ворота з боку Стрижня, після чого окольний град руйнується й спалюється. І нарешті, як зазначає літопис, залишивши територію окольного граду, його жителі одразу потрапляють до дитинця («днешний град»), що в свою чергу вказує на безпосередню близькість окольного міста до дитинця і відсутність будь-яких інших укріплених районів між цими двома частинами Чернігова. Слід звернути увагу і на те, що досліджений археологічний комплекс, як і прилегла до нього з внутрішнього боку територія, мають сліди руйнації другої половини XI ст.

Крім того, як уже зазначалося, розташований він на правому березі Стрижня – майже впритул до нього. Слід також додати, що ні археологічно, ні за планами міста XVIII – початку XX ст. немає інших стаціонарних укріплень окрім оборонних споруд самого «днешнего города», які б розділяли дитинець і окольний град. Отже, на перший погляд немає ніяких сумнівів у тому, що досліджений оборонний комплекс с укріпленнями літописного окольного граду Чернігова другої половини XI ст.

Проте, як згодом з'ясувалося, оборонна система окольного граду була більш складною. Додатковим елементом досліджених укріплень був частокіл. Його рештки у вигляді вельми глибокої канави характерної форми виявлено в західній частині окольного міста. Цікаво, що цей частокіл був встановлений не ззовні головних укріплень, а навпаки, на міській території серед типової забудови.

Той спосіб, у який було зведено частокіл, значною мірою ускладнював штурм усього міста. Спочатку викопувалася глибока (2–2,5 м) канава конусоподібної в перетині форми, що суттєво звужувалася в центрі. У верхній частині вона була завширшки 4,0–5,0 м, у нижній – до 0,6 м. На дно цієї канави вертикально ставилися загострені зверху палі. На самому дні вони затискалися горизонтально покладеними колодами по одному ряду з обох боків. По мірі розширення канави зверху накладались два-три й більше рядів колод, які забезпечували жорстку й потужну фіксацію всієї конструкції. Після цього основу дерев'яних конструкцій засипали землею, напевно, до рівня денної поверхні. У всякому разі, із зовнішнього боку засипку не доводили. Таким чином, по мірі наближення до частоколу, ворог потрапляв спочатку в рів, хай і неглибокий. Відповідно це ускладнювало захоплення такого рубежу.

Хронологічно частокіл існував паралельно з головною оборонною лінією окольного міста починаючи з X ст. Однак, вже на початку XII ст. він, як ланка оборонної системи всього міста, припиняє своє існування, а на його місці з'являється звичайна міська забудова.

У 2010 р.в центральній частині окольного граду виявлено продовження цього частоколу. Він мав ідентичну конструкцію і також був спрямований

до р. Стрижень. Таким чином, ця лінія оборони перетинала весь окольний град. Не виключено, що перед тим як спорудити стаціонарні укріплення, що мали захищати жителів окольного міста, спочатку облаштували тимчасові захисні споруди, оскільки будівництво таких потужних укріплень, якими були укріплення чернігівського окольного граду, тривало не один рік. Археологічні дослідження центральної оборонної системи окольного граду, їх співставлення з літописними та картографічними джерелами дозволили нам більш-менш точно окреслити його межі. На заході окольного міста укріплення починалися від Єлецької гори і йшли в бік Стрижня орієнтовно по лінії сучасної вулиці Шевченка. Приблизно між сучасними вулицями Мстиславській і Горького оборонна лінія повертала на північ, де частково охоплювала вулицю Гетьмана Полуботка і повертала на схід до Стрижня.

Як видно з писемних джерел, і це яскраво підтверджує археологія, незважаючи на надзвичайну потужність укріплень, град окольний неодноразово ставав здобиччю ворогів. Найбільше він постраждав у ході військових подій 1078 р. Археологічні розкопки виявили потужні горілі шари другої половини XI ст. практично в усіх його частинах. Внаслідок цих подій серйозно постраждали й основні укріплення окольного міста.

На території окольного граду археологічні розкопки проводились у різних його частинах – західній, центральній, північній, північно-східній, а також на території, яка на пізньосередньовічних планах позначена як Третяк. Завдяки потужним укріпленням, ця територія порівняно з навколишніми ділянками була безпечною для місцевого населення. Тому окольне місто завжди було багатолюдним. Найбільша щільність населення тут спостерігається в другій половині XII – на початку XIII ст. Основу планіграфії становила садибно-вулична забудова. Сліди від огорож виявлені в різних частинах. Серед них трапляються як незначні огорожі, такі як тин або плетінь, так і більш потужні паркани. Проте переважали плетені з лози легкі огорожі.

Житлові будівлі нічим не відрізняються від аналогічних будівель, що були виявлені в інших районах міста. Це прямокутні або квадратні споруди, орієнтовані стінами чи кутами по сторонах світу. Переважають землянки та напівземлянки каркасно-стовпової конструкції. Хоча трапляються й наземні житла, що мали глибокі підкліти, які використовувалися з господарською метою, головним чином як льохи. Підлога була глиняна або просто материкова. Подекуди в XII та на початку XIII ст. з'являються будівлі з дерев'яною підлогою. Особливістю місцевої архітектури можна вважати конструкцію стін самих жител. У багатьох землянках та напівземлянках стіни підклітку обшивались не колодами, а дошками, які до того ж розташовували вертикально. У свою чергу, вони утримувалися закріпленими балками, краї яких заводилися за кутові стовпи будівлі.

Звичайно, при будівництві використовувалися й інші конструкції – зрубна та каркасно-стовпова з горизонтальною закладкою колод. Площа

житлових будівель також суттєво різниться. Переважають невеликі споруди 2,5×3,5, 3,0×3,8 м (особливо в X–XI ст.). У XII – на початку XIII ст. площа жител суттєво не змінюється, але вже частіше зустрічаються будівлі більших розмірів – 4,0×4,5, 4,0×5,0 м. Необхідно також відзначити стійкість місцевої традиції робити глибокі підклітки, іноді до двох метрів глибиною, як господарського так і житлового призначення. Якщо на більшій частині території Київської Русі в XII – першій половині XIII ст. майже всюди панівним є наземний тип житла, то в Чернігові аж до часу монголо-татарської навали, поруч із наземними будівлями існують напівземлянки та землянки.

Серед господарських будівель переважають легкі конструкції. Вони, як правило, мали незначне заглиблення в грунт. У плані овалоподібної, або дещо вигнутої форми. Іноді зустрічаються грушеподібної форми. Але існували й капітальні господарські споруди. Зазвичай вони мали підкліт каркасно-стовпової конструкції, а в плані були квадратної чи прямокутної форми. Для зберігання продуктів часто використовували глибокі ями.

Головні вулиці що перетинали окольний град, виходили із воріт дитинця й простягалися до воріт окольного граду. Такі вулиці були спрямовані, перш за все, на основні позаміські шляхи – на Київ, Любеч, Новгород-Сіверський, але існували й деякі інші. Нагадаємо, що літопис згадує в окольному граді і «врата восточные», до яких також вела дорога.

Окрім головних поступово формувалися й другорядні вулиці, які перетинали головні, а в деяких напрямках розташовувались паралельно до них, але так чи інакше були з ними зв'язані. У свою чергу міжвуличні квартали складалися з садиб. Така планіграфія виникла не одразу. На ранніх стадіях формування окольного міста, в першу чергу обживались території вздовж головних доріг. Хоча, як свідчать археологічні розкопки, в X ст. територія в межах укріплень окольного граду була повністю заселена. Це не дивно, адже для того щоб звести такі потужні укріплення дитинця та граду окольного потрібні були неабиякі людські ресурси.

Вже у X ст. в окольному місті з'являються перші загальноміські інженерні комунікації. Вони виконували функцію міського водогону, для відведення (перш за все) дощової та талої води. Місцеве населення вимушене було їх робити, оскільки значна частина житлових будівель знаходилась у землі. Відповідно, у разі великої зливи землянки та напівземлянки страждали в першу чергу.

Ці водогони являли собою довгі канави. Вони були спрямовані в яри, струмки, у р. Стрижень. Одну з таких інженерних мереж розкопано в західній частині окольного міста (сучасна вулиця Кирпоноса). Канава мала ровоподібну в перетині форму. У верхній частині, на рівні давньої денної поверхні вона була завширшки 1,5–1,7 м, у нижній частині – 0,6–0,8 м, глибина – 0,6–0,85 м. За структурою заповнення в нижніх шарах видно, що по канаві збігала вода. Вона розташована із зовнішнього боку неподалік від частоколу й мала напрямок з південного заходу на північний схід у

бік Стрижня. Нагадаємо, що саме в напрямку до цієї річки спостерігається загальне падіння як давньої, так і сучасної денної поверхні. Цікаво, що у північно-східній частині окольного міста виявлено аналогічну канаву (на розі сучасних вулиць Родимцева і Горького). Такі стічні канави розкопані й у інших частинах міста, зокрема в «Передгородді».

На території окольного міста серед міської забудови, як і в інших великих містах Київської Русі, зосереджувалися й об'єкти монументальної сакральної архітектури. На жаль, жодний з них не зберігся на поверхні, на відміну від дитинця. Але археологічно деякі з них простежуються.

Ще 1949 р. В. Богусевич, який проводив археологічні дослідження на території окольного міста, на північ від Катеринінської церкви, окрім житлово-господарської забудови X – першої половини XIII ст., звернув увагу на велику кількість плінфи XII ст., яка траплялась у розкопах. На цій підставі ним була висловлена думка, що неподалік можуть знаходитись рештки давньоруської церкви. Тим більше, що раніше, поблизу було досліджено кілька давньоруських поховань.

Врешті-решт, під час охоронних археологічних робіт на початку 80-х років XX ст. поруч із Катеринінською церквою кінця XVII – початку XVIII ст. дійсно були виявлені залишки давньоруських будівельних матеріалів. На думку дослідників (В. Коваленко, П. Раппопорт), їх можна віднести до XII ст.

Інша ділянка, де можливо існував храм, розташована в західній частині окольного міста (сучасна вулиця Кирпоноса), неподалік від місця розкопок 2002–2003 рр. Тут зібрана значна колекція плінфи XII ст., у тому числі й зі слідами цементівкового розчину. Наприкінці XVIII ст. на цьому місці було зведено церкву Покрови Богородиці, біля якої розташовувався приходський цвинтар. Додатковим аргументом на користь того, що тут колись міг існувати давньоруський храм, є досліджена тут група поховань.

Їх давньоруське походження не викликає сумнівів. Всі поховання, на відміну від пізньосередньовічних, які фіксуються з рівня залягання шарів кінця XVII – XIX ст., простежуються починаючи з горизонту першої половини XIII ст. Вони здійснені в прямокутних ямах, орієнтованих переважно по вісі південний захід – північний схід. Кістяки розташовані на спині головою на південний захід. Нижні кінцівки лежать рівно у витягнутому стані, верхні – зігнуті в суглобах ліктів, кістки зап'ясток зведені на рівні живота або розташовані в області грудної клітини.

На особливу увагу заслуговує одне поховання дівчинки з інвентарем. Поховальна яма 1,6×1 м прямокутної форми із заокругленими кутами впущена в материк на 0,9–1,05 м. Стінки вертикальні, по центру східної простежується невеликий уступ висотою близько 0,1 м. Дно рівне, поховання частково перекриває давньоруську будівлю більш раннього часу. На дні ями знаходився кістяк в задовільному стані збереження. Похована лежала головою на південний захід на спині.

На кістках лівої руки знайдені in situ чотири цілих скляних дитячих браслети – два на передпліччі та два на зап'ястку. Ще один подібний браслет зафіксовано з правого боку від похованої. На рівні зап'ястку лівої руки знаходились і два бронзових гудзики від одягу, що лежали впритул до нижньої пари браслетів. У північній частині поховання розташовувались залишки скляної чаші, яка стояла в ногах. Комплекс належить до XII – початку XIII ст.

Ще одна серія давньоруських поховань, які також датуються XII – першою половиною XIII ст., досліджені 2005 р. в центральній частині окольного граду (сучасна вулиця Родимцева). Всі вони були здійснені за традиційним православним християнським обрядом. Поховання мали західно-східну орієнтацію. Деякі з них були орієнтовані з певним відхиленням: південний захід – північний схід. Поховальні ями мали прямокутну форму і були заглиблені в материковий грунт. Кістяки похованих розташовувались на спині головою на захід. Нижні кінцівки знаходились у витягнутому стані, верхні – складені або в області живота, або в області грудної клітини.

Окрім того, в результаті дослідження цієї ділянки окольного граду зібрана значна колекція давньоруської плінфи.

Загалом, виникнення таких кладовищ серед міських житлових кварталів було аномальним явищем, враховуючи той факт що саме у XII – першій половині XIII ст. спостерігається дефіцит вільної міської території. Окольний град у цей час мав надзвичайно щільну забудову і міська територія вийшла вже далеко за його межі. Більше того, міські приходські кладовища, що розташовувалися на околицях в різних його частинах, постійно переносилися і відсувалися все далі й далі у зв'язку з інтенсивним розростанням міста. За таких умов виникнення і використання поховальних комплексів, про які йшлося вище, протягом XII – першої половини XIII ст. могло відбуватись в єдиному випадку – якщо це були цвинтарі, розташовані біля церков.

Аналізуючи матеріальну культуру окольного міста, слід визнати, що вона характеризується надзвичайною різноманітністю. Категорії знахідок, виявлені в результаті археологічних досліджень, віддзеркалюють всі сторони життя ранньосередньовічного центру. Починаючи з X ст. тут оселяються й працюють ремісники. Серед найбільш ранніх комплексів відзначимо гончарний горн першої половини X ст., який досліджено на початку 1980-х років на схилі окольного міста в його південно-східній частині. Також до X ст. належать залізоробні комплекси, виявлені в різних частинах окольного граду.

На ранніх стадіях розвитку міста процвітає домобудівна галузь, а разом з нею теслярство та столярство. Також на ранніх етапах у кожній родині розвивалося прядіння та ткацтво, що були невід'ємною частиною сімейного господарства. Про це свідчать численні шиферні пряслиця, які археологи знаходять мало не в кожній будівлі.

Численні грузила та залізні гачки, а також риб'яча луска та кістки, що зустрічаються всюди, свідчать що рибальство відігравало в житті чернігівців значну роль. Те саме можна сказати і про мисливство. Кістки диких тварин також супроводжують майже всі житлові та господарські комплекси протягом усього домонгольського часу.

Знахідки сільськогосподарського реманенту – як знарядь оранки, так і знарядь збирання врожаю – недвозначно вказують, що сільське господарство було важливою складовою у житті мешканців окольного міста.

Окрім зазначених, життєво необхідних занять, населення окольного граду Чернігова займалося й іншими промислами – лозоплетінням, здобуттям дьогтю, смоли, різноманітними деревообробними промислами тощо.

По мірі розвитку продуктивних сил удосконалюються знаряддя праці й уже на рубежі XI–XII ст. серед ремісників спостерігається спеціалізація виробництва. Перш за все це стосується залізоробної галузі (див. додаток 2). Досконалість виробів із заліза є яскравим свідченням цього процесу. В цілому тут представлені майже всі види ремесел, притаманні великому середньовічному місту.

Велика кількість амфорної тари, скляний посуд, коштовні прикраси, імпортні тканини свідчать про значну роль в економіці міста торгівлі, у тому числі й міжнародної.

Чернігівський окольний град являв собою великий міський район, що мав потужні укріплення, індивідуальну соціально-топографічну структуру, монументальну архітектуру, відповідну матеріальну й духовну культуру.

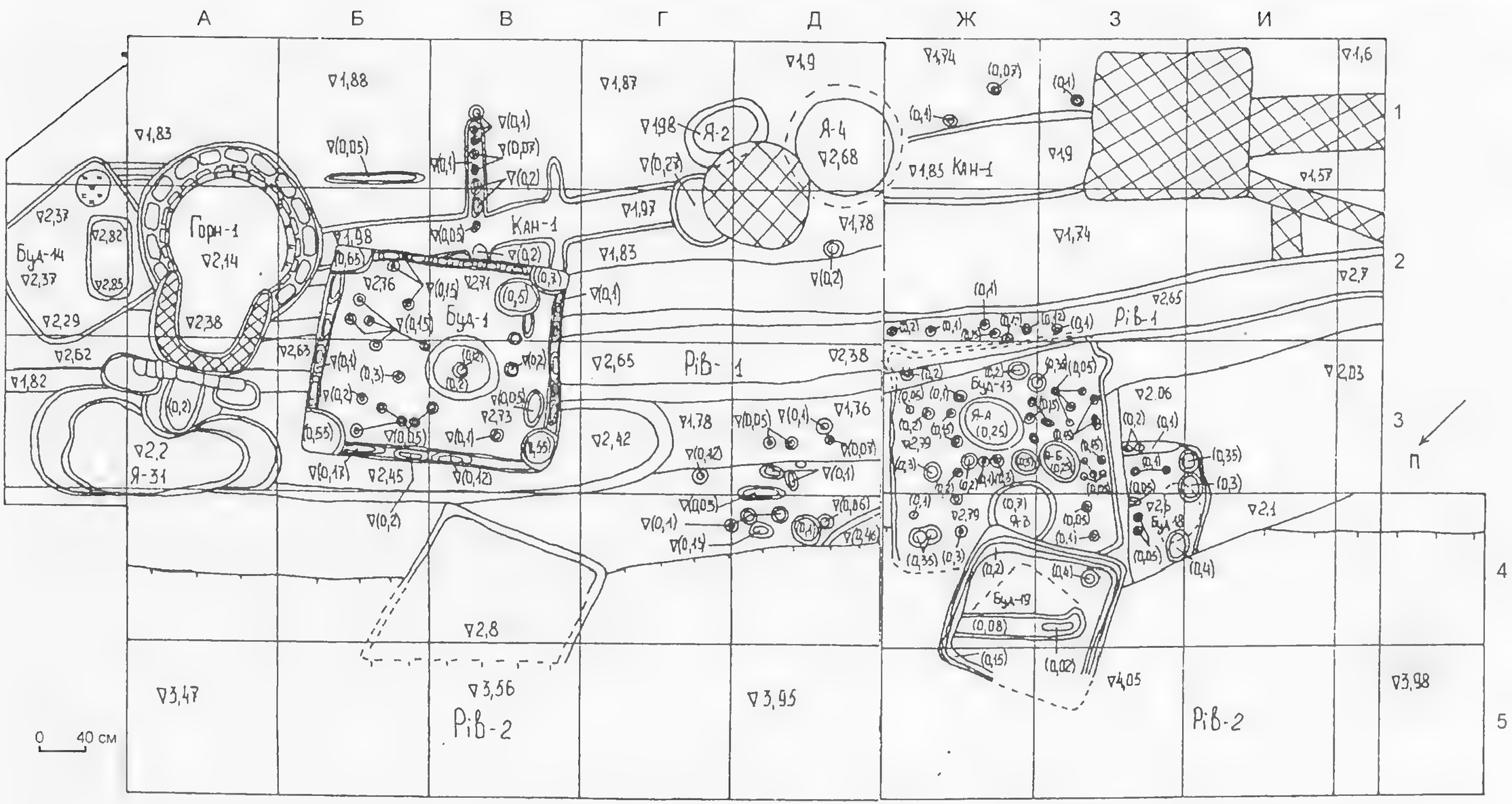

Вулично-садибна забудова XII – першої половини XIII ст. в західній частині окольного граду (розкопки 2002–2003 рр.)

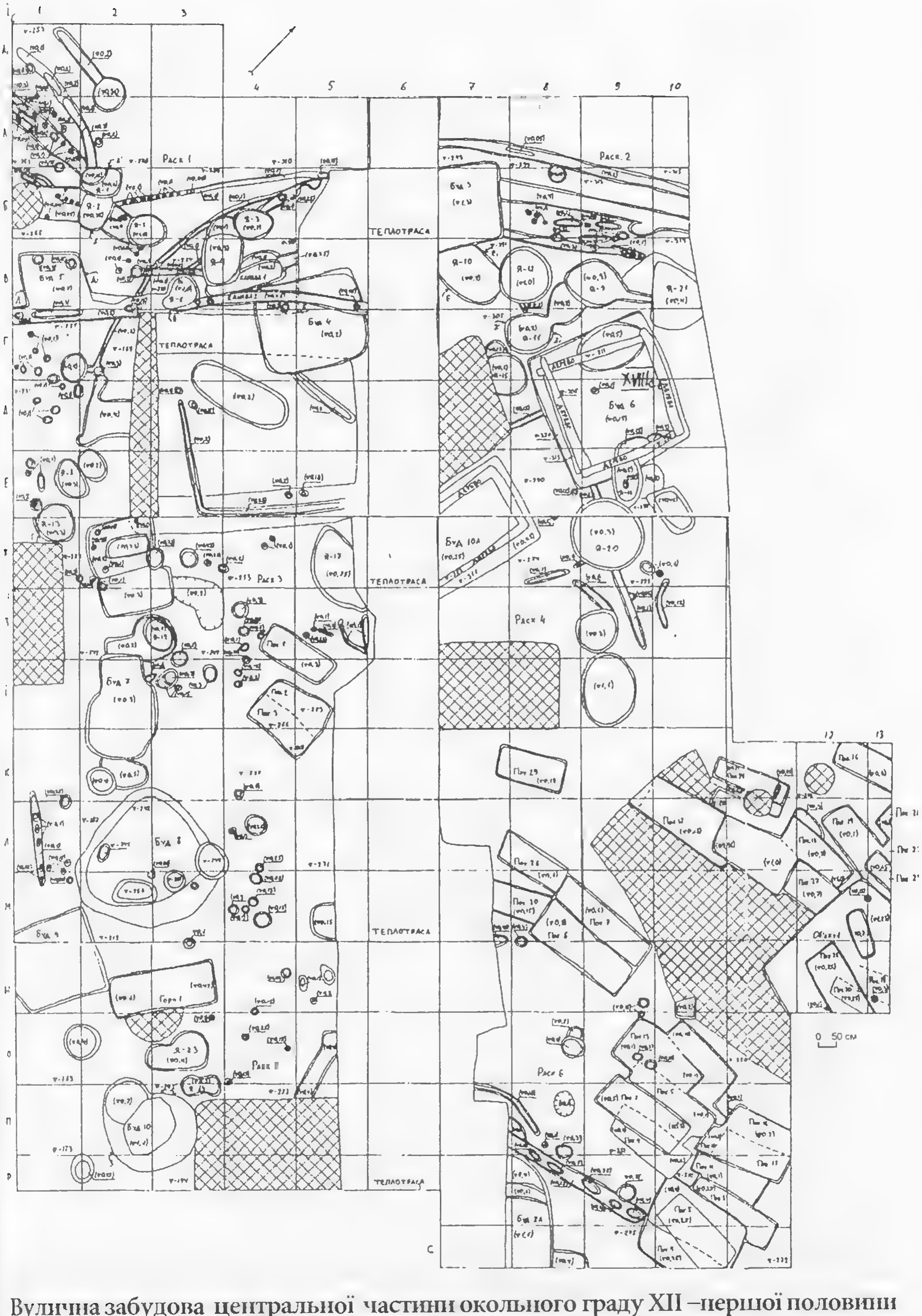

Вулична забудова центральної частини окольного граду XII –першої половини XIII ст. та решткн синхронного за часом цвинтаря (розкопки 2005 р.)

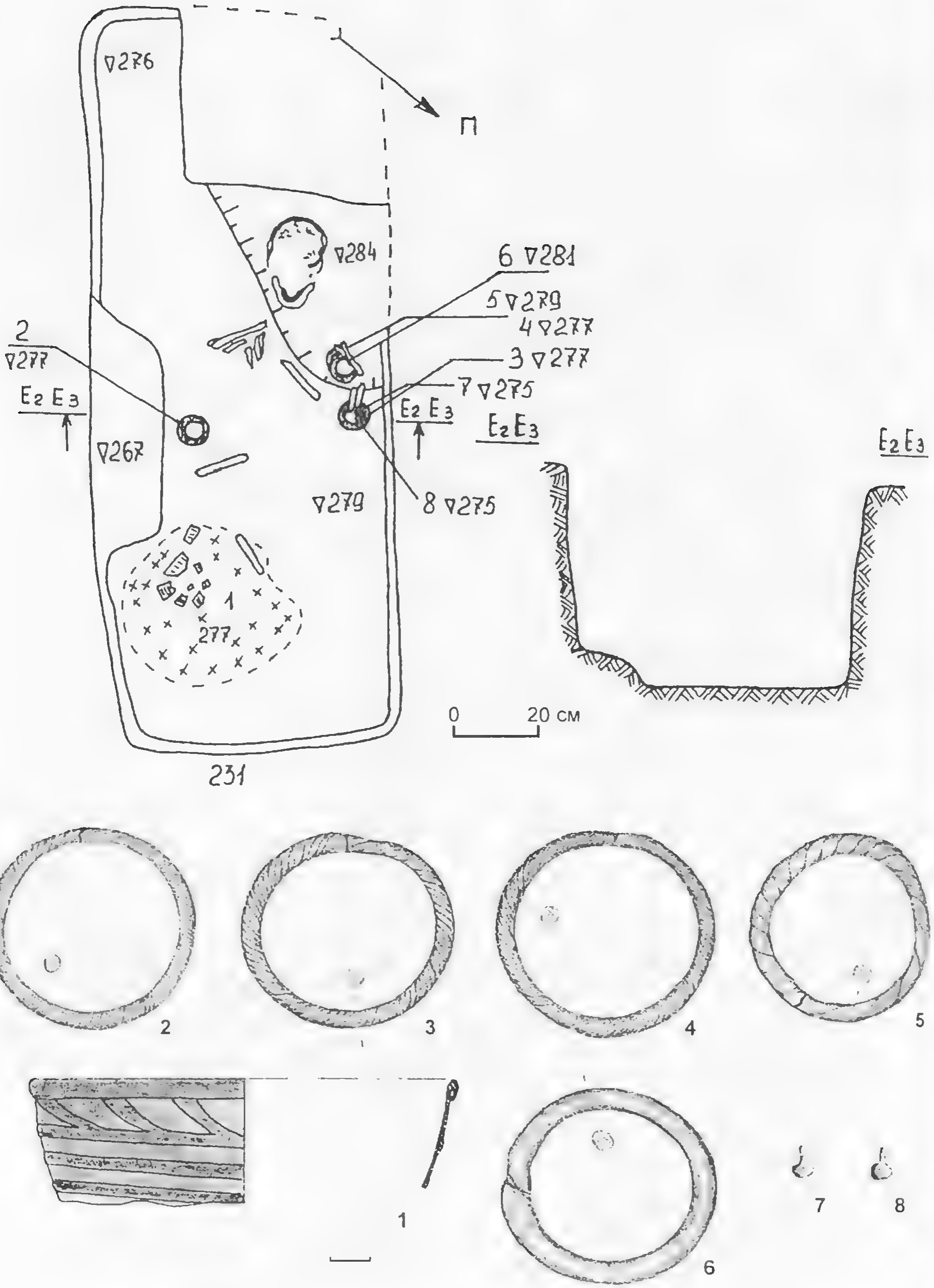

План і розріз захоронення дівчини початку XIII ст. в західній частині окольного граду (розкопки 2002 р.) та інвентар з поховання: 1 – фрагмент скляної посудини; 2–6 – браслети; 7, 8 – гудзики

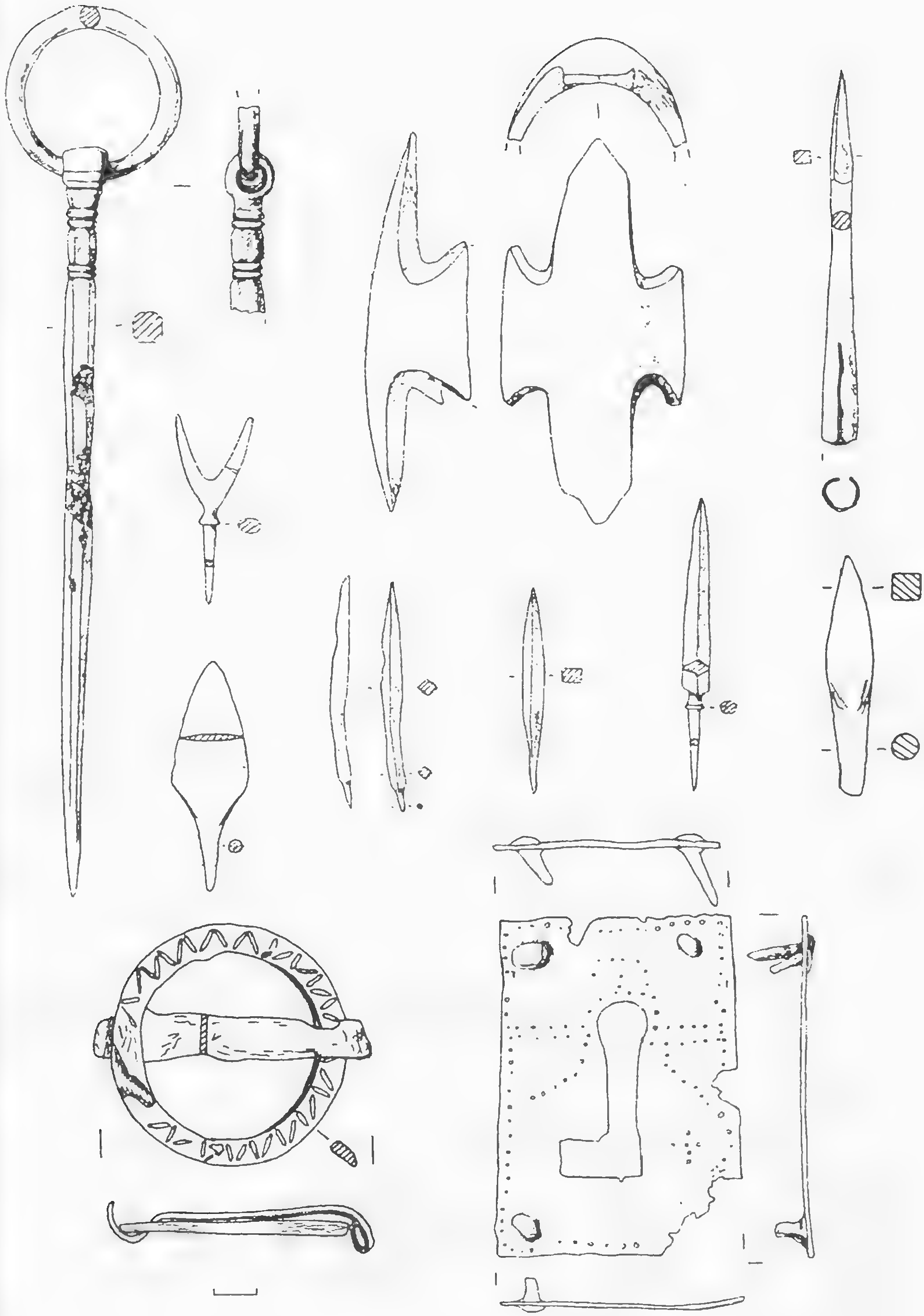

Залізні вироби та предмети озброєння із розкопок 2002–2005 рр. на території окольного граду

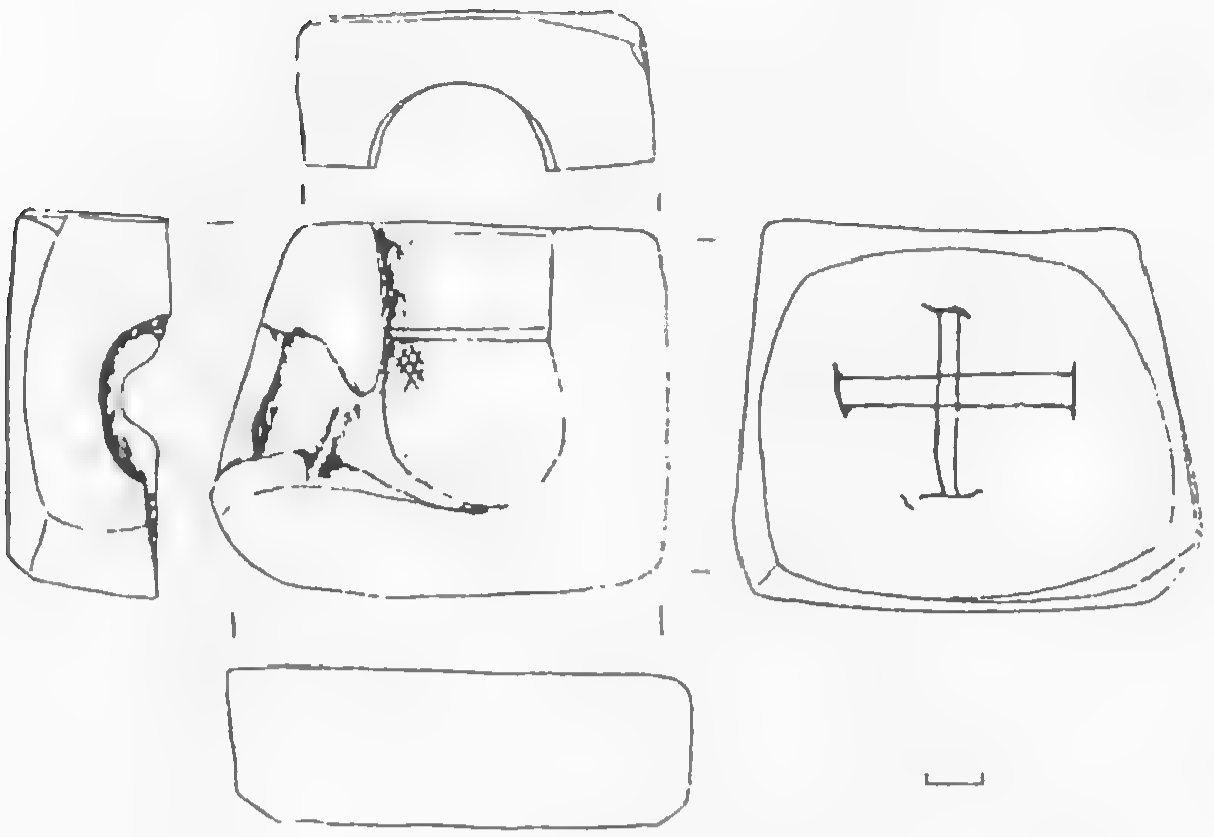

Глиняна ливарна формочка з окольного граду

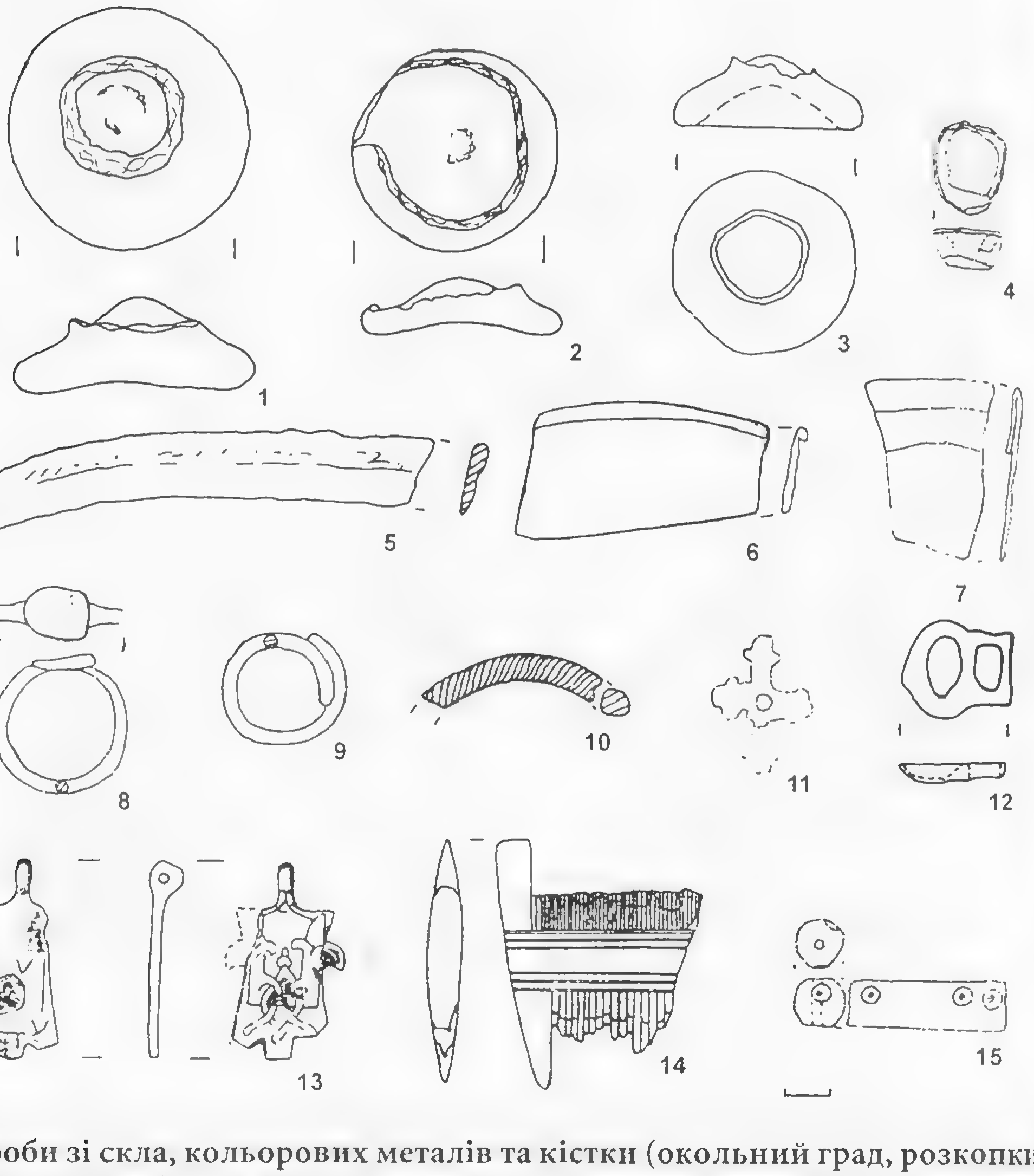

Вироби зі скла, кольорових металів та кістки (окольний град, розкопки 2002–2005 рр.): 1–8, 10, 15 – скло; 9, 11, 12 – мідь; 13 – срібло; 14 – кістка

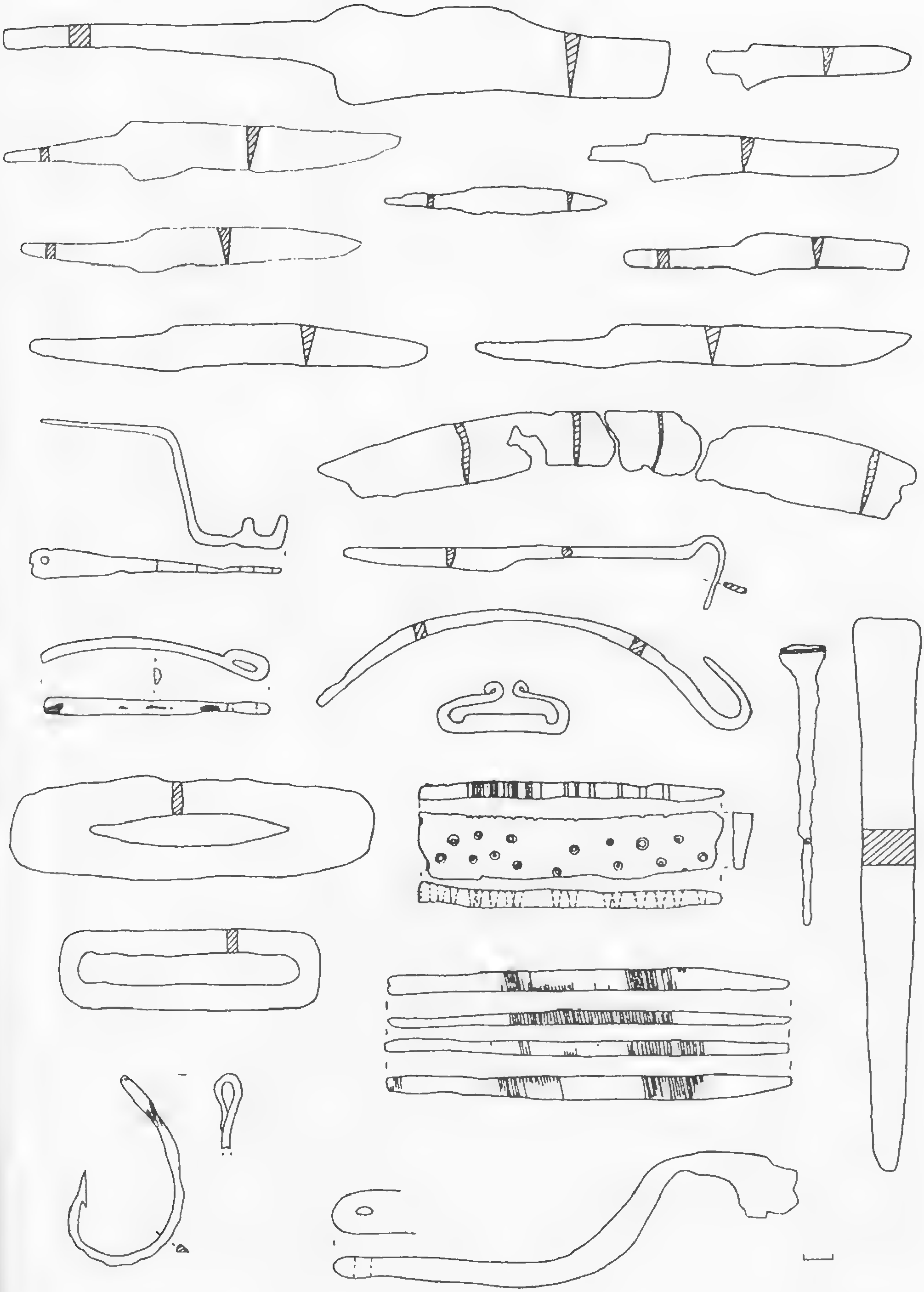

Вироби з заліза – побутові речі та інструменти
(окольний град, розкопки 2002–2005 рр.)

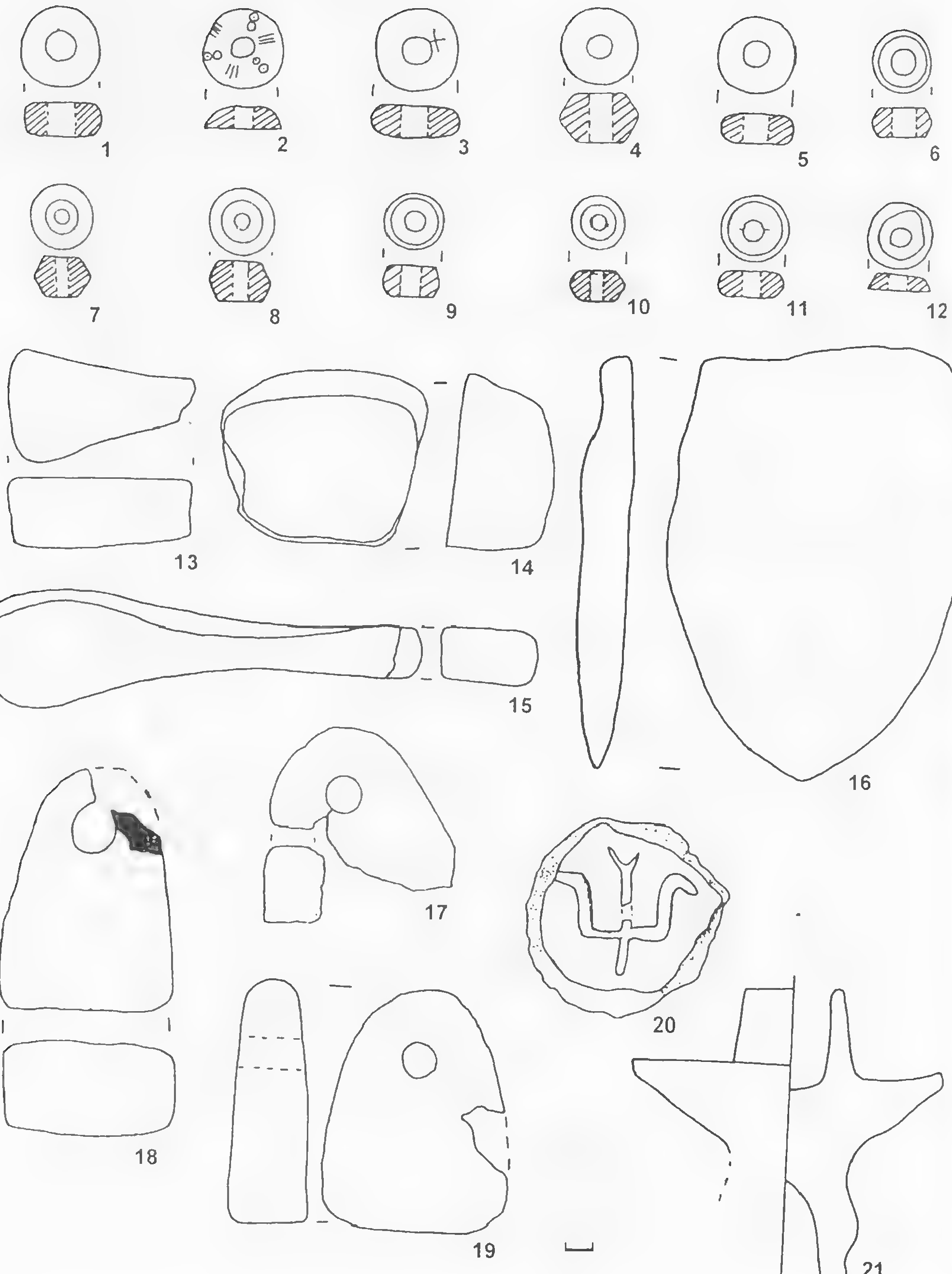

Предмети із каменю, заліза та глини (окольний град, розкопки 2002–2005 рр.): 1–12 – шифер; 13–15 – пісковик; 16 – залізо; 17–21 – глина

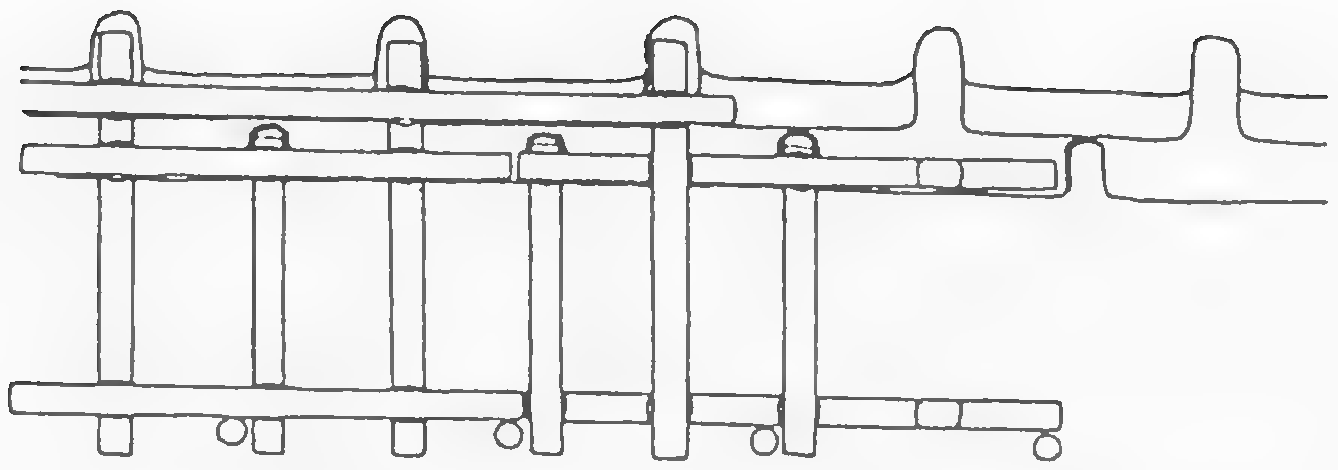

Схема взаємофіксації колод в основі кріпосної стіни у північній частині окольного граду (розкопки 1985 р.)

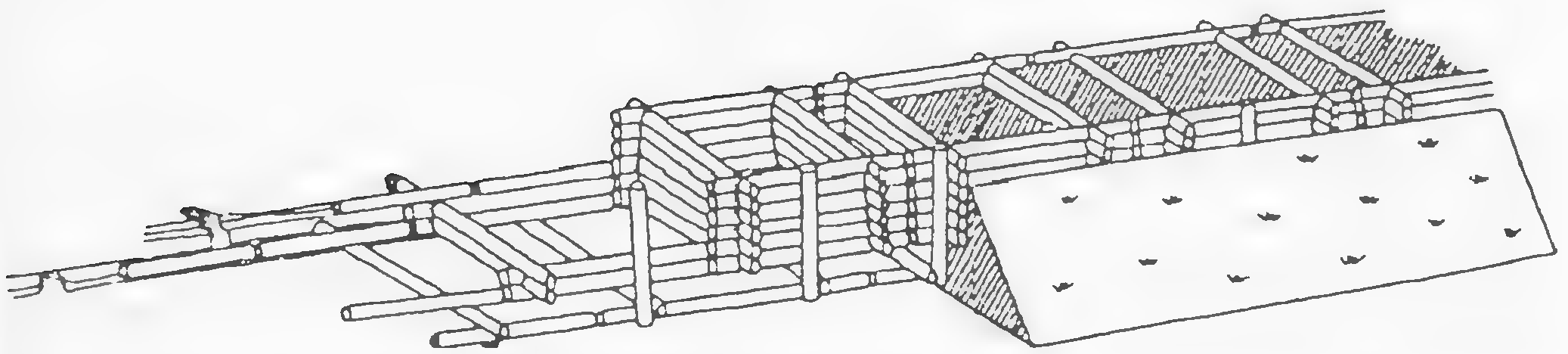

Реконструкція укріплень північної частини окольного граду X – другої половини XI ст. (розкопки 1985 р.)

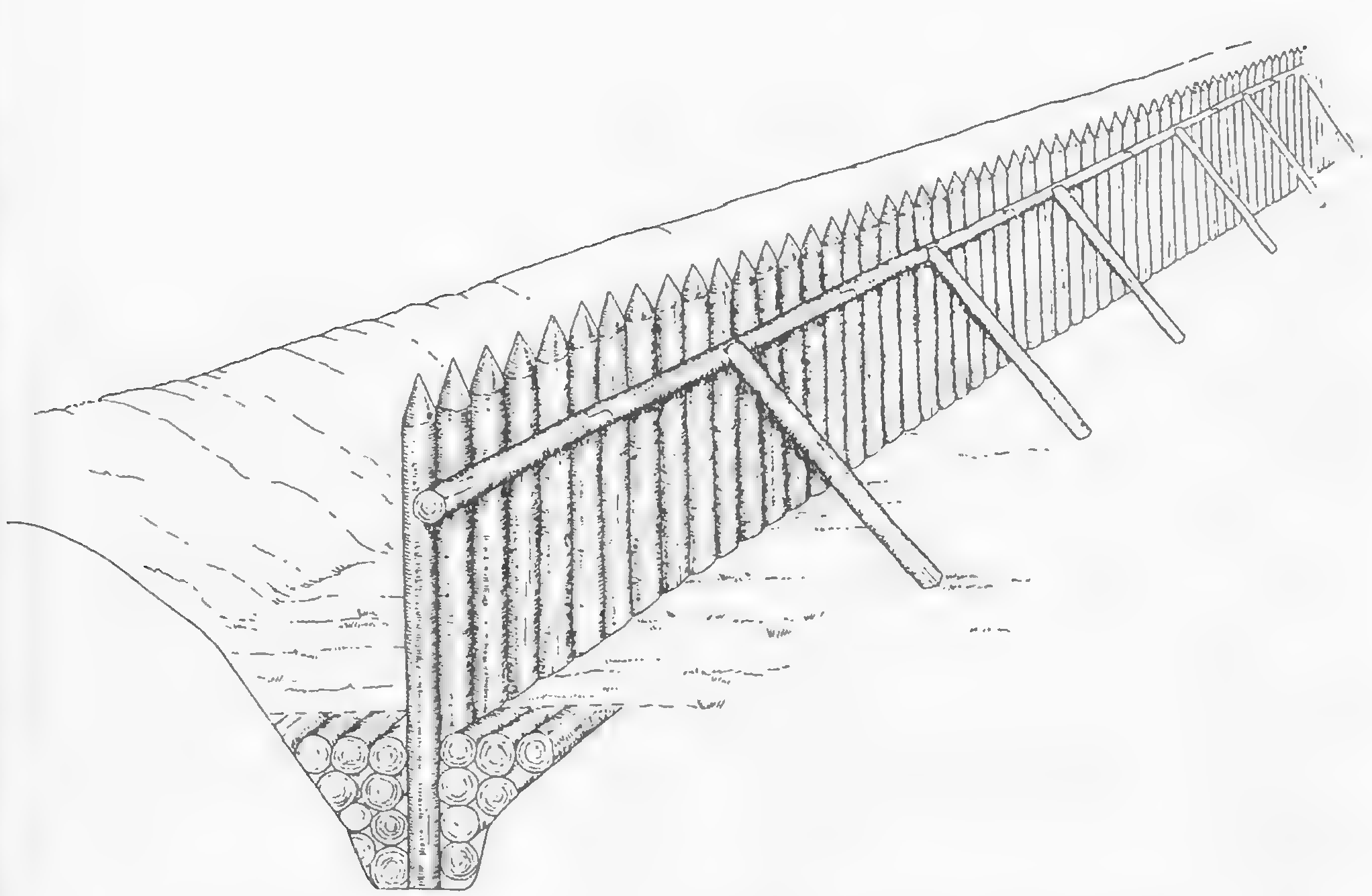

Реконструкція частоколу X–XI ст. у західній частині окольного граду (розкопки 2002–2003 рр.)

ПЕРЕДГОРОДДЯ

Передгороддя як окремий район міста, згадується в літописі у зв'язку з подіями 1152 р., коли коаліційне військо Юрія Долгорукого підійшло до міста: «Тоді ж усе множество половців пішло до города битися і, одібравши острог, вони запалили передгороддя все» – повідомляє літописець.

Сама назва цього району – «передгороддя», тобто передмістя, а також характер вищенаведеного повідомлення вказує на те, що у середині XII ст. це був ще не до кінця сформований район, який половці захопили без особливих зусиль. Оборонні споруди, які захищали його, літописець називає «острогом». Швидше за все, то був частокіл. Власне територія, про яку тут ідеться, в середині XII ст. до складу міської території ще не входила. Про це автор Іпатіївського літопису також повідомляє, коли згадує про продовження військової операції після взяття передгороддя: «...и пришедше всею силою, сташа около города, черниговцем же бьющимся с города».

Передміська зона формувалася поступово. Темпи заселення нових районів археологія дозволяє досить добре прослідкувати за матеріалами грунтових приходських кладовищ, які постійно пересувалися все далі й далі в північно-західному напрямку від стін окольного граду тоді, коли житлова забудова доходила до них.

Територія літописного передгороддя починає заселятись іще в X ст. Перші квартали передмістя формувались неподалік стін окольного граду. Одним із таких районів була центральна частина, де наприкінці XII – на початку XIII ст. будується церква Параскеви П'ятниці. Очевидно, вже у цей час тут виникає міський торг, що невдовзі перетворюється на головний ринок міста. Заселення й розростання передгороддя відбувається доволі швидко. У другій половині XII – на початку XIII ст. життя перекидається навіть на лівий берег Стрижня. Тут формується крайній північно-східний район зі своїми кварталами, вулицями, інженерними комунікаціями та приходськими цвинтарями. На лівому березі міські квартали розташовувалися спочатку вздовж Стрижня, але досить швидко сформувалися й нові райони подалі на північний схід від річки. Вже у другій половині XII ст. на правому березі Стрижня на захід і північний схід міська забудова була далеко від стін окольного граду. Якщо користуватись сучасною картою міста, можна стверджувати що крайня межа передгороддя напередодні монголо-татарської навали доходила до сучасної вулиці С. Русової. Проте уздовж Стрижня вона простяглась іще далі. Таким чином, це був величезний район з усіма міськими ознаками.

Більшість дослідників, використовуючи план міста, що було введено в науковий обіг Б. Рибаковим і який у загальних рисах відповідає історичній дійсності, формально відводять передгороддю площу 90 га. Але археологічні дослідження останніх років дозволяють суттєво скоригувати межі цього

літописного району. Особливо це стосується його південно-західної частини. Починаючи з кінця 80-х років XX ст. в різних частинах південно-західної та західної околиць стародавнього Чернігова систематично проводяться масштабні археологічні розкопки. У відповідності з наявними артефактами, південно-західна межа передгороддя проходила приблизно між сучасними вулицями Комсомольської та Кирпоноса. Але західніше міська забудова дещо виходить за ці межі.

Далі на південний захід починалось «місто мертвих». Це був головний поховальний масив стародавнього Чернігова, який історично починає формуватись іще в X ст. Його площа не менше ніж 10 га.

Чернігівське передгороддя є найбільш дослідженим в археологічному плані районом. За останні 25 років тут відкрито понад 35 тис. кв. м площі. Розкопки проводились у різних його частинах, як на правому так і на лівому березі р. Стрижень. Але найоб'ємнішими були дослідження правобережної частини, де власне і розташована основна територія літописного передгороддя.

У результаті багаторічних робіт досліджено величезну кількість житлових, господарських, ремісничих будівель, отримана різноманітна колекція речей матеріальної культури – предметів побуту, виробничого та сільськогосподарського характеру, прикрас, озброєння тощо.

Дослідження широкими площами виявили, що основу планіграфії передгороддя складала вулично-садибна забудова. До того ж тут розкопані не тільки самі садиби, але й вулиці та їх перехрестя.

Одна з таких вулиць досліджена широкою площею в південно-західній частині передгороддя та в його західній частині, майже при виїзді зі стародавнього міста (розкопки 1988 та 1998 рр.). Це була одна з головних вулиць, яка перетинала територію всього Чернігова зі сходу на захід і виходила на Любецький шлях. Розкопками у південно-західній частині її досліджено на довжину близько 20 м, а в західній частині розкопана довжина вулиці становить близько 60 м.

Дороги та вулиці стародавнього Чернігова за часів Київської Русі не мали ніякого твердого покриття, на відміну, наприклад, від Новгорода Великого, де мостова була дерев'яною. Тому археологічними ознаками, за якими їх можна простежити, є сліди що залишили колеса возів у вигляді довгих смуг на рівні давньої денної поверхні. Вони розташовані у кілька рядів паралельно і мають один напрямок. Іншими ознаками є сліди огорож, у межах яких власне й простежуються смуги від коліс. Таким чином, можна встановити ширину головних та другорядних вулиць.

Так, вищезгадана вулиця що виводила на Любецький шлях у південно-західній частині була досить просторою – завширшки близько 9 м. При виході з міста її ширина становила від 5 до 7,5–8 м, а на роздоріжжях місцями сягала 11–15 м.

Другорядні вулиці були набагато вужчими. Одна з них, що досліджена також у південно-західній частині передгороддя де поєднувалась із голов-

ною, мала ширину 4 м. Ще, напевно також одну з магістральних вулиць, досліджено на лівому березі р. Стрижень майже на околиці міста. Вона, як і у попередніх випадках, простежується завдяки слідам від коліс. Ширина її становила 8–10 м. Вона прямувала у східному напрямку, де очевидно поєднувалась із іншою головною вулицею, що виводила з Чернігова на Новгород-Сіверський шлях.

Як уже зазначалося, у XVII–XVIII ст. планіграфію Чернігова було кардинально змінено. Згідно з планами міста XIX – початку XX ст. сучасна мережа, в усякому разі головних вулиць старого міста, підпорядкована планіграфії яку ми бачимо на цих планах. Як і сьогодні, в XIX ст. вулиці перетинали одна одну під прямим кутом і мали напрямок південний захід – північний схід, або південний схід – північний захід. За часів Київської Русі мережа міських вулиць, у всякому разі в південно-західній частині передгороддя, розташовувалась іншим чином – із заходу на схід, у свою чергу їх перетинали інші вулиці з півдня на північ. Це зайвий раз підтверджує, що основу міської планіграфії в давньоруські часи складали головні вулиці, що виходили з дитинця та окольного міста й прямували на магістральні шляхи, які в свою чергу вели до Києва, Любеча, Новгород-Сіверського.

Тут необхідно відзначити вельми цікавий збіг. Незважаючи на різну орієнтацію вулиць у давньоруські часи та у XVIII–XIX ст., досліджене в південно-західній частині передгороддя давньоруське роздоріжжя майже збігається з перехрестям, що ми знаходимо на мапі Чернігова XIX ст., а відповідно й сучасній (на розі сучасних вулиць Кирпоноса та Коцюбинського).

Населення чернігівського передгороддя, як і інших районів міста, в соціальному плані було досить строкатим. Цю соціальну нерівність дуже добре можна побачити за характером досліджених житлово-господарських комплексів та площі садиб. Такі різні в соціальному відношенні садиби виявлені в деяких районах передгороддя.

У 1987 р. ближче до західної околиці на площі майже 1600 кв. м досліджені рештки принаймні чотирьох житлово-господарських комплексів. Всі вони мали різну внутрішню структуру. Досліджені вони не повністю, на два-три боки огорожі, тому при визначенні площі кожної з них необхідно виходити з мінімальної площі, що вивчена в межах тієї чи іншої огорожі (сучасний спортмайданчик середньої школи №1).

Садиба «А» (вивчена частково), складалася з двох синхронних будівель та кількох господарських ям. Обидві споруди, судячи з незначного заглиблення в грунт, були наземними. Одна з них орієнтована довгими стінами з півдня на північ, інша по вісі південний захід – північний схід. Одна лінія огорожі садиби «А» проходить в напрямку південний схід – північний захід. Будівлі розташовані в безпосередній близькості до огорожі, але таким чином, що кут садиби залишався вільним від забудови. Садиба датується кінцем XI – серединою XII ст.

Садиба «Б» притинає до попередньої зі сходу. Розкрито три стіни її огорожі. Довжина північно-східного паркану – 8 м, південно-східного та південно-західного – по 8,5 м. Комплекс складається з однієї житлової та двох господарських будівель. Житло має потужний підкліт, що був заглиблений у материк більш ніж на метр. Воно розташоване в центрі земельної ділянки. Господарські будівлі зосереджуються в північному куті садиби і щільно прилягають до її огорожі. Як і в першому випадку, господарські будівлі не мають чіткої орієнтації, а підпорядковані внутрішній планіграфії. Вони також були наземними і мали легку каркасну конструкцію. Західний кут садиби також вільний від забудови. Всі три споруди і огорожа належать до кінця XI – початку XII ст.

Садиба «В» досліджена на північний захід від двох попередніх. Розкрито три лінії її огорожі, які заключають площу не менш ніж 80 кв. м. Її основу складають житлова п'ятистінка і три господарські будівлі. Житло своєю довгою стіною щільно прилягає до огорожі. Вхід до нього збудований з північно-східного боку. Цікаво, що піч розташована у дальньому по відношенню до входу куті, на відміну від усіх інших випадків. Одна з господарських будівель також розташована вздовж огорожі. Дві інші знаходяться в центральній частині садиби.

За конструкцією всі господарські будівлі також належать до легких наземних споруд каркасного типу. У плані вони залишили грушоподібні неглибокі котловани. Як і в попередніх випадках, все було підпорядковано внутрішньому плануванню садиби. А самі споруди дозволяють датувати весь комплекс кінцем XI – XII ст.

Найбільшим і в той же час складним за своєю структурою є комплекс «Г», що складається з чотирьох житлових, однієї виробничої та близько тридцяти господарських будівель. Необхідно звернути увагу, що таку кількість споруд містить лише північний досліджений кут садиби. Його площа – понад 900 кв. м. У функціонуванні цього великого господарства виділяється кілька етапів.

На ранній стадії у кінці XI – на початку XII ст. в центрі огородженої ділянки будується житлова споруда, яка залишила два потужні підкліти, що щільно прилягали один до одного, а також льох у вигляді округлої ями діаметром 1,2 м та глибиною близько 1,5 м. В радіусі 6–12 м навкруги цього комплексу територія була майже не забудованою. На відстані 14 м на північ від житла, паралельно зовнішній північній огорожі, з'являється внутрішній тин, який відокремлює одну житлову і кілька господарських будівель. Низку господарських комплексів виявлено й на схід від центральної споруди садиби. У XII ст. незважаючи на те, що існування більшості виявлених споруд триває, хоча напевно якась їх частина і вийшла з ладу, з'являються нові. Насамперед, до центрального житлового комплексу з північного боку прибудовується ще одна споруда. У безпосередній близькості від неї з'являються три нові господарські будівлі. У північній частині, щільно прилягаючи до

вже існуючої огорожі, будується ще одне житло. Одночасно з ним і майже впритул до останнього будується майстерня, пов'язана з обробкою заліза. Замикає цей житлово-виробничий комплекс ще одна господарська будівля, поруч із якою розташований вхід до двору. Матеріал із заповнення будівель і канавок, які залишили огорожі, що з південного боку оточували комплекс – синхронний (XII ст.). Ймовірно, що садиба «Г» існувала тривалий час. Про це свідчать сліди неодноразових і суттєвих ремонтів основної зовнішньої огорожі.

Отже, на підставі матеріалу що розглядається, у цій частині передгороддя виділяються два типи садиб – простого (рядового) і складного планування. Просту схему мають садиби А, Б, В, які зосереджують на своїй території одну житлову та дві-три господарські будівлі. За внутрішньою структурою вони не однотипні. У двох випадках (садиби А, Б) вільним від забудови залишається кут садиби, в іншому (садиба В) – майже вся земельна ділянка знаходиться під забудовою. Садиби типу А, Б, В належали звичайним городянам. Їх загальна площа варіює в межах 100 кв. м. По структурі – 1 житлова + 2–3 господарських, комплекси цього типу найбільш близькі до звичайних садиб київського подолу.

Вчені неодноразово звертали увагу на існування в містах великих феодальних дворових господарств. Їх наявність у Києві вже в X ст. підтверджує відома літописна стаття 945 р. Археологічно ряд великих феодальних садиб досліджені в Неревському та Іллінському розкопах у Новгороді Великому. До числа таких великих феодальних об'єктів належав і комплекс «Г» в передгородді Чернігова. Як демонструють дослідження багатьох давньоруських міст, характерною особливістю феодальних садиб є можливість розташування на їх території цілої низки житлових та господарських комплексів, у тому числі й таких, у яких проживали залежні городяни.

В західній частині передгороддя, на самій околиці, в районі розташування вулиці що виходила на Любецький шлях, також досліджено низку міських садиб. Вони прилягають до вуличного паркану під прямим кутом з північного боку. Найбільш точно реконструкції підлягає садиба, що займає західний край земельних ділянок. Її площа становить не менш ніж 150 кв. м. На її території розташовувались одна житлова, близько 10 господарських і одна будівля виробничого призначення. Датується весь цей комплекс XII ст. До XII – першої половини XIII ст. належать і сусідні садиби.

Звичайно, їх внутрішня структура, особливо протягом тривалого існування, могла змінюватись. Старі будівлі виходили з ладу, їх перебудовували, добудовували, зводили нові, лагодили паркани. Але звертає на себе увагу той факт, що робилось це все виключно в межах тієї самої ділянки, де з'являлась початкова забудова. Особливо це стосується центральної частини міста, де існувала стала щільна забудова. Прикладом може бути одна з садиб, досліджена в південно-західній частині передгороддя (1998 р.). На-

певно вона існувала тривалий час, оскільки тут простежено п'ять етапів її реконструкції. П'ять житлових будівель перекривають одна одну майже наполовину. Все це відбувається на площі близько 45 кв. м. Тобто коли одна споруда виходила з ладу, майже на її місці, з невеликим відхиленням від попередньої, будувалася нова.

Неодноразові ремонти парканів свідчать про те, що протягом тривалого часу площа присадибних земельних ділянок залишалася незмінною.

За часів Київської Русі садиби називали дворами. Так, чернігівські двори згадуються в літописі у зв'язку з тими самими подіями, коли згадується саме передгороддя. Військові дії періодично розгортались на його території, власне на вулицях. В ході однієї з таких сутичок чернігівців, що вийшли з міста битися, дружина Андрія Боголюбського «...овы избиша, а другиа вогнаша во дворы».

Під час освоєння території передмістя, міські квартали одразу ж облаштовувались простими інженерними комунікаціями. Вони досліджені в різних частинах передгороддя – у південній, центральній, західній, а також на лівому березі Стрижня. Це були неглибокі канави для відведення дощової та талої води, аналогічні дослідженим у окольному місті. Їх ширина становила близько 1 м, глибина – 0,7–1,1 м. Вони спрямовані до природних ярів, струмків, до Стрижня, а в деяких місцях поєднувались із глибокими ямами, що були спеціально викопані для відведення опадів. В окремих випадках, як це зафіксовано на лівому березі Стрижня, канава влаштована вздовж дороги. В інших випадках (в західній частині передгороддя) канава навпаки виходить безпосередньо з садиби і перетинає вулицю.

Містобудівна традиція стародавнього Чернігова досить своєрідна і має певні особливості. Це, перш за все, знаходить відображення в домобудівництві. Еволюція міських будівель, при певних закономірностях, має багато особливих рис протягом усього домонгольського часу (частково це ми вже згадували, коли розглядали забудову окольного міста).

Для X ст. характерним типом житла були землянки. В цей час переважають будівлі стовпової конструкції з горизонтальною закладкою стін. Але трапляються також споруди каркасно-плетеної конструкції. В основі всі вони мали квадратну або прямокутну форму. Простежені будівлі різних розмірів, починаючи від 2,5×3 м, закінчуючи 3,5×4 м. Як правило, в цей час вони значною мірою заглиблені в материковий грунт. Іноді глибина котловану сягала 1,7 м. Орієнтували житла стінами або кутами по сторонах світу. Дах житлових будівель був двохскатний. Два пристінкових стовпа, що розташовувались біля стін у центральній їх частині, а також третій стовп, який знаходився в центрі житла, підтримували горизонтально розташовану центральну балку. Від неї до землі спускався дерев'яний каркас, який і перекривали покрівельним матеріалом.

В XI ст. площа житлових будинків суттєво не змінюється, зустрічаються як невеликі, так і значні за розмірами – до 4×4 м. Основним типом лишають-

ся землянки та напівземлянки стовпової конструкції. Переважають споруди, в яких піч розташована у ближньому до входу куті й щелепами обернута до входу. Частіше зустрічаються будівлі напівземлянкового типу.

Певної закономірності в орієнтації житлових споруд немає, оскільки в цей час вона цілком підпорядкована вуличній забудові. Відповідно до цього формувалась внутрішня планіграфія кожного двору.

У XII – на початку XIII ст. панує та ж традиція будувати житла стовпової конструкції, як у вигляді землянок, так і, головним чином, напівземлянок. Але вже частіше можна зустріти будівлі наземної конструкції, що у багатьох випадках лишили потужні підкліті господарського призначення. На цьому етапі також частіше зустрічаються будівлі-п'ятистінки з холодними сінцями. Цікаво, що трапляються будинки, в яких піч розташована в дальньому куті по відношенню до входу. Це стосується переважно п'ятистінок. Незалежно від того, розміщені в дальньому чи ближньому куті, печі своїми челюстями повернуті до входу.

Самі печі традиційно глинобитні, каркасної конструкції, округлої в плані форми з овалоподібним склепінням. Вони мали різний діаметр – від 1–1,1 до 1,4–1,5 м при висоті близько 1 м. Також традиційно підлога в будинках була земляна, хоча подекуди зустрічається й дерев'яна із дошок.

Цікавою особливістю житлових будинків XII – першої половини XIII ст. є конструкція, у відповідності з якою стіни стовпової споруди влаштовувались із вертикально розташованих тесаних дошок, основа яких закопувалась у землю. Дошки, що прилягали до кутових стовпів – запазовувались у них. У разі необхідності стіни підмазувались глиною. Така конструкція будинків зустрічається в Чернігові починаючи з XI ст., а вже у XII ст. такі житла досліджені майже в усіх частинах передгороддя.

Орієнтація житлових комплексів повністю підпорядкована вуличо-квартальній забудові. Вхід до житла міг розташовуватись із будь-якого боку в залежності від внутрішньої планіграфії двору.

Споруди господарського призначення, що будувались біля житлових, за своєю конструкцією поділяються на два основні типи – легкі каркасно-плетені та стаціонарні стовпові. Перші виготовлялися з лози і, відповідно до потреб, мали різні розміри та форму. Зустрічаються споруди витягнутої овалоподібної або грушоподібної форми з довжиною стін 2–4 м, а також будівлі овальної форми діаметром 1,5–3 м й більше. Як правило, це легкі наземні споруди, що лишили після себе неглибокі, 0,2–0,4 м западини. Різновидом будівель легкої конструкції є й споруди прямокутної та підпрямокутної форми. Їх розміри розходяться від незначних 1×1,6 до 2×3,3 м. Глибина також значно варіює від 0,25 до 1,2 м.

Господарські будівлі стовпової конструкції в плані мали квадратну або прямокутну форму. Їх розміри різноманітні – 2,4×2,5, 2,5×2,8, 2,75×3,2 м тощо. Це були стаціонарні споруди, основи яких також врізані в землю на різну глибину – від 0,45 до 1,3 м. Серед споруд господарського призначення

окремо слід відзначити так звані ями-зерновики, що слугували для зберігання продуктів харчування. В плані вони мали округлу (близько 1 м діаметром) форму, а в розрізі іноді грушоподібну дещо розширену до низу. Глибина таких ям значна – 1,5–1,9 м. У переважній більшості вони розташовувались біля житлової або господарської будівлі.

Багаторічні археологічні дослідження дозволяють також простежити конструкцію парканів, які огороджували міські садиби. Так, паркани що простяглися вздовж головних вулиць, являли собою стаціонарні споруди на зразок частоколу. Паркани, які розташовувались уздовж другорядних вулиць та провулків були не такими потужними і складались головним чином із кілків, вкопаних або забитих у землю. У свою чергу вони поєднувались та скріплялись повздовжніми балками.

Найбільш розповсюдженим та доступним для більшості населення типом огорожі в Чернігові був лозяний плетінь. Його ми зустрічаємо й на другорядних вулицях та провулках, а частіше між сусідами в середовищі звичайних городян.

Закономірністю вуличної забудови чернігівського передгороддя є фасадна планіграфія житлових будинків. Майже завжди вони розташовуються в безпосередній близькості до вуличних парканів уздовж вулиць.

У XII ст. давньоруське суспільство вступає у фазу розвинутого феодального товарообміну, а відповідно й розвинутого товаровиробництва. Причиною цього було поглиблення процесу розподілу праці з одного боку, і подальший розвиток товарно-грошових відносин в умовах генези феодалізму, з іншого. Як наслідок – з кінця XI – початку XII ст. спостерігається надзвичайно швидкий розвиток давньоруських міст.

Незважаючи на те, що у середині XII ст. чернігівське передгороддя було ще не до кінця сформованим районом міста, у різних його кінцях жили й працювали ремісники різних спеціальностей. Всі вони брали активну участь у товарообміні міста та найближчої округи, виробляючи продукцію як під замовлення, так і на потреби широкого ринку.

Сліди різних ремесел – відходи, брак, сировина, численні виробничі інструменти, майстерні виявлені майже по всій території передгороддя. Одним з виробництв, що разом із гончарством раніше за інші відділяється від сільського господарства, є залізоробне. В його середовищі існувала глибока спеціалізація, яка вже у XII ст. нараховувала значну кількість фахівців вузького профілю. Одні з них видобували залізну руду, інші – металурги – переплавляли її і отримували кричне залізо та очищували від шлаку. Далі крицю переробляли на чисте залізо. Після цього воно потрапляло до ковалів. Виготовлення окремих виробів потребувало не тільки великих знань, але й точності виконання. Так, на певній стадії з'явились замочники, зброярі, слюсарі тощо.

Численні рештки залізоробного виробництва виявлені в багатьох районах стародавнього міста – це залізні шлаки та шматки криці. Не є виклю-

ченням і різноманітні інструменти, що пов'язані з обробкою заліза – зубила, кліщі, ковадлі, молоти-кувалди, напилки тощо.

До числа майстерень, власники яких беззаперечно були пов'язані з залізообробкою, можна віднести дві будівлі. Перша досліджена в північній частині передгороддя. Цей район ще у XIX ст. мав назву «Ковалівка». Споруда мала прямокутну форму, 3,2×2,7 м і була орієнтована стінами по сторонах світу. Основа її на 0,3 м заглиблена в материк. Вона мала стовпову конструкцію і подвійні стіни, простір між якими заповнював пісок. В центральній частині розташовано горно, від якого залишилась невелика яма діаметром 0,25–0,3 м, заглиблена в материковий грунт до 0,15 м. Материк навколо ями обпалений до червоного кольору. У безпосередній близькості до нього знаходились залізні шлаки та шматки криці. Хронологічно комплекс належить до кінця XII – першої половини XIII ст.

Друга будівля досліджена ближче до західної околиці передгороддя в межах згаданої вище садиби «Г». Споруда орієнтована стінами по сторонах світу і мала розміри 3,1×2,9 м при глибині підкліту 0,6 м. Вхід завдовжки 2,1 м та завширшки 1,6 м розташовувався зі сходу, його глибина сягала 0,25–0,3 м. Уздовж південної стінки в материковій підлозі простежується певне заглиблення до 0,35–0,4 м, розміром 2,2×1,8 м. В західній частині споруди зафіксовано понад 30 ям різного діаметру й глибини. Більшість із них щільно заповнені залізними шлаками та дрібними краплеподібними шматочками заліза. Материк у західному куті споруди обпалений майже до червоності, як і в попередній будівлі. Очевидно, тут знаходилось горно. Нижня частина будівлі містить потужний, до 0,25 м шар залізної шлакоподібної маси, який займає практично всю площу підкліту. Біля південної стіни споруди знаходиться яма, призначена для ємкості з водою. В північній стінці будівлі на висоті 0,5 м від рівня підлоги, підбоєм влаштована полиця для інструменту. Її ширина – 1,1 м, а в стінку вона врізається на 0,8 м. Як і у першому випадку, споруда має стовпову конструкцію і датується XII ст.

Обробка кольорових металів, як і чорного, була також надзвичайно розповсюдженою серед міських ремісників. Ювеліри займали особливе місце в ремісничій ієрархії Чернігова. Адже вони мали справу не тільки з міддю чи бронзою, але й дорогоцінними металами.

Саме в передгородді ми знаходимо більше ніж в інших районах міста залишків ювелірної справи. Під час розкопок 1986 р. неподалік від П'ятницької церкви (нині територія школи №3) виявлено комплекс споруд XII ст., що містили велику кількість відходів ювелірного виробництва у вигляді розплавлених шматків міді та бронзи.

Також у районі П'ятницької церкви в 2006 р., на південь від попереднього об'єкту, в ямі XII ст. виявлено понад триста обрізків мідних котлів. Як відомо, мідні котли кочовиків використовувалися середньовічними ювелірами як сировина для ювелірних виробів.

Аналогічна сировина у кількості понад чотириста фрагментів виявлена в ході археологічних досліджень в південно-західній частині передгороддя в

1998 р. в шарі XII ст. (на даний момент тут розміщене кафе «Макдональдс»). Тут також знайдено невеличке залізне ювелірне ковадло. Все це вказує на те, що десь поблизу знаходилась майстерня ювеліра.

У 2003 р. під час досліджень на північний захід від П'ятницької церкви (на розі сучасних вулиць Коцюбинського та проспекту Миру), виявлено комплекс, що містив багато мідних відходів виробництва, ювелірний паяльник зі слідами олова, бронзову матрицю для виготовлення колтів та залізний молоток. Комплекс датується XII ст.

Один з головних ремісничих районів чернігівського передгороддя розташовувався вздовж головної вулиці, яка прямувала на Любеч і яку досліджено в південно-західній частині міста (сучасна вулиця Кирпоноса).

Серед міських кварталів цього району виявлено кілька ремісничих майстерень, у тому числі й один з вищезгаданих ювелірних комплексів. Окрім того, звідси походить велика кількість різноманітних інструментів, ливарні ювелірні форми, відходи виробництва. Згідно з планами XIX ст., сучасна вул. Кирпоноса називалась Ремісничою. Вона поєднала два давніх міських масиви – передгороддя та окольний град. Навіть у XVIII ст. тут жили ремісники. Це підтверджують два гончарні горни, що були досліджені в різні роки в південно-західній частині окольного граду, також уздовж цієї вулиці. Отже, традиційно ремісники проживали тут тривалий час. Саме у південно-західній частині передгороддя, неподалік від згаданої стародавньої вулиці, в 1998 р. досліджена надзвичайно цікава майстерня чернігівського ювеліра, який жив наприкінці XII – у першій половині XIII ст. Його будинок виділявся серед інших перш за все своїми розмірами (5×4 м) і мав вельми глибокий підкліт – 1,1–1,2 м. Будівля стовпової конструкції швидше за все була двоповерховою, на що вказують товсті кутові стовпи. Верхній поверх був житловим, а цокольний – власно майстернею. Її стіни були обшиті дошками, що розташовувались вертикально уздовж материкових стін по периметру підклітку. Споруду орієнтовано стінами по сторонах світу з незначним відхиленням від осі. До майстерні вів окремий вхід, розташований з північного боку.

Археологічний матеріал що виявлено тут в ході розкопок, характеризує власника цього будинку як людину досить заможну. Це був професіонал найвищого гатунку. Його виробничий комплекс репрезентує весь багатогранний спектр ювелірних виробів не тільки Чернігова але й всієї Київської Русі.

До нас дійшов як реманент майстра, так і сировина у вигляді обрізків мідних котлів, а також деякі незавершені й готові вироби, відходи виробництва. Вагові гирьки та фрагменти терезів свідчать про те, що ювелір працював і з дорогоцінними металами.

З інструментів, що знайдені в будівлі, відзначимо залізний молоток, фрагмент ковадла, лячки, уламок ювелірного пінцету, а також каркас-оправу від лінзи. Хоча найбільш цікавим є комплекс бронзових матриць та

пунсонів, за допомогою яких він виготовляв найрізноманітнішу ювелірну продукцію.

Матеріал, який походить з будівлі, свідчить про те що майстер володів усіма технологіями ювелірної справи, відомими на той час. Це – тиснення; лиття за допомогою ливарної форми, про що свідчить бронзовий «літік»; лиття за допомогою воскової моделі, про що свідчить сама воскова модель; лиття за допомогою відтискання матриці або зразкового виробу; чеканка; чернь; робота різцем.

За допомогою матриць, а їх кількість становить близько 300, ми можемо з'ясувати які саме вироби виготовляв майстер.

Першу групу складають матриці для виготовлення колтів. Їх шість і всі вони різні. Одна з них призначена для виготовлення колтів за допомогою різця. Друга група матриць – для виготовлення деталей та бляшок поясних наборів, а також різноманітних накладок. Вони різні за формою та орнаментацією. Третя група – для виготовлення бляшок, що прикрашали обладунок вершника та кінську збрую. До четвертої групи належали матриці для виробництва підвісок різної форми, в тому числі й лунниць. За допомогою предметів п'ятої групи виготовлялись речі християнського культу – натільні іконки, хрестики. Серед них – масивна матриця з фігурним зображенням хреста, можливо для церковного приладдя. Матриці шостої групи слугували основою для виготовлення пластинчастих браслетів-наручів. Сьома група призначалась для виготовлення бляшок стилізованого двозуба та тризуба у вигляді птахів. Восьма група існувала для виробництва рясен різних типів. Досить різноманітна дев'ята група матриць – для виготовлення щитків перснів. Десяту групу складають матриці для виготовлення наконечників браслетів з кольорових металів. Одинадцята – деталі піхов меча. Дванадцята група – накладки з рослинним орнаментом, в основу яких покладено стилізований трилисник. Нарешті, тринадцята група – для виготовлення з'єднувальних двійчастих лимоноподібних орнаментованих ланок для барм.

Надзвичайно широкий асортимент виробів вказує на те, що серед клієнтів майстра були різні верстви населення. Причому низка виробів, напевно, йшла на потреби широкого ринку, наприклад персні або натільні хрестики, іконки. Але такі прикраси як барми, колти, деталі що прикрашали обладунок воїна, робились виключно на замовлення.

Майстерня чернігівського ювеліра загинула внаслідок раптової тотальної пожежі, яка повністю знищила будинок. Сталося це приблизно в середині XIII ст. Швидше за все, причиною загибелі цього унікального комплексу була монголо-татарська навала 1239 р.

У цьому ж кварталі неподалік від ювелірної майстерні досліджено ще один виробничий комплекс, пов'язаний з косторізним ремеслом. Це була невеличка будівля каркасно-стовпової конструкції завдовжки 3,5 м та завширшки 1,75 м, її основа на 0,65 м заглиблена в материк. У заповненні спо-

Матриці для виготовлення колтів з ювелірної майстерні кінця XII – початку XIII ст. (передгороддя, розкопки 1998 р.)

Матриці для виготовлення ювелірної продукції з майстерні кінця XII – початку XIII ст. (південна частина передгороддя, розкопки 1998 р.)

**Матриці та вироби з ювелірної майстерні кінця XII –
початку XIII ст. (південна частина передгороддя, розкопки 1998 р.)**

Булла Святослава Ярославича (передгороддя)

Єпископська булла XII ст.
(передгороддя)

Булла Володимира Мономаха
(некрополь)

Лячка з ювелірної майстерні кінця XII –
початку XIII ст. (південна частина
передгороддя, розкопки 1998 р.)

Золота візантійська
сережка X ст.
(дитинець,
розкопки 2007 р.)

Монета імператора Костянтина Багрянородного

Золотий змійовик Володимира Мономаха

Скарб 1985 року (розкопки В. Коваленка)

руди знайдено велику кількість відходів, обрізків кісток, оброблених кісток, у тому числі й кістяних пластин – заготівок для виготовлення лука. Майстерня датується XII ст.

Найбільш незвичайним за своєю конструкцією і призначенням є виробничий комплекс, досліджений у південній частині передгороддя в 1989 р. Він розташований серед міських кварталів, неподалік від ювелірної та косторізної майстерень, на південний схід від них. Споруду розкопано частково, але довжина дослідженої частини становить понад 27 м. Вона об'єднувала чотирнадцять печей. Загальна довжина споруди не встановлена, оскільки її краї виходили за межі розкопів. Своїми довгими стінами вона орієнтована по вісі північ-південь. Основу її складає заглиблення в материковій поверхні до 0,4–0,6 м у вигляді канави завширшки 1,3–1,6 м, в яку безпосередньо виходять гирла печей. Всі вони розташовані вздовж східної стінки будівлі. Кожна з них впущена в материк на глибину від 0,15 до 0,35 м. Склепіння зруйновані внаслідок численних перепланувань місцевості у XIX–XX ст.

Розміри печей варіюють в межах 0,9–1,55×0,7–1,05 м. Форма переважно овальна, хоча зустрічаються й прямокутні. До гирла спостерігається звуження. Всі печі мали каркасну конструкцію. На дні канави, що об'єднувала печі в єдиний цілісний комплекс, навпроти кожної з печей збереглися вугільні прошарки – так званий «вигріб» з печей.

Вони розташовані попарно чи по три поруч, при чому відстань між ними складала від 0,2 до 1 м. У свою чергу відстань між «парами» та «трійками» – 0,8–1,4 м. Залишки виробництва чи інструменти, які вказували б на виробничу спрямованість даного комплексу відсутні. В той же час простежується повна схожість зі спорудою, що досліджена Б. Тимощуком на поселенні-супутнику городища Ревно 1Б. Це дозволяє провести між ними аналогію. Вищезгаданий дослідник класифікував комплекс з поселення Ревно 1Б як хлібопекарню. Нажаль, споруди цього типу належать до числа маловивчених у давньоруській археології.

Незначна кількість матеріалу та стратиграфія дослідженої ділянки дозволяють датувати чернігівський комплекс XII ст. Наявність такої кількості печей, які функціонували одночасно, вказує на те що тут працювала не одна людина. Певно не випадково вони згруповані по дві-три. В усякому разі, це та кількість яку одночасно може обслуговувати одна людина. В такому випадку тут працювало щонайменше 5–6 осіб.

Ще один виробничий комплекс, відомий за матеріалами досліджень 50-х років XX ст. (І. Єдомаха). Це – майстерня з обробки бурштину. Її виявлено неподалік від сучасної центральної площі міста. У давнину цей район входив до головного ремісничого масиву міста.

Окрім розглянутих комплексів у різних частинах передгороддя знайдені різноманітні відходи виробництв та інструменти, що свідчать про існування в місті інших ремесел, таких як склоробне, деревообробне, каменерізне, у тому числі й за допомогою токарного верстату.

Одним із ремесел що раніше не вдавалось виявити археологічно, є виготовлення дерев'яного посуду. Адже дерево, в переважній більшості випадків, в умовах місцевої геоморфології, зберігається не більше ніж 200–300 років. В останні роки в результаті дослідження археологічних комплексів, що загинули внаслідок пожежі, серед перегорілих конструкцій самих будинків вдалося зафіксувати й рештки обгорілого дерев'яного посуду. Власне, завдяки тому що посуд обгорів, він і зберігся.

Чернігівські майстри вже у XII ст. опанували цю галузь досконало. Як і в інших сферах виробництва, тут існувала своя внутрішня спеціалізація. Згідно з археологічними матеріалами, можна виділити ложкарів, майстрів що виготовляли різний за своєю формою та призначенням посуд. Окремо слід відзначити майстрів, які прикрашали дерев'яний посуд гравіюванням. Посуд, зроблений з деревини, був практичнішим за глиняний, але більш вузькофункціональним. У ньому, звісно, не можна було приготувати їжу, але одним із основних його призначень було використання в якості столового.

У XII ст. такий посуд виготовляли вже на токарному верстаті. Це були як невеличкі неглибокі миски, тарілки, піали, чашки, кринки, так і значні за розмірами посудини, прикрашені переважно лінійним орнаментом Дерев'яний посуд часто художньо оздоблювали різьбою та гравіюванням. Одну з таких посудин вдалося виявити в 1998 р. у тій самій майстерні ювеліра, про яку ми вище розповідали. Швидше за все, це був кубок, багато прикрашений в техніці гравіювання. Майже всю площу посудини вкрито батальними сценами та плетеним орнаментом. Сцени зображують битви, в яких брали участь давньоруські воїни-вершники та піші. Такі витвори давньоруського мистецтва вказують на соціальний статус людини, якій вони належали.

Необхідно звернути увагу ще на дві спеціальності майстрів, які також працювали з деревом і які мали дуже добре володіти своєю справою. Перш за все, це бондарі. На території передгороддя доволі часто зустрічаємо при розкопках залізні дуги-обручі від діжок. Ці ємності були різних розмірів. Інша спеціальність, яка також потребувала особливих знань і навичок – коліснярство. Вже у той час колеса робили складними – з 5–6 ланок.

Загалом, підсумовуючи тему ремесла, слід наголосити, що власне речі, виявлені в ході археологічних досліджень, зроблені із заліза, кольорових металів, каменю, глини, скла, кістки, дерева тощо, є в більшості своїй продуктами місцевого виробництва. У свою чергу їх різноманітність, численність, неоднорідність та досконалість вказують на високий рівень і глибоку внутрішню спеціалізацію кожного з ремесел.

Одне з центральних місць в економічній структурі давньоруського суспільства займала торгівля. Як наслідок господарського розвитку, вона, безперечно, досягла значного рівня насамперед завдяки концентрації цієї галузі економіки в міських центрах.

У товарообміні стародавнього Чернігова в цілому і передгороддя зокрема, однаковою мірою було яскраво виражено тенденції розвитку як

внутрішнього так і зовнішнього ринків. На внутрішньому ринку товаром була вся продукція місцевих ремісників. Сільське населення пропонувало на ринок продукцію сільського господарства і промислів, перш за все, зерно, м'ясо, мед, віск, шкіри тварин.

Враховуючи дефіцит грошової маси, торгівля, головним чином, здійснювалась у вигляді натурального товарообміну. Хоча, звісно, деякі категорії товару продавалися виключно за гроші. Так чи інакше, в товарообміні брала участь значна частина населення міста та жителів навколишніх сіл. Головним торжищем міста була площа, де на початку XIII ст. будується П'ятницька церква. Це також був район, з давніх часів густо заселений ремісниками.

Вже на ранніх стадіях розвитку Чернігова формується певний прошарок місцевого населення, який професійно займається торгівельною діяльністю. Поступово виділяється категорія купців, які виходять на міжнародний ринок. Раніше за всіх у міжнародному товарообміні беруть участь князі та феодали, в руках яких концентруються надлишки додаткового продукту, що потім перерозподіляється у тому числі й через систему ринкових відносин. Саме феодальна верхівка, в першу чергу, потребувала матеріальних цінностей – коштовного каміння, імпортних прикрас, посуду, дорогих тканин тощо. Окрім того, організація далеких торгівельних експедицій потребувала неабияких коштів, людських та технічних ресурсів.

Перші міжнародні торгівельні стосунки для давньоруського населення виникли поза його волею, оскільки, як відомо, Київська Русь була транзитною територією на великому шляху «із варяг у греки». На думку фахівців (В. Янін та інші), найбільш ранні періоди надходження арабських монет у слов'янські землі можна датувати кінцем VIII ст.

Основними напрямками зовнішніх торгівельних зв'язків стали країни, що у свою чергу були зацікавлені в підтримці конкретних торгових контактів з містами Київської Русі. Ще на ранніх етапах формування давньоруської держави складаються міцні торговельні зв'язки з країнами Арабського Сходу, Хозарією, Візантією, Болгарією.

Чернігів відносно рано виходить на міжнародні торговельні шляхи. Цьому сприяло виділення його в центр землі-князівства при Мстиславі Володимировичі. Залишивши за собою Тмутаракань і володіючи Черніговом, він незалежно від Києва мав доступ до країн Сходу та Кавказу.

Значна частина торговельних контактів припадала на країни Центральної та Західної Європи – Німеччину, Угорщину, Чехію, Польщу. Так, у творах рабі Мошеса Ханессії (1170–1215 рр.) згадується якийсь рабі Ісаак, що прибув у Лондон із Чернігова і знав руську мову.

Досить стабільними були торговельні контакти Чернігова зі скандинавськими країнами – Швецією, Норвегією, Данією, а також країнами Південно-Східної Прибалтики. В цьому напрямку найбільш ефективною вважається немансько-березинсько-дніпровська магістраль, яка проходила в створі Немана і Вілії з одного боку, і басейну Березини (Дніпровської) з іншого.

Питома вага імпортних товарів на чернігівському ринку набагато більша ніж можна собі уявити. Переважна більшість категорій імпорту простежується археологічно, решта – згідно з писемними джерелами.

Найчисленнішими серед археологічних матеріалів є знахідки амфор, які використовували як тару для транспортування вина та оливкової олії. Вони зустрічаються доволі часто в різних частинах міста. Надходили вони з країн Сходу та Півдня. Місцеве населення потім ще довго використовувало амфорний посуд у господарстві для зберігання зерна, меду тощо. Максимальна концентрація амфорної тари виявлена неподалік від головного стародавнього торжища Чернігова.

При археологічних розкопках часто зустрічається імпортний скляний посуд, скляні браслети та намиста. Головним чином вони надходили з Візантії, Сирії, Єгипту та деяких інших країн. Також з Візантії надходили в Чернігів і деякі предмети християнського культу, зокрема хрести-енколпіони. Їх виготовляли зі срібла або міді. Часто вони були багато інкрустовані.

Знахідки невеличких мідних посудин свідчать про те, що на чернігівському ринку можна було придбати і так звані «духмяності», що привозилися зі Сходу. Оскільки торгівельні контакти з країнами Сходу були сталими й тривалими, важко уявити чернігівський ринок без східних прянощів.

Досить специфічною категорією імпорту був свинець, що надходив із Польщі. Він використовувався для покрівлі монументальних будівель. Частина свинцю використовувалася в побуті серед широких верств населення, зокрема для виготовлення грузил окремих рибальських снастей.

Також до специфічної категорії імпорту належить і зброя, зокрема мечі, які відомі за матеріалами курганних некрополів. Знахідки їх надзвичайно рідкісні. Найбільш популярними, але в той же час і коштовними, були мечі західноєвропейського походження майстерні «ULFBERT».

Простежуючи потік монет в межах Чернігівського князівства, можна виділити дві основні їх категорії – арабські срібні дирхеми та західноєвропейські мідні монети. Срібні монети дійсно використовували як сировину для виготовлення ювелірних прикрас та дорогого посуду. Мідні західноєвропейські монети трапляються не часто, порівняно з дирхемами. Враховуючи той факт, що давньоруських грошей – срібників та златників не вистачало для обслуговування ринку, імпортні гроші використовувалися головним чином за призначенням, тобто в якості власне грошей. Особливо це стосується західноєвропейської мідної монети. Аналізуючи матеріали чернігівських ювелірних майстерень та територій, поруч із якими вони існували, з упевненістю можна сказати, що сировиною для мідних ювелірних виробів були не західноєвропейські монети, а мідні котли, головним чином половецького походження.

Ті ж самі ювеліри були головними споживачами дорогоцінного каміння, якими вони прикрашали деякі ювелірні вироби – барми, підвіски, персні тощо. Так, у Чернігові відомі знахідки гірського кришталю і прибалтійсько-

го бурштину. А починаючи з X ст. в різних частинах міста часто-густо зустрічаємо сердолікові намистини.

Окрему категорію імпорту складають тканини – східний шовк, парча, західноєвропейські оксамити. Якщо останні могли собі дозволити лише відповідні категорії населення, зокрема представники феодальної верхівки, то шовк і парча були по кишені мало не кожному городянину. Ринок цих тканин був надзвичайно насиченим, про що свідчать результати досліджень чернігівського грунтового некрополя.

Не є виключенням і ринок західносвропейських товарів. Під час розкопок того ж грунтового некрополя в похованиях багатьох городян знайдені різні речі західноєвропейського походження – фібули зі спіралеподібними кінцями, булавки зі звіриними голівками. Особливо виділяються дві знахідки. Одна з них – руків'я канчука у формі залізного стрижня. Він має бронзове навершя у вигляді голови міфічної тварини-дракона. Аналогічне зображення знаходимо в поховальному човні Усеберга з Норвегії. Друга знахідка – бронзова чаша діаметром майже 25 см та висотою близько 7 см. Її внутрішня поверхня прикрашена п'ятьма медальйонами. Належить ця знахідка до предметів мааcько-рейнського імпорту. Окремі речі північно-та західноєвропейського походження знайдені й при розкопках житлових кварталів стародавнього міста.

У свою чергу основними предметами експорту були традиційно хліб (зерно), мед, віск, хутро. Проте зерно не тільки експортувалось, але й надходило до продажу в інші регіони Київської Русі, зокрема в північні.

У повсякденному побуті населення чернігівського передгороддя, як і всього міста в цілому, було надзвичайно тісно пов'язане з сільським господарством та промислами.

Вивчення сільського господарства, яке складало основу економіки раньофеодального суспільства, базується на дослідженні двох головних галузей – землеробства і скотарства. Сільськогосподарські знаряддя праці представлені предметами обробки землі – наконечниками орних знарядь, мотиками, залізними оковками лопат, а також знаряддями жниварства – косами та серпами. Вони знайдені в різних частинах міста серед житлової та господарської забудови, але серед кварталів, що позбавлені вільних земельних ділянок під сільськогосподарські угіддя.

Сліди оранки, відомі в деяких давньоруських містах, на території чернігівського передгороддя не виявлені. Це не дивно, враховуючи щільність міської забудови. Але ознаки оранки, простежені на території майбутнього дитинця, належать слов'янському поселенню, розташованому на березі р. Стрижень. В той час Чернігів ще не мав характерної міської структури і територія майбутнього міста була вільною від забудови.

Враховуючи все це, найімовірніше, пов'язане з сільським господарством населення обробляло землі, розташовані на околицях міста, або взагалі за його межами. Знахідки сільськогосподарських культур, що використовува-

ли наші предки на жаль нечисленні, і в цілому відповідають складу культур, відомому східним слов'янам ще в першій половині I тис. н. е. – жито, пшениця, ячмінь, просо, кормові боби, горох, льон, конопля.

Тваринництво також відігравало значну роль у житті городян. Остеологічні матеріали, знайдені в житлових та господарських комплексах, свідчать, що населення міста тримало свійських тварин – велику та дрібну рогату худобу, свиней, домашню птицю.

Майже кожна родина городян підтримувала своє господарство за допомогою різноманітних промислів. Проте деякі з них, наприклад збиральництво, археологічно майже не фіксується. Іноді в будівлях знаходимо лушпиння ліщини. З лісом місцевих жителів пов'язувало й мисливство. Кістки диких тварин доволі часто зустрічаємо в комплексах стародавнього міста. Серед тварин, яких полювали міські мисливці, можна назвати ведмедя, вовка, лисицю, але частіше лося, косулю, вепра, зайця, бобра, білку, а також перелітних птахів.

Рибальство суттєво представлено археологічно. Знахідки риб'ячих кісток, луски, а головне знарядь рибальства – не рідкість при археологічних розкопках. На підставі цих предметів можна виділити кілька способів ловлі риби, якими користувалися місцеві жителі. Перш за все – сітками, також острогою, і зрешітою, на гачок, у тому числі на блесну. Причому значні розміри гачків – 5–10 см – дозволяють припустити що ловля гачком була розрахована на великих риб. Вона могла здійснюватись за допомогою донок, різноманітних закидачок, поводків та ін. Про добування риби сіткою свідчать численні грузила. Вони мали різні розміри і форму – округлі, біконічні, конусоподібні, плоскі. Виготовлялись грузила теж з різного матеріалу – шиферу, пісковику, глини, свинцю, кістки, ваняку.

Досить поширеним і популярним промислом для жителів не тільки навколишніх сіл, але й самого Чернігова, було бортництво. Це зрозуміло, оскільки мед і віск входили до числа експортних товарів Київської Русі, медом також сплачували данину. З прийняттям християнства попит на віск значно зріс.

В цей час населення користувалось, головним чином, природними бортями, що знаходились у лісі. Але у XII – на початку XIII ст. у Чернігові вже починають застосовувати і колодне бортництво. Рештки таких обгорілих колод, які містили бджіл та мед в сотах, виявлено на території дитинця під час розкопок 1989–1990 рр. (В. Коваленко). Серед знахідок передгороддя, що засвідчують заняття певної частини населення цим промислом, є спеціальні ножі-лопатки для підрізання сот – медорізки.

Одним із промислів, поширених також не тільки серед сільського, але й серед міського населення, є смолокуріння та отримання дьогтю. В різних частинах чернігівського передгороддя розкопано кілька таких комплексів. У зв'язку з тим, що спосіб видобутку смоли та дьогтю протягом багатьох століть залишався незмінним, цей процес дуже добре нам відомий за етно-

графічними матеріалами. Спочатку викопували округлу в плані яму діаметром 1,2–1,4 м. В перетині вона мала конусоподібну форму і звужувалася до центру. В центральній частині робили додаткову невелику ямку-під'ямник, куди ставили глиняний горщик для збору смоли чи дьогтю. Потім в яму закладали деревину; якщо хотіли отримати дьоготь, то закладали березові дрова. Їх підпалювали і вкривали дерновим шаром. Деревина повільно тліла і цей процес продовжувався досить тривалий час.

Одним із найважливіших домашніх промислів було прядіння і ткацтво. Про це свідчать численні знахідки шиферних пряслиць, які знаходять археологи майже в кожній будівлі. Прядіння ниток та пошиття повсякденного одягу, в'язання ковдр та інше було цілком домашньою справою кожної родини.

Міське населення, напевне, займалося й іншими промислами, які археологічно простежити важко. Серед них можна виділити лозоплетіння, плетіння сезонного взуття з лика – личаків та лаптів. Окрім цього, кожна родина обов'язково займалася заготівлею дров на зиму. Ці заняття певною мірою також можна віднести до домашнього промислу.

На території передгороддя, як і в окольному місті, виділяється кілька поховальних груп, котрі існували паралельно і поруч із міською забудовою. За їх допомогою можна гіпотетично окреслити ділянки, де могли розташовуватись приходські церкви.

Одна з таких груп досліджена в 2007–2008 рр. у північно-західній частині передмістя на розі сучасних вулиць Київської і П'ятницької. Тут виявлено понад 25 поховань XII – початку XIII ст., здійснених за християнським православним обрядом. Неподалік розташовувались житлові та господарські будівлі, синхронні поховальним комплексам.

Значно більший поховальний масив (близько 70 поховань) досліджено в південно-західній частині передгороддя у 2009 р. між сучасними вулицею Примакова і проспектом Перемоги. Всі поховання також датуються XII – першою половиною XIII ст. З південного та південно-західного боку до цвинтаря впритул притинає житлово-господарська забудова XII – першої половини XIII ст. Між цвинтарем та міськими кварталами існувала потужна огорожа.

За даними розкопок попередніх років відомо, що житлова забудова притинає до цього поховального масиву також і з північного заходу та південного сходу.

Концентрація поховань достатньо велика, багато з них перекривають одне одного. Це свідчить, що цвинтар існував тривалий час. Археологічні матеріали цього некрополя та прилеглої забудови хронологічно повністю збігаються. Виходячи з планіграфії ділянки, культова споруда могла розташовуватись на північний схід від дослідженої частини цвинтаря.

Головним храмом передгороддя була церква Параскеви П'ятниці, що розташовувалась біля центрального давнього міського торговища. В 1959 р.

починається реставрація цієї давньоруської пам'ятки архітектури П. Барановським, яка супроводжувалась архітектурно-археологічними дослідженнями. Церква являє собою триапсидну чотиристовпну споруду, побудовану з цегли в рівношаровій техниці. Кладку зроблено у вигляді двох цегляних стін, простір між якими заповнений дрібним камінням та битою цеглою на цементівковому розчині. Стовпи та склепіння зроблені суцільною кладкою з цегли. Розміри цегли складають 4,5–5,0×16–20×27–28 см. Зустрічається лекальна цегла різних типів.

Церква мала довжину 16 м і ширину 11,5–12 м. Висота будівлі становила близько 24 м. Барабан має 12 вікон. Він прикрашений вертикальними тягами і завершується аркатурою. Підкупольний простір дещо витягнутий вздовж стін будівлі, у зв'язку з чим барабан у плані має овалоподібний контур. Хори розташовувались у західній частині храму. Відповідно в західній стіні знаходились і сходинки до них. Фасади храму мають стрічку «меандру», зроблену з цегли. Вище розташовані вікна.

Підготовка під фундаменти виконувалась наступним чином. Спочатку було викопано суцільний котлован глибиною до 0,5 м. Потім копалися траншеї безпосередньо для фундаментів, глибина яких близько 1,4 м. Підлога церкви викладена полив'яною керамічною плиткою. Цікаво, що така ж само плитка, в тому числі і полив'яна, виявлена в одній з житлових будівель, розкопаних у 2006 р. в безпосередній близькості від П'ятницької церкви на захід від неї. П. Барановський запропонував віднести будівництво П'ятницької церкви до перших років XIII ст. Проте П. Раппопорт дійшов висновку, що її будівництво могло розпочатись наприкінці XII ст.

Існує думка, що церкву на торгу побудував архітектор Петро Милонег на кошти чернігівських купців. У XVII ст. храм був перебудований у стилі українського бароко. Під час другої світової війни будівля сильно постраждала, але завдяки реставрації 1959 р. була відновлена у первинному вигляді.

Серед населення стародавнього Чернігова виділяється значний відсоток городян що знали грамоту і вміли писати. Про це свідчать відповідні предмети епіграфіки, знайдені в різних частинах міста, у тому числі й у передгородді. Перш за все, це писала, а також надписи слов'янською мовою на різних предметах: на стінках гончарного посуду, амфорах, пряслицях, фресках. Ці написи ми знаходимо як у вигляді слів або фраз, так і у вигляді окремих літер. Причому трапляються написи, зроблені по сирому тісту посудини, або навпаки, продряпані по вже обпаленому тісту. Найчастіше останні можна зустріти на стінках амфор.

З території чернігівського посаду походить кілька скарбів. Один із них знайдено ще у 1878 р. на колишній Олександрівській площі. Він складався з двох золотих колтів, рясен, фрагментів срібного браслету та срібного плетеного ланцюга.

У 1957 р. на західній околиці передгороддя – на розі сучасних вулиць Щорса і Комсомольської – виявлено позолочену срібну чашу. Вона була

прикрашена зображеннями геральдичних фігур, звірів, птахів та цілих сцен, виконаних карбуванням у стилі високого рельєфу та черні. У тому ж районі знайдена масивна покривка золотої «дарохранильниці» другої половини XII ст. роботи майстрів Нижньої Лотарингії. Прикрашена вона зображеннями подвигів Геракла і рослинним орнаментом.

У 1958 р. в цьому ж районі знайдено ще один скарб, який включав золотий ланцюг і підвіску. Вона являла собою частину багатої діадеми і складалась із пустотілої біпірамідальної покривки з прикріпленими до неї п'ятьма ланцюжками, на кінці кожного з яких знаходився бубонець. Верхівка прикрашена перлами і вставками з яшми. Ланцюг був сплетений з тонкого золотого дроту і завершувався наконечниками у вигляді зміїних голівок, прикрашених вставками з яшми. Довжина ланцюга – 173 см, вага – 277,29 г.

Грошовий обіг домонгольської Русі – одне з найбільш цікавих і складних питань. У цьому сенсі знахідка грошового скарбу в центральній частині чернігівського передгороддя, неподалік від роздоріжжя вулиць Мстиславської та проспекту Перемоги в 1999 р., є надзвичайно цікавою.

До останнього часу в науці ширилась думка, згідно якої в Київській Русі існувало два типи грошової гривні – київська та новгородська (вагою відповідно 164 та 204 г срібла). Кожна з них відображала вагову систему свого регіону. Як відомо, вони розрізнялися не тільки за вагою, але і за формою. Нагадаємо, що київська мала ромбічну шестикутну форму, а новгородська – прямуу стрижневу.

Проте, час від часу в ході археологічних досліджень давньоруських пам'яток зустрічаються срібні злитки, що за формою і за вагою не можна віднести до грошових гривень київського чи новгородського типу. М. Котляр, який займався їх вивченням, назвав ці злитки гривнями «північного типу». Чернігівський скарб виявився одним із найбільших. Він містить 16 гривень, серед яких представлені всі відомі сьогодні типи. Матеріали скарбу дозволяють переглянути існуючу класифікацію, точніше ввести в науковий обіг більш детальну. Вона базуватиметься на формі та вазі злитків.

І групу складають ромбічні симетричні гривні з довгими розклепаними краями округлої форми. Їх вага різниться від 193,57 до 198,85 г срібла. II група – ромбічні симетричні з довгими розклепаними краями гострої форми (єдиний екземпляр). Вага становить 194,49 г. III група складається з гривень вузьких еліпсоподібної форми. Їх вага – від 189,71 до 196,02 г. IV група – еліпсоїдні широкі, вагою від 194,4 до 199,3 г. V група – з широко розклепаними округлими краями. Вага – від 196,02 до 198,12 г. VI група – ромбічні асиметричні, вагою 195,03 г (єдиний екземпляр). VII група – напівгривня з широко розклепаними краями. Її вага – 95,66 г (єдиний екземпляр).

Таким чином, чернігівський скарб містить сім основних типологічних груп монетних гривень. З них шість цілих, котрі відрізняються за зовнішніми ознаками, хоча досить близькі за вагою – від 193,57 до 199,3 г (середня вага – 195,86 г). Особливу цікавість викликає половина гривні. Подібна

знахідка відома лише в Готландському скарбі, також у єдиному екземплярі (Бюрге). На обох розклепаних сторонах чернігівської напівгривні збереглися знаки. З одного боку це – зображення у вигляді латинської літери N, з іншого – у вигляді літер V і K. Характерно, що на деяких цілих злитках маються подібні знаки. Їх зображення нагадують літери И, V, Ж, а також знаки, які важко зв'язати з літерами.

Дуже цікавим екземпляром є також одна з гривень третьої групи, у центральній частині якої висвердлено заглиблення, але не наскрізний отвір. Вочевидь, воно зроблене з метою вибрання зі злитка зайвого металу та надання йому нормативної ваги. На цю думку наштовхують деякі злитки, в яких підрубували краї, таким чином перетворюючи злитки в грошову одиницю.

На жаль, умови знахідки скарбу не дають можливості його точного датування. Однак, усі найбільш ранні найближчі комплекси відносяться до періоду не раніше другої чверті XII ст. Таким чином, нижня дата може варіюватись у межах другої чверті – середини XII ст. Верхня межа встановлюється більш чітко – це 1239 р., коли Чернігів був повністю зруйнований внаслідок монголо-татарської навали і життя на цьому місці переривається на довгий час. Швидше за все, ця трагедія і примусила господаря грошей сховати їх у землю. І той факт що вони там залишились цілком зрозумілий – забрати їх згодом вже було нікому.

Чернігівський скарб, в сукупності з іншими аналогічними знахідками дозволяє зробити низку висновків про походження гривень цього типу та їх місце в загальній системі грошового обігу Київської Русі.

Перш за все, звертає на себе увагу географія скарбів. Один із них походить з Бюрге (острів Готланд), два – з північно-східного регіону – басейни Волги та Ками (Масленіково і Чигироба), чотири – Великі Луки, Венден, Дягунино та Москва, розкидані на значній території від Москви до Прибалтики. Всі ці скарби поодинокі і не виявляють будь-якої концентрації в якомусь певному регіоні.

Зовсім інша річ – у південному напрямку. Три скарби знайдено поблизу Новгород-Сіверського – Горбове, Мамекине, Чулатово, один у Чернігові і ще один поблизу Києва. Отже, п'ять скарбів концентруються на відносно компактній території. У свою чергу, поодинокі розрізнені знахідки лише окреслюють ареал побутування цих грошей, причому не тільки у північному, але й південному напрямку (Київ).

Виникає питання, чи правомірна назва цих злитків – «північноруські»? У зв'язку із цим, термін, який свого часу запропонував Д. Самоквасов – «чернігівські», слід визнати більш вдалим. Але, на наш погляд, його потрібно розширити і вірніше буде сказати – «чернігово-сіверські».

Існування різних грошових стандартів у Київській Русі – гривні Києва та Новгорода Великого, дає підстави припускати що існували й інші. Амбіційні чернігівські та новгород-сіверські князі цілком могли ввести свою грошову одиницю, поява якої підкреслювала не тільки економічну, але й

політичну самостійність місцевої влади. Наявність власних грошей мала величезне політичне значення. І такі дії були б абсолютно закономірними, якщо згадати постійне прагнення чернігівських князів до автономності. В основу ваги грошової системи було покладено окремий самостійний ваговий стандарт – близько 196 г, який відрізнявся як від київського, так і від новгородського. Швидше за все, цей стандарт сформувався на певній території протягом тривалого часу, і віддзеркалював більш давні вагові категорії, невідомі нам сьогодні.

Таким чином, узагальнюючи весь розглянутий матеріал, необхідно зазначити, що передгороддя було невід'ємною частиною стародавнього Чернігова і займало важливе місце в його складній соціально-топографічній структурі. У житті цього величезного району органічно поєднувалась типова культура ранньосередньовічного міста з елементами провінціоналізму навколишньої округи. Саме ця частина міста з її розвинутим виробництвом та численним населенням, складала економічну основу стародавнього міста. Саме тут формувалась характерна матеріальна і духовна культура городян.

Перехрестя головної та другорядної вулиць XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя (розкопки 1998 р.)

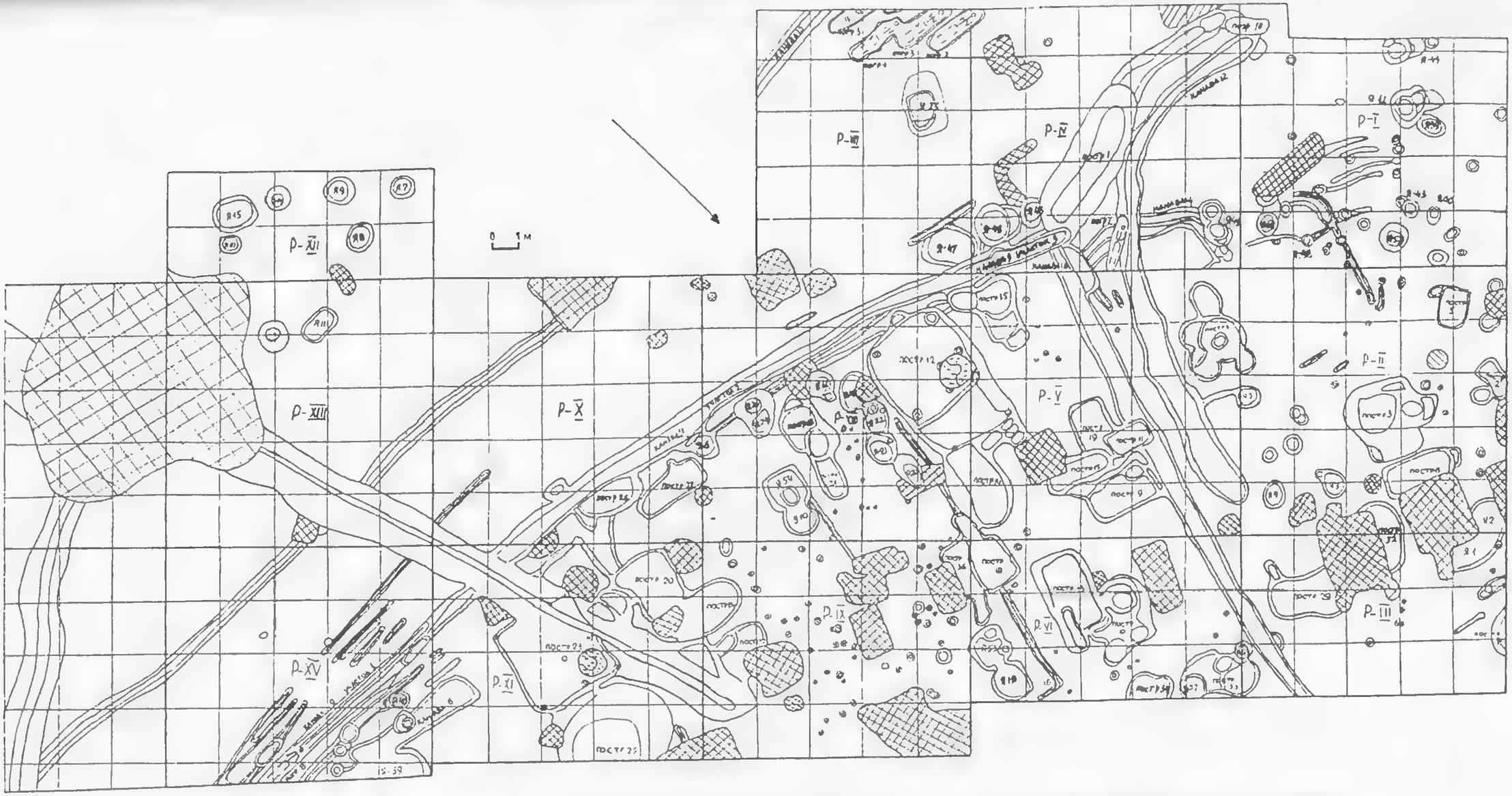

Садибна забудова та одна із головних вулиць XII – першої половини XIII ст. на західній околиці передгороддя (розкопки 1988 р.)

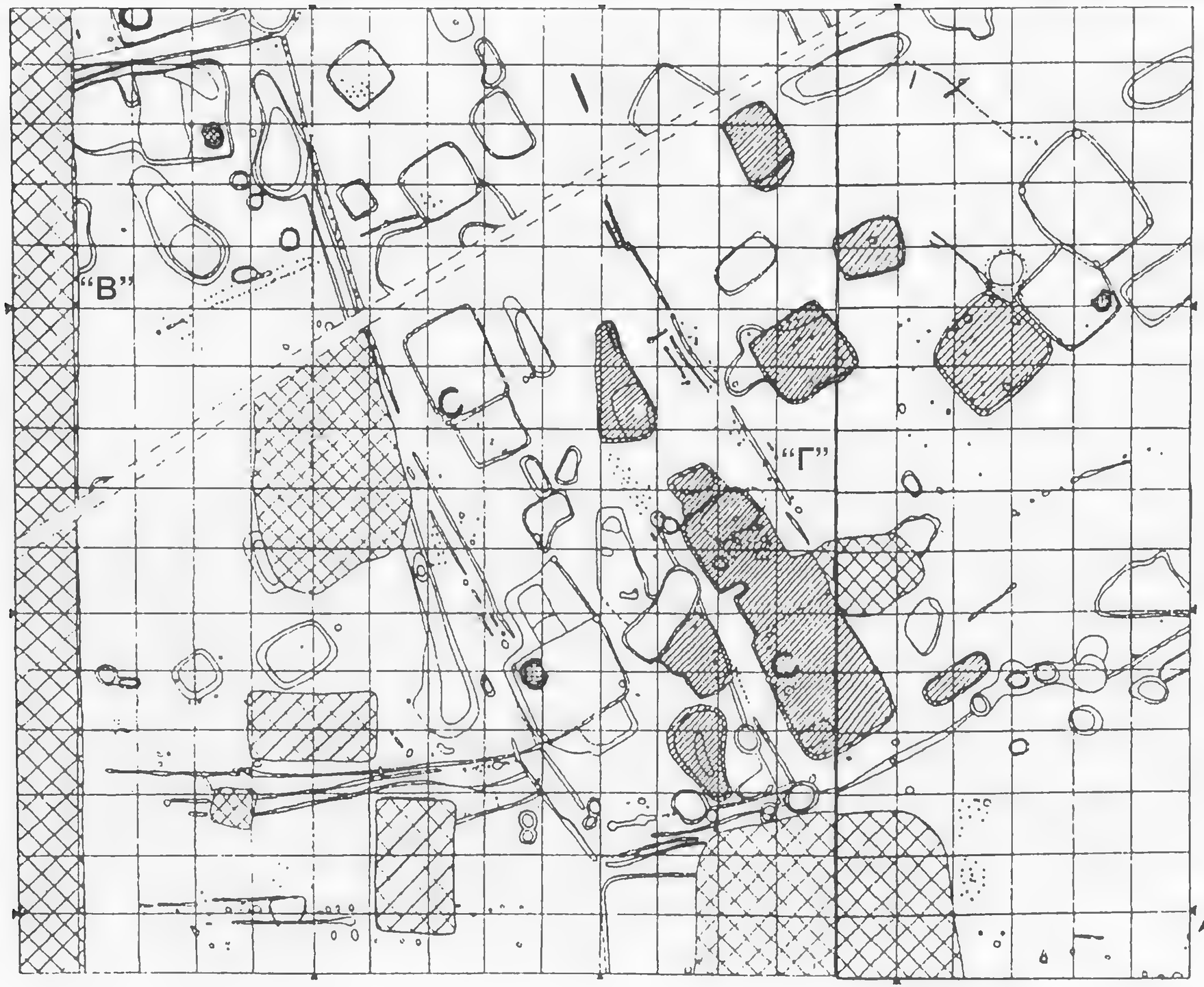

Комплекси «В» і «Г» передгороддя (розкопки 1987 р.)

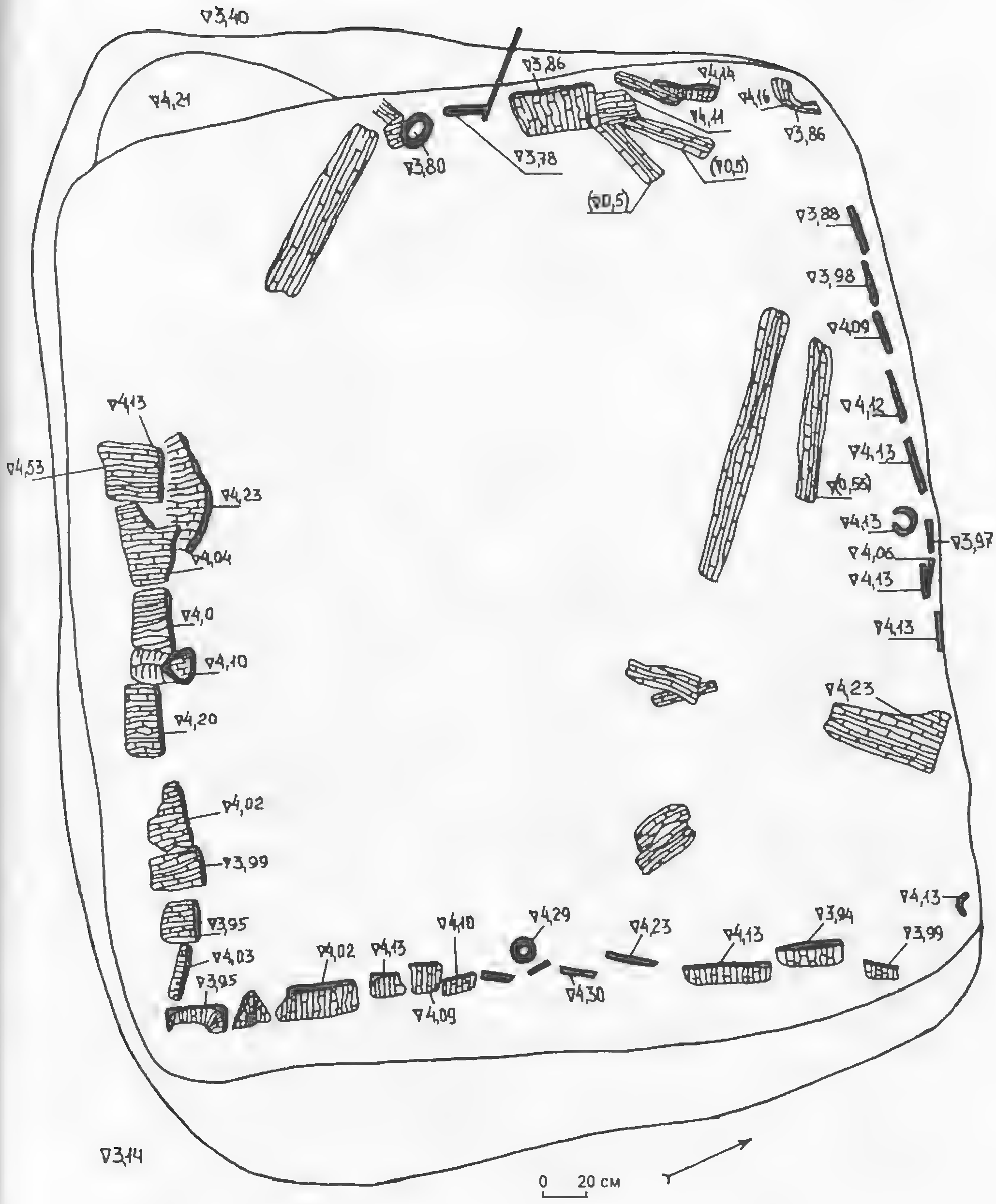

Обгорілі дерев'яні конструкції ювелірної майстерні кінця XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя (розкопки 1998 р.)

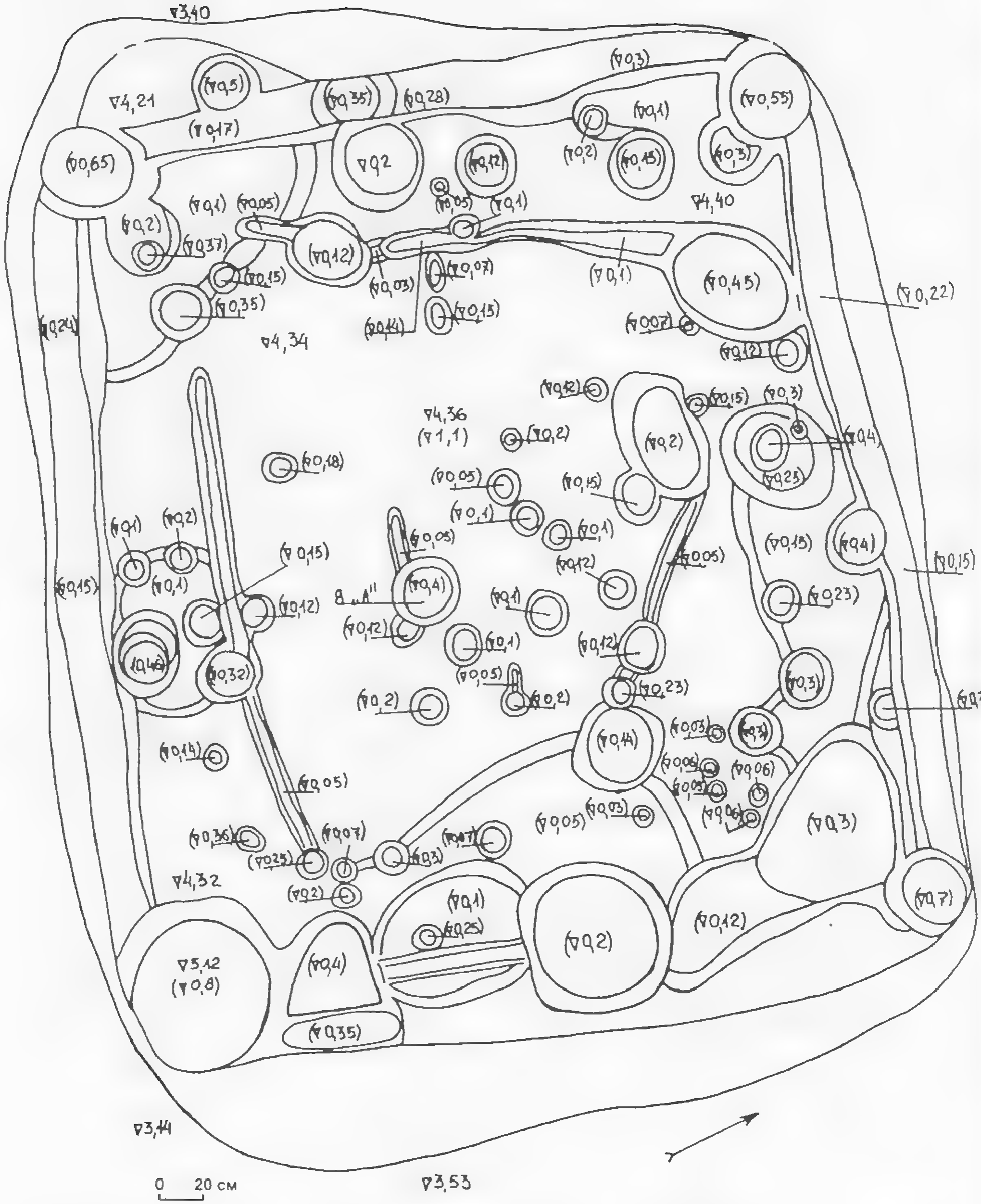

Ювелірна майстерня кінця XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя (вулиця Кирпоноса, розкопки 1998 р.)

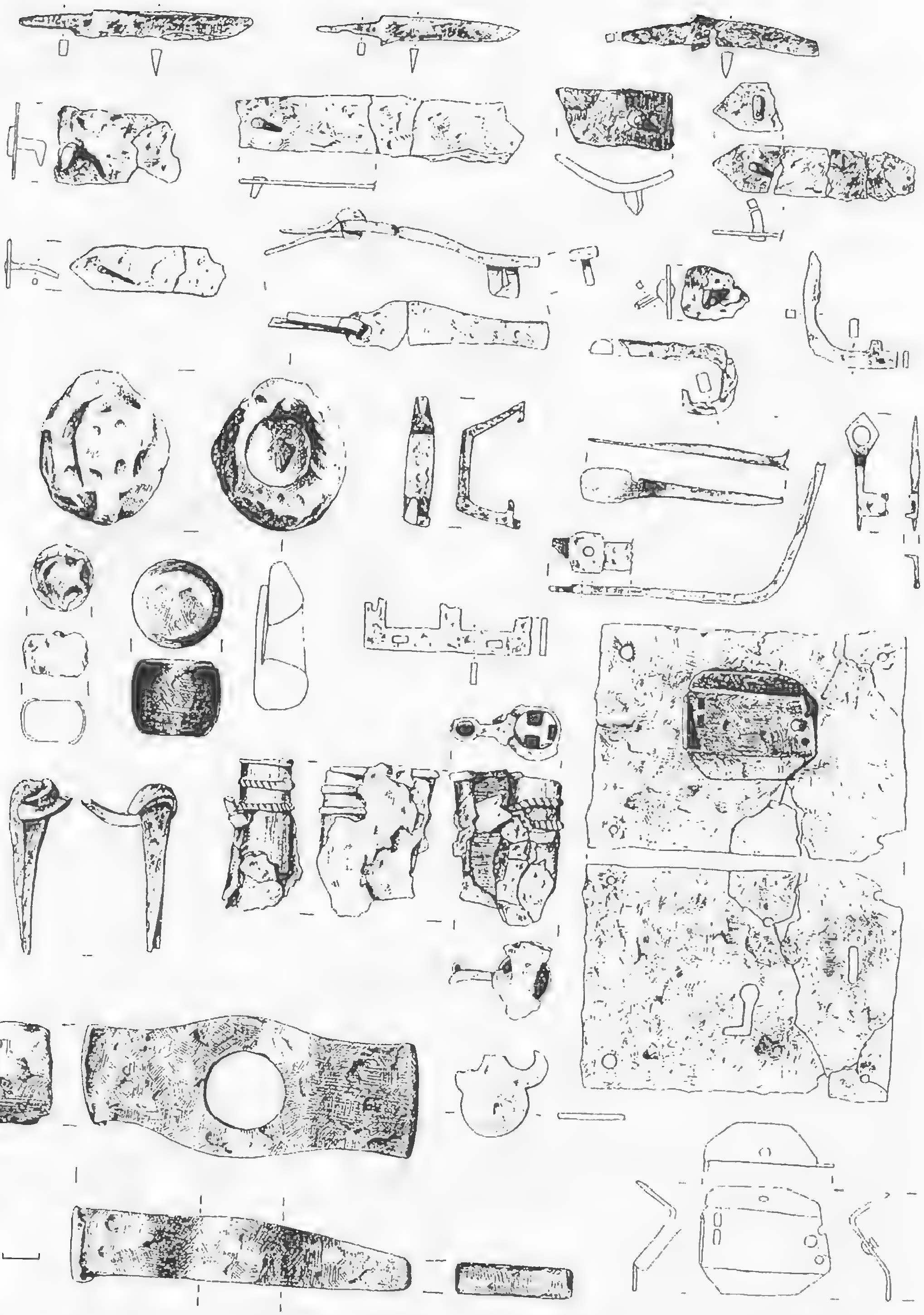

Інвентар з ювелірної майстерні кінця XII – першої половини XIII ст. у південній частині Передгороддя по вулиці Кирпоноса (розкопки 1998 р.)

Скляні вироби XII – першої половини XIII ст. з ювелірної майстерні на території південної частини передгороддя (вулиця Кирпоноса, розкопки 1998 р.)

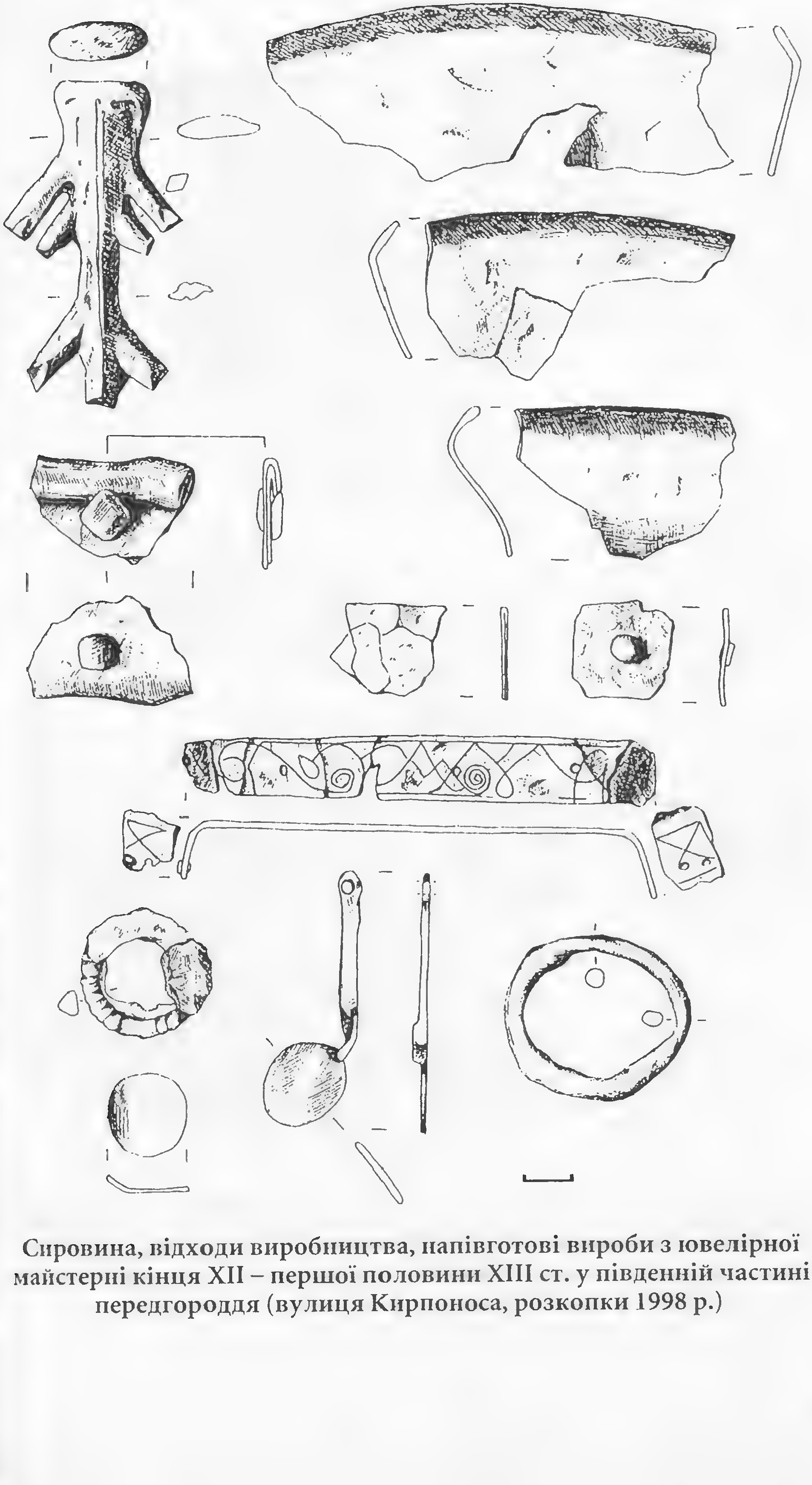

Сировина, відходи виробництва, напівготові вироби з ювелірної майстерні кінця XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя (вулиця Кирпоноса, розкопки 1998 р.)

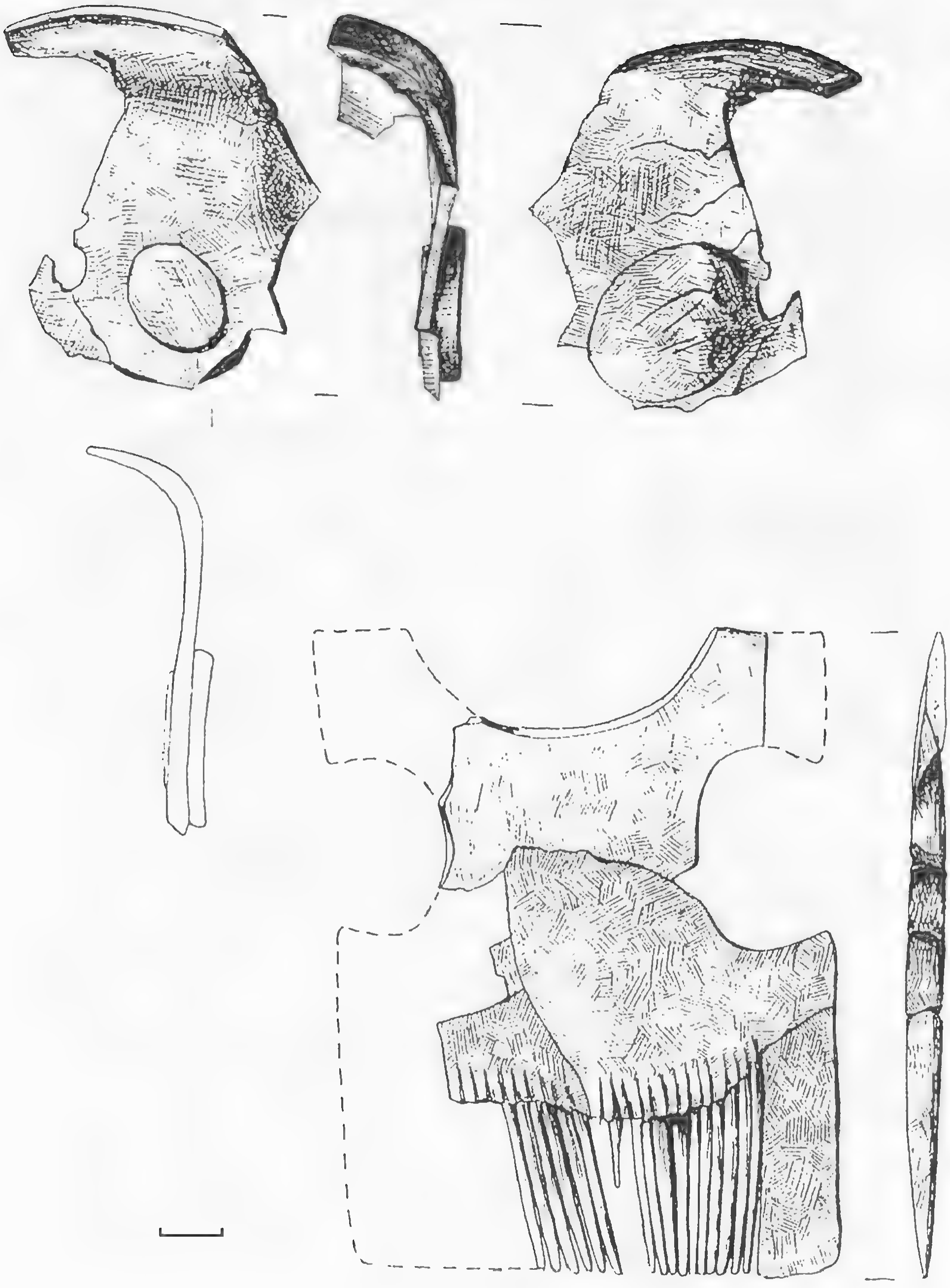

Обгорілі дерев'яні вироби XII – першої половини XIII ст. з ювелірної майстерні в південній частині передгороддя (вулиця Кирпоноса, з розкопок 1998 р.)

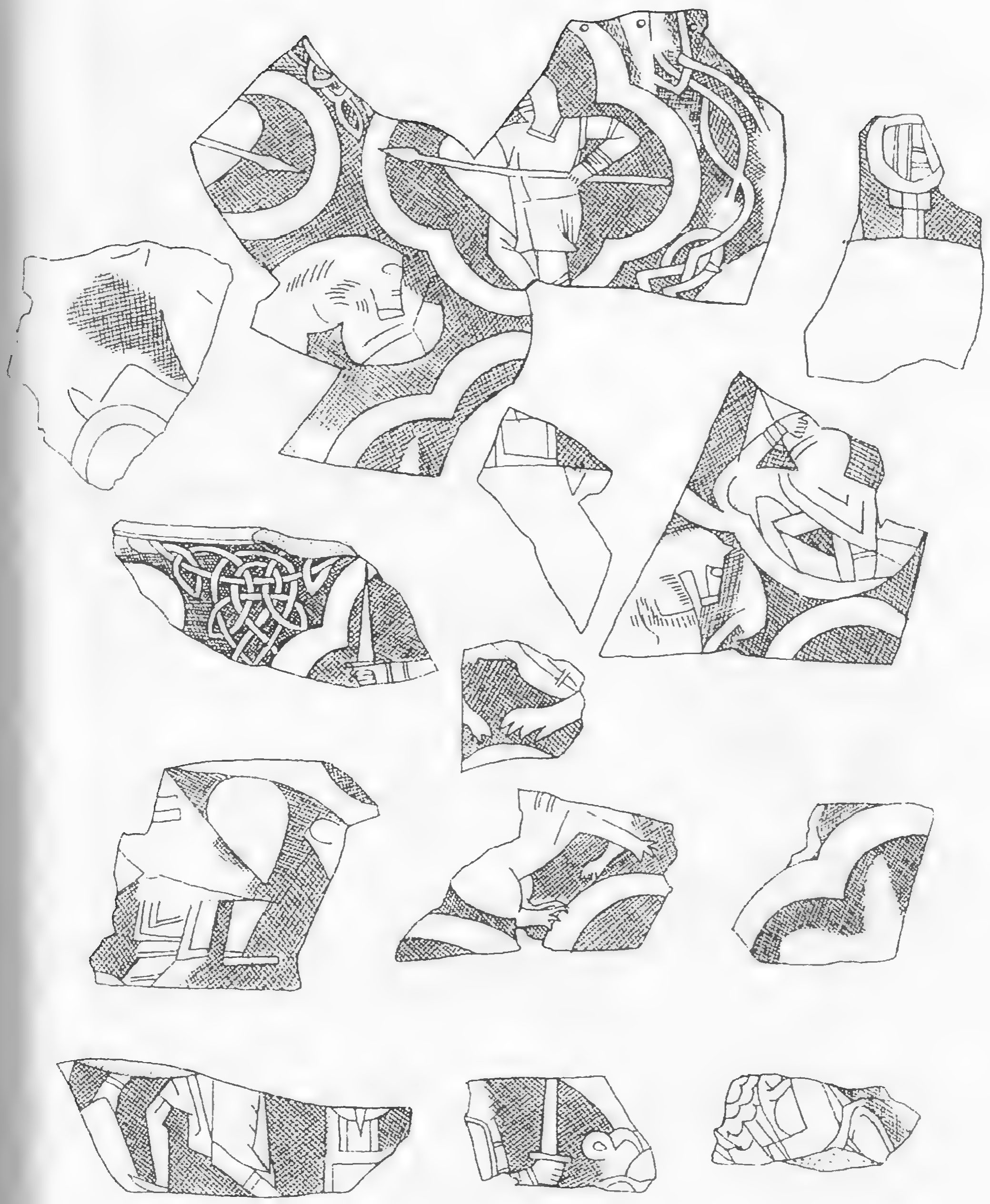

Фрагменти обгорілої дерев'яної чаші XII – першої половини XIII ст. з ювелірної майстерні (південна частина передгороддя, розкопки 1998 р.)

1

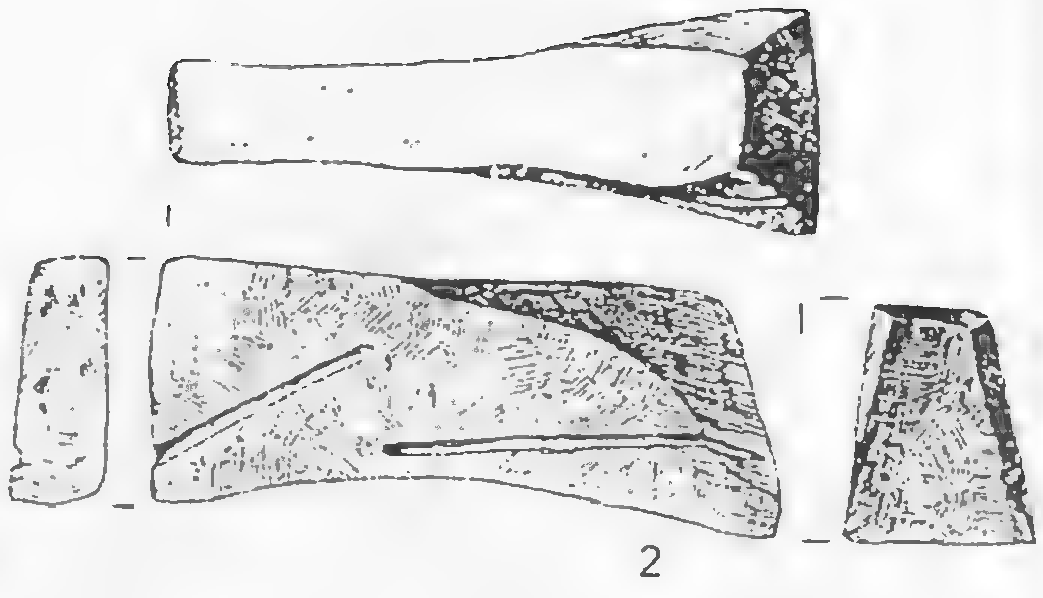
2

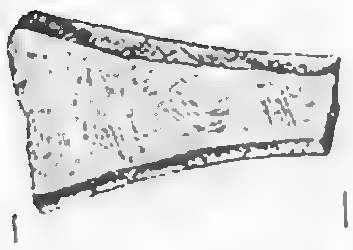
3

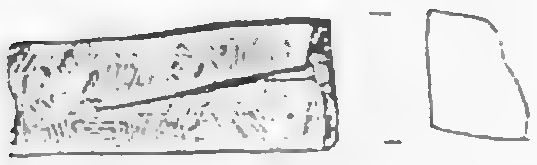

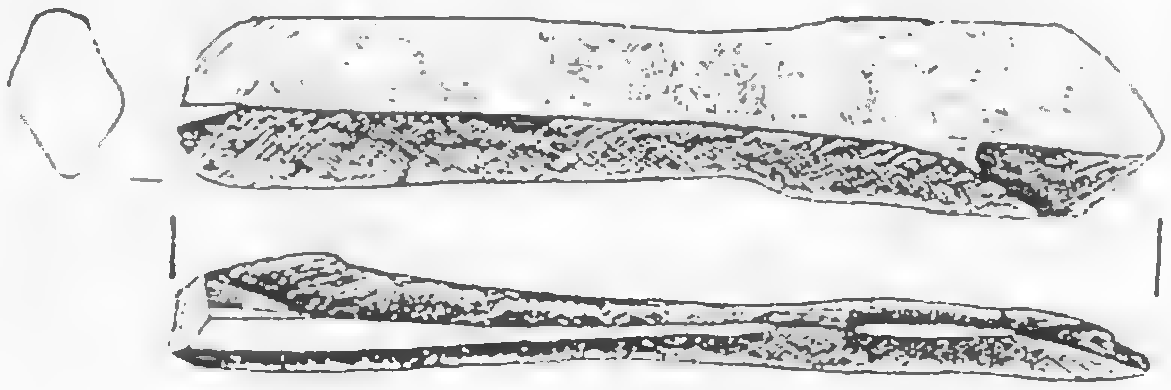
4

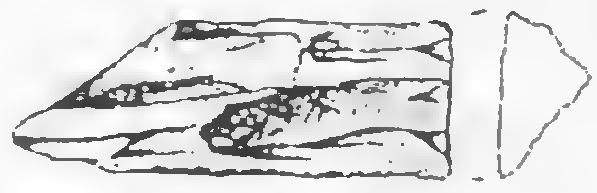
5

6

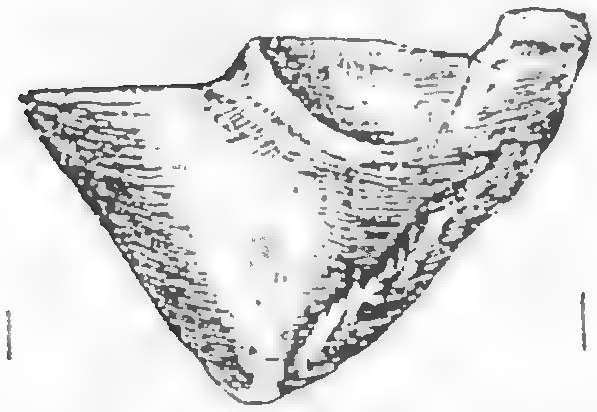
7

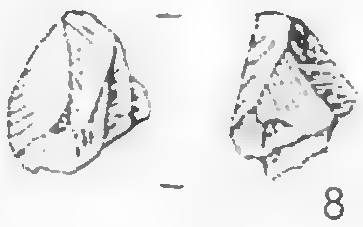
8

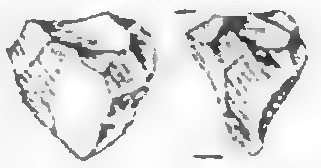
9

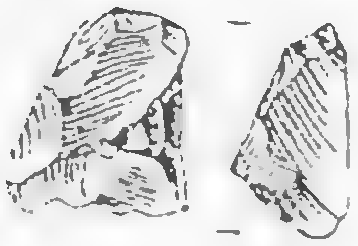
10

11

12

13

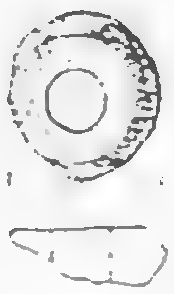
14

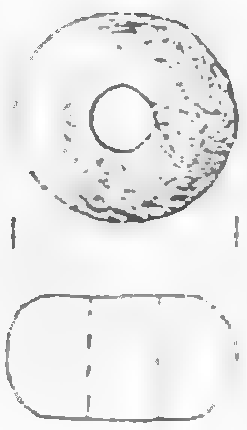
15

Предмети з каменю та глини з ювелірної майстерні кінця XII – першої половини XIII ст. (південна частина передгороддя, вулиця Кирпоноса, розкопки 1998 р.): 1–3 – пісковик; 4–5 – сланець; 6–10 – кремінь; 11 – сердолік; 12–14 – шифер; 7 – глина

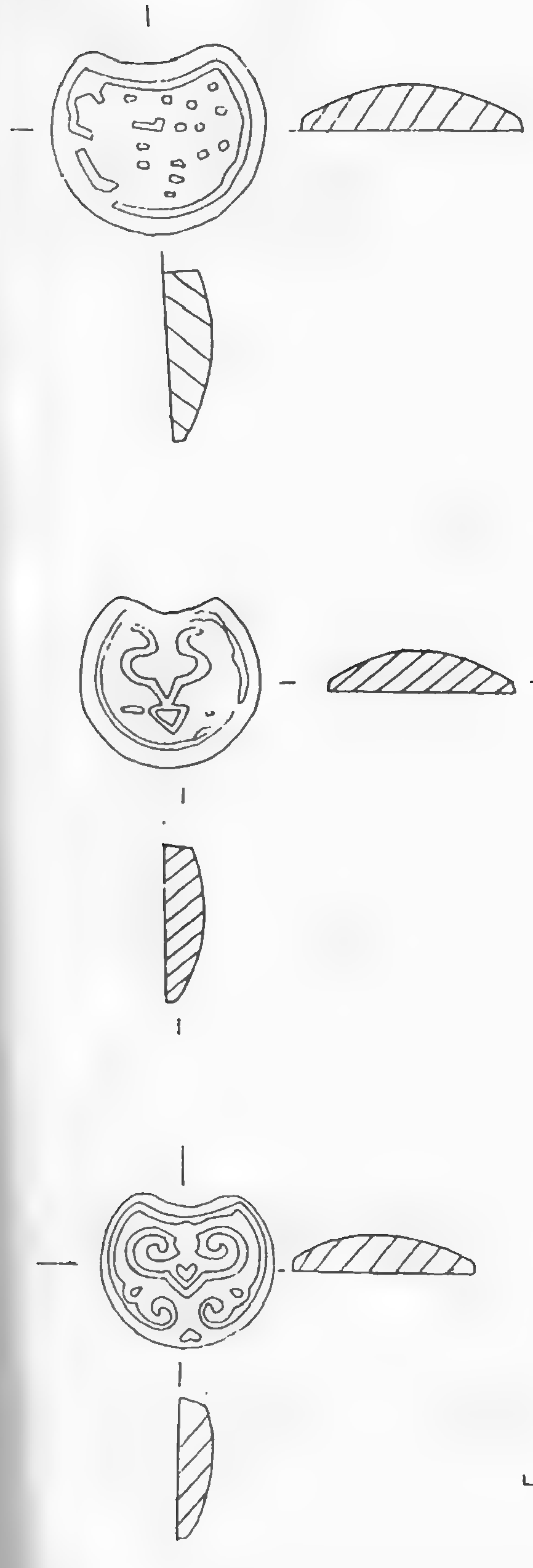

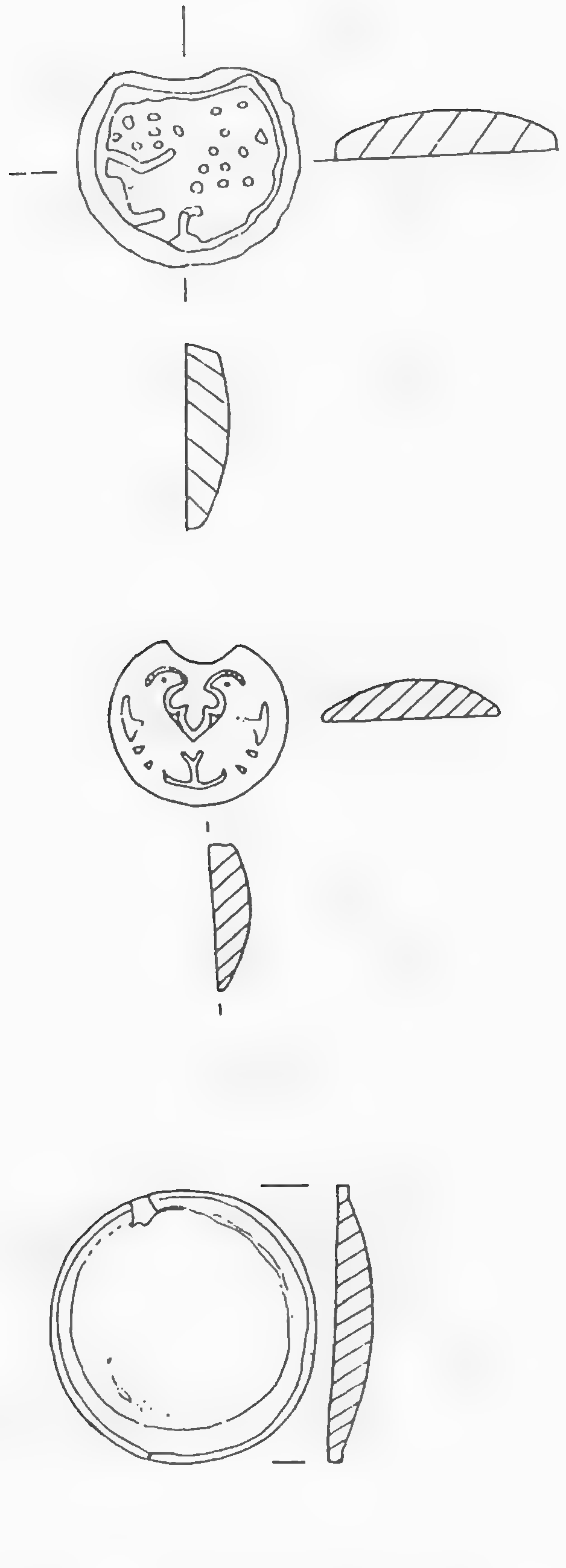

Матриці для виготовлення колтів з ювелірної майстерні кінця XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя – I група (розкопки 1998 р.)

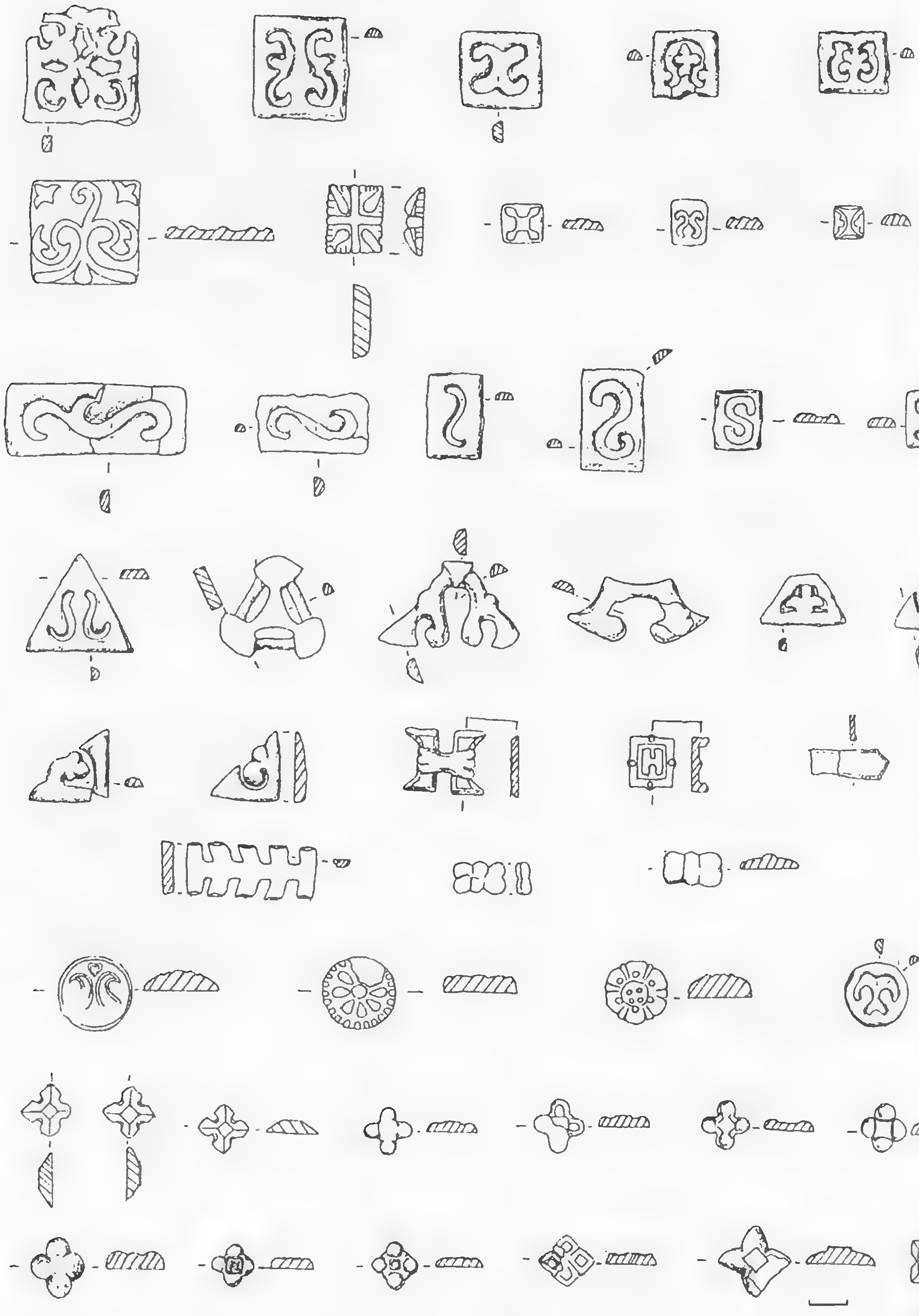

Матриці для виготовлення деталей і бляшок для поясних наборів із ювелірної майстерні XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя – II група (розкопки 1998 р.)

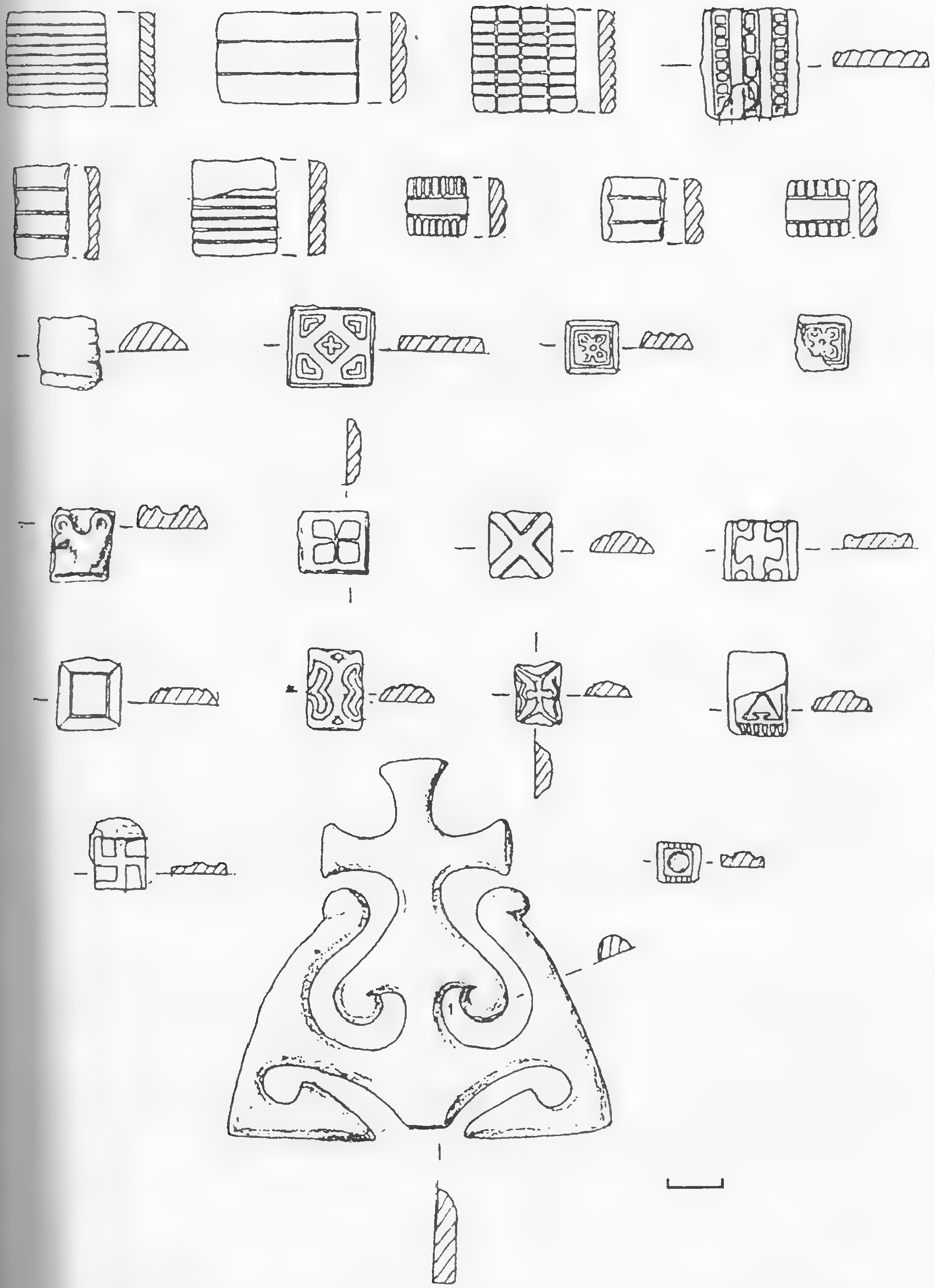

Матриці для виготовлення бляшок, які прикрашали обладунок вершника та кінської збруї із ювелірної майстерні XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя – III група (розкопки 1998 р.)

Матриці для виробництва підвісок із ювелірної майстерні XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя – IV група (розкопки 1998 р.)

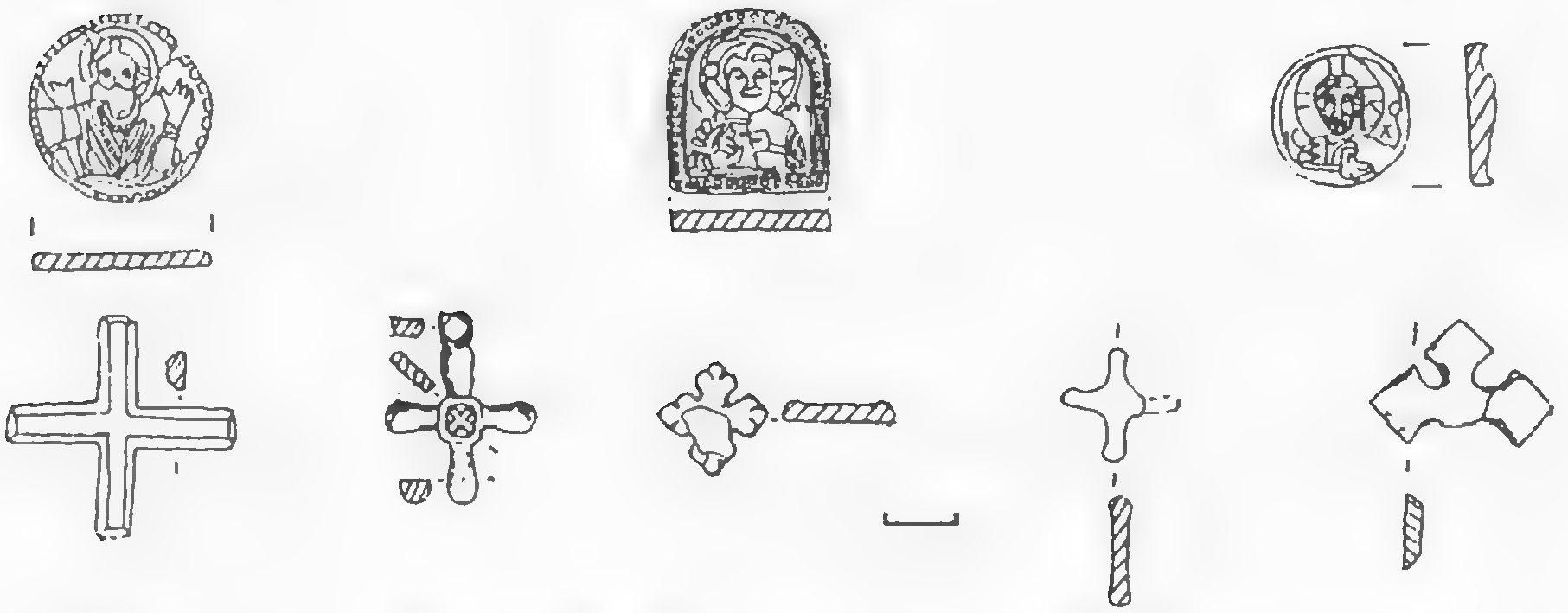

Матриці для виготовлення предметів християнського культу із ювелірної майстерні XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя – V група (розкопки 1998 р.)

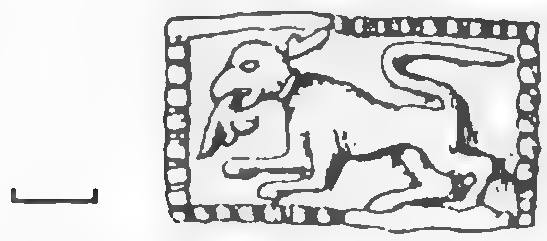

Матриці для виготовлення пластинчастих браслетів-наручів із ювелірної майстерні XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя – VI група (розкопки 1998 р.)

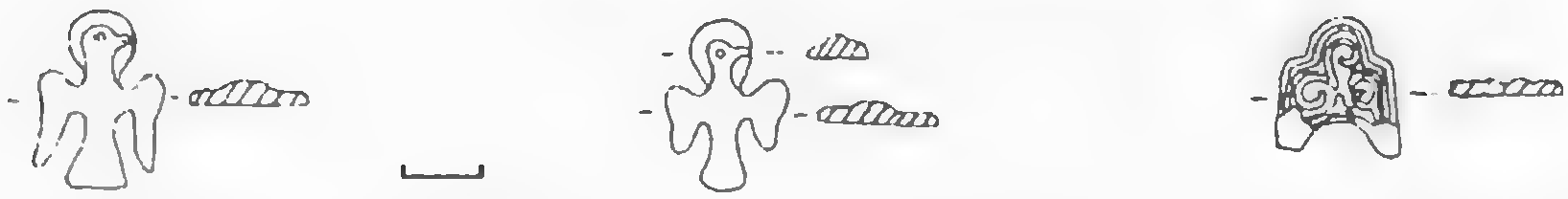

Матриці для виготовлення бляшок у вигляді стилізованого дво- та тризуба у вигляді птаха із ювелірної майстерні XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя – VII група (розкопки 1998 р.)

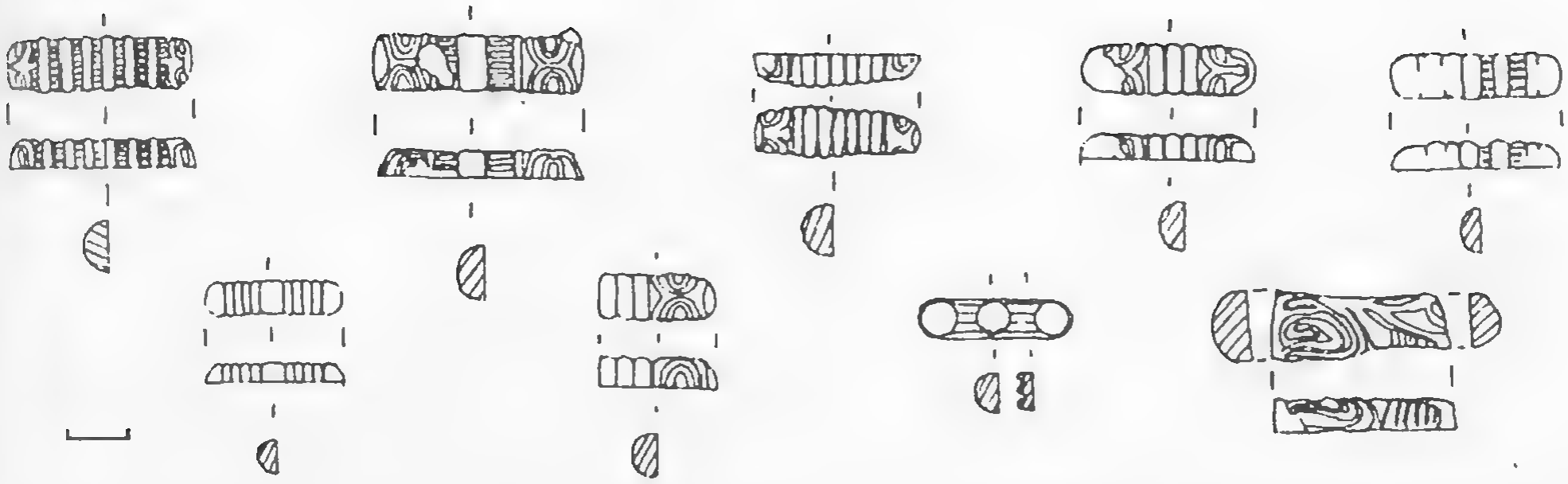

Матриці для виготовлення рясен різних типів із ювелірної майстерні XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя – VIII група (розкопки 1998 р.)

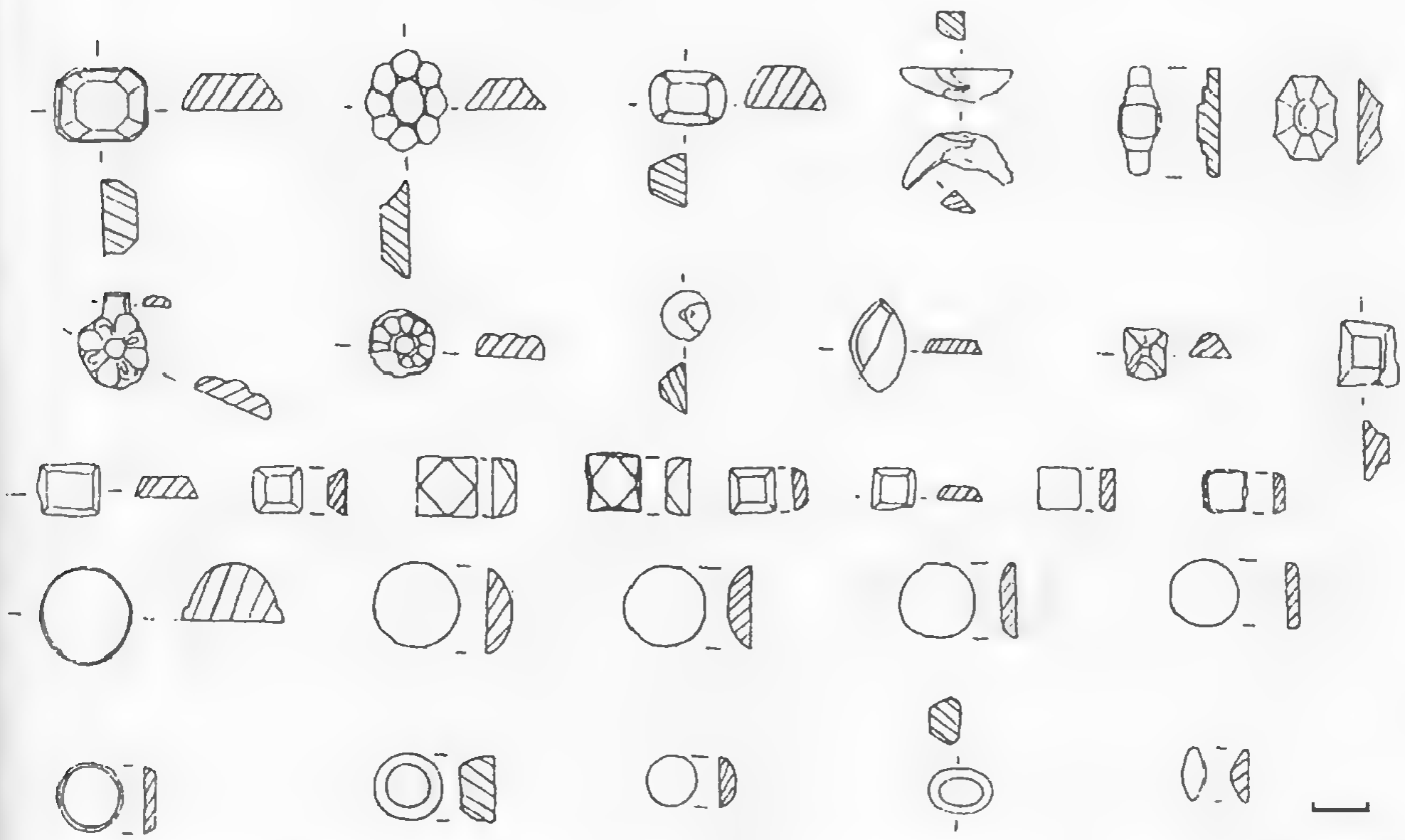

Матриці для виготовлення щитків для перснів із ювелірної майстерні XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя – IX група (розкопки 1998 р.)

Матриці для виробництва наконечників литих та плетених металевих браслетів із ювелірної майстерні XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя – X група (розкопки 1998 р.)

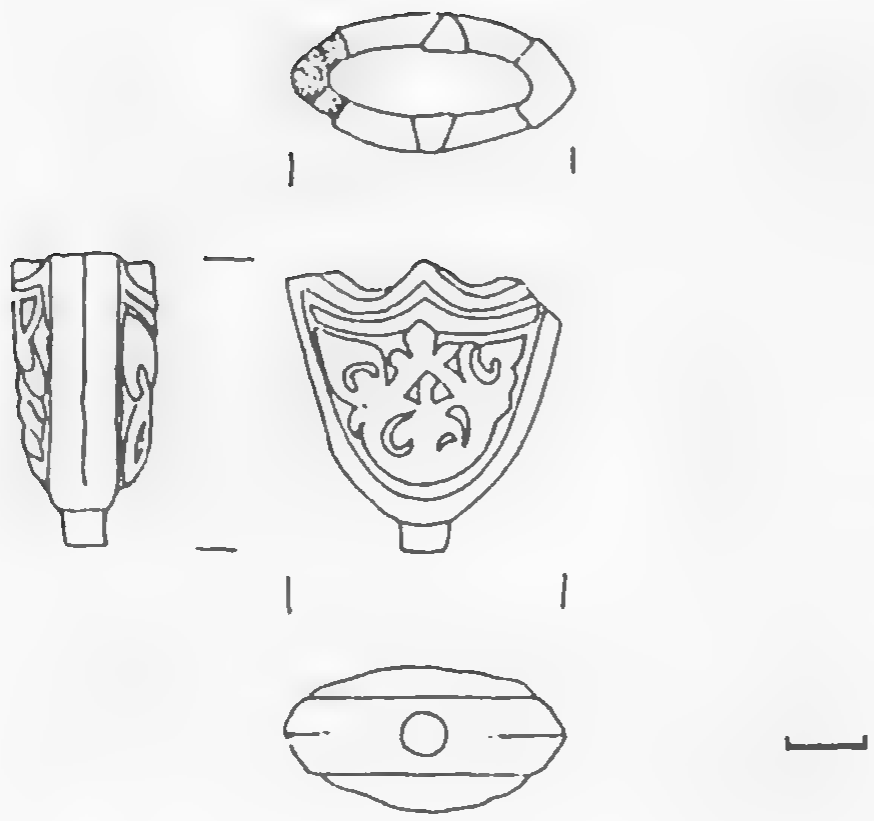

Матриці для виготовлення деталей піхов меча із ювелірної майстерні XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя – XI група (розкопки 1998 р.)

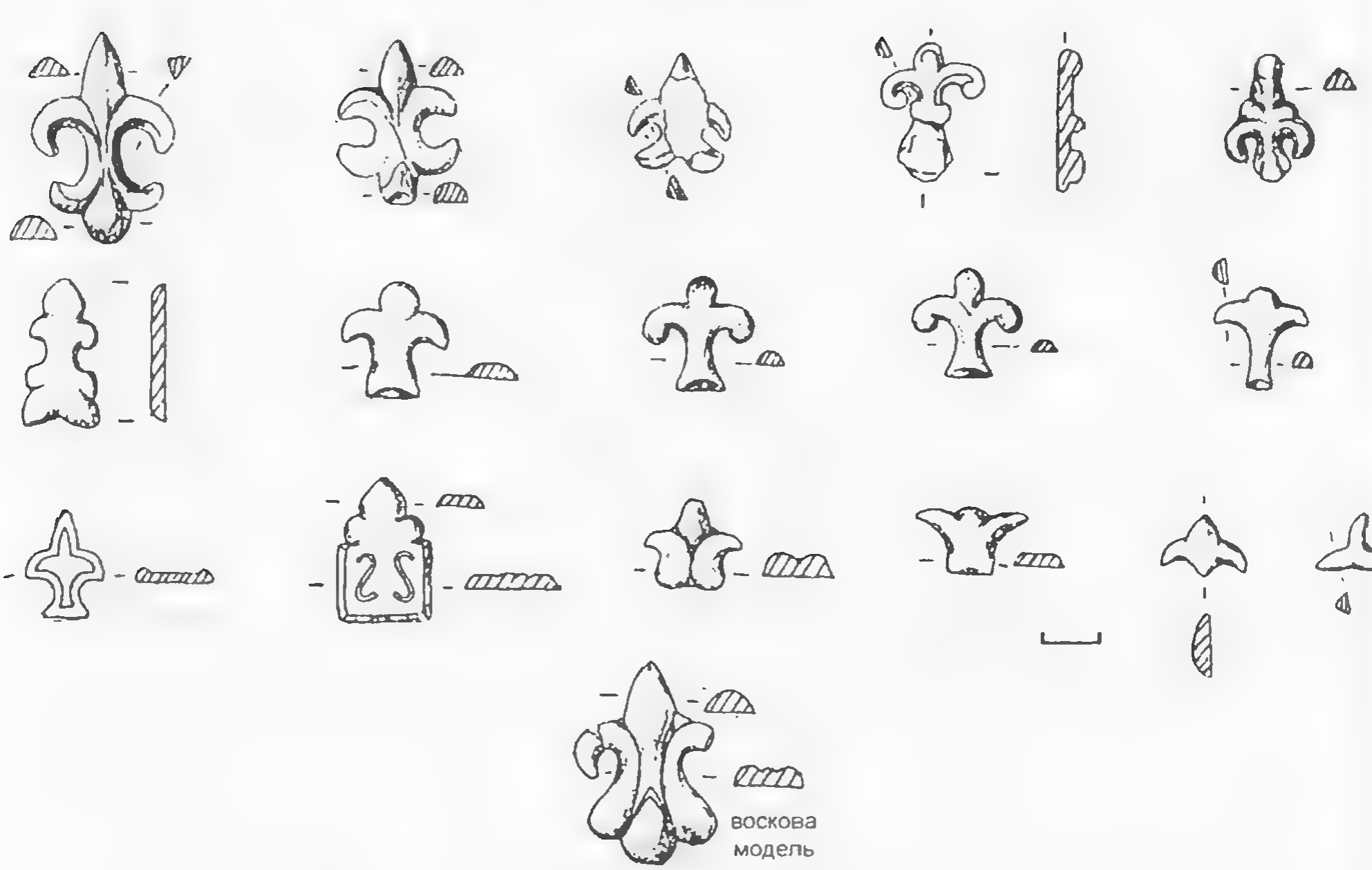

Матриці накладок із рослинним орнаментом, в основу яких покладено стилізований трилисник із ювелірної майстерні XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя – XII група (розкопки 1998 р.)

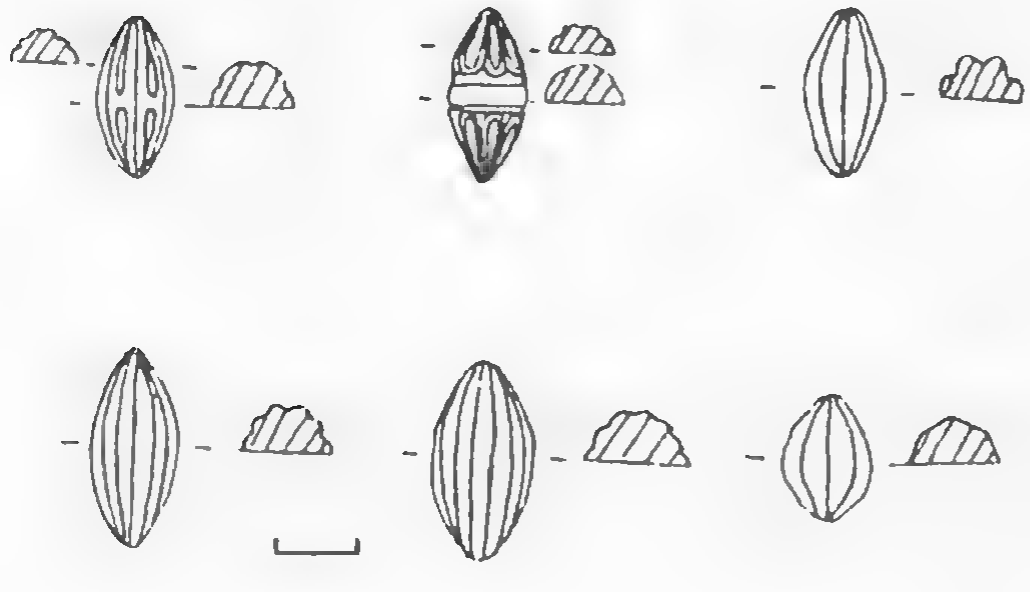

Матриці для виготовлення двостворчастих лимоноподібних орнаментованих з'єднувальних ланок для барм із ювелірної майстерні XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя – XIII група (розкопки 1998 р.)

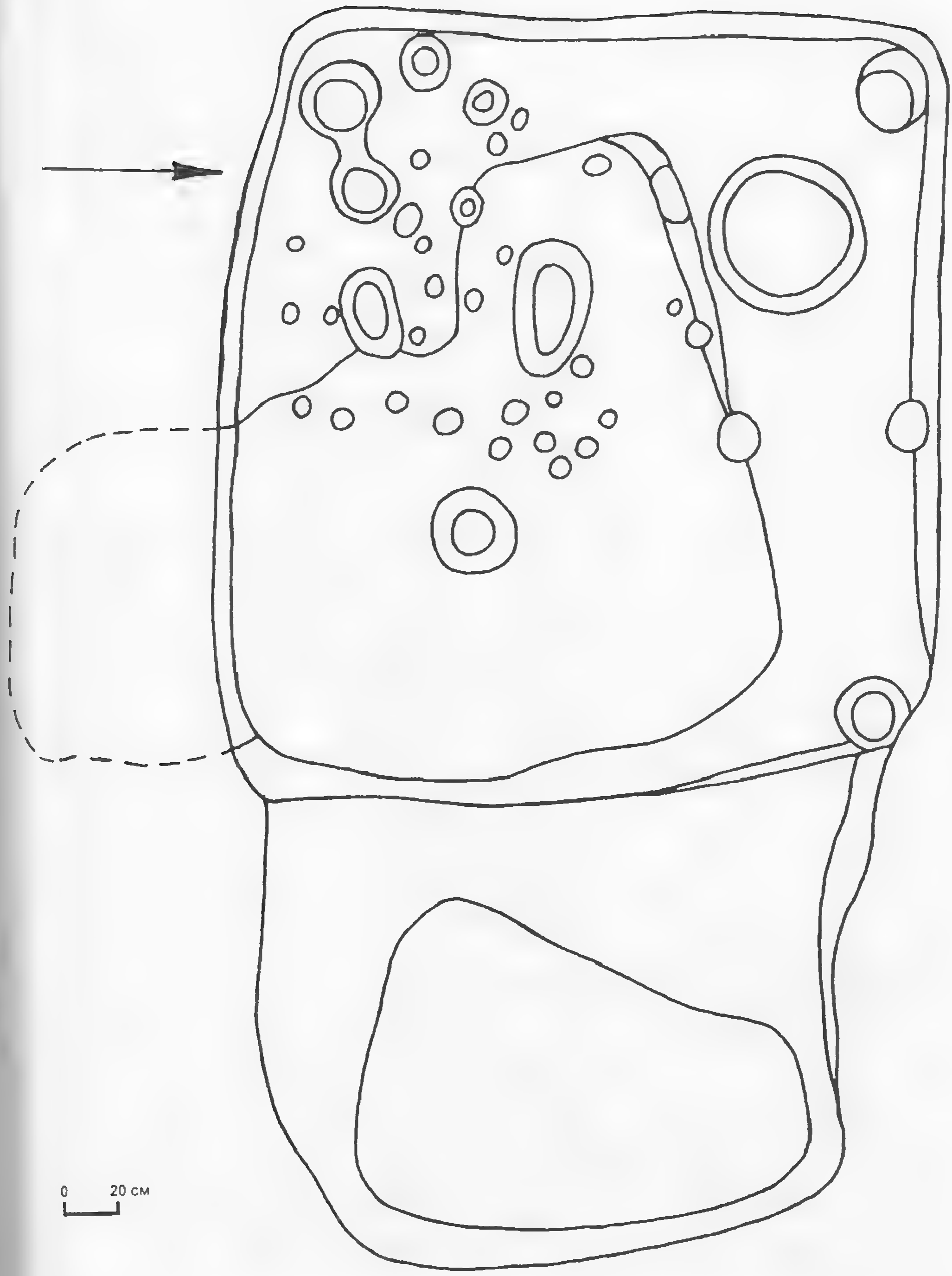

Залізоробний комплекс XII ст. із садиби «Г» (розкопки 1987 р.)

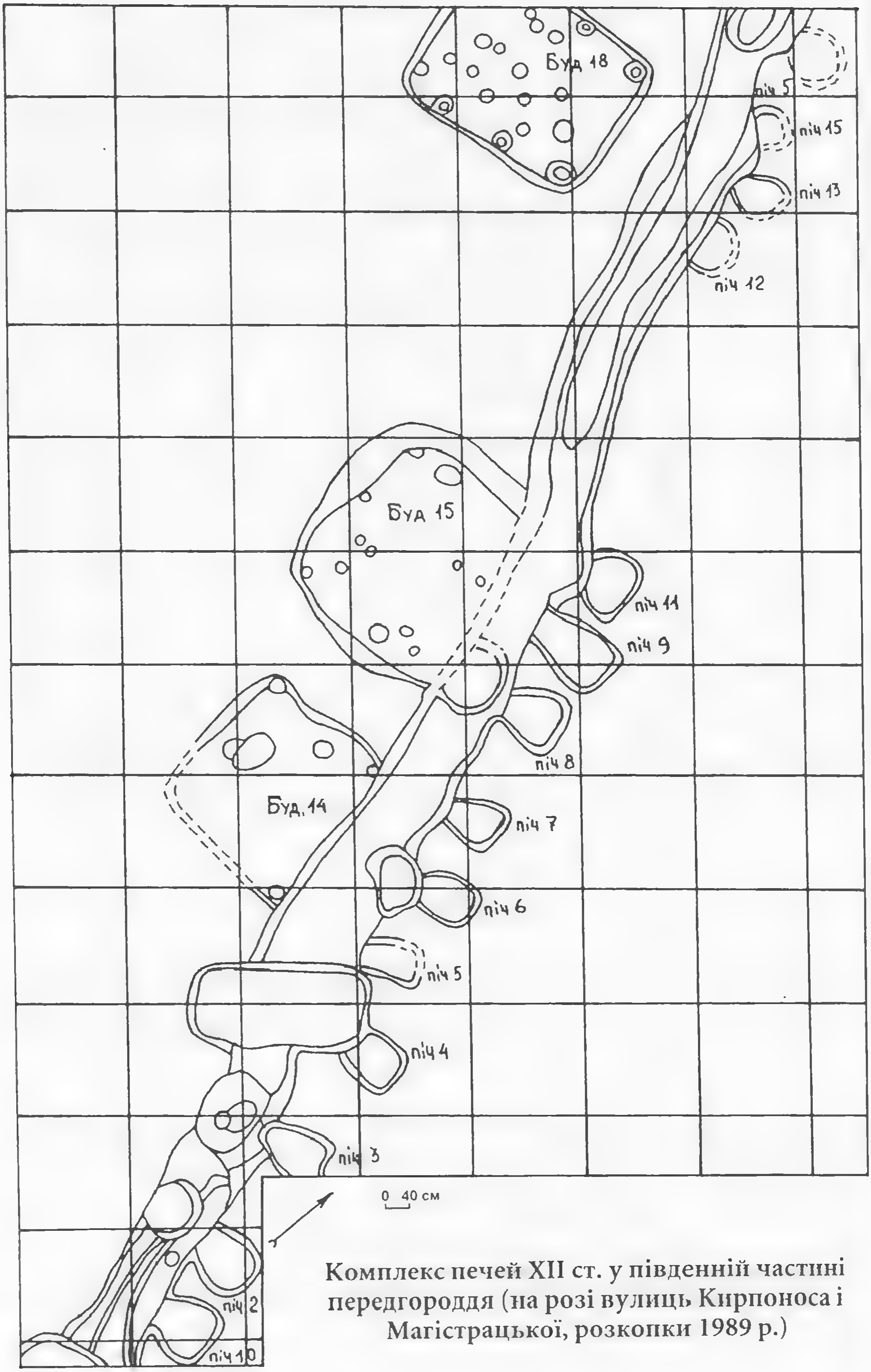

Комплекс печей XII ст. у південній частині передгороддя (на розі вулиць Кирпоноса і Магістрацької, розкопки 1989 р.)

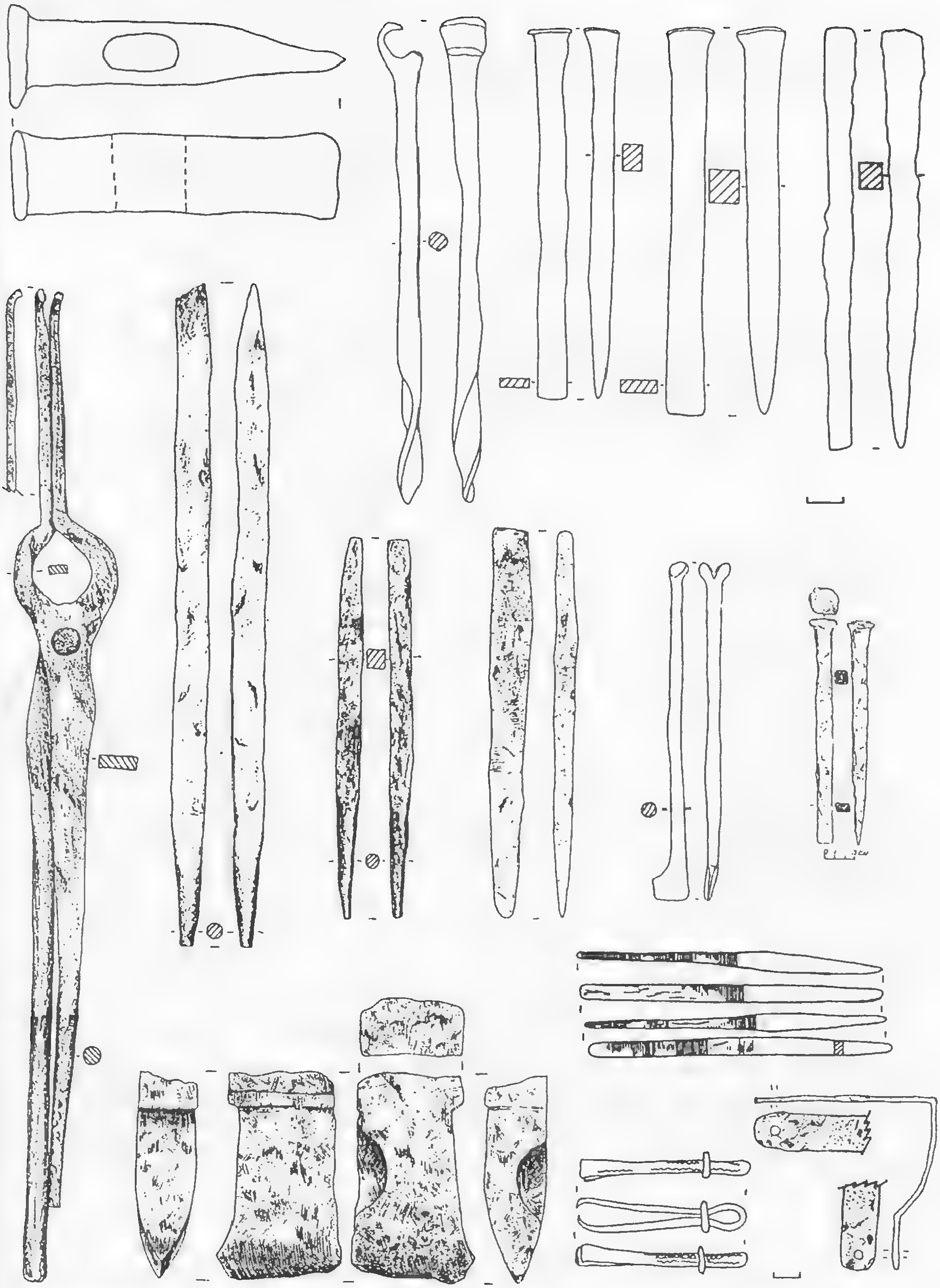

Інструменти чернігівських ремісників X – першої половини XIII ст.
(передгороддя, розкопки 1987–2007 рр.)

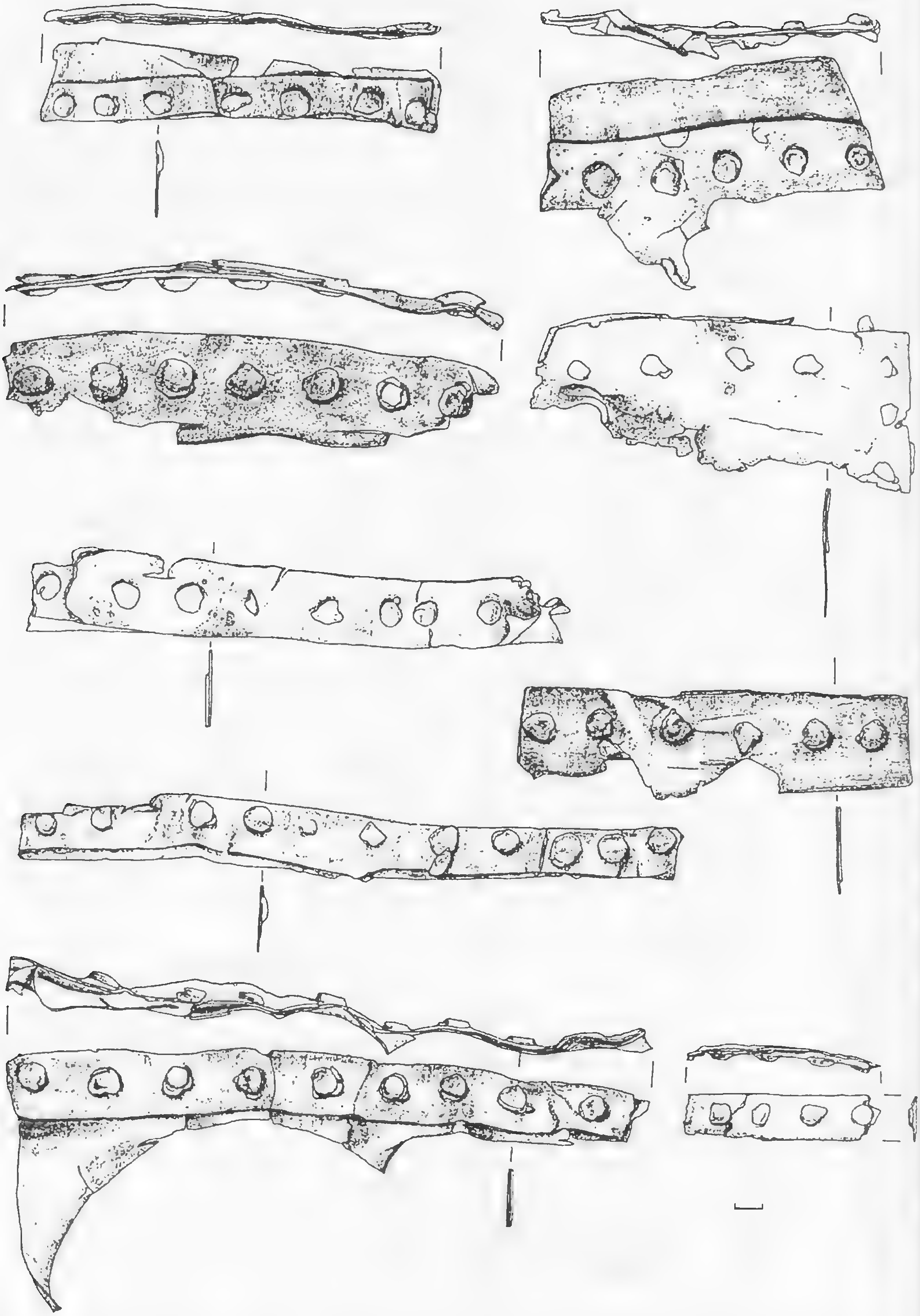

Фрагменти мідних котлів – сировина для ювелірних виробів XII – першої половини XIII ст. (передгороддя, вулиця Полуботка, розкопки 2006 р.)

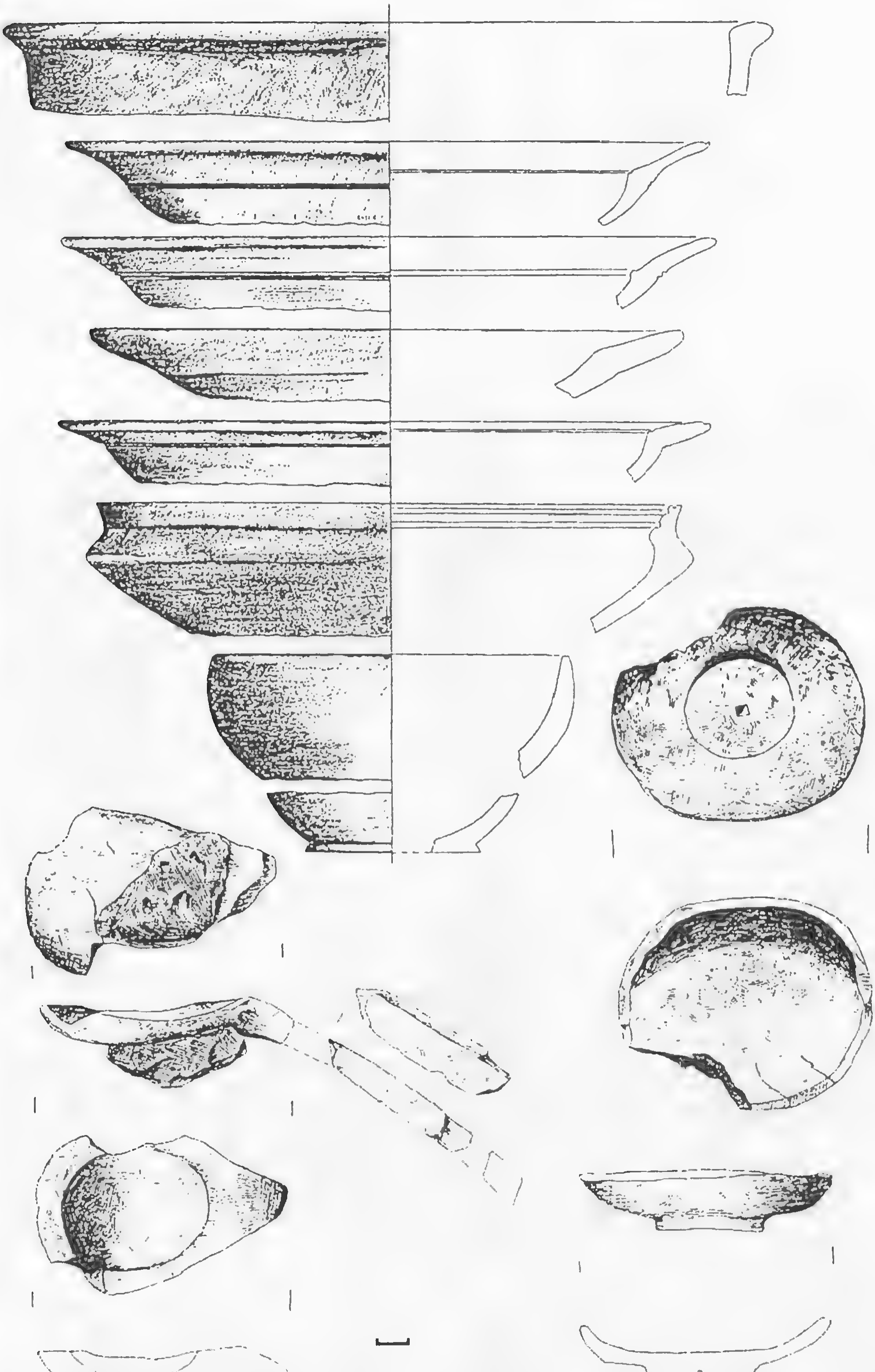

Дерев'яний обгорілий посуд XII – першої половини XIII ст. з передгороддя (розкопки 1998–1999 рр.)

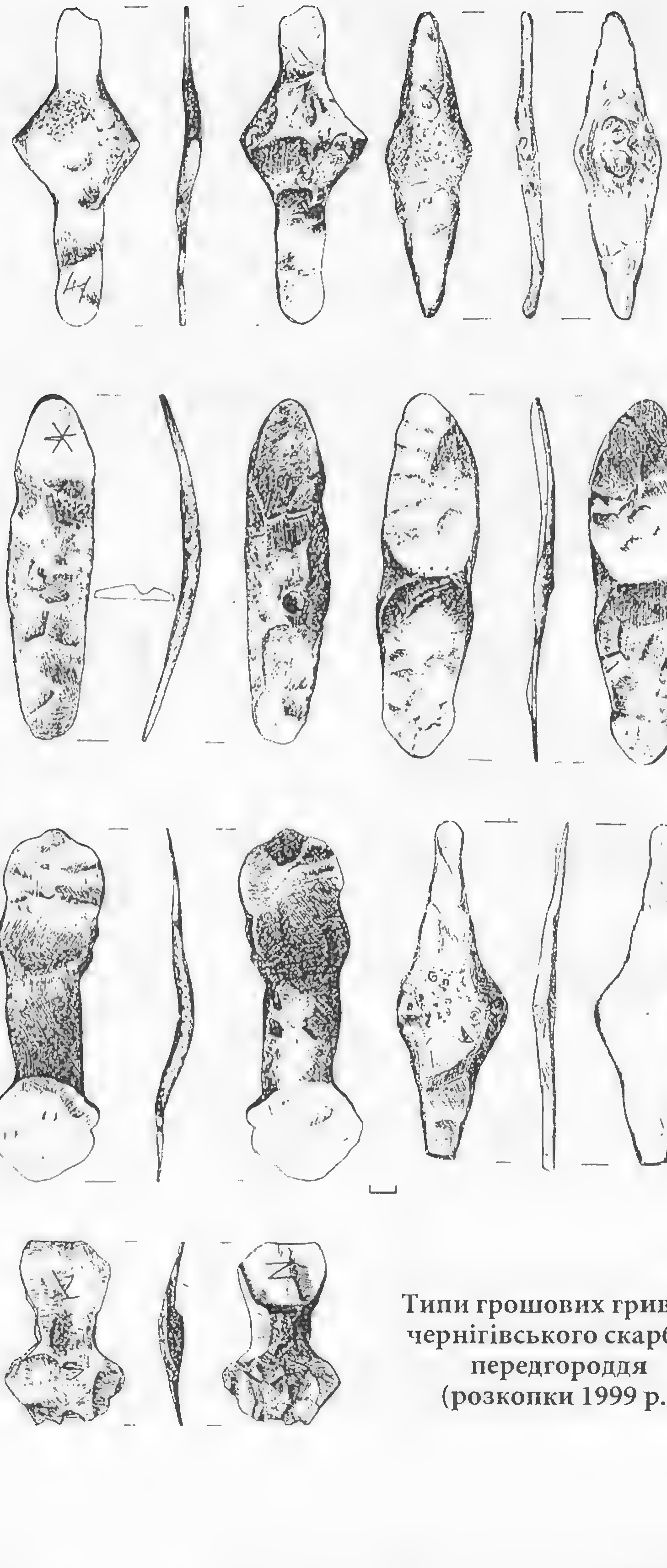

Типи грошових гривень чернігівського скарбу з передгороддя (розкопки 1999 р.)

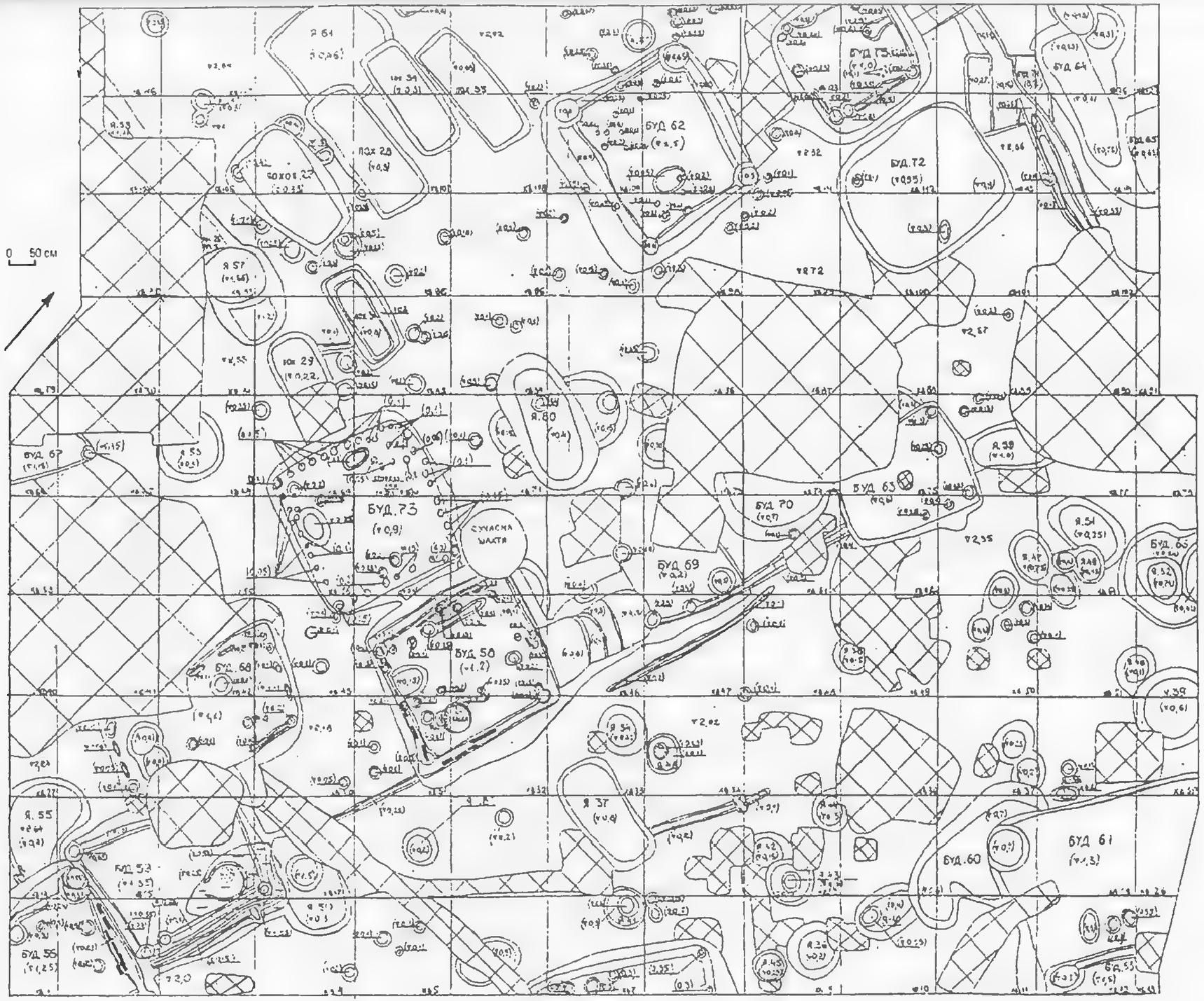

Міська забудова XII – першої половини XIII ст. та синхронне кладовище в південній частині передгороддя (на розі вулиць Кирпоноса та Коцюбинського, розкопки 1998 р.)

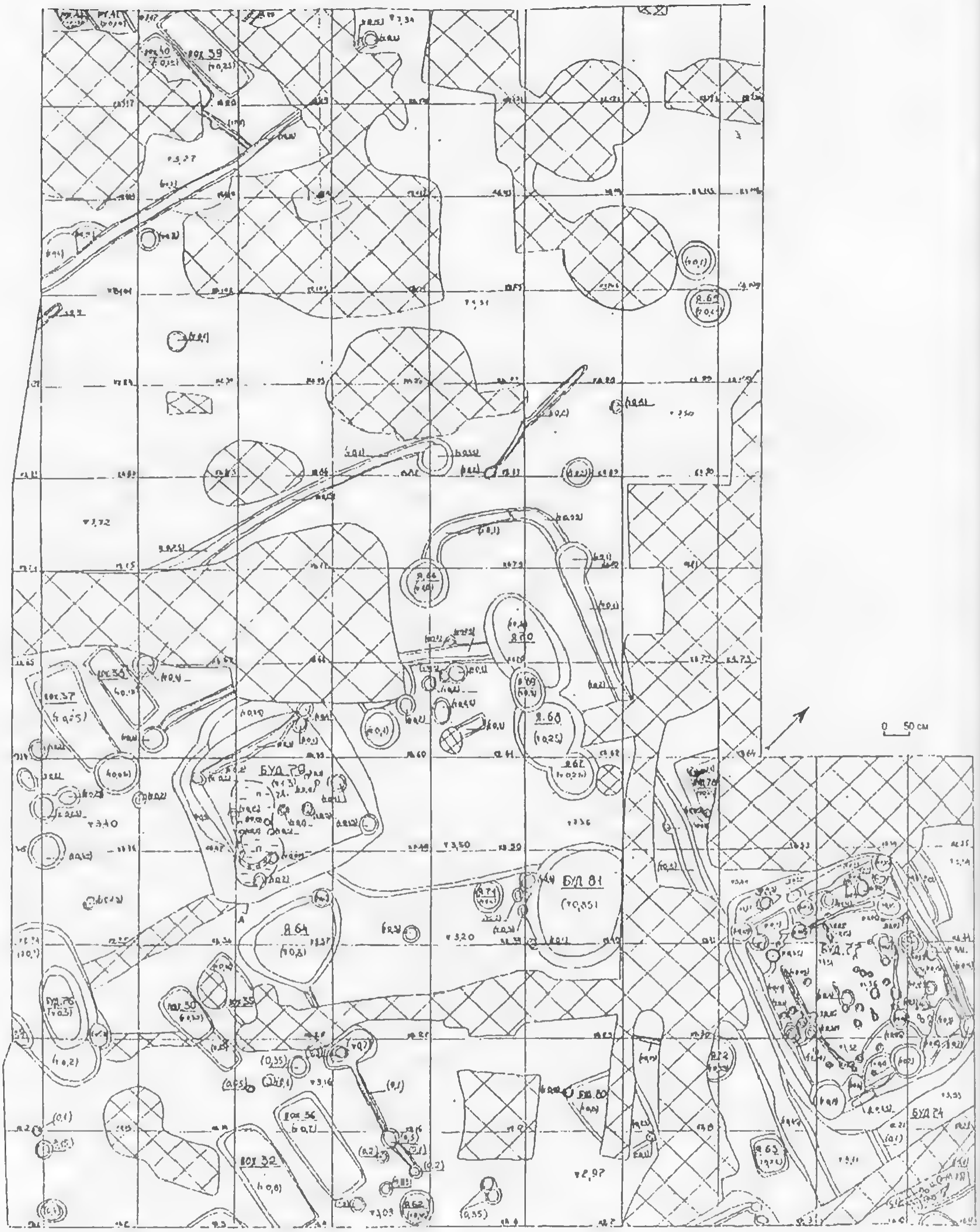

Вулична забудова XII – першої половини XIII ст. у південній частині передгороддя (розкопки 1998 р.)

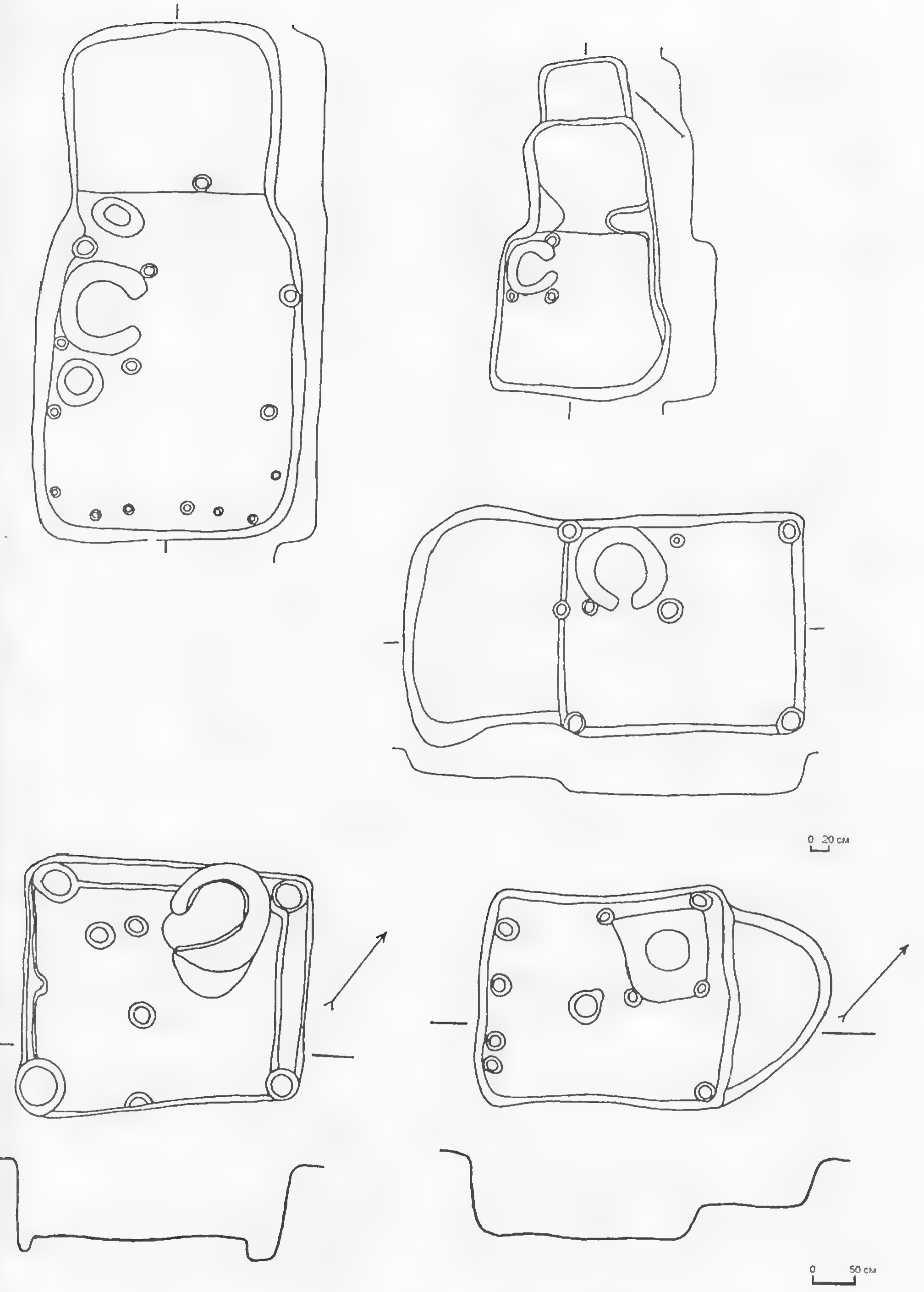

Планова структура житлових будівель передгороддя XI – першої половини XIII ст.

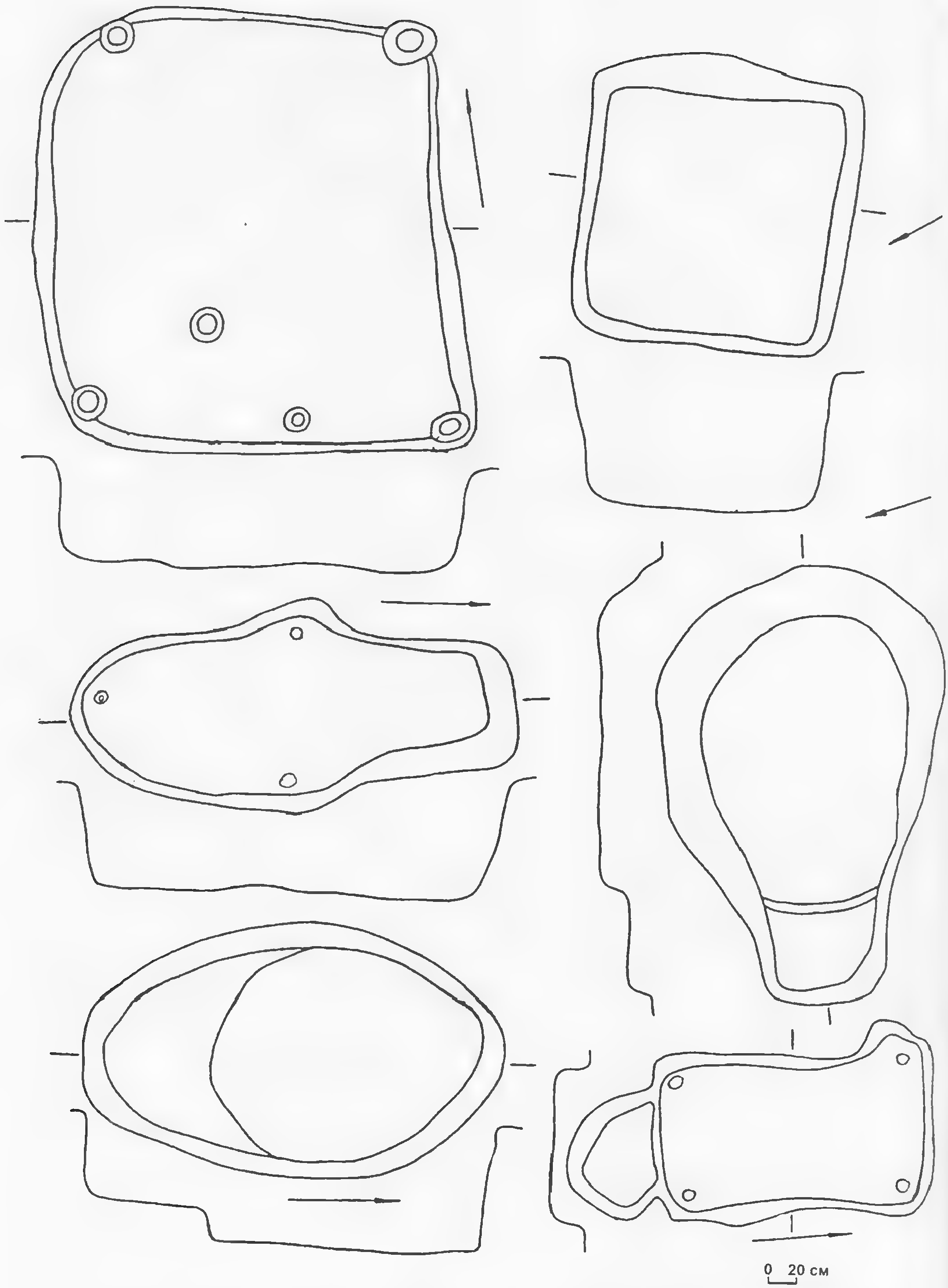

Планова структура господарських будівель передгороддя XI – першої половини XIII ст.

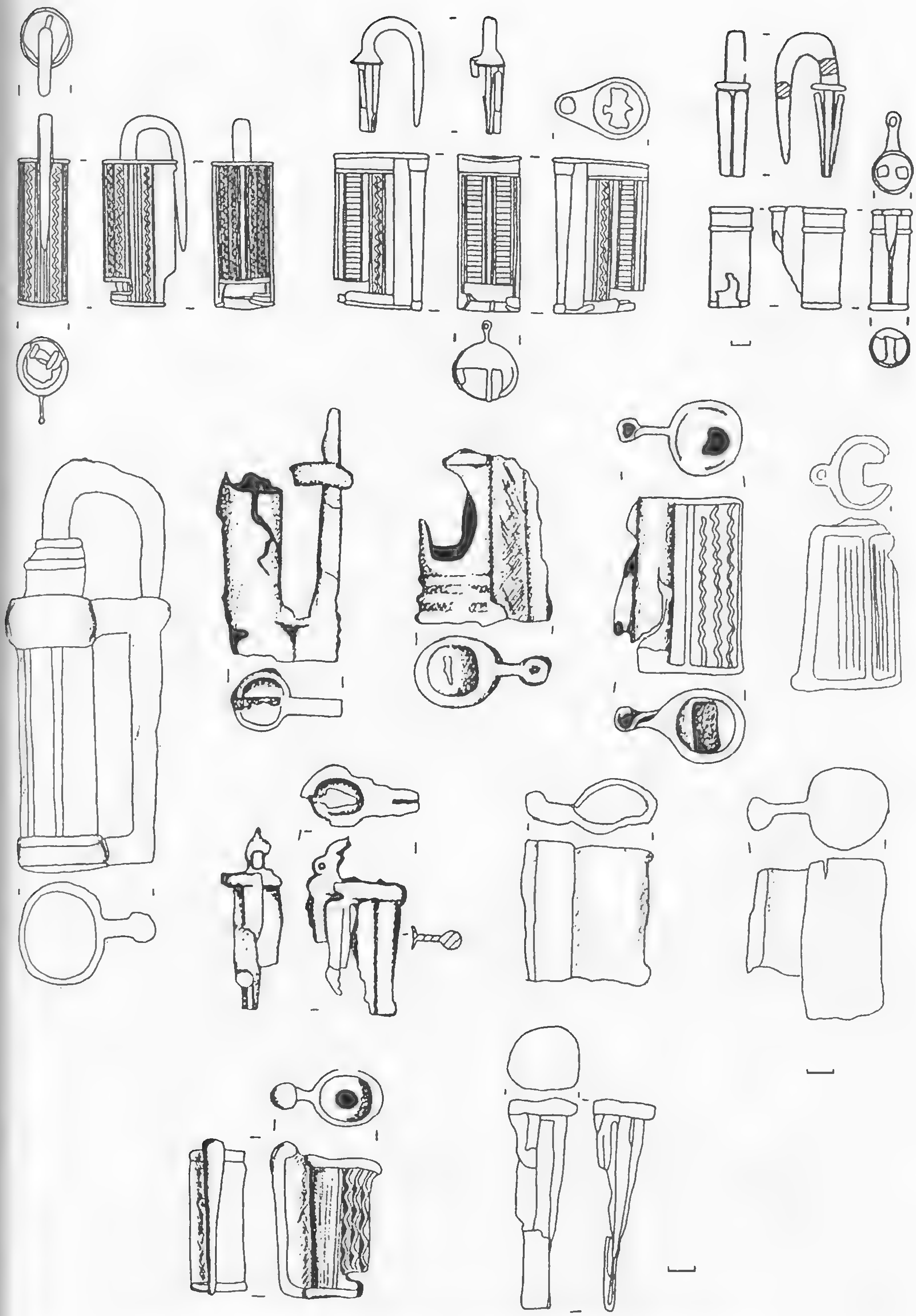

Типи давньоруських навісних замків та їх деталі з передгороддя (розкопки 1987–1998 рр.)

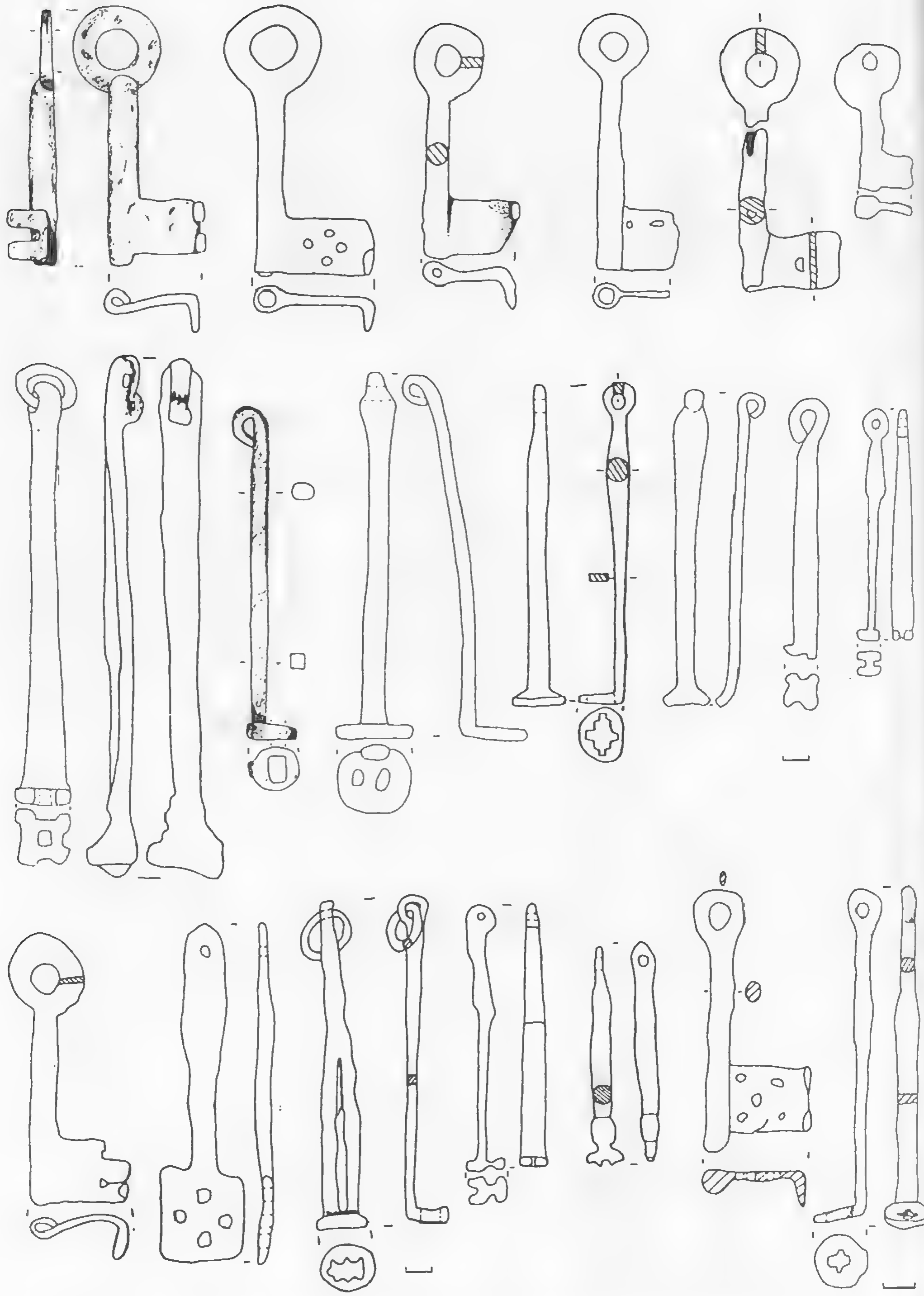

Типи давньоруських ключів з передгороддя (розкопки 1988–2007 рр.)

Давньоруські глиняні вироби XII – першої половини XIII ст.: 1–6 – свічники; 7, 8 – іграшки

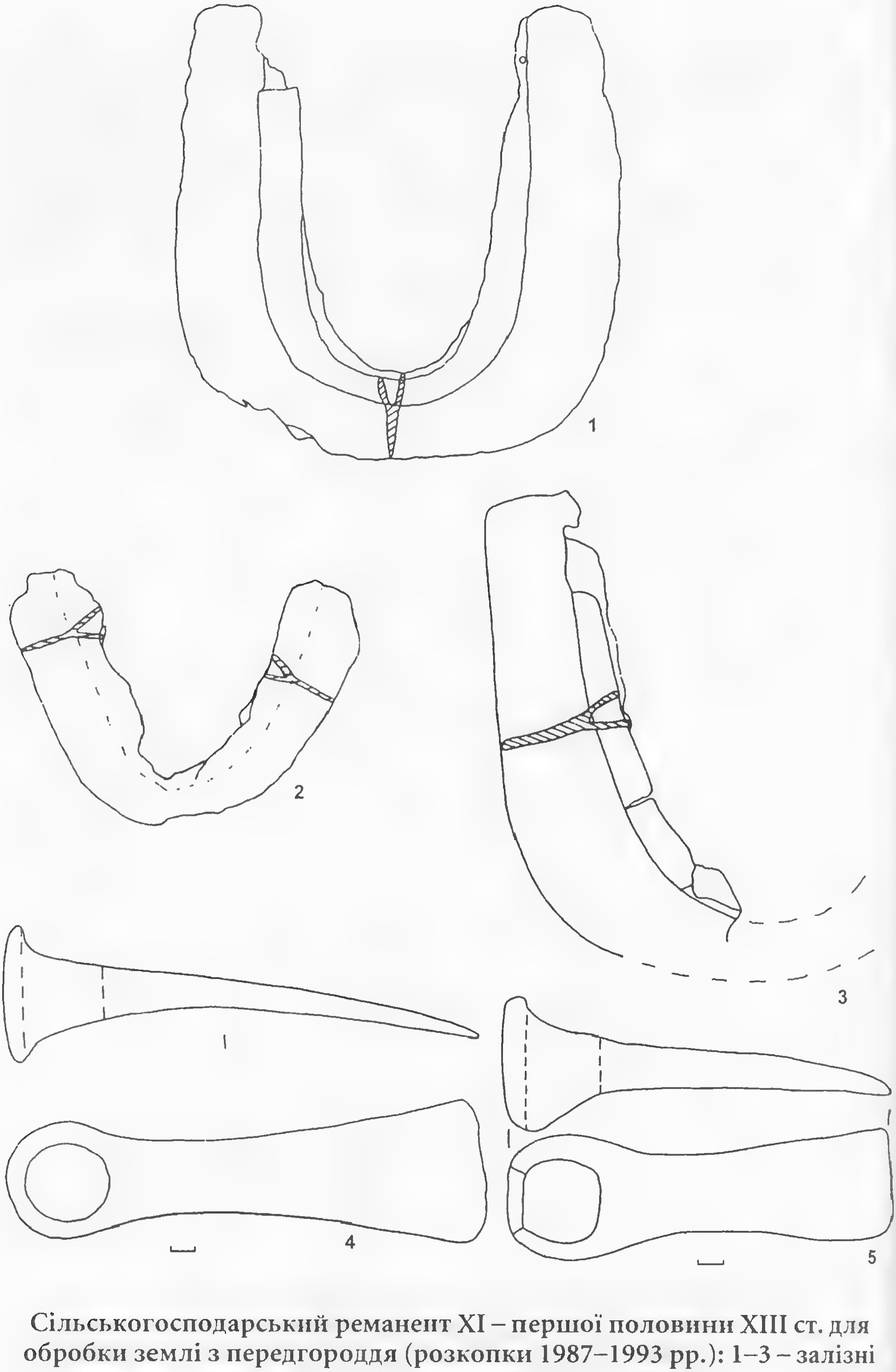

Сільськогосподарський реманент XI – першої половини XIII ст. для обробки землі з передгороддя (розкопки 1987–1993 рр.): 1–3 – залізні оковки дерев'яних лопат; 4, 5 – мотики

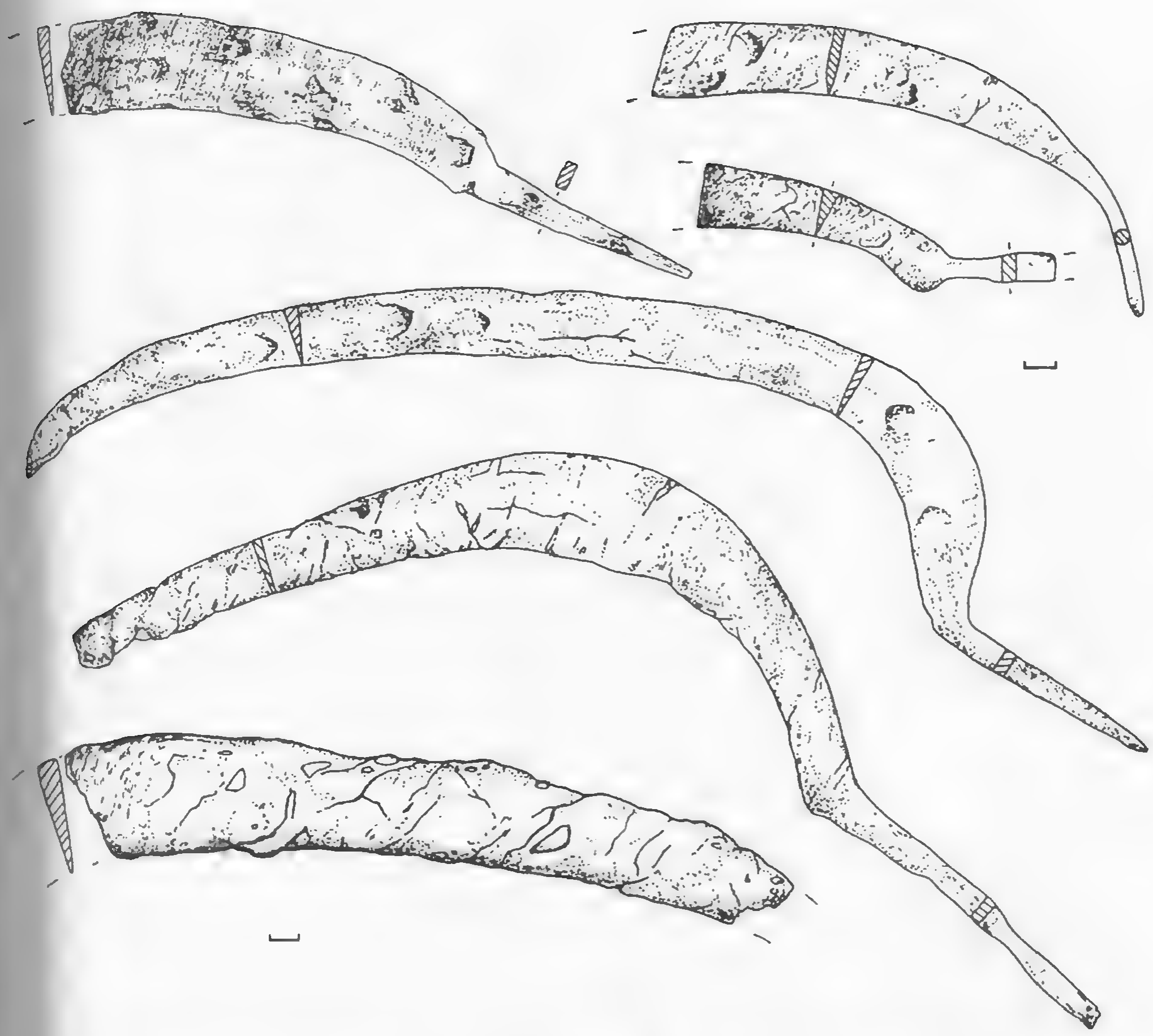

Давньоруські знаряддя збирання врожаю з передгороддя
(розкопки 1988–1997 рр.)

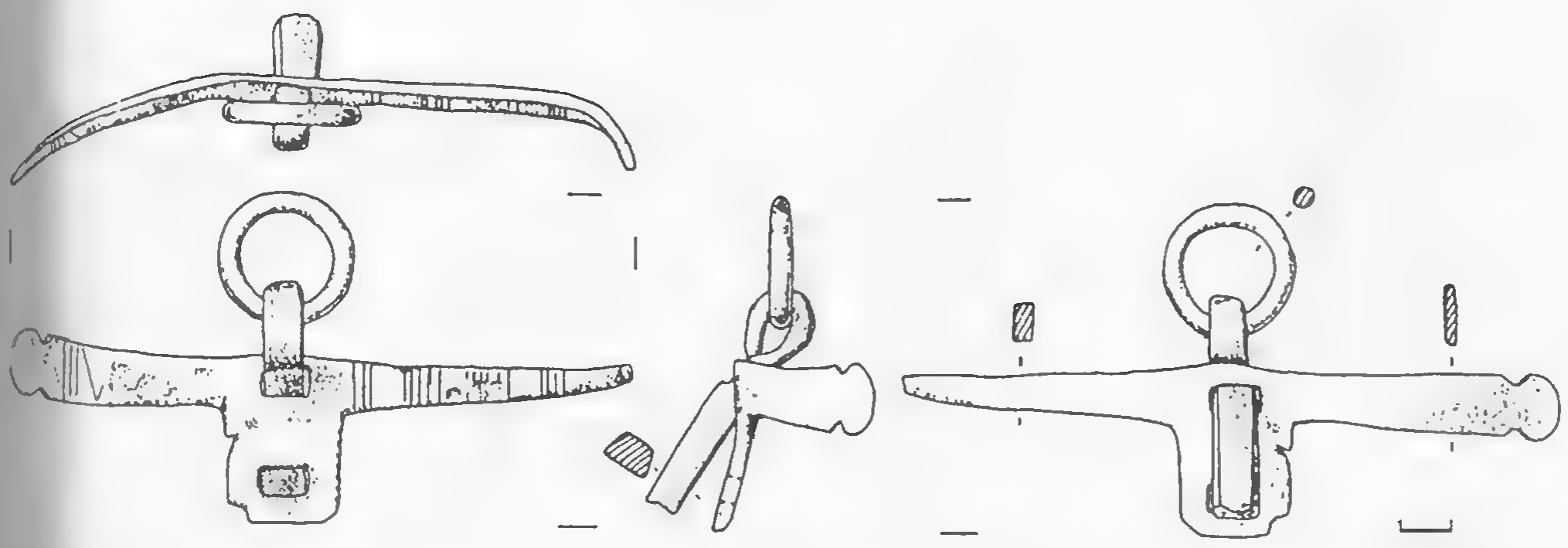

Давньоруський інкрустований псалій з передгороддя
(розкопки 1985 р.)

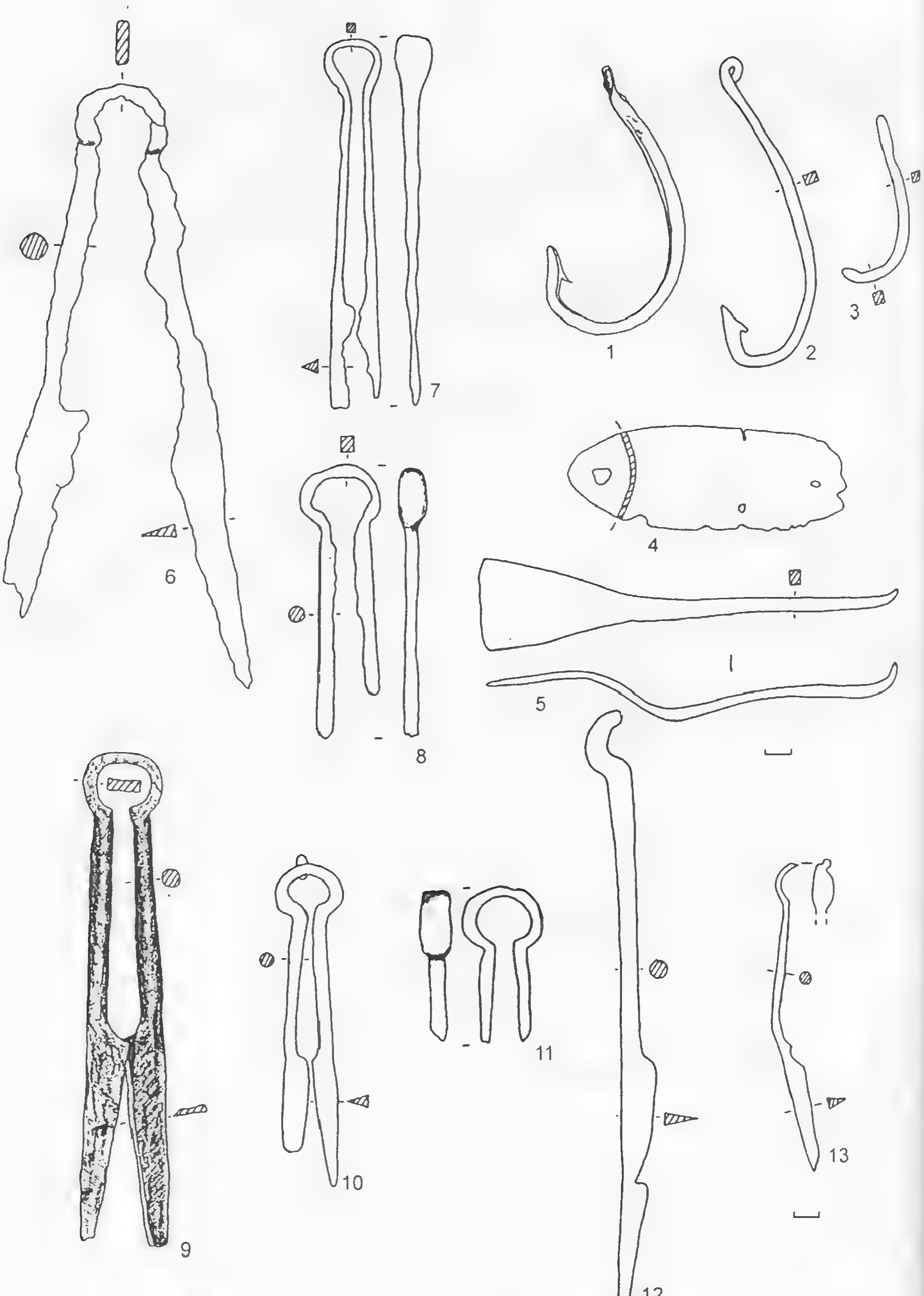

Предмети давньоруського часу, пов'язані з промислами: 1–4 – рибальські гачки та блесна; 5 – медорізка; 6–13 – ножиці для стрижки овець (передгороддя, розкопки 1986–2003 рр.)

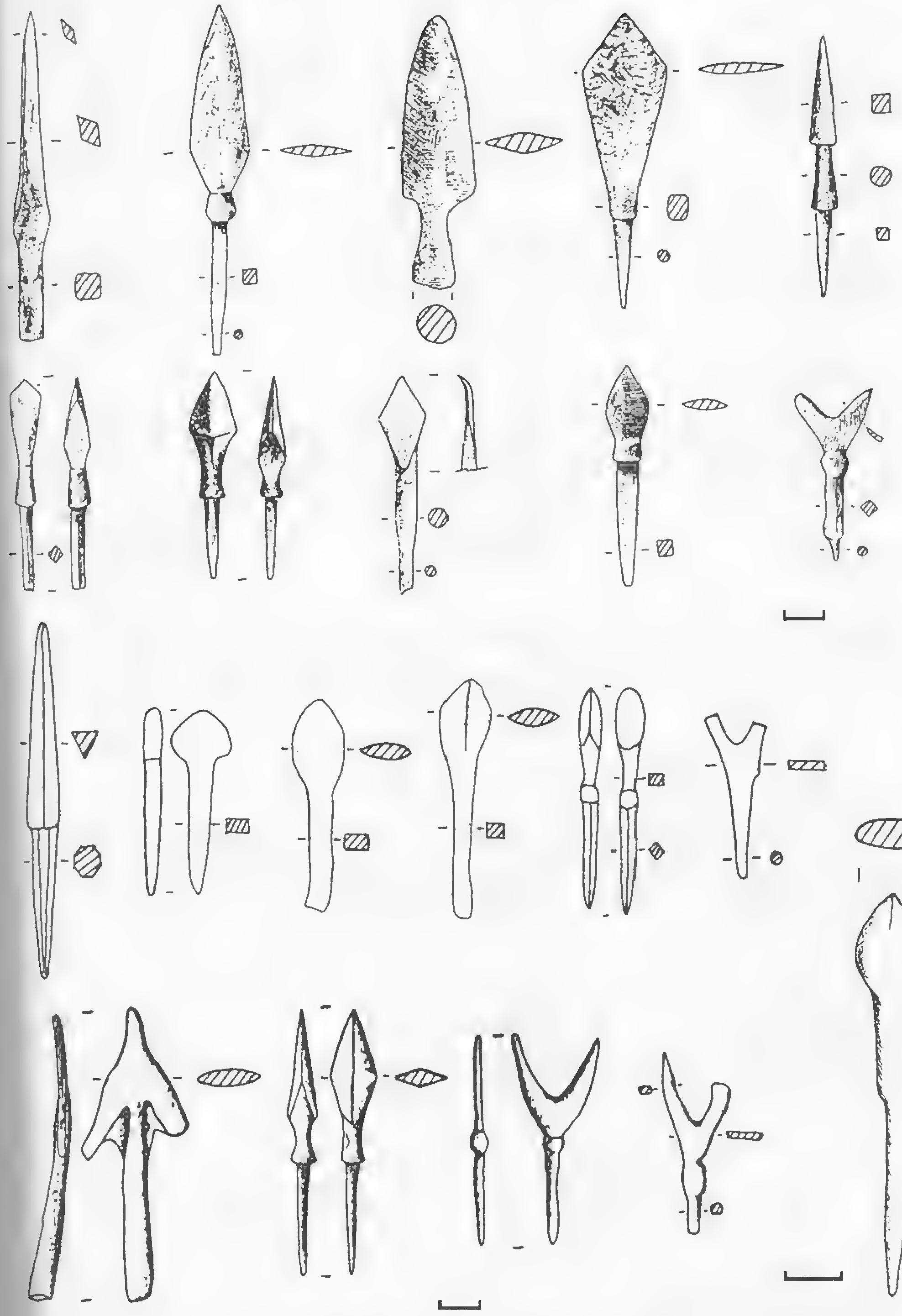

Типи давньоруських залізних стріл
(передгороддя, розкопки 1986–2007 рр.)

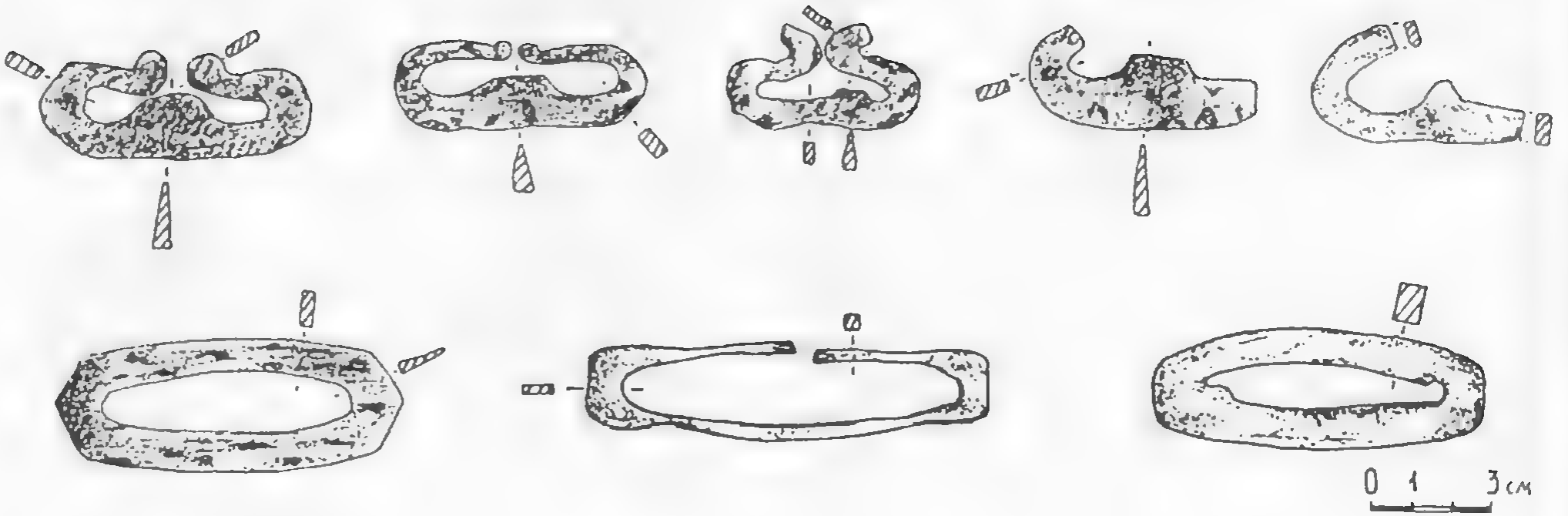
0 1 3 см

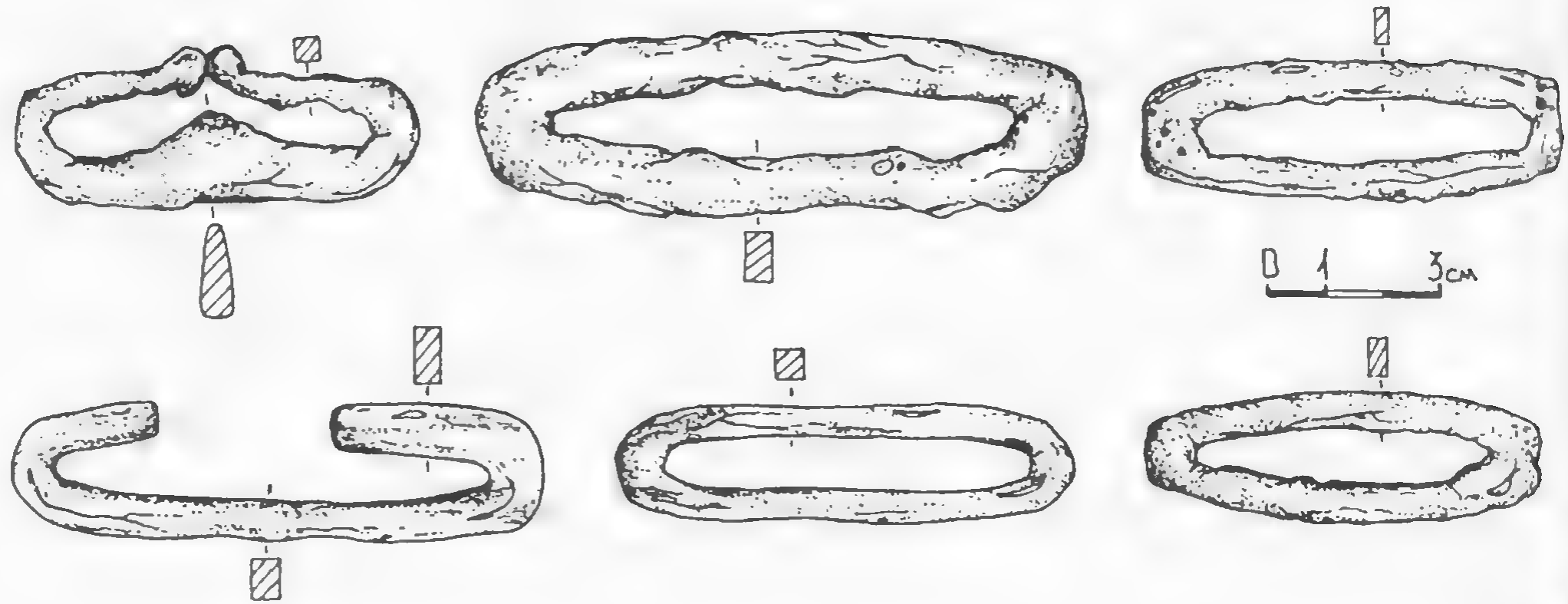
0 1 3см

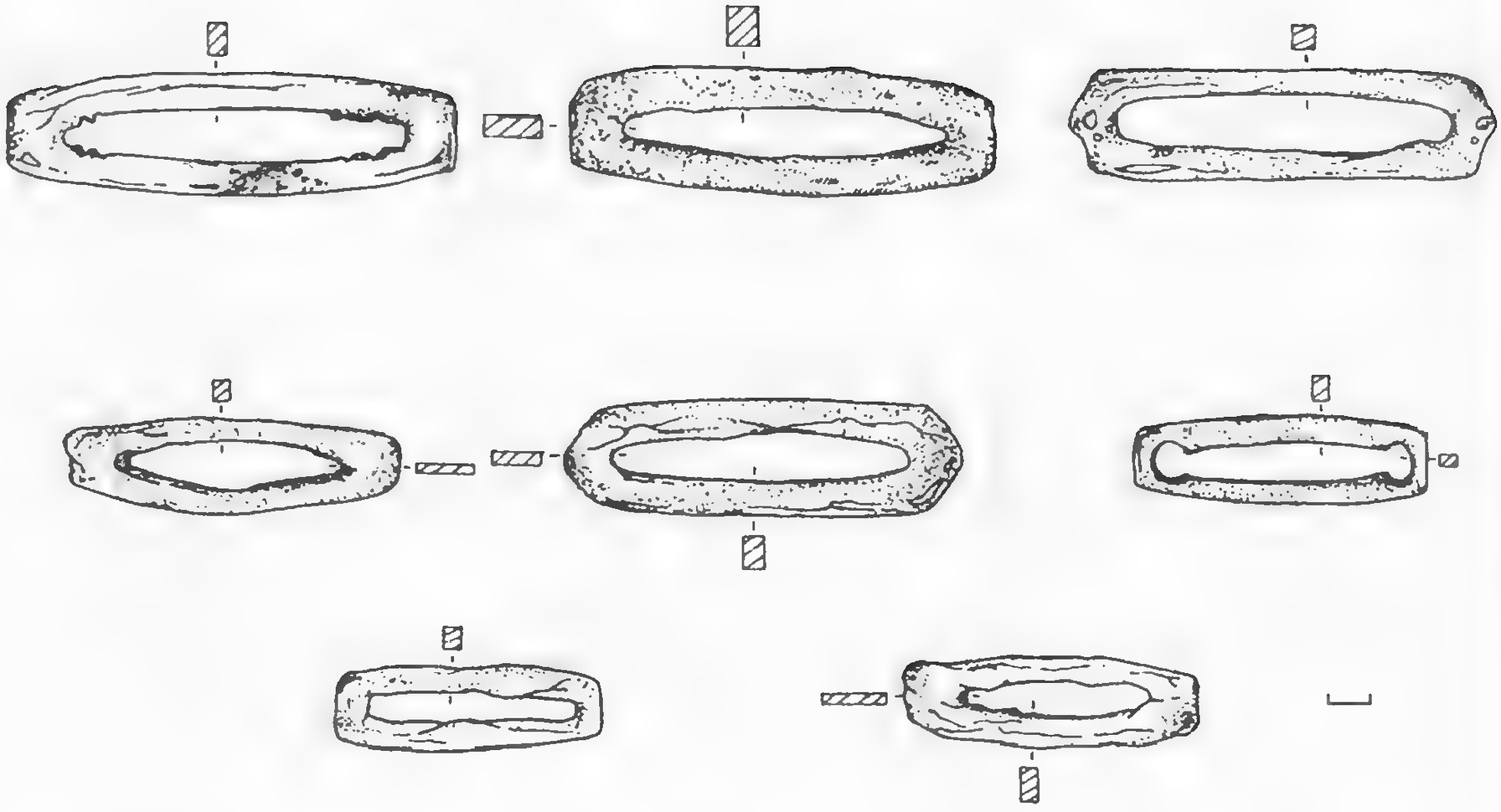

Типи давньоруських кресал (передгороддя, розкопки 1986–2006 рр.)

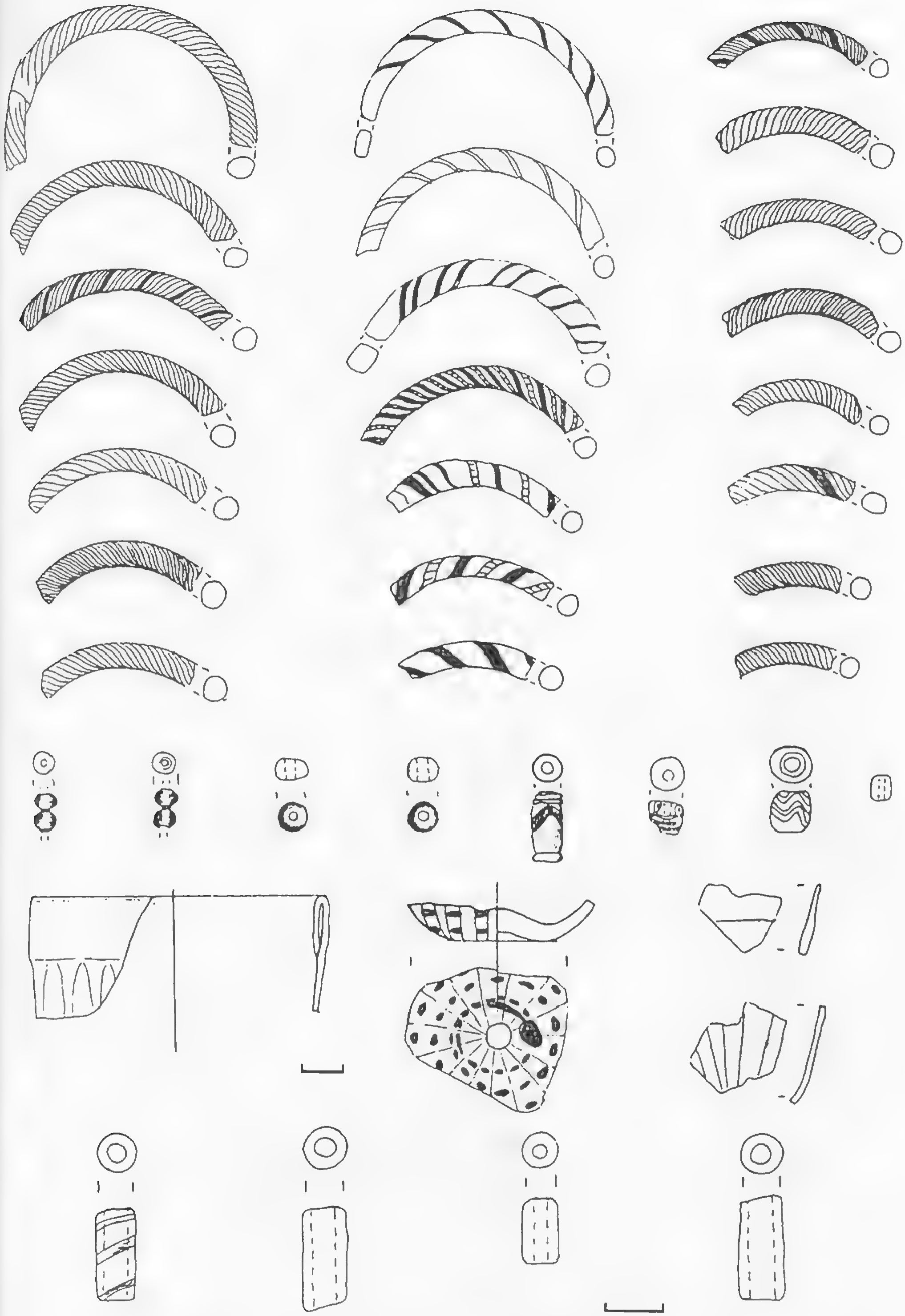

Вироби зі скла XI – першої половини XIII ст.: фрагменти браслетів, намиста, уламки скляного посуду (передгороддя, розкопки 1988–1997 рр.)

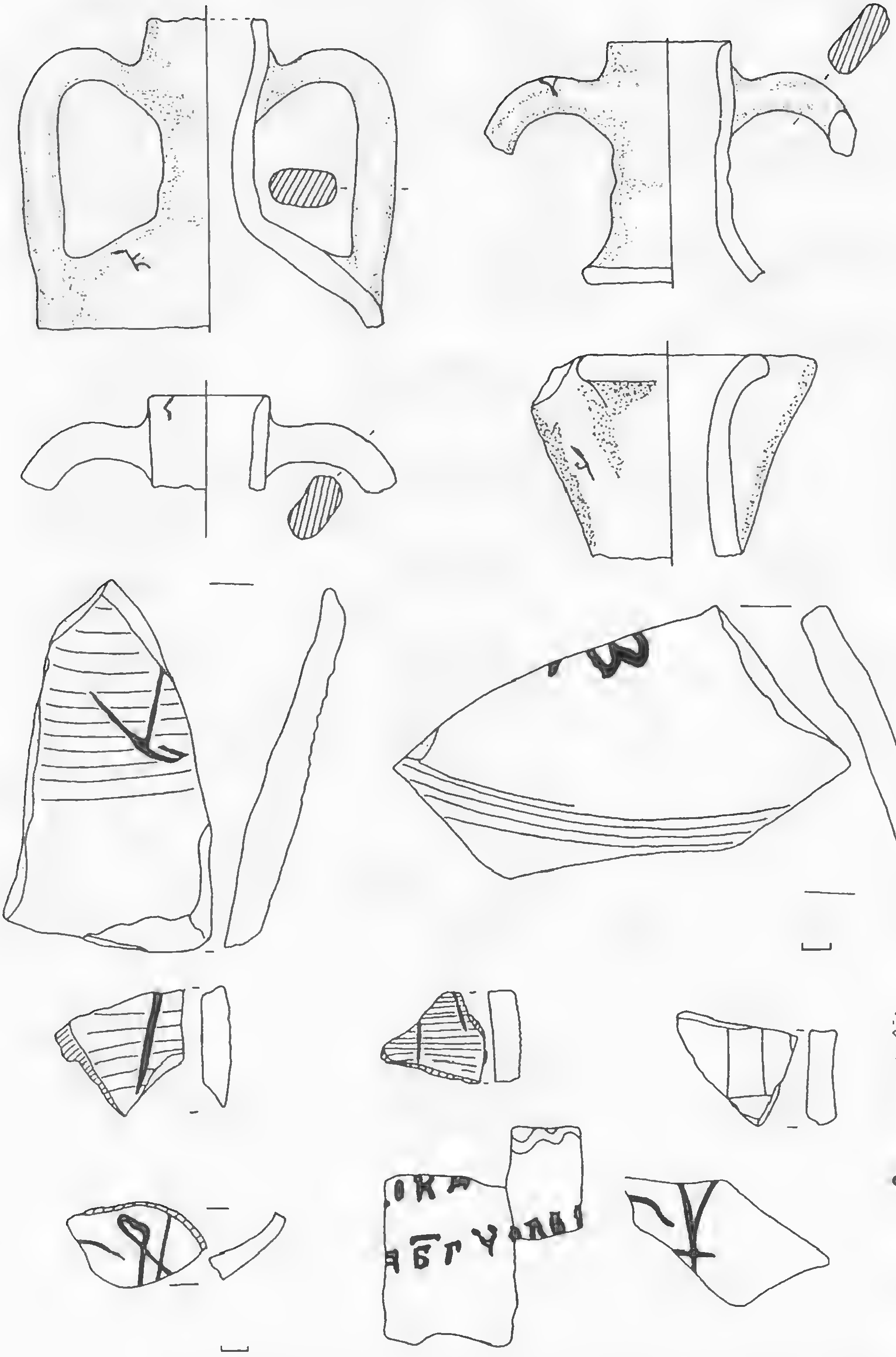

Давньоруські написи та графіті на глиняному посуді
(передгороддя, розкопки 1986–2004 рр.)

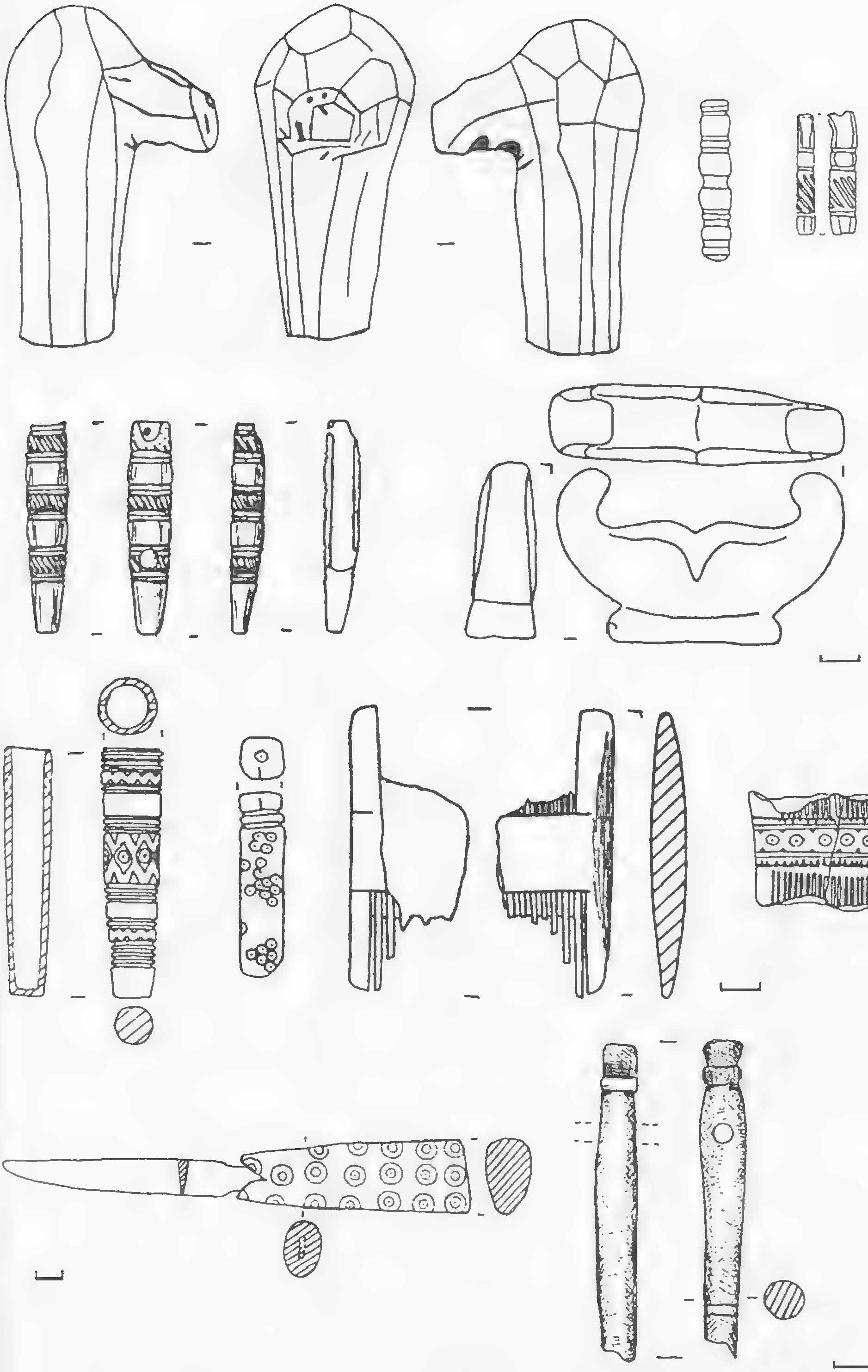

Давньоруські кістяні вироби
(передгороддя, розкопки 1987–2008 рр.)

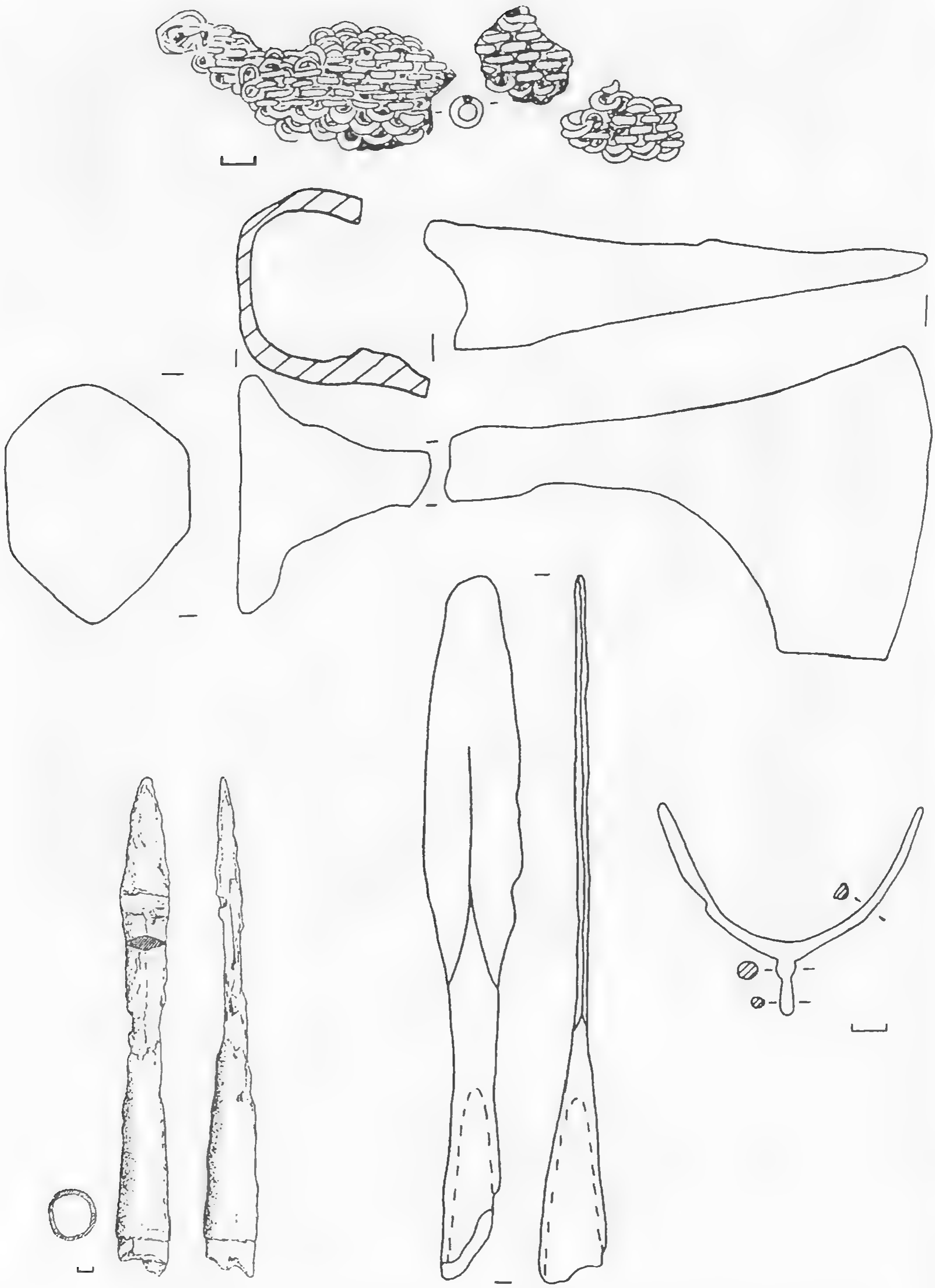

Давньоруські предмети озброєння та обладунку вершника з передгороддя (розкопки 1994–1998 рр.)

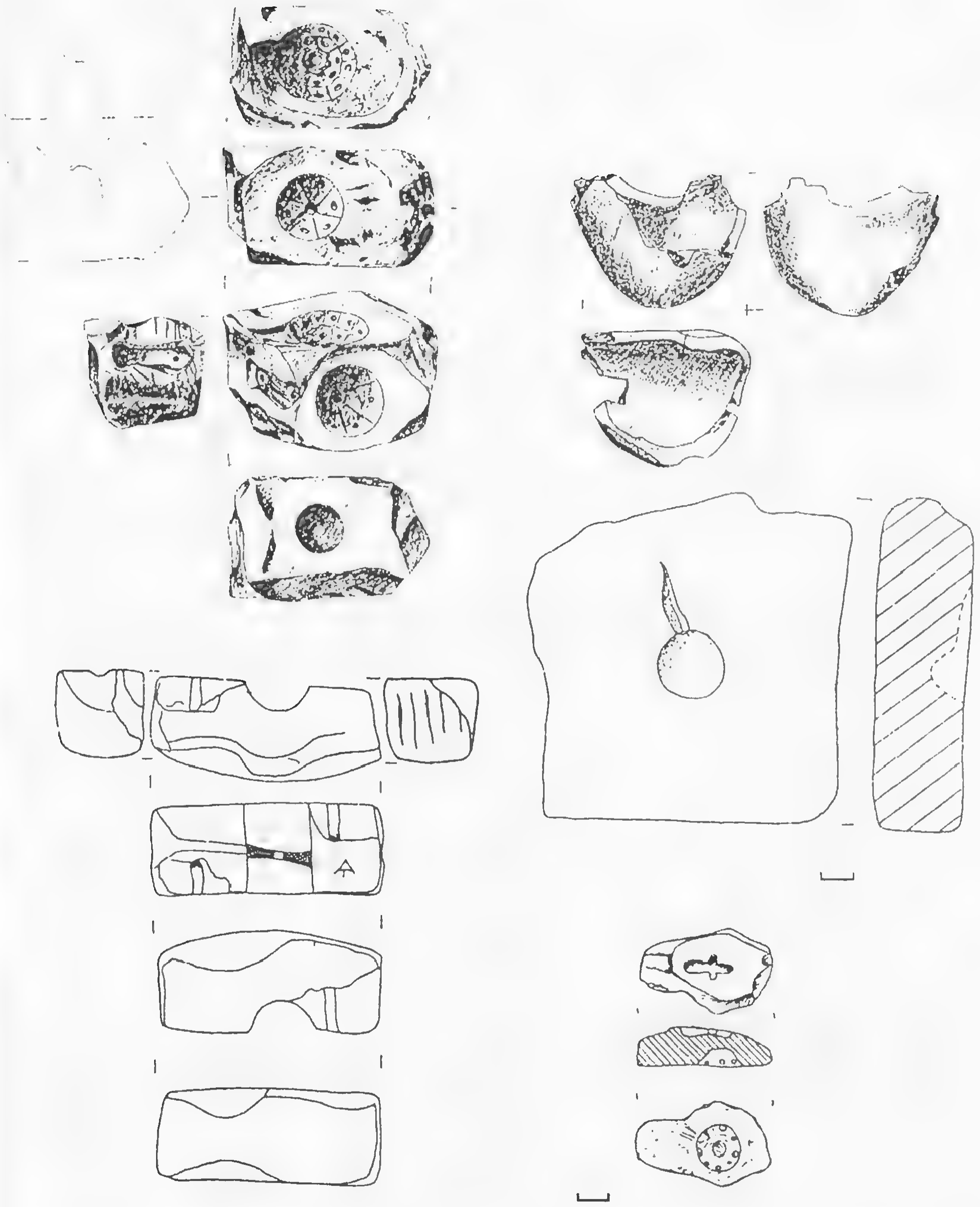

Лячка та ливарні форми XII – першої половини XIII ст. з передгороддя (розкопки 1986–1993 рр.)

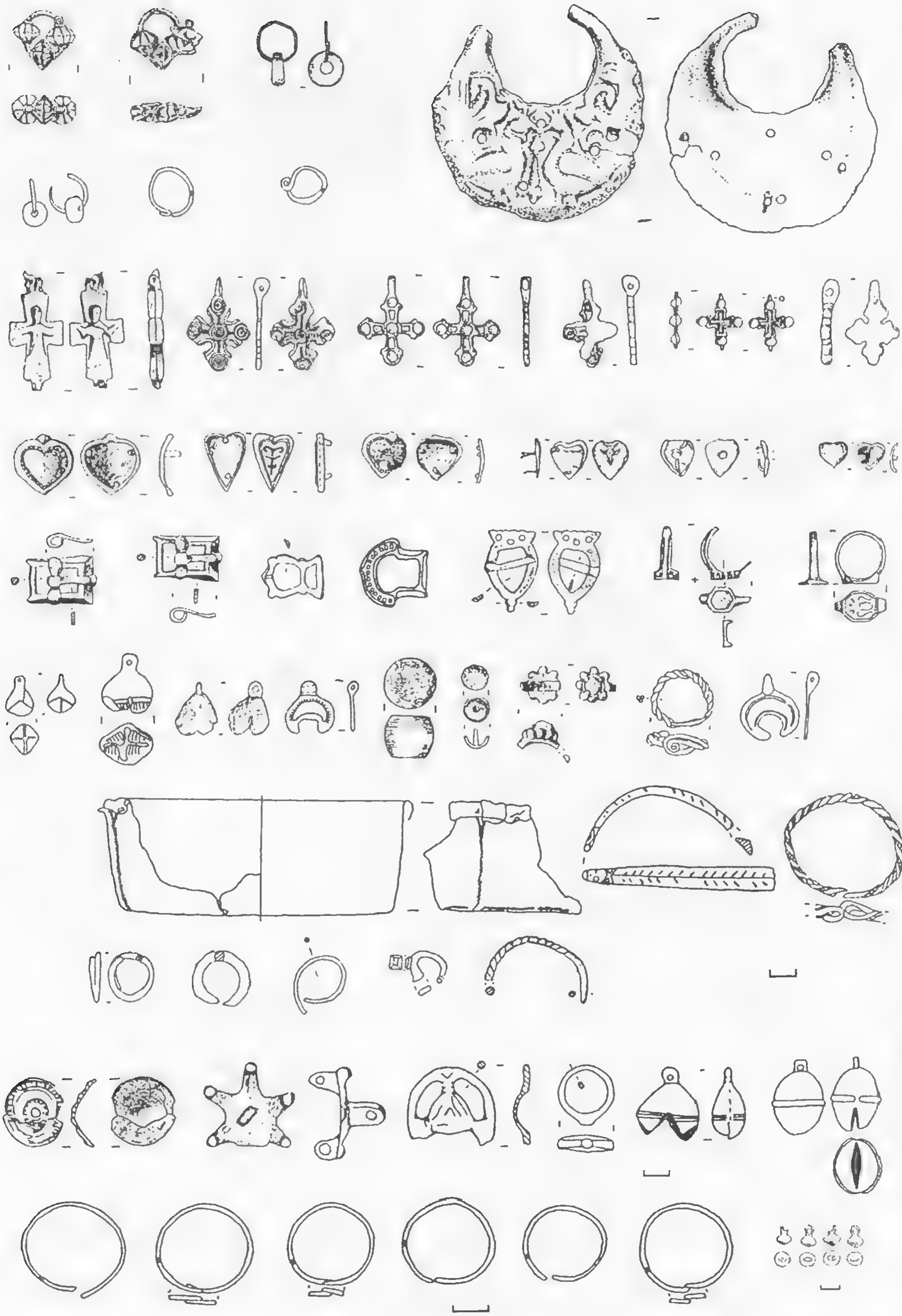

Вироби X – першої половини XIII ст. з кольорових металів: срібло, білон, бронза, мідь (передгороддя, розкопки 1987–2008 рр.)

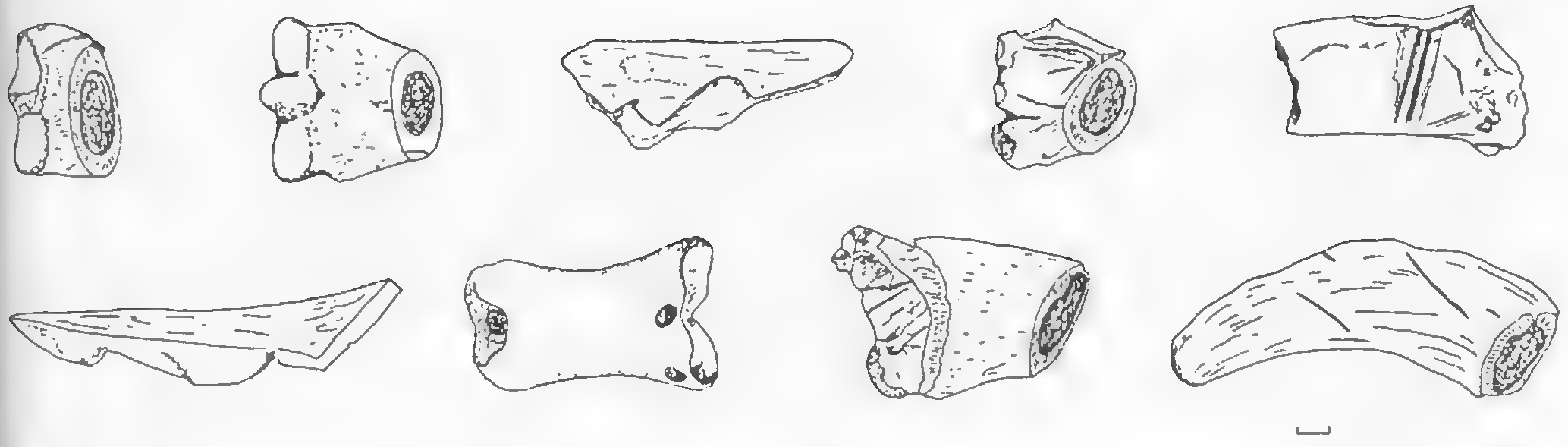

Відходи косторізного виробництва з передгороддя XII – першої половини XIII ст. (розкопки 1988–1993 рр.)

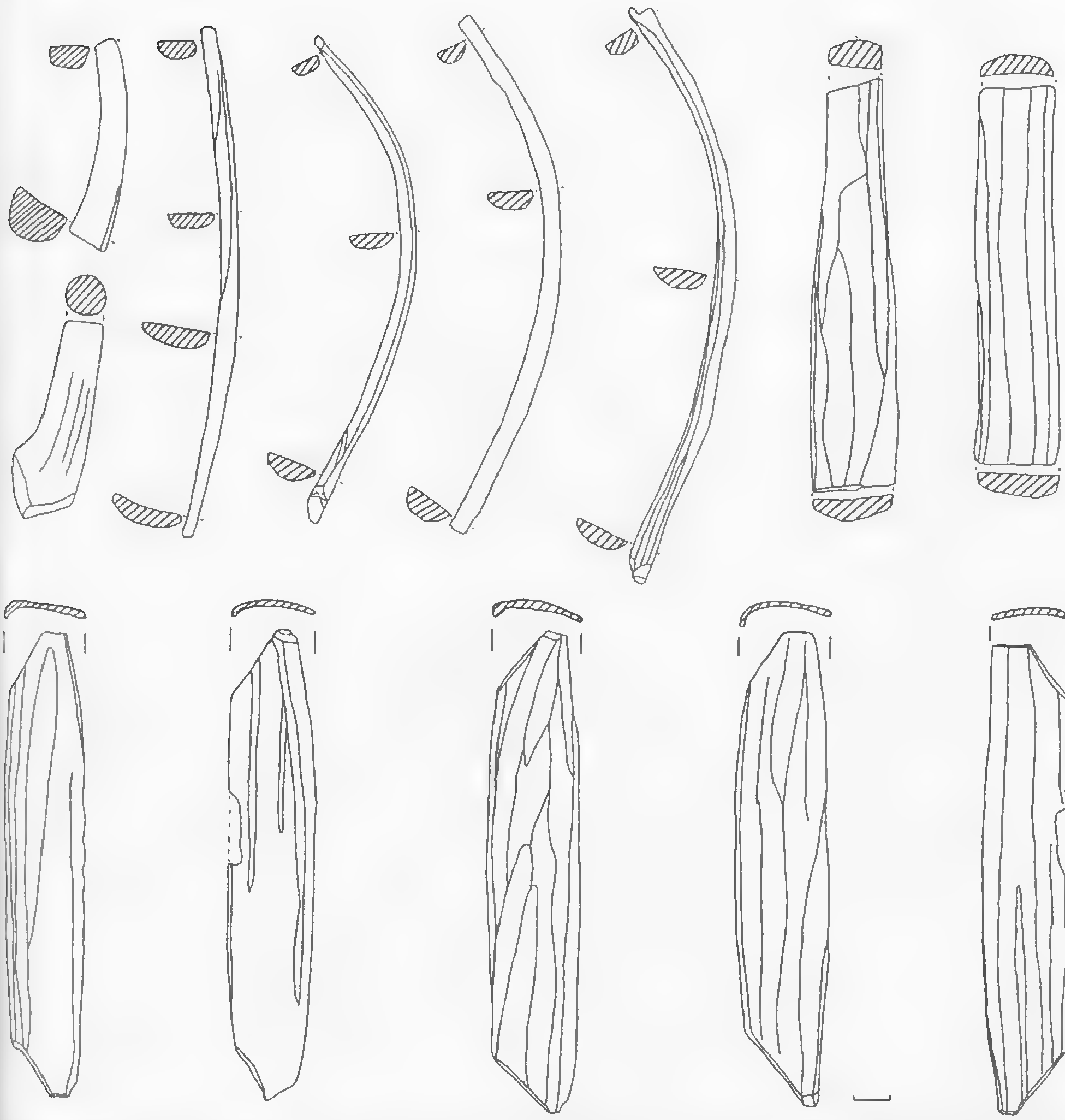

Кістяні пластини (заготівки) з майстерні другої половини XII – першої половини XIII ст. (передгороддя, вулиця Кирпоноса, розкопки 1998 р.)

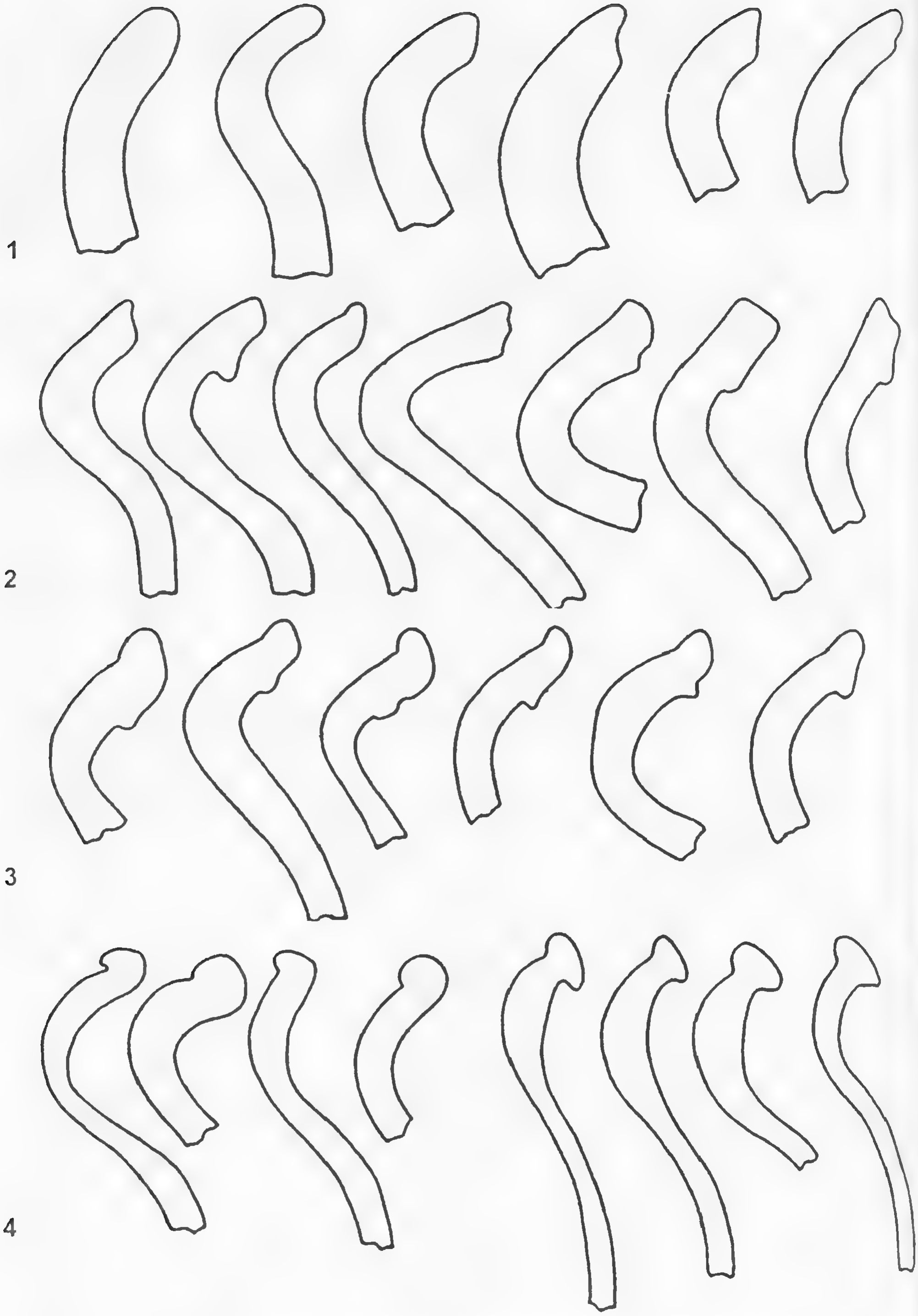

Хронологія чернігівського гончарного посуду другої половини IX – першої половини XIII ст.: 1 – друга половина IX ст.; 2 – X ст.; 3 – XI ст.; 4 – XII – перша половина XIII ст.

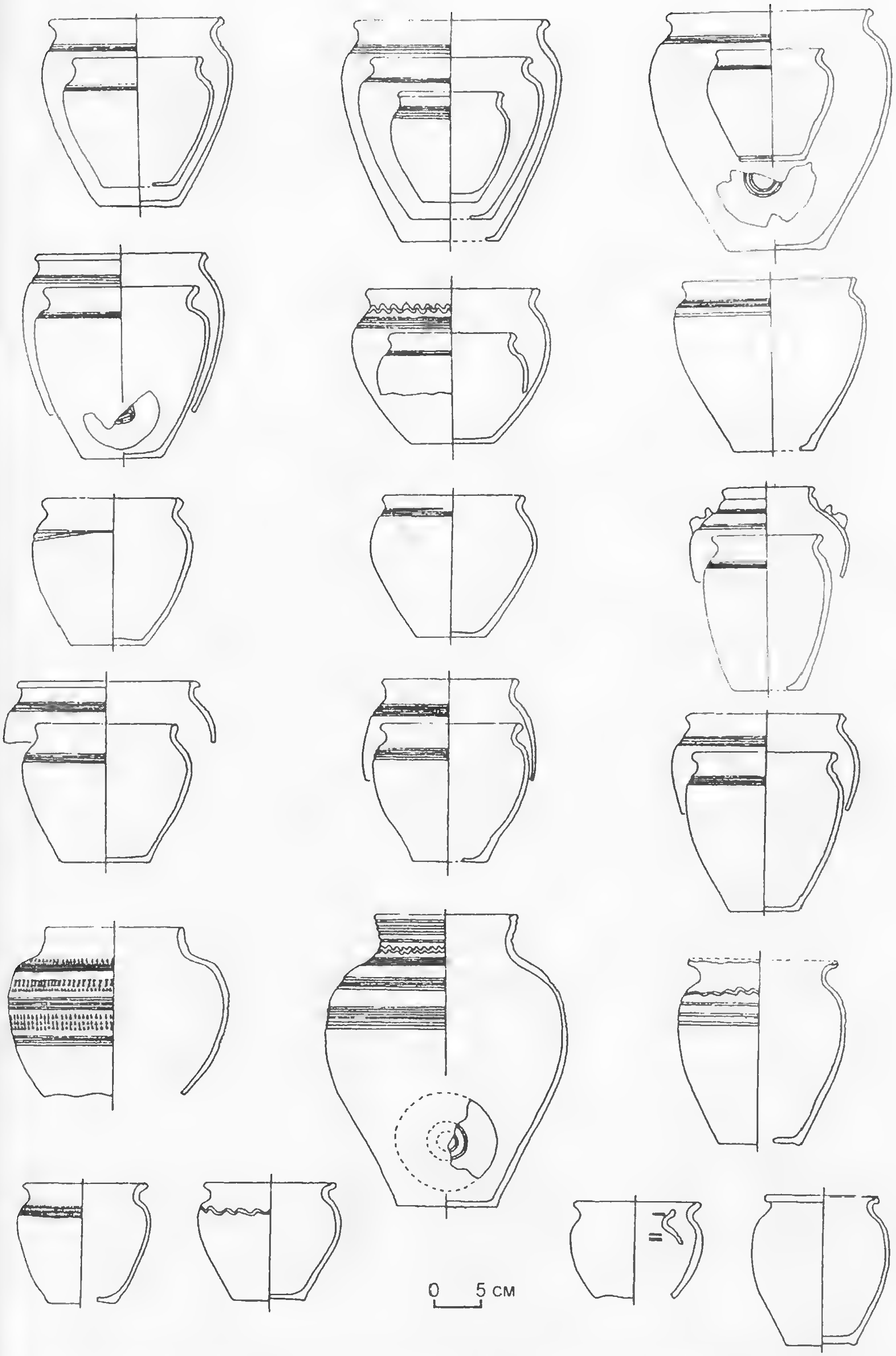

Гончарний посуд другої половини XII – першої половини XIII ст. (передгороддя, розкопки 1998 р.)

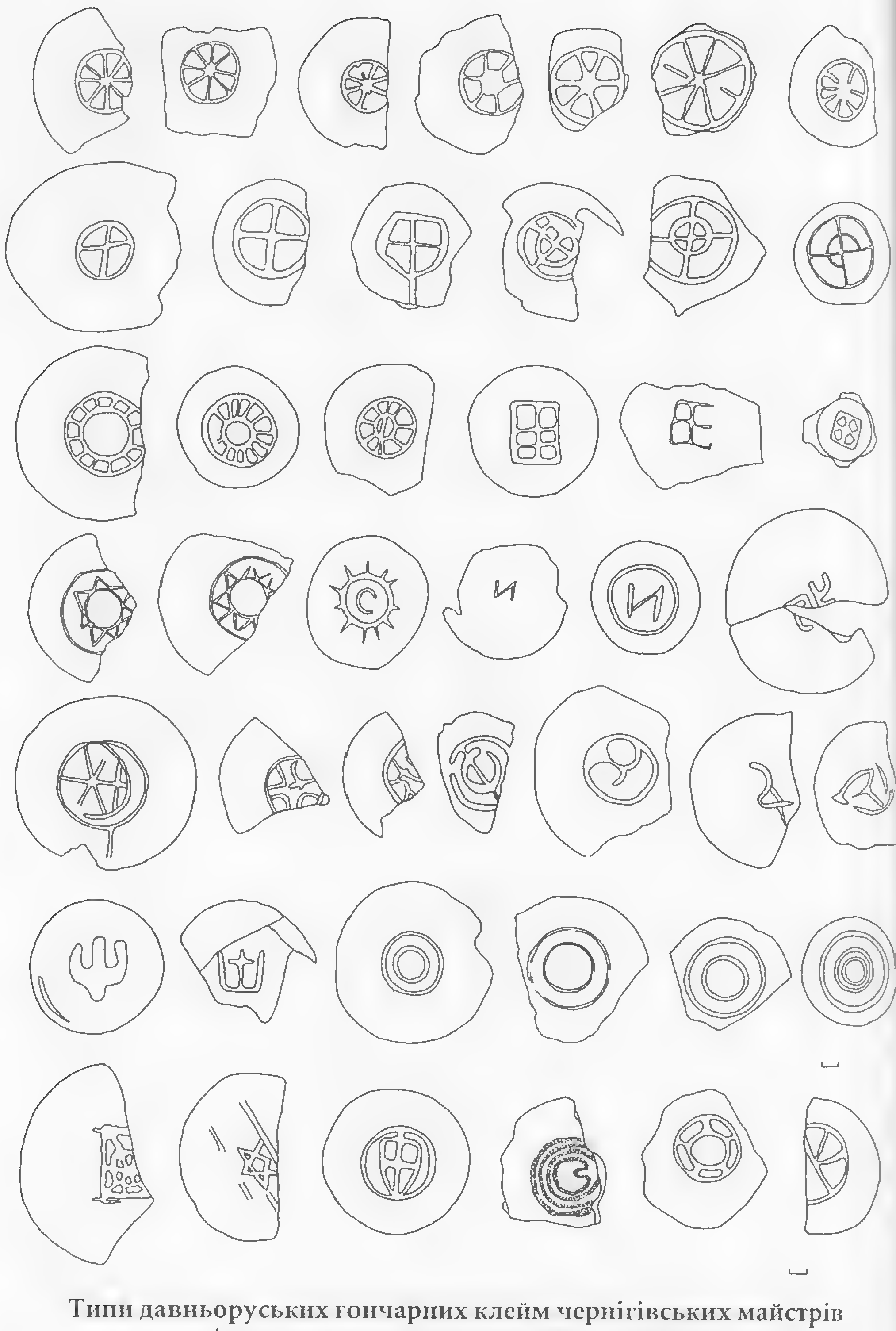

Типи давньоруських гончарних клейм чернігівських майстрів (передгороддя, розкопки 1986–2008 рр.)

Розділ 4

НЕКРОПОЛЬ – «МІСТО МЕРТВИХ»

В кожну історичну епоху, за виключенням найбільш ранніх періодів в історії людства, населені пункти завжди супроводжувалися однією невід'ємною й цілком сумною (хоча й закономірною) частиною їхньої топографії – кладовищами (по-іншому – некрополями), де «в інший світ» переходили родичі й близькі живих. Розміри некрополів залежали від числа жителів того чи іншого відкритого або укріпленого населеного пункту. Часто вони складалися з кількох окремих груп поховальних об'єктів, що розміщувалися поблизу житлових комплексів (у слов'ян – не далі як на відстані одного кілометра). Не був виключенням і давньоруський Чернігів.

На відміну від попередніх розділів цієї книги, де висвітлювалося життя в реальній, «земній» частині літописного граду, в даному випадку потрібно зробити певний відступ і спочатку висвітлити специфічні риси ідеологічних уявлень місцевого східнослов'янського населення наприкінці I – на початку II тис. н. е. Адже саме під впливом таких поглядів і формувалися традиції та звичаї поховальної обрядовості, і не лише у слов'янському середовищі. Місцевою «родзинкою» тоді стало те, що на Русі йшла глобальна зміна релігійних систем: традиційне язичництво «здавало» свої позиції новій вірі – християнству за православною обрядовістю, що було введене в країні офіційно 988 р. за часів правління рівноапостольного великого князя київського Володимира Святославича.

Певна реконструкція особливостей дохристиянської та християнської ідеологій за даними поховального обряду дозволить виявити ті відмінності й загальні риси, які були притаманні загальному комплексу уявлень східних слов'ян на етапі розвитку давньоруського суспільства в цілому і чернігівського мікрорегіону зокрема. Особливі труднощі виникають під час відтворення давніх уявлень, які на відміну від християнських правил, норм, поглядів та звичаїв, майже не згадуються в писемних джерелах середньовічних часів.

У цьому контексті доволі цінними виявилися матеріали з поховальних комплексів за обрядом кремації на місці поховання. Обряд одного з них – знаменитої Чорної Могили в центральній частині сучасного Черніго-

ва – академік Б. Рибаков свого часу реконструював наступним чином: «На вибраному для поховання місці збирали вогнище, на якому спалювався небіжчик і супроводжуюча його жінка; навколо них було розкладено багато зброї, прикрас, посуду й інших побутових предметів. В ногах померлих покладені туші биків, осідланих і загнузданих коней. Коли вогонь догорав, частину зброї й спорядження виймали з вогнища, і тимчасово відкладали у бік. Потім приступали до насипання кургану, а коли насип сягав приблизно половини або двох третин висоти майбутнього кургану, на вершину насипу покладали зняте з попелища спорядження, доповнюючи його ритуальними посудинами і через певний час після закінчення тризни, що проводилася навколо обладунку померлого воїна, продовжували досипання кургану, засипаючи при цьому й обладунок. Останнім актом похоронального обряду було встановлення на вершині остаточно насипаного кургану стовпа з ім'ям небіжчика. Пізніше біля стовпа на широкій горизонтальній площадці (близько 80 кв. м) відбувалися поминки».

Конструкція похорональної споруди, символізуючи дерев'яний будинок, зафіксована окрім вищеописаного випадку як у інших багатих комплексах, так і в захороненнях представників пересічного населення з більш скромним похорональним обрядом, а також має аналогії в дерев'яних спорудах більш раннього часу, коли використовувався обряд кремації на стороні від місця майбутнього поховання. Відмінності в інвентарі та розмірах вогнищ дозволяють висловлювати припущення, що у населення на розглянутій тут місцевості (як у самому місті, так і за його межами) наприкінці I тис. н. е. – тобто в часи формування Київської Русі – існували міркування на зразок зафіксованих у тогочасній Норвегії: «Тоді вірили, що чим вище здіймається у повітря дим, тим вище місце займатиме на небі той, кого спалювали і що він буде там тим багатший, чим більше майна згорить разом із ним».

Тож в уявленнях слов'ян, вірогідно, потойбічний світ був подібним до реального, його своєрідним віддзеркаленням. Хотілося б підкреслити, що в світосприйнятті східних слов'ян символічний будинок (і лише він) був відправною точкою для перенесення «в інший світ». Таке розуміння будинку в похоронній обрядовості дійшло до наших днів, коли й у сучасній українській мові слова «труна» і «домовина» є тотожними, хоча й сумними поняттями.

Переходячи до з'ясування шляху досягнення «того світу» померлим після проведення обряду кремації, а також його місцезнаходження за уявленнями давніх слов'ян, слід вказати на повну відсутність інформації з цього питання в писемних джерелах тих часів. А тому окрім археологічних реалій слід використати найзагальніші базові положення світорозуміння у віруваннях усіх індоєвропейців, до яких слов'яни і належать. Вони були зафіксовані у різних народів.

У більшості індоєвропейських спільнот Космос був упорядкований і систематизований у вигляді трьох часо-просторових шарів: нижнього (підземно-

го), середнього (власне земного) та верхнього (небесного) світів – концепція так званого світового дерева. У східних слов'ян, зокрема, наявність таких уявлень підтверджується трьох'ярусною композицією знаменитого Збруцького ідола – кам'яного зображення бога Рода, аналога західнослов'янського Святовита.

Торкаючись трьохчленного поділу Всесвіту у свідомості індоєвропейців слід враховувати те, що в їх міфології чітко простежується (звісно, в загальних рисах) циклічна структура часу, що передбачає перебіг подій по завжди встановленому колу. У зв'язку із цим, будь-який об'єкт, який у певний момент знаходиться в одному з трьох вищеназваних «світів», через певний час переміщується в інший. А при обряді кремації можна припускати лише один початковий напрямок такого переміщення померлого у просторі – разом із димом поховального вогнища догори (тобто в «небесний світ»). Але далі він міг переходити й у «підземне царство». Цей кругообіг міг повторюватися безліч разів.

Та з переходом до релігії соціально структурованого суспільства (тобто класового), картина різко змінюється: і космічний, і соціальний, і ідеологічний простори ієрархізуються. Всі стосунки будуються по вертикалі, всі істоти розміщуються на різних рівнях досконалості в залежності від наближення до божества. В новий історичний період кожен, хто приходив на «суд божий» в кінці свого життя, повинен був з'явитися з тими матеріальними цінностями, з якими він в це життя вступав – тобто ні з чим. Це положення християнська церква вимагала витримувати й у нормах поховальної обрядовості, згідно якої хувати будь-кого було необхідно в землі (нижче її денної поверхні) і без інвентарю.

Але в часи Київської Русі старі й нові звичаї часто змішувалися та навіть переплітались. Такий синкретизм ідей і вірувань отримав назву «двовір'я». Це знайшло своє відображення й у наявності деталей супроводжуючого інвентарю в частині досліджених чернігівських захоронень, здійснених вже за часів після прийняття християнства на Русі.

Перейдемо тепер до розгляду власне чернігівських могил кінця I – початку II тис. н. е., а серед дослідників, що їх вивчали, на перше місце звичайно поставимо земляка чернігівчан, Д. Самоквасова, який ще наприкінці XIX – на початку XX ст. зробив найбільш відомі відкриття та систематизував наявні на той час курганні групи. Спочатку дослідник нарахував на території міста аж 550 курганних насипів. А серед виділених ним основних груп захоронень слід відзначити наступні.

1. На північний схід від дитинця давньоруського міста по дорозі на Бобровицю – давній Гюричев. Судячи з розмірів (до 6 м висотою) ці насипи належали до числа найдавніших (IX–X ст.).

2. Значна за розмірами курганна група знаходилася на північній околиці міста, на лівому березі Стрижня. Вона названа Д. Самоквасовим «Старе кладовище в Березках». Безпосередньо до цієї групи притинало урочище «Курганне», де раніше зафіксовано багато зруйнованих насипів.

3. В часи проведення робіт згаданим дослідником ще зберігалася й курганна група при виїзді з Чернігова у напрямку до Ялівщини та Товстолісу.

4. Велику курганну групу описав знову-ж таки Д. Самоквасов під назвою Стрижненської – вона розміщувалася на лівому березі Стрижня на північній околиці Чернігова навпроти урочища «Курганне» і являла собою начебто продовження попередньої групи, що тягнулася в західному напрямку. В ній нараховувалося більше сотні насипів.

5. Невелика група курганів (до того ж розораних) знаходилася на західній околиці міста – один великий і п'ять маленьких. Ця група мала назву «Олегове Поле». Можливо, залишком цієї ж групи був одинокий курган, що зберігся в городі будинку №4 по вулиці Попудренка, висотою близько 4 м.

6. На південний схід від «Олегова Поля» розміщувалося одне з найбільших курганних кладовищ міста – Троїцька група на Болдиних горах. Тут, на крутому березі Десни здіймаються насипи курганів Гульбище, Безім'яного та інших. Поблизу них, у гаю, і нині вціліло багато невеликих курганів. Але, як свідчить план 1872 р., збереглася лише південна половина (на південь від дороги), а північна її частина знищена забудовою.

7. Окремо стоять в межах міста два великих кургани. Один із них, що у сквері Попудренка, був розкопаний у 1851 р. (за даними 1949 р.). Це так званий курган княжни Черни. Інший грандіозний курган розташований за стінами окольного граду поблизу Єлецького монастиря – вже згадана Чорна Могила. Про другий із названих мова піде далі, а про перший слід згадати саме зараз. За місцевою легендою у ньому була похована міфічна княжна Черна, яка начебто викинулася з вікна терема після взяття міста древлянським князем. Насправді ж насип вкривав багате поховання воїна в кольчузі, а серед виявлених речей (що не збереглися) знайдене срібне окуття великого кістяного рогу, вузький кінець якого був прикрашений зображенням голови орла.

Однак Чернігівський некрополь XI–XII ст. не обмежується лише одними ку́рганами – під час випадкових, хоча й численних земляних робіт та планомірних стаціонарних розкопок останніх десятиліть на території міста знаходили християнські поховання в гробницях із цегли (зокрема на площі поблизу кургану княжни Черни) або ж у дерев'яних домовинах в грунтових могилах. Іноді вдається прослідкувати зв'язок поховань з певним храмом. До цієї ж групи належать і захоронення в самих соборах, які виявлені під час розкопок.

Вивчення поховальних пам'яток давньоруських часів у Чернігові дозволяє вирішувати ціле коло питань, пов'язаних з історією та топографією тогочасного міста, уточненням етнічного складу його жителів, їх побуту й господарської діяльності.

Ведучи мову про підкурганні захоронення, слід відзначити – ще Б. Рибаков у своїй роботі «Старожитності Чернігова» розділив їх на три групи:

- трупоспалення на місці захоронення;

- поховання в дерев'яному зрубі;
- поховання у вузькій могильній ямі.

Останні з перерахованих були ним же охарактеризовані наступним чином. Це – невисокі кургани з більш чи менш глибокими ямами під ними. Саме вони і є найбільш чисельною категорією серед усіх чернігівських курганів. Оточують більш давні великі насипи типу Гульбища. Подібні земляні споруди найпростіше було знищувати під час різноманітних земляних робіт, а тому навіть приблизно важко встановити їх загальну кількість.

Що до речових знахідок із таких комплексів, то вони становлять менш як 20% від усіх досліджених у різний час. Майже в усіх згаданих захороненнях виявлені сліди дерев'яних домовин. В переважній більшості могил померлі орієнтовані головами в західному напрямі – тобто туди де заходить сонце (ідея, що була притаманною багатьом стародавнім народам, а згодом перейшла й до християнського віровчення). Інвентар подібних захоронень часто складається лише з кількох речей – це побутові предмети, прикраси тощо. Деякі з курганних груп – наприклад, на Болдиних горах – продовжували функціонувати й після прийняття православ'я на Русі.

Інша з виділених груп – кургани зі зрубними гробницями – в самому Чернігові в XIX ст. була репрезентована лише двома випадками на Болдиних горах; пізніше зафіксовано ще кілька випадків. Один із таких курганів у 1908 р. залишився недокопаним, а інший виявився пограбованим ще в давнину. Тут на дні могильної ями виявлені два людських кістяки без речей, а остов коня знайдено не в самій ямі, а на її східному краї (перед тим його було взнуздано).

Такі комплекси більш притаманні чернігівській окрузі. Історична цікавість стосовно зрубних гробниць X ст. полягає в тому, що вони одночасні з курганами, під якими зафіксовані залишки трупоспалень і однотипні з ними за виявленим інвентарем. Ні хронологічних, ні соціальних відмінностей між дружинними (тобто зі зброєю) курганами за обрядом кремації та інгумації встановити не вдалося.

Та найбільш цікава інформація виявилася під час досліджень курганів із залишками за обрядом кремації. І це незважаючи на те, що такий тип могил знищувався під час різноманітних земляних робіт у першу чергу в зв'язку з рівнем залягання останків – на рівні давньої поверхні. Одна з частин стародавнього некрополя за вищезгаданою обрядовістю починалася біля Єлецького монастиря й простягалася далі на північ. На кінець XIX ст. від неї збереглися лише найбільші насипи. Інша частина знаходилася на лівому березі Стрижня в урочищі «Старе кладовище в Березках».

В частині таких комплексів (більш ординарних) було зафіксовано наступну характерну рису – поховальне вогнище споруджувалося з невеликих колод і за своєю формою наближалося до квадрату, в чому певною мірою виявлялося аналогічним плануванню зрубної гробниці. Тож і тут «спрацьо-

вувала» та сама ідея дерев'яного будинку як способу переміщення в «потойбічний світ». Для проведення даної обрядовості використовувалися, окрім колод чи плах, також хмиз і солома.

Ось як вдається реконструювати проведення захоронення за обрядом кремації в кургані 2 «Старого кладовища в Березках». На кострищі лежали головами на захід чоловік і жінка (праворуч від нього) на відстані 70 см один від одного. Ліворуч від чоловіка знаходився осідланий і взнуздани кінь, а праворуч від жінки виявлені кістки великої тварини (можливо бика чи корови). В головах у воїна знайдені кістки барана, а у жінки – горщик та пташині кісточки. З правого боку від жінки було поставлено дерев'яне відро обтягнуте залізними обручами і з дужкою. Ще одне відро та якась тканина знаходилася у її ногах. В центрі вогнища стояв горщик з неперепаленими кістками якоїсь тварини (можливо барана). Чоловік при собі мав зброю – списи та стріли, а на вузькому поясі були нашиті бронзові бляшки, які нагадували своєю формою звірячі морди. Жіночі прикраси у своїй більшості розплавилися (знайдено більше сотні срібних та скляних злитків). Вціліли прості дротяні скроневі кільця, намистини (серед них і сердолікова), п'ять прикрашених пелюстками бляшок квадратної форми.

Інші кургани були менш оригінальними у виявлених знахідках – лише кераміка, окремі бляшки, предмети озброєння.

Але найбільш цікавими й значними за наявною інформацією на чернігівських теренах є кургани Гульбище, Чорна Могила і Безім'яний, матеріали з яких після розкопок Д. Самоквасова були проаналізовані Б. Рибаковим. Загальні риси проведення ритуалу, зокрема Чорної Могили, вже були наведені вище. Але слід відзначити й те, що окружність її насипу дорівнювала 125 м, а на площі підкурганної основи могли б розміститися п'ятибанний Спаський собор 1036 р. та дві невеликі церкви типу Іллінської.

Топографія похoвального вогнища Чорної Могили вимальовується наступним чином. Середню частину її займали померлі, які були покладені у повному військовому обладунку. По ліву руку від старшого князя (а в даному випадку було поховано ще й жінку та підлітка), знаходилася «гора» зброї. Один із мечів був покладений таким чином, що якби ми гіпотетично уявили собі воїна, який лежав поруч, то меч, що висовувався із загальної «купи», вказував би своїм руків'ям на ліве стегно померлого. Вірогідно, знатний воїн був ним оперезаний. Цей меч був найважливішим предметом у всьому скупченні зброї; поверх нього було покладено (або ж встромлено в землю) спис, а також ще один меч, шабля, сідло зі стременами. Тут же зафіксовані сліди кольчуги (вона була покладена, очевидно, ліворуч від небіжчика). Біля ніг був розміщений ще й щит з мідною оковкою. Серед зброї чомусь знаходився залізний скобель.

Дещо північніше стояли два казани – один залізний, із перепаленими кістками барана, та бронзова жаровня з вугіллям. У ногах цього небіжчика було розміщено двох екіпірованих коней.

З речей, пов'язаних із жінкою, відомо лише про наявність десяти серпів біля її ніг. Тут само виявлені кістки бика чи корови, а також зерно. Дещо північніше серпів (тобто ближче до юнака, якиї лежав між дорослими), стояла бронзова посудина з бабками із хребта барана – суттєвий елемент при грі в кістки. Праворуч від жінки знаходилася ще одна залізна посудина. Всю західну частину вогнища заїмали обручі та дужки дерев'яних відер. Вони розміщені неправильним півколом від північного краю вогнища на південь – усього близько 12 відер. На кожному кінці цього півкола, начебто замикаючи його, стояло по одній залізній посудині. Дерев'яні відра, вірогідно, були наповнені медом чи вином.

В усьому розміщенні речей прослідковується певний порядок і система. Біля чоловіка покладені предмети озброєння й ратного побуту, а біля жінки – сільськогосподарські знаряддя, злаки та домашня худоба. Центральна частина вогнища була змішана в той час, коли звідти виймали обвуглені остови чоловіка і підлітка в кольчугах та шоломах різних розмірів. Тут само знайдені прикраси, наконечники поясів, а також золоті, срібні й скляні перепалені злитки.

У східній частині вогнища виявлені ключі, замки, сокири та долота. Це поховальне вогнище займало площу 10 м у перетині, але речі були зафіксовані лише на відносно невеликому серединному просторі, приблизно 320–350 см у перетині.

Важливим елементом археологічного дослідження є точне датування Чорної Могили, що значною мірою вирішується внаслідок виявлення серед інвентарю трьох візантійських монет із конкретними датами їх чеканки. Одна з них була знайдена на самому вогнищі, ще дві – серед зброї та турячих рогів на вершині напівзведеного насипу. Це – монети Василія I Македонянина (867–886 рр. чеканки) та його сина Костянтина, який помер у десятилітньому віці (869–879 рр.). До цих років, коли візантійський імператор чеканив на монеті своє ім'я та ім'я свого сина, й належать обидві монети з насипу – 869–879 рр. Монета з вогнища – Констянтина VII Багрянородного та його сина Романа II (945–959 рр.). Таким чином, час зведення Чорної Могили датує не більш рання монета з насипу, а більш пізня з вогнища – 945–959 рр. чеканки (адже пізня монета аж ніяк не могла потрапити до більш раннього поховального комплексу). Тож найбільш вірогідною датою зведення Чорної Могили є 960-ті роки – тобто епоха великого князя київського Святослава Ігоревича.

Академік Б. Рибаков зробив спробу реконструювати і сам процес проведення поховальної церемонії, але справедливо обумовив власну інтерпретацію як цілком гіпотетичну побудову.

Надзвичайна правильність окружності усіх давньоруських курганів свідчить про те, що вона планувалась попередньо, до зведення самого майбутнього вогнища, оскільки організаторам цієї скорботної обрядовості потрібно було з центру описати таку окружність за допомогою найпростішого

інструменту стародавніх зодчих – мотузки з двома кілками. Правильна геометрична побудова двох концентричних кіл була відома задовго до X ст. нашої ери. Ідея кола, ідея кромлеха (тобто огорожі навколо могили) була загальною для багатьох народів (у тому числі й для стародавніх слов'ян) і могла була використана під час спорудження кургану в тому сенсі, що місце кремації вмерлого огороджувалося попередньо тимчасовою огорожею по колу.

Можливо припускати й те, що численні поховальні вогнища оточувалися аналогічними огорожами, хоча б тимчасовими й непомітними для археології, але такими що утворювали межі майбутнього кургану.

Такий «кроугъ» Чорної Могили дорівнює 125 м, як вже було зазначено вище. Всередині окружності майбутнього кургану існувала невелика підсипка з піску, можливо також круглої форми. Її діаметр дорівнював приблизно 10 м, а висота сягала 1–1,5 м. На ній споруджувалося саме вогнище. Підсипка потрібна була як для підсилення притоку повітря, так і для надання більшої значущості обряду, що проводився при значній концентрації майбутніх учасників зведення земляного насипу.

Поки проводилася вся підготовка захоронення, вмерлий вірогідно знаходився у тимчасовій могилі, виритій в землі та закритій зверху деревом і грунтом. Адже підготовка до власне захоронення могла тривати кілька днів. Матеріали Д. Самоквасова все ж дозволяють встановити конструкцію поховальної споруди. За матеріалами вже вищезгаданого кургану 2 на «Старому кладовищі в Березках» вона мала прямокутну форму, а до її складу входили тонкі колоди – адже на всіх чотирьох кутах збереглися перпендикулярно покладені подібні деревини.

Поховальне вогнище не могло складатися просто з кількох рядів колод, покладених упоперек ряд за рядом, оскільки подібне щільне їх розташування повинно було б завжди зберігати велику щільність необгорілої деревини. Якщо ж припускати, що вмерлі та супроводжуючі їх речі були викладені поверх такої дерев'яної конструкції, тоді зовсім незрозумілою стає систематичність у розміщенні цих речей – адже на великому вогнищі речі, як і люди чи тварини, обов'язково повинні були б скочуватися до периферії кострища, провалюватися до низу, тобто втрачати свій початковий анатомічний порядок розміщення. Тож таку можливу конструкцію вірогідно слід відкинути.

Перед усе вражає відносно незначна товщина вогнища – в тій таки Чорній Могилі вона не перевищує 35 см. А велика кількість попелу свідчить про масове використання хмизу й, можливо, соломи. Мабуть, легка деревина й була основною складовою.

Велику цікавість викликає й факт, що більше оплавлювалися верхні частини речей, а також і те, що попіл не підстеляв, а прикривав зверху значну їх частину. Все це свідчить про таке: не вмерлих клали на вогнище, а його розводили над ними.

Курган Чорна Могила. Сучасний вигляд

Курган Гульбище. Сучасний вигляд

Курган Безім'яний. Сучасний вигляд

Кургани на Болдіних горах. Сучасний вигляд

Багато суперечностей та запитань зникають після того, якщо прийняти припущення, що такі поховальні споруди в Чернігові, як і в інших східнослов'янських населених пунктах, являли собою символічні домовини, легкі дерев'яні будівлі, що заповнювалися хмизом і соломою. Аналогічні «будинки» нами вже розглядалися вище під час характеристики так званих зрубних гробниць. Будинок і коло-кромлех, як ідеологічні поняття, нерідко збігаються і доповнюють одне одного. Тож, можливо, в центрі підсипки зводилася легка прямокутна домовина з тонких брусків чи товстих дощок.

В Чорній Могилі знайдено кілька великих залізних цвяхів, зігнутих таким чином (в два оберти), що це могло трапитися лише під час скріплення двох деревин товщиною близько 5–6 см. Вірогідно, така домовина не була справжнім будинком, а лише його символом, його подобою. Дерев'яні частини мабуть не підганялися одна до одної, вони створювали лише прямокутний контур, що можливо прикривався солом'яним дахом. Усе в такій домовині було підпорядковане вимогам спалення, легкому доступу повітря. А це досягалося відносно незначною товщиною будівельних матеріалів, непідігнаністю жердин, доброю тягою та великою кількістю хмизу й соломи.

Довжина такої домовини вимірюється відстанню між розміщенням крайніх предметів на вогнищі Чорної Могили – 320–350 см, тобто розмірами зрубних гробниць-домовин тих самих часів, про які вже йшлося вище. Саме в таке приміщення й клали померлого разом із супроводжуючим його інвентарем та жертовними тваринами, а іноді й жінками – наложницями чи слугинями. Коли «будинок померлих» було заповнено усім необхідним, його вірогідно закладали хмизом до самого верху, а також із зовнішнього боку, після чого підпалювали споруду. За деякими свідченнями середньовічних арабських авторів, обряд кремації відбувався у вечірні або нічні години – це доповнювало велич і значимість такого ритуалу, а вогонь освітлював та причаровував усіх присутніх на похованні. Після зведення насипу, на ньому проводили поминальну церемонію – страву. Окрім того, тоді ж відбувалася й тризна – військова гра, символічні бойові дійства на честь недавно похованого родича чи друга.

Під час спорудження Чорної Могили, люди що керували проведенням обряду, не переймалися тим щоб витягти нагору усю зброю – її було так багато, що значну частину залишили на кострищі. Але в той же час, вони досить сумлінно поставилися до проблеми якомога краще передати зв'язок похованих тут із релігійним культом. Тому фіксуємо серед знахідок два турячі роги й два жертовні ножі. Тож сучасники померлих давали зрозуміти нащадкам, що під цим насипом покладені особистості, які виконували не лише вищі військові функції, але й обов'язки жерців. Саме їм «на тому світі» мали знадобитися й ножі для проведення ритуалу жертвоприношення, а також освячені ритони для благословення своїх соплемінників.

Таке змішання функцій воїна та жерця могло бути лише в одному випадку – у князівському захороненні. Бо відомо, що саме у слов'ян, а також

у деяких інших народів часів середньовіччя, князі нерідко виконували й функції верховних релігійних лідерів. А тому можливо визнати два чернігівських кургани великих розмірів – княгині Черни (там також було виявлено турячий ріг та зброю) й Чорну Могилу – як князівські захоронення представників місцевої династії.

Щодо головного похованого в Чорній Могилі, вже давно точаться суперечки у зв'язку зі встановленням його етнічної приналежності. На користь скандинавського походження начебто свідчить знахідка бронзової фігурки бога Тора. Вона, разом із знаменитими ритонами (а їм частина дослідників приписує східне походження) та частиною знятого з вогнища військового обладунку, виявлені у курганному насипі на місці проведення поминальної страви. На ній відсутні сліди вогню – тобто її не було на вогнищі серед речей, з якими душа вмерлого через вогонь і дим переселялася «в інший світ».

Нагадаємо ще раз, що прикраси та інші речі спалювалися слов'янами (і не лише в Подесенні) також у більш ранні часи, коли панував обряд кремації на стороні від місця майбутнього поховання. Тому знахідки речей у даному випадку можна розглядати і як символ влади (світської чи релігійної), і як приношення, гідні соціальному статусу цього зверхника в часи його «земного» життя. Їх могли робити присутні на захороненні члени різноетнічної великокнязівської військової дружини з чернігівської найближчої округи, серед яких тоді перебували й найманці-скандинави.

Якщо ж при встановленні етнічної приналежності надавати перевагу лише окремим знахідкам, то можна отримати цілком протилежні висновки. В одному випадку, східне походження обкладок ритонів, а також знайдена на самому вогнищі шабля (досить характерна зброя для країн Сходу в кінці I тис. н. е.) разом із твердженням окремих науковців що обряд Чорної Могили типологічно надзвичайно точно відповідає східноіранським аналогічним обрядам, повинні окреслювати пошуки прабатьківщини похованих в Чернігові у східних країнах. А в іншому – знахідки зображення бога Тора, у співставленні з наявністю характерних для поховального обряду скандинавів жертовних казанів, дозволяє начебто відносити згаданого чернігівця до вихідців зі Скандинавії. Але ж у цілому обряд Чорної Могили, як і більшість інвентарю звідси, мають місцеве походження. Його багатство, різноманітність знахідок, а також кількість витраченої на проведення захоронення праці вказують на неординарне положення в суспільстві за життя похованої тут людини (можливо разом із сином та наложницею) і про належність похованого до найвищих прошарків місцевого люду. Цілком вірогідно, що то був князь із династії, яка «тихо і без ексцесів» була замінена представниками центральної київської влади (аж до часів відродження тут князівського столу).

Слід також звернути увагу й на інші поховальні споруди – кургани Гульбище та Безім'яний. Топографія кострища першого з них зовсім не прослідкована – як відзначав сам автор розкопок, речі були знайдені «в беспорядоч-

ном разбросе». Це цілком зрозуміло – із вогнища перед зведенням кургану знято багато різноманітних предметів, що початково знаходилися в різних місцях (шолом, меч, дві пари стремен, щит та інші речі). Тож залишки обряду кремації були порушені, розкидані ті речі, які на думку присутніх при проведенні обряду не становили собою певної цінності для їх покладання на вершину насипу.

Предмети озброєння в кургані Гульбище, де було поховано знатного місцевого боярина, представлені менш презентативно у порівнянні з Чорною Могилою – два списи, уламки сокири, стріла. Форми всіх перерахованих речей майже невідомі. Але головною знахідкою серед них був меч, що лежав біля шолому на окисленій кольчузі. Ще під час розкопок він розпався на багато частин, але відомо, що був найбільшим серед усіх відомих давньоруських екземплярів: довжина всього меча дорівнювала 126 см, рукоять з навершшям і перехрестям – 21 см, клинок мав довжину близько 105 см, а його ширина дорівнювала 6,5 см, довжина перехрестя – 13 см, власне рукоять – 10 см, вага рукояті – 950 г. Він дуже пропорційний, його важка рукоять збалансована довгим і широким клинком, центр ваги зміщений ближче до точки удару.

За своїми абсолютними розмірами цей чернігівський меч близький до великих дворучних мечів середньовічних часів Західної Європи. Звичайні розміри лез давньоруських мечів X ст. дорівнювали 85–90 см. Тож справді потрібна була богатирська сила і високий зріст, щоб однією рукою рубати таким мечем-велетнем. Навершшя й перехрестя його орнаментовані досить своєрідним прийомом, який трапляється лише у давньоруських виробах. Він полягає у тому, що перехрестя робилося з двох частин – основи та футляру. Основа обпліталася сіткою з товстих срібних ниток, а у футлярі були просвердлені отвори, через які проглядалися місця перехрещення двох ниток, коли футляр одягали на основу. Меч знаходився у піхвах, які закінчувалися бронзовим наконечником із зображенням дракона що звивається.

Обладунок воїна-богатиря з Гульбища складався з окованого міддю щита, що зсередини мав два руків'я для тримання, а з зовнішнього боку був прикрашений срібними бляхами (розплавилися у вогні). Щит був масивним, товстим, а мідна обшивка закривала весь торцевий край товщиною 5–6 см. Окрім щита виявлена кольчуга – характерний елемент військового вбрання давньоруського воїна починаючи з IX–X ст.

Шолом склепали з кількох трикутних пластин і прикрасили спереду напівокруглою мідною набивкою. Зверху на шишаку знаходилася втулка для плюмажу. Окрім того до шолому кріпилася кольчужна залізна бармиця.

Стремена за своїми розмірами співвідносилися з мечем – вони були у півтора рази більші від звичайних.

До групи озброєння слід віднести й різні кістяні пластинки – елементи складного лука. Від вогню вціліло вісім таких пластин, але п'ять із них збереглися у досить фрагментарному стані. Ключем до розгадки функціонально-

го призначення цих пластин є найбільш збережена, із зображенням голови коня. За своїм виглядом вона схожа певною мірою на носову частину мініатюрної лодії з кінською головою на кінці та вип'яченою вперед грудиною. Орнамент у середній частині дещо стертий. Така пластина могла бути лише прикрасою вузького та ще й вигнутого предмету.

Форма чернігівських луків досить добре відома за зображенням на турячому розі з Чорної Могили – то був складний лук. Вигин кінців такого лука в місцях прикріплення тятиви відповідає профілю вищеописаної пластини. Якщо ж уявити собі пластинку з кінською головою, прикріпленою з тильного боку відрогу лука, то вузол тятиви прийдеться саме на ту частину пластинки, що сильніше потерта. А уламки овальної пластинки могли належати до рукояті лука; парні довгі пластинки з орнаментом із завитків та стилізованих морд звірів були, вірогідно, накладками на найменш зігнуті його частини.

Одяг воїна з кургану Гульбище можна певною мірою реконструювати за його металевими елементами що збереглися. На ньому, на кольчугу, вірогідно, було вдягнуто тонкий плащ, що застібався великою підковоподібною бронзовою фібулою, аналогічні якій часто зустрічаються в чоловічих дружинних захороненнях.

Збереглося п'ять пар масивних срібних позолочених застібок з гачками та петлями. Подібні застібки відомі серед старожитностей кочовиків XIV ст., але аналогічний мотив квадратних парних застібок трапляється й у гуцульській етнографії. Застібки іншої форми, але все ж тотожні за ідеєю, відомі й у матеріалах Гньоздовського синхронного курганного некрополю поблизу Смоленська на Верхньому Дніпрі. В усіх випадках вони використовувалися при пошитті хутряного одягу типу кожушка або ж теплого кантану.

Квадратні бляшки з петлею та гачком на одному з вузлів є застібками цупкого хутряного одягу, що міг вдягатися під кольчугу. Бляшки прикрашені візерунками з чотирьох хрестовидно розміщених кринів. Каптан підперезувався вузьким набірним поясом із позолоченими бляшками, що були прикрашені рельєфними кринами. Зберігся один наконечник поясу із тамгоподібними візерунками у вигляді стилізованих голівок тварини з рогами. До цього цупкого одягу належать і кістяні напівсферичні гудзики з геометричним візерунком. Лише на одному з них вигравійовано двох птахів, а сам мотив нагадує билинну характеристику франта. Поруч із цими великими гудзиками тут присутні й звичайні дрібні позолочені гудзики від сорочки.

До чоловічих речей слід віднести кресало прямокутної форми з щілиноподібним прорізом, який по краях закінчувався округлими отворами (виявилося у фрагментованому стані).

Особливо пошкодженим від вогню виявився жіночий інвентар із Гульбища. На місці захоронення жінки знайдено близько 200 злитків срібла, зо-

лота і скла. Вціліла лише незначна кількість намистин. Вірогідно, що в ногах померлої знаходилися зерна жита, пшениці та ячменю.

Невідомо, чи до чоловічого, чи до жіночого поховання слід відносити кілька типів добре збережених срібних позолочених бляшок з різноманітним рельєфним візерунком східного стилю IX–X ст. Частина з них дещо нагадує голівки шийних гривен радимичського типу, але тут їхнє призначення було іншим.

На вогнищі також виявлено саманідську срібну монету – дирхем, відчеканену, мабуть, на початку X ст. Тож воїн, похований у чернігівському кургані Гульбище, вірогідно належав до тих богатирів які нам відомі з билин давньоруських часів.

Поруч із вищезгаданим курганом, далі від краю гори, знаходилося ще кілька аналогічних насипів великих розмірів, які лише в незначній мірі за своїми параметрами були меншими від самого Гульбища. Один із них, на відстані 20 м, було досліджено в 1872 р. і він увійшов у наукову літературу під назвою Безім'яного. Висота цього кургану дорівнювала 7, а його діаметр сягав 21 м. Вогнище тут виявлене на підсипці, а в середині насипу ніякої зброї не зафіксовано. На згаданому місці кремації небіжчика виявлені сокира, ніж, вудила, пряжки, точильний брусок, обручі від дерев'яного відра, серп, бронзові гудзики та бляшки з візерунками. Досить непогано збереглася льняна тканина, яка була згорнута в кілька разів.

Серед уламків кістяних виробів з різним орнаментом виявлено фрагмент гребінця, вкритий квадратами що накладаються один на одного своїми кутами (були проведені подвійним контуром). Аналогічні малюнки відомі на виробах із Чорної Могили, а також із Седнева (літописного Сновська) та ще одного кургану в Приладожжі на півночі східнослов'янського світу.

Судячи з орнаментів на бляшках та гребінці, Безім'яний слід датувати першою половиною X ст. Хронологічно він розташовується між вищеописаними Гульбищем та Чорною Могилою. Похований тут за життя належав до кола чернігівських дружинників, тобто до світської еліти тих часів.

Дослідження курганних старожитностей наприкінці XIX – на початку XX ст., які ще раз були проаналізовані Б. Рибаковим, знайшли своє продовження в розкопках Д. Бліфельда в 50-х роках XX ст. Їх результати він виклав у своїх працях «Розкопки курганів в Чернігові» (Краткие сообщения Института археологии АН УССР, 1955, в. 4) та «Давньоруський могильник у Чернігові» (Археологія, 1965, т. 18). Нові польові роботи проводилися на відомому «Старому кладовищі в Березках», де були виявлені комплекси як за обрядом кремації, так і за обрядом інгумації. Слід відзначити, що серед перепалених кісток, окрім людських, вдалося виділити й кістки коня, бика, свині, зайця, дрібного хижака (можливо куниці), собаки, а також пташині кісточки.

Вище вже відстоювалася східнослов'янська приналежність похованих у Чорній Могилі. Але свою толерантність та об'єктивність у справі інтерпре-

тації етнічного походження окремих небіжчиків можемо продемонструвати під час аналізу матеріалів одного з курганів (№17) із згаданих розкопок Д. Бліфельда більш як півстолітньої давнини.

В даному випадку виявлені залишки захоронення за обрядом інгумації. В поховальній ямі відносно великих розмірів, стінки якої були обкладені деревом, виявлено залишки захоронення, що було пограбоване в давнину (грабіжницький хід зафіксовано в західній частині кургану). Тому людських залишків чи речових знахідок виявлено обмаль. Серед них – бойова сокира, гудзики, срібні бляшки, фрагменти кераміки. Всі вони свідчать, що в даному випадку ми маємо справу з захороненням чоловіка. Та найбільш цікавою виявилася східна частина могильної ями, особливо те, що вдалося зафіксувати за східною стінкою дерев'яного зрубу – тут містилися кістяки двох коней і людини, які займали весь простір між стінками ями та згаданої дерев'яної конструкції. Кінські кістяки лежали вздовж стінки ями в один ряд, головами у протилежні боки; один із двох коней був взнузданим.

Такі особливості обрядовості (слуга та коні за межами центральної камери) дозволяють говорити про захоронення тут вихідця зі Скандинавії. Саме на середньовічних могильниках цієї частини Європи аналогічні захоронення відомі, а цей обряд інтерпретується як автохтонний за походженням.

Дослідження чернігівського курганного некрополя продовжується аж до наших днів, а результати цих новітніх робіт систематизовані О. Шекуном. В першу чергу, це стосується території передгороддя, де останні півтора десятки років основні роботи проводилися експедицією Чернігівського обласного археологічного центру та Чернігово-Сіверською експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом одного з авторів цієї праці. Виявлені кургани за місцем свого розташування розподіляються на чотири групи.

Кургани першої з них розміщені безпосередньо за захисними спорудами Єлецького городища й тягнуться у північному напрямку вздовж урочища Холодний Яр майже на 1 км. В різні роки тут були зафіксовані ровики більше десятка курганів (самі насипи не збереглися) і виявлені захоронення за обрядом інгумації з типовим супроводжуючим інвентарем. Але, як засвідчили результати цих досліджень, на території курганної групи вже на початку XI ст. почали здійснюватися захоронення за християнською обрядовістю. Це продовжувалося до середини XIII ст. (всього виявлено близько 200 могил). Вони були впущені у невеликі насипи і прорізали їхні майданчики; ховали також і на ділянках, які знаходилися між самими насипами. Нагадаємо ще раз, що центральним комплексом у даній групі була Чорна Могила.

Кургани другої групи розміщувалися на відстані 100–200 м на схід від попередньої. Вони простягалися широкою смугою по обидва боки давньої дороги з чернігівського дитинця у бік Любеча на Дніпрі. Було досліджено

близько двох десятків залишків курганів, серед яких у кількох випадках зафіксовані сліди дерев'яних обкладок стін могильних ям (так звані зрубні гробниці, про які вже йшлося вище). Датування відкритих останнім часом комплексів різне – IX–X, X і навіть XI ст.

Хоча як і в попередньому випадку, в цій місцевості вже з рубежу X–XI ст. починають ховати померлих і за канонами християнської релігії, тобто без насипання курганів, у грунтових могилах. З лівого боку дороги цей новий могильник продовжував використовуватися впродовж усього давньоруського періоду, а житлова забудова тут не прослідковується навіть під час розкопок широкими площами. Невеликі за розмірами курганні насипи часто прорізувалися більш пізніми давньоруськими грунтовими захороненнями. Територія праворуч від дороги спочатку частково також була зайнята під християнське кладовище. Відтак більш ранні земляні насипи знищувалися, а в середині XII ст. на вказаній площі з'явилася житлова забудова, в результаті чого почали знищуватися й грунтові, безкурганні могили.

Серед досліджених комплексів цієї курганної групи найбільш цікавими виявилися №23 і 27. У першому випадку, де зафіксовано дерев'яну конструкцію стовпового типу (а не зруб), було виявлено парне захоронення чоловіка і жінки XI ст., яке супроводжувалося ще й частинами жертовних тварин. Слід підкреслити, що захоронення здійснювалося вже після офіційного прийняття християнства на Русі – тобто тоді, коли традиційний язичницький курган не можна було насипати.

У другому, в підкурганну яму великих розмірів (3,2×4,4 м) на глибину до 0,8 м було вміщено дерев'яний зруб. В її південну частину покладено взнузданого коня. Серед інвентарю виявлені відро, сокира, спис, фібула-застібка плаща (давньоруського корзна). Але кісток самого померлого не виявлено. Тож даний поховальний комплекс, зведений на межі X–XI ст., можливо інтерпретувати як кенотаф – меморативну споруду на честь воїна, який загинув десь далеко від рідної домівки.

Саме до цієї групи належав і вже згаданий курган княжни Черни (насправді захоронення за обрядом кремації воїна в кольчузі).

Дослідження останніх десятиліть відбувалися й на залишках курганної групи, розташованої навпроти захисних споруд окольного міста, яка тягнулася в північному напрямку на 1,5 км. Її залишили мешканці дитинця та острога біля нього, а також житлової зони що простягалася вздовж правого берега Стрижня в межах передгороддя (територія була частково заселеною вже в IX–X ст.). У давнину цей цвинтар вірогідно починався від урочища Могилки, розміщеного навпроти північної стіни фортеці.

Одне з поховань вивчене поблизу П'ятницької церкви у 1985 р. – в південній частині підкурганної ями виявлено залізний наконечник списа, цілий горщик та розвал ще одного з профілями, характерними для ранньогончарної кераміки. Цю яму перекривали спочатку споруди XII, а згодом – початку XIII ст. Вірогідно, це було камерне поховання середини X ст.

Поблизу вищеописаного було розкопано ще два аналогічні поховальні комплекси. В одному з них (курган 8) в ямі великих розмірів (4,6×3,95 м) зафіксовано земляну сходинку, а у кожному з кутів – стовпові ями. Кінський остов було порушено, людського не виявлено взагалі (лише чотири цільнолиті бронзові гудзики). Тут само – наконечник списа, фрагменти кераміки XI ст. Можливо це була меморативна споруда, або ж пограбоване ще в давнину багате захоронення воїна (такі випадки теж відомі). В сусідньому кургані 39 могильна яма ще більших розмірів – 5×4,1 м. Тут теж зафіксовані сліди стовпової конструкції. Але і цей поховальний комплекс X–XI ст. був пограбований багато років тому.

У цій місцевості досліджено ще декілька грунтових безкурганних захоронень, здійснених за християнськими канонами. Окрім того – півтора десятки підкурганних ординарних могил із залишками вмерлих, які поховані за обрядом інгумації. Фрагменти кераміки дозволяють продатувати їх X ст. і навіть більш пізнім часом (X–XI, XI ст.). З усієї розглянутої групи лише поховання 32 виявилося не пограбованим, а у його заповненні знайдено арабську монету 935–937 рр. чеканки.

Ще в одній групі, відомій як Стрижненська, зафіксовані сліди чотирьох підкурганних захоронень в ординарних ямах. Можливо тут були поховані не лише мешканці Чернігова, але й приміських сіл, де насипи зводили ще в XI – на початку XII ст.

На території наступної, Бобровицької групи, розкопано лише один курган, де померлий лежав без супроводжуючого інвентаря. Окремі науковці пов'язують цю групу з цвинтарем літописного Гюричева. Але відстань між цими археологічними об'єктами доволі значна. Її все ж слід пов'язувати з відкритим поселенням, розміщеним на підвищенні лівого берега р. Кордівки, що було засноване в IX–X ст. і розташовувалося в 200–300 м від згаданої курганної групи. Не виключено також, що частина поховань могла належати мешканцям Застриження, заселеного на рубежі XI–XII ст.

І на закінчення цієї частини розділу слід вказати ще на два поховальні комплекси давньоруських часів. У 1992 р. під час прокладання інженерних комунікацій західніше Чорної Могили, було виявлено поховання воїна в могильній ямі. Серед інвентаря – сагайдак із набором стріл, а також бронзова монета. А у 1994 р. під час спорудження будинку по вулиці Чернишевського 19, у могильній ямі досліджено парне поховання воїнів з бойовими сокирами та ножами.

Для перших століть II тис. н. е. підкурганний обряд поховання вже був «явищем учорашнього дня». Канони нової державної релігії – християнства за православною обрядовістю – вимагали ховати вмерлих із тим, з чим людина приходить на цей світ – тобто ні з чим. Заборонялося також насипати над могилою кургани, хоча невеликі за розмірами земляні насипи все ж і через століття певною мірою нагадують нам про ті старі курганні звичаї.

Один із таких грунтових могильників досліджувався у 1985–1986 рр. у північно-східній частині чернігівського дитинця, де вдалося дослідити більше сотні поховань.

Захоронення розміщувались рядами уздовж храму XI ст.; більшість із них, згідно християнських канонів, головами орієнтовані на захід – місце денного відходу сонячного світила. В кількох випадках зафіксовано, що різночасові могили перекривали одна одну – тобто це християнське кладовище використовувалося тривалий час, коли на певних ділянках зовнішні ознаки його вже не прослідковувалися на тогочасній денній поверхні.

Питання про датування вищезгаданих поховань не є дискусійним. Адже у низці випадків окремі захоронення перекривали або ж виявилися впущеними у будівлі чи господарські ями X – початку XI ст. А це дозволяє встановити їх нижню дату – не раніше середини XI ст. У другій половині XII ст., коли на березі Стрижня закладався новий князівський двір із Благовіщенською та Михайлівською церквами, кладовище виявилося прямо перед новим в'їздом. У зв'язку з цим воно було засипане майже метровим шаром землі та ще й вимощене згори шаром обпаленої давньоруської цегли-плінфи. Внаслідок таких стратиграфічних спостережень стало можливим встановити верхню дату використання цього кладовища – середина – друга половина XII ст. Підтверджується такий висновок навіть тим, що ні в одному випадку у вивчених комплексах не було зафіксовано жодної з речей, жодного фрагменту кераміки післямонгольських часів. Речі ж давньоруського періоду (пряслиця, бубонці, ножі) виявлені в цілій низці випадків. Тож однозначно можна стверджувати, що це християнське кладовище датується другою половиною XI – другою половиною XII ст.

Останнім часом кількість досліджених захоронень давньоруського часу суттєво збільшилася, а це в свою чергу зробило необхідним знову звернутися до окремих комплексів як язичницького, так і пізнішого часу.

Одне із нових дружинних поховань досліджене у 1989 р. на вулиці Коцюбинського, приблизно в 500 м від Чорної Могили. Тут виявлено захоронення воїна, озброєного списом та в супроводі бойового коня.

Інше захоронення з конем виявлене у 1997 р. Г. та Т. Жаровими неподалік від роздоріжжя вулиць Чернишевського й Мстиславської, що являло собою прямокутну камеру 4,6×3,95 м (у верхній частині). Вона була заглиблена у материк на 1,3 м і орієнтована стінами по сторонах світу. Стовпові ями простежуються в кожному з кутів і вказують на її стовпову конструкцію. Судячи з усього, стіни камери були дерев'яними. Кістяк коня знаходився ближче до південної стіни, голова тварини обернена на схід. На жаль, поховання пограбоване. Проте, в ході його розчистки виявлені бронзові гудзики від одягу та втулковий наконечник спису рубежу X–XI ст.

Ще одне поховання з конем виявлене неподалік від перехрестя сучасних вулиць Горького та Коцюбинського у 2007 р. Похована яма розмірами 3,0×2,7 м заглиблена в материковий грунт на 0,4 м. Дно ями рівне, по кутах

розташовані стовпові ями. Сліди дерев'яних конструкцій не виявлені, хоча, можливо, вони не збереглися. Північна частина камери зруйнована грабіжницькою ямою. Скелети людини і тварини сильно пошкоджені під час пограбування.

Як і у попередньому випадку, кістяк тварини знаходився ближче до південної стінки, і головою також повернутий на схід. Поблизу кінської голови знайдені вудила з рештками псалій, стремено, попружна пряжка. На дні камери знайдений також залізний ніж. Неподалік від кінської збруї виявлено наконечник списа.

Попружна пряжка була трапецієподібної форми. Подібні пряжки зустрічаються в поховальних комплексах X ст. Залізний ніж має горбату спинку й зберігся на довжину 13 см. Вістря списа ланцетоподібної форми, з видовженою втулкою, ромбічне у перетині. Його загальна довжина – 29 см, ширина леза – до 3 см, товщина пера – 1 см, довжина втулки – 14,6 см, діаметр втулки – 3 см. За класифікацією того ж А. Кирпичникова, він належить до типу 1. Найбільш пізні списи такого типу належать до початку XI ст. Залізні вудила з прямими стрижнеподібними псаліями сильно пошкоджені корозією, тому їх конструкція простежується в загальних рисах. Швидше за все, вони належать до типу 1б за класифікацією А. Кирпичникова. Для цього типу властиві псалії з однопетельним щитком, поширені на півночі Русі у X ст. Стремено має вушко, прорізане у верхній частині дужки, яка плавно переходить у вигнуту лінзоподібну в плані підніжку. Стремено належить до VII типу за класифікацією А. Кирпичникова. На території Русі цей тип зустрічається починаючи з XI ст. і на думку вищезгаданого дослідника його поява пов'язана з впливом південних територій. На підставі сукупності комплексу знахідок та особливостей стратиграфії, поховання можна датувати кінцем X – початком XI ст.

Найбільш численною є група безкурганних грунтових поховань, здійснених за християнським обрядом. Можна сказати, що ця група є і найбільш дослідженою. Сьогодні в цілому вже розкопано понад 1500 поховань в різних частинах міста.

Чернігівський грунтовий давньоруський некрополь формувався протягом кількох століть, що і визначило його складну географію. Як уявляється, перші православні поховання з'являються серед курганних поховань і, перш за все, в районі, що прилягає до Чорної Могили (сучасні вулиці Воровського та Князя Чорного). В XI ст. грунтові поховання поширюються у північному та північно-західному напрямках і займають міжкурганний простір (сучасні вулиці Магістрацька та Коцюбинського).

Поховання здійснювались і в насипах більш ранніх курганів. В цей час дана частина передгороддя ще не була заселеною, тому вільного місця для поховань вистачало. Однак вже наприкінці XI, а головним чином, на початку XII ст. спостерігається інтенсивне, як вже зазначалось, заселення території передгороддя. Починається «війна живих і мертвих». Міська забудова від

стін окольного міста швидко розростається у північно-західному напрямку і поглинає кладовища. У цей час виникає необхідність обмеження і регламентації території для поховання городян. До цього часу вже встиг сформуватись головний поховальний масив міста. Він займав південно-західну частину загальноміської території.

Частина міського цвинтаря опинилась під міською забудовою. Однак, значна частина головного поховального масиву площею не менше 10 га, залишалася виключно кладовищем протягом усього домонгольського періоду. Міська забудова тут відсутня. Користуючись сучасною картою міста, можна впевнено сказати, що ця межа між містом та міським кладовищем проходила десь між сучасними вулицями Кирпоноса та Комсомольською.

У північно-західному напрямку кладовища періодично виникають одразу за межами міської забудови і, також періодично, припиняють своє існування, як тільки міські квартали доходять до них. Така поступовість дуже добре зафіксована археологічно. Серед ділянок, де місто перекрило міські поховання, можна відзначити райони перехрестя сучасних вулиць Кирпоноса й Коцюбинського; некрополь біля сучасного центрального ринку між вулицями Примакова та проспектом Перемоги; по проспекту Миру (у дворі готелю «Україна»); на розі вулиць Чернишевського та Мстиславської; П'ятницької та Київської і навіть на лівому березі р. Стрижень неподалік від військового шпиталю по вулиці Воїнів Інтернаціоналістів. Однак слід звернути увагу на те, що деякі кладовища продовжували функціонувати й у XII – першій половині XIII ст. Зокрема, це поховальний масив біля центрального ринку та на розі вулиць П'ятницької та Київської, оскільки це були не просто приходські кладовища, а ще й прицерковні цвинтарі.

2005 р. на лівому березі р. Стрижень (на перехресті сучасних вулиць Шевченка та Молодчого) досліджено ще один значний грунтовий некрополь. Але, як показує аналіз археологічних матеріалів, він датується XI ст. Поховання тут починають здійснювати вже на початку цього століття. В цей час лівобережна міська забудова відсутня, тому топографічно він розташований далеко від міста, і швидше за все, пов'язаний з давньоруським поселенням, що розташовувалось на березі р. Кордівки. Проте вже на початку XIII ст., коли на лівому березі Стрижня з'являються міські квартали, тут починає складатися й свій новий приходський цвинтар.

Останній крайній поховальний масив дозволяє досить точно встановити північно-західний кордон стародавнього Чернігова на момент монголо-татарської навали 1239 р. У північній частині останні міські квартали розташовувались приблизно між сучасними вулицями Київською та С. Русової, ближче до останньої. У західному напрямку приблизно за сучасною вулицею Пирогова також починався цвинтар першої половини XIII ст. В планіграфії чернігівських міських некрополів у загальних рисах простежуються певні закономірності. У переважній більшості випадків фіксується порядове розташування поховань. Проте, якщо кладовище існувало тривалий

час, згодом порядове розташування порушується новими похованнями, що здійснювались безсистемно – в одних випадках між рядами, в інших – на більш ранніх могилах.

Також загальною рисою чернігівських цвинтарів є значний відсоток порожніх поховальних ям. Інколи рештки кісток у вигляді порохні вказують на те, що поховання існувало. Але трапляються й зовсім порожні. Подекуди такі порожні поховальні ями розташовані поруч із похованнями, в яких кістяк чудово зберігся. Тому пояснювати ці порожні ями лише з позиції збереженості поховання буде невірним. Можливо, причини зовсім в іншому. Не виключено, що якась частина таких поховальних ям викопувалась завчасно восени, оскільки взимку це було робити набагато складніше. Таке явище ми спостерігаємо приблизно в синхронний період у шведській Бірці. Там навіть ще у XIX ст. великі «зимові могили» копали восени. При цьому церква враховувала кількість смертей у попередній рік і на основі цього визначалась вірогідна кількість небіжчиків на наступний рік. Очевидно, щось подібне ми спостерігаємо й у матеріалах чернігівського некрополя.

Загальна характеристика поховань грунтових цвинтарів стародавнього Чернігова виглядає таким чином. Всі вони здійснені у відповідності з християнською православною обрядовістю в поховальних безкурганних ямах. Орієнтація похованих – захід-схід, головою на захід. Однак повсюди в різних кладовищах спостерігається значний відсоток поховань із відхиленням від осі захід-схід. Причому ці відхилення існують як у бік південного заходу, так і в бік північного заходу. Зустрічаються поодинокі поховання, які взагалі не відповідають традиційній православній орієнтації. Наприклад, головою на південь, або навпаки – на північ.

Глибина поховальних ям від рівня древньої денної поверхні різна, починаючи від 0,2 м, закінчуючи 1,2–1,4 м. Розміри ям також мають широкий діапазон і інколи сягають 2,5–2,7 м. В поодиноких захороненнях довжина ям доходить до 3,5 м. Швидше за все, цей тип належить до саркофагів, зроблених із дерева. В усіх цих випадках вони набагато перевищують розміри труни. Проте стандартними можна вважати поховальні ями довжиною 2,0–2,2 м при ширині 0,6–0,8 м. Але досить велика кількість поховань здійснена не в ямах, а на рівні давньої денної поверхні (підкурганний обряд захоронення).

Усі грунтові поховання поділяються на дві великі групи – поховання в труні та поховання без труни. Наявність труни в ямі простежується за такими ознаками: залізні цвяхи, деревинний тлін, а також характерними заглибленнями в основі поховальної ями. Розміри труни залежали від комплекції померлого. Їх робили з дошок та скріпляли цвяхами. В деяких похованнях кути труни скріплені невеликими залізними скобами. Труна закривалася лядою та забивалася цвяхами. Про це свідчать окремі поховання, у верхніх частинах яких виявлено цвяхи у вертикальному положенні шляпкою догори.

Згідно з християнською обрядовістю, поховання в усіх некрополях здійснені на спині у витягнутому положенні. Руки складені, головним чином,

на животі, рідше – в області грудної клітини. Хоча подекуди зустрічаються поховання з підібраними колінами.

Серед ґрунтових поховань головного масиву виділяється невелика група, яку не можна віднести до поховань чистої традиційної православної обрядовості. Точніше буде сказати, що це – поховання зі змішаним обрядом з яскраво вираженими язичницькими ремінісценціями. Всі входять до групи поховань, здійснених у труні. Вони мають відповідну християнську орієнтацію захід-схід і за своїми параметрами не відрізняються від інших суто християнських поховань. У чотирьох випадках цієї групи простежується обпалювання труни. Причому стіни та основа похоронних ям обгорілі, що підтверджує факт спалення на місці. У трьох інших випадках в ході розчистки з'ясувалося, що перед тим як закидати поховання землею, труну рясно посипали вугіллям. Швидше за все, враховуючи що всі ці поховання розташовані неподалік від Чорної Могили, звідки власне й починається розростання ґрунтового некрополя, їх хронологія не виходить за межі середини XI ст.

Серед міських поховань трапляються й такі, що безперечно можна віднести до числа ритуальних. Одне з них розташоване також неподалік від Чорної Могили – на сучасній вулиці Воровського – на північний захід від неї. Похоронна яма має орієнтацію південь-північ. Людські кістки в ямі відсутні, проте в наявності обпалені кістки тварини і яму інтенсивно посипано вугіллям. Причому кремацію здійснено на стороні. Яма розташована серед християнських поховань і має аналогічні з ними параметри. В її заповненні виявлено глиняний посуд XI ст.

Інше захоронення ритуального характеру розташоване на північ від Чорної Могили (поблизу перехрестя вулиці Комсомольської та проспекту Перемоги). Це був дерев'яний саркофаг, зроблений з дошок. Довжина похоронної ями – 3,5 м при ширині 1,6 м. Її орієнтовано довгими стінами із заходу на схід. На глибині 1,3 м від давньої денної поверхні на дні ями зроблено заглиблення, куди вставлено труну. Довжина труни – 2,75 м, ширина – 1,1 м. Деревина збереглась порівняно непогано. В ході розчистки вдалося простежити систему кріплення. Домовина була зроблена з 6–7 повздовжніх дошок, а по краях розташовувались поперечні бруси, які кріпилися залізними кованими цвяхами. У центральній частині труни під її лядою знайдено лише два молочних людських зуба.

Серед поховань чернігівського ґрунтового некрополя, як уже зазначалось, відносно невеликий відсоток має супроводжуючий інвентар. Однак знахідки, що виявлені, дозволяють диференціювати їх на кілька основних категорій.

Першу групу складають побутові речі. Серед них виділяються поховання з ножем; ножем та точильним бруском; поховання з кресалом; поховання з сільськогосподарським реманентом, зокрема з серпом; поховання з пряслицем; поховання з глиняним посудом, а також зі скляним посудом.

До другої групи належать захоронення з прикрасами. Всі вони жіночі. Перш за все це намиста. Типологічно вони різні як за матеріалом, з якого виготовлені, так і за формою. Зустрічаються скляні, пастові, золото- та срібло-скляні намистини, сердолікові. До цієї ж групи відносяться поховання з браслетами, переважно скляними.

Окрему категорію прикрас складають скроневі кільця. Головним чином дротяні, зроблені з бронзи, білону та срібла. Хоча зустрічаються й більш складні – одно- та тринамистинні срібні скроневі кільця. В одному похованні знайдені кільця трьох типів – дротяні, семипроменеві та п'ятилопастеві. Окрім цього, зустрічаються мідні бубонці, підвіски-лунниці, а також підвіски-обереги (наприклад у вигляді маленької мідної чи бронзової сокири).

Третю групу знахідок складають деталі поясних наборів, що представлені поясними пряжками, переважно ліроподібної форми, підвісними кільцями та бляшками. Зроблені вони, в основному, з бронзи або міді.

Наступна, четверта група, представлена фібулами. Переважають фібули підковоподібної форми зі спіралеподібними кінцями.

П'яту групу складають поховання зі зброєю. Основними типами зброї є наконечники стріл та бойові сокири.

Шоста група – предмети християнського культу, головним чином, натільні хрестики.

Сьома група – кістяні гребінці.

Окрему групу знахідок складають решткі та деталі одягу. В основному це – маленькі мідні гудзики з вушком та фрагменти коміру. Як показали дослідження тканин, це імпортна золототкана парча та східний шовк (див. додаток 3).

Ще одна група знахідок складається з індивідуальних імпортних речей. Серед них – чаша та руків'я нагайки, які вже згадувались вище.

Нарешті, остання десята категорія знахідок (поки що в єдиному екземплярі) представлена вислою актовою печаткою. Вона належала Володимиру Мономаху (знайдена в поховальному масиві на розі сучасних вулиць Коцюбинського та Комсомольської в 1989 р.).

Отже, як бачимо, грунтові кладовища знаходяться в різних частинах стародавнього міста. Серед них головне міське кладовище, де поховання здійснювалися протягом кількох століть. Окремо виділяються міські приходські цвинтарі при церквах. Але частіше зустрічаються поховальні масиви, які постійно пересувались разом з тим як міська забудова поглинала їх. На початку XIII ст. грунтовий некрополь виникає і на лівому березі р. Стрижень.

Приклади фіксації християнських цвинтарів перших століть II тис. н. е. можна було б наводити й далі. Але вони, за своєю обрядовістю, лише повторюють попередні. Тому у такій синтетичній праці, що тут представлена, слід лише зробити кілька узагальнюючих спостережень. Ось вони:

- у IX–X ст. населення Чернігова ховало своїх умерлих не лише біля са-

мих стін дитинця чи окольного граду, а й на певній відстані, часто уздовж виїзних шляхів із самого міста. На всій території курганного некрополя згодом з'являються християнські поховання, частина попередніх комплексів знищується, а виявлені могили грабуються. Ці поховання, у свою чергу, в другій половині XI та послідуючому XII ст. знову ж знищуються внаслідок нової житлової забудови, що розміщувалась уздовж захисних споруд окольного міста. В той же час, значні території аж до середини XIII ст. залишалися під окремими частинами загального християнського кладовища мешканців середньовічного граду;

- як курганні могильники раннього Чернігова, так і християнські цвинтарі більш пізніх століть складаються з окремих груп, які в цілому й формують чернігівський некрополь як загальну систему окремих груп «міста вмерлих»;

- різноманітність поховальної обрядовості у синхронних комплексах (кремація та інгумація) вказує на різноманітність князівського оточення на рубежі I–II тис. н. е. в даному придеснянському мікрорегіоні, куди окрім представників місцевої племінної верхівки активно проникали й представники центральної київської великокнязівської влади. Досить часто вони залишалися тут жити на тривалий термін, а іноді й помирали та були поховані своїми родичами та близькими;

- уся картина, що вимальовується з археологічних реалій, аж ніяк не вкладається в уявлення про чернігівського князя як єдиного володаря даної території, який підпорядковував собі навколишні населені пункти. Навпаки, навколо міста прослідковується система «весей і погостів» (як мовиться в літописах), що й створювали місцеву інфраструктуру. А вже на її основі й утримувався економічний потенціал автохтонної знаті. Та про це ми поговоримо вже у наступному розділі, а тут зупинимося ще на одному, дещо специфічному матеріалі, що безпосередньо пов'язаний з поховальним обрядом.

Мова піде про чернігівську давньоруську антропологію (в перекладі з давньогрецької – «наука про людину»). За багаторічну дослідницьку історію міста та його околиць такої інформації накопичилось достатньо, але її обробка знаходиться лише «на марші». Тож тут можемо надати лише основні дані. Для цього спочатку вкажемо на деякі терміни цієї специфічної науки, щоб було зрозуміло про що мова піде далі. Отже, краніометрія та краніоскопія – вивчення вимірних та основних ознак черепа людини; «мезо-» – у складних словах відповідає поняттям «середній», «помірна величина»; брахікефалія – короткоголовість; доліхокранія – довгоголовість; мезокефалія – середньоголовість. При цьому слід зазначити, що доліхокранні черепи здебільшого мають еліпсоїдну, пентагоноїдну й овоїдну, а брахікранні – сфероїдну та сфеноїдну форми. Все це нам потрібно знати для того, щоб хоч у загальних рисах відтворити етнічний склад давньоруського населення Чернігова і його округи. Цією справою займався П. Покас та інші вітчизняні антропологи,

що дало можливість говорити про належність місцевого населення в основному до мезодоліхокранного вузьколицього європеоїдного типу, причому порівняння величин ознак міських та сільських черепів наводять на думку про притаманність брахікефалізації та збільшення скелетів для перших за рахунок урбанізації й кращого харчування.

Але якщо розглядати питання більш конкретно, то виявляються й деякі відмінності між серіями самого Чернігова та його округи. Так група черепів з міського кладовища XI–XII ст. біля церкви Бориса і Гліба характеризується суббрахікефалією та середньоширокім невисоким лицьовим відділом з добре виступаючим носом та незначним сплощенням перенісся. А краніологічна серія з курганів на Болдиних горах при звичайній типологічній близькості з іншими чернігівськими групами має більші розміри повздовжнього діаметру, дещо вищий та різкіше профільований лицьовий відділ. Саме ці ознаки зближують Болдинську групу черепів з сіверянськими курганними серіями XI–XIII ст. з більш східних територій – з межиріччям Сейму та Сули. Вищезгадана «Борисоглібська» серія Чернігова в рамках мезокранного типу складається з декількох варіантів, аналоги яким виявлені як серед серій чернігівської округи, так і правобережних придніпровських могильників. Окрім того, палеоантропологічні матеріали дозволяють охарактеризувати фізіологічні особливості давньоруського населення Чернігівщини – як сільського, так і міського. Середній вік похованих дорослих на міських некрополях – 39,5 роки, на сільських – 37,3. Заввишки чоловіки-городяни становили у середньому 170,6, жінки – 160,5 см. Відповідні показники для сільських могильників дещо нижчі: чоловіки – 165,3, жінки – 157,4 см.

В цілому впадає у вічі відносна однорідність антропологічного типу сільського населення Чернігівської землі, що відзначається доліхокранією й вузьким невисоким обличчям. Синхронні групи міського населення, і в першу чергу самого Чернігова, набагато строкатіші. Але, як вже відзначалося, основні розробки антропологічних питань ще попереду, нині ж зроблені лише перші кроки в цьому напрямку. Однак вже є і певні нові напрацювання, які й будуть викладені далі (див. додаток 1).

“Старе кладовище в Березках”

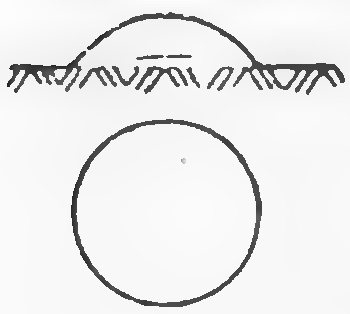

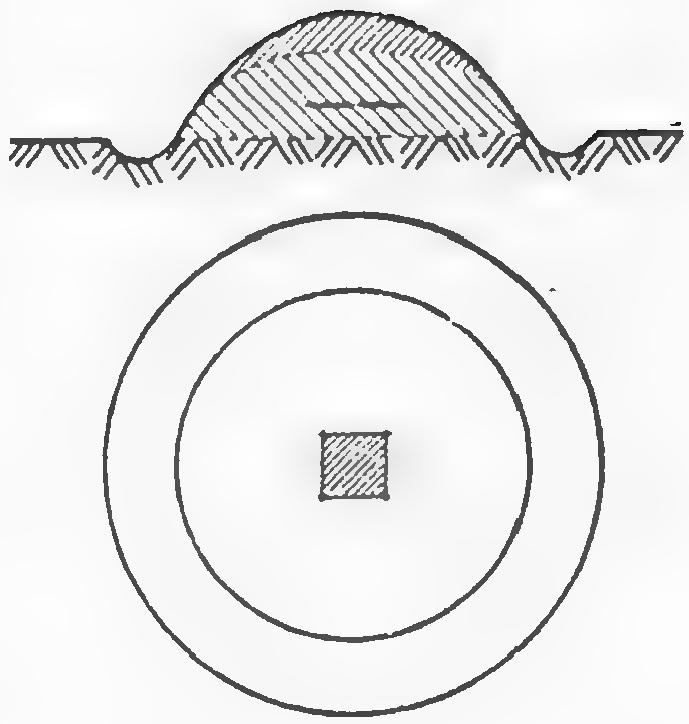

“Чорна Могила”

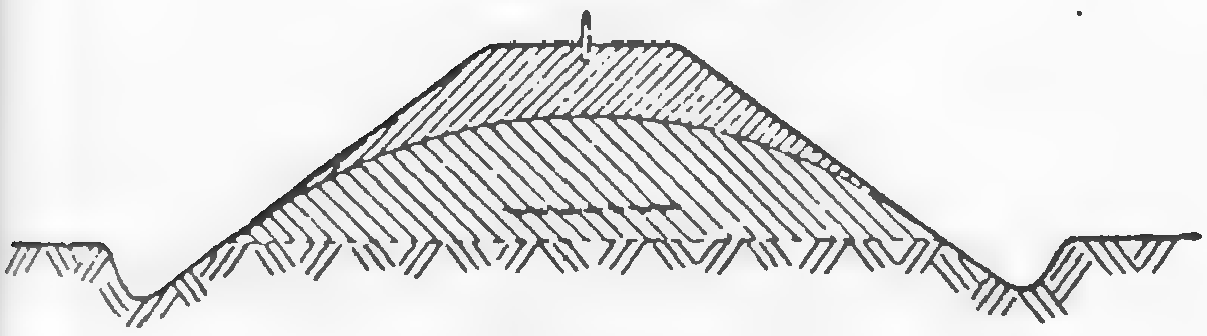

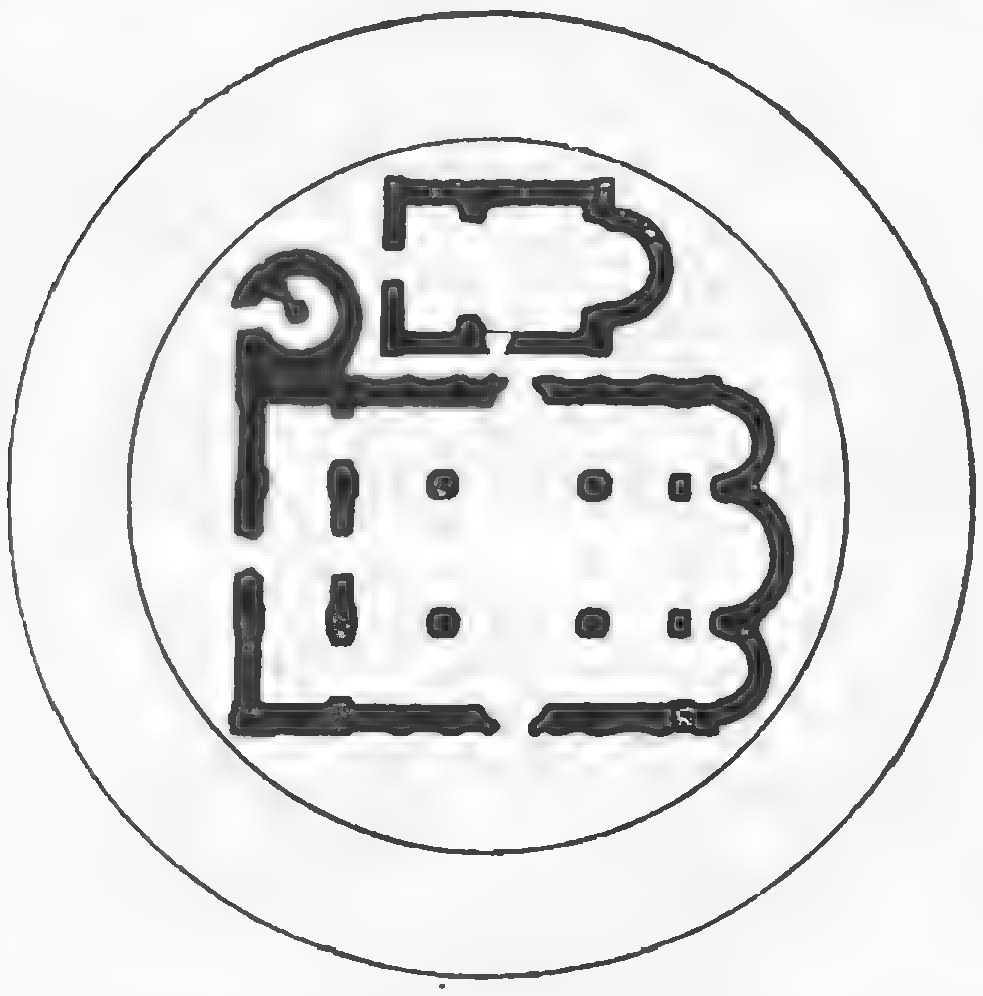

“Гульбище”

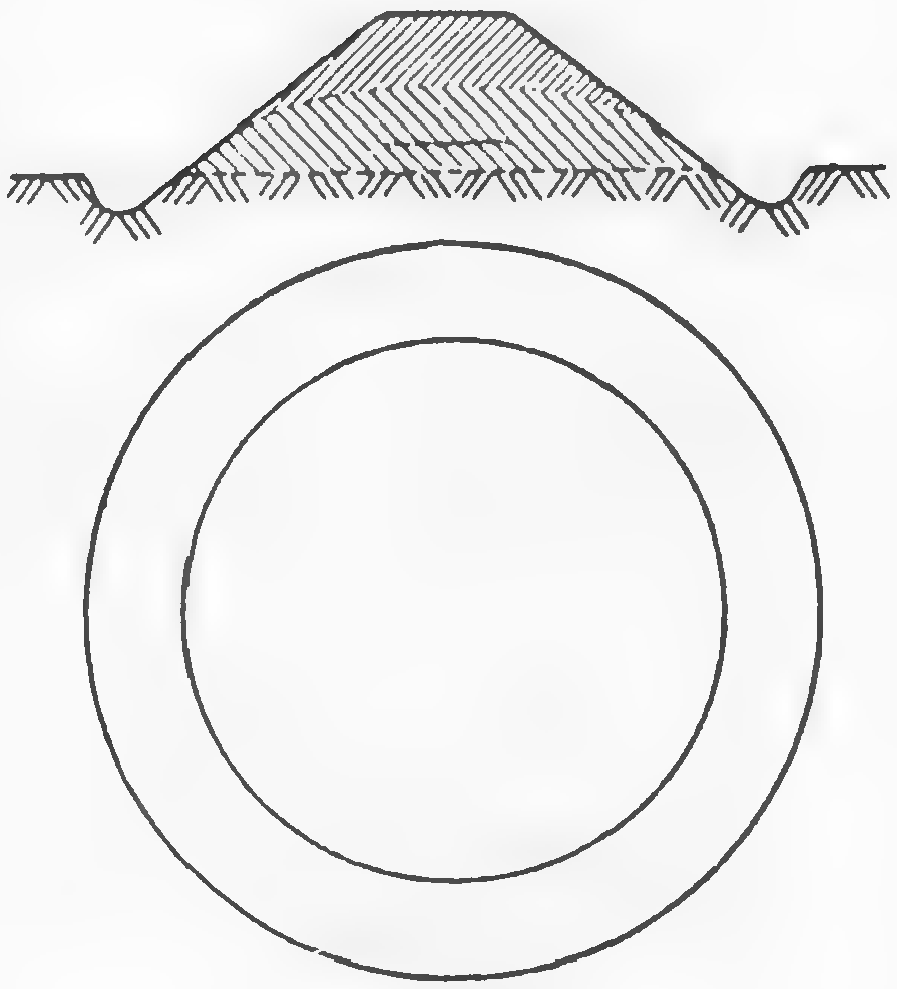

Плани і розрізи чернігівських курганів X–XII ст. На плані Чорної Могили розміщені для порівняння плани Спаського собору 1036 р. та Іллінської церкви XI ст. (за Б. Рибаковим)

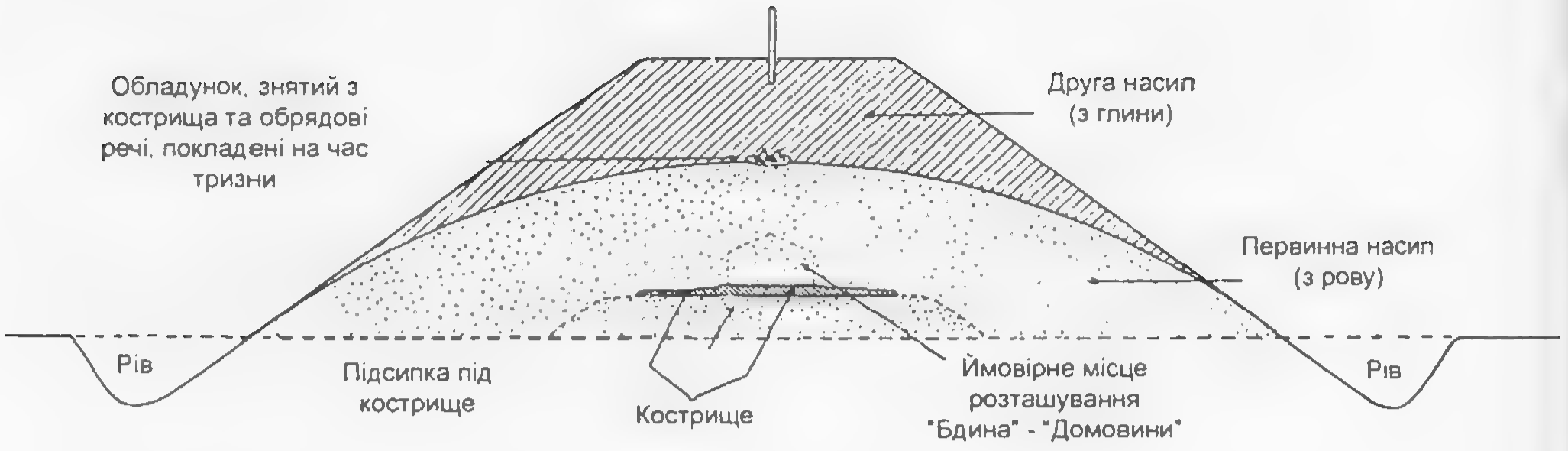

План і розріз Чорної Могили

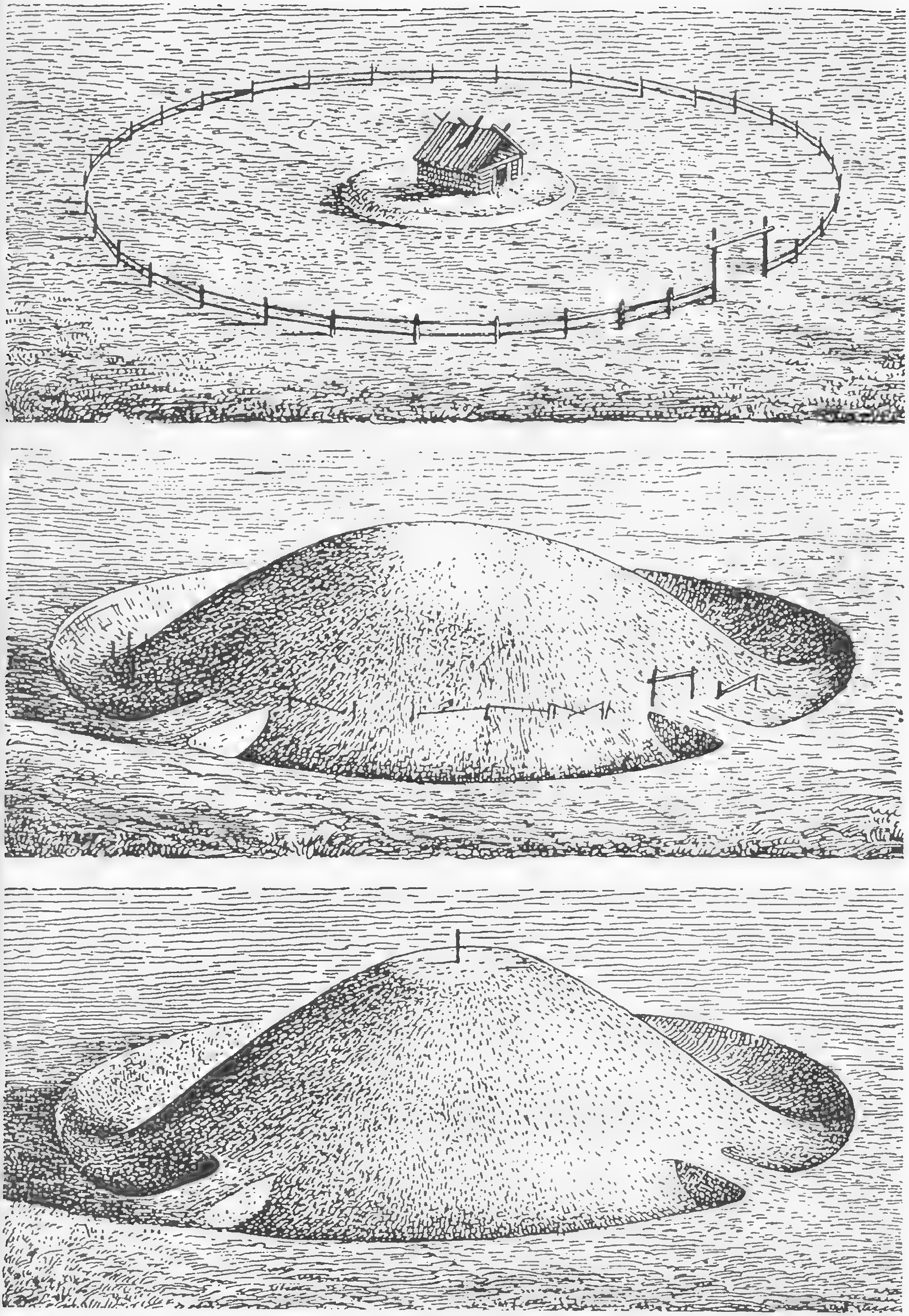

Чорна Могила. Реконструкція Б. Рибакова етапів зведення кургану

Візантійські монети IX–X ст. із Чорної Могили (верхній ряд) та їх аналогії

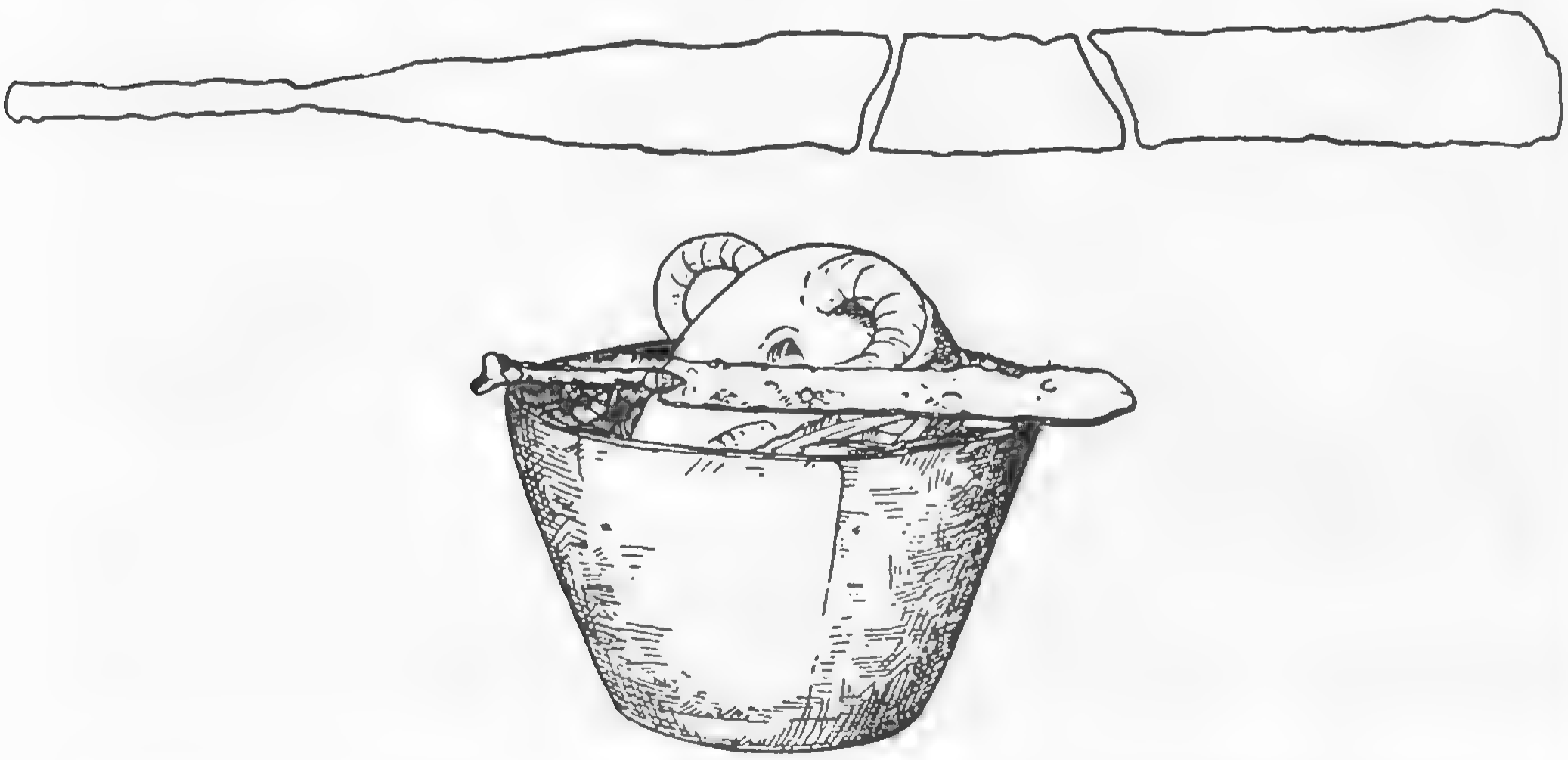

Жертовний ніж з Чорної Могили. Знизу – аналогічний ніж, казан та череп козла із Гньоздовського кургану під Смоленськом

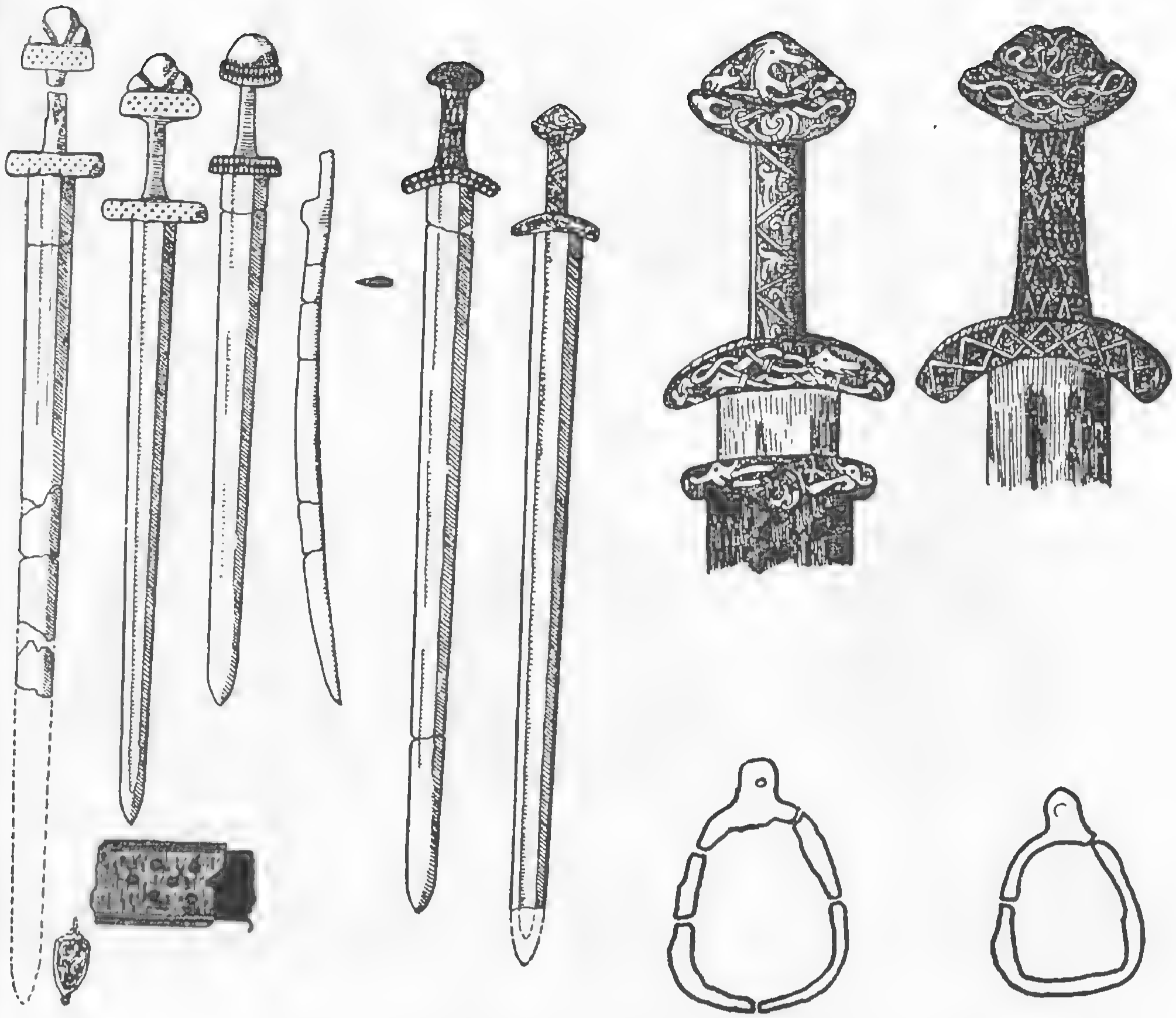

Мечі та стремена X ст. Зліва направо: меч із кургану Гульбище (знизу наконечник піхов і деталь рукояті); меч, знайдений поблизу Запоріжжя; мечі й шабля з Чорної Могили; меч із Києва. Рукояті мечів із Києва та Чорної Могили. Знизу – стремена з Гульбища (ліворуч) та Чорної Могили (праворуч)

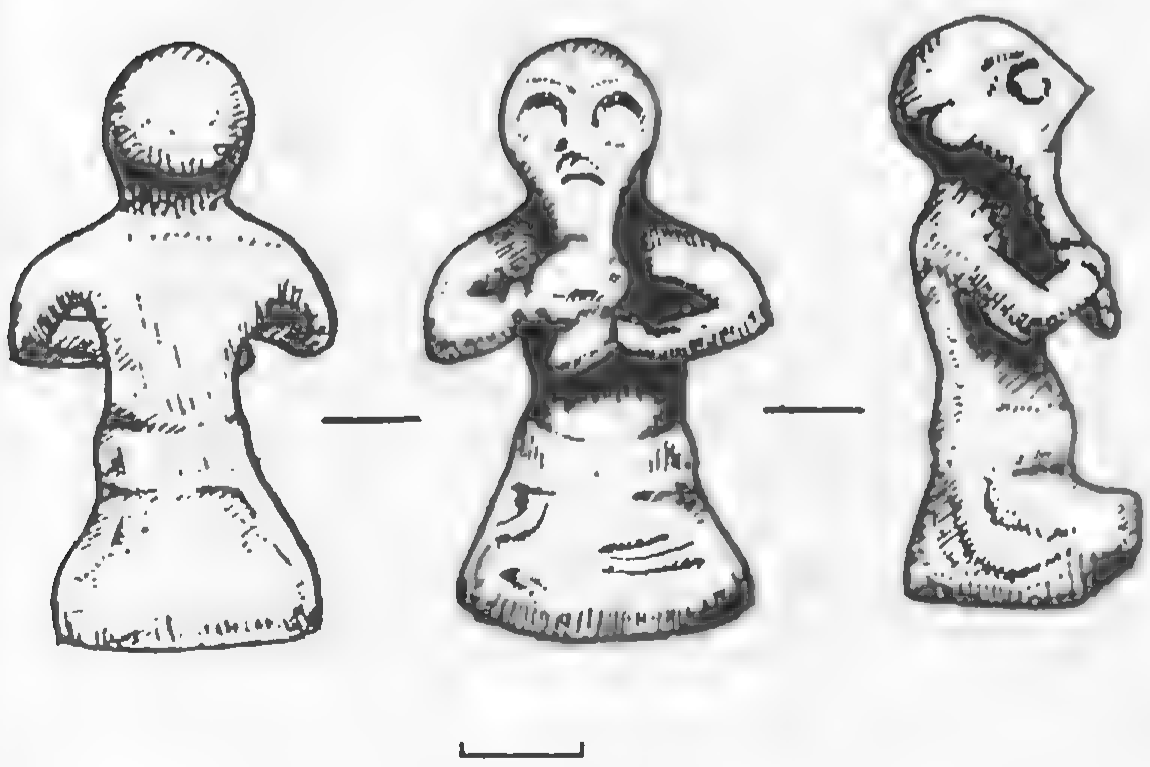

Фігурка скандинавського бога Тора з Чорної Могили

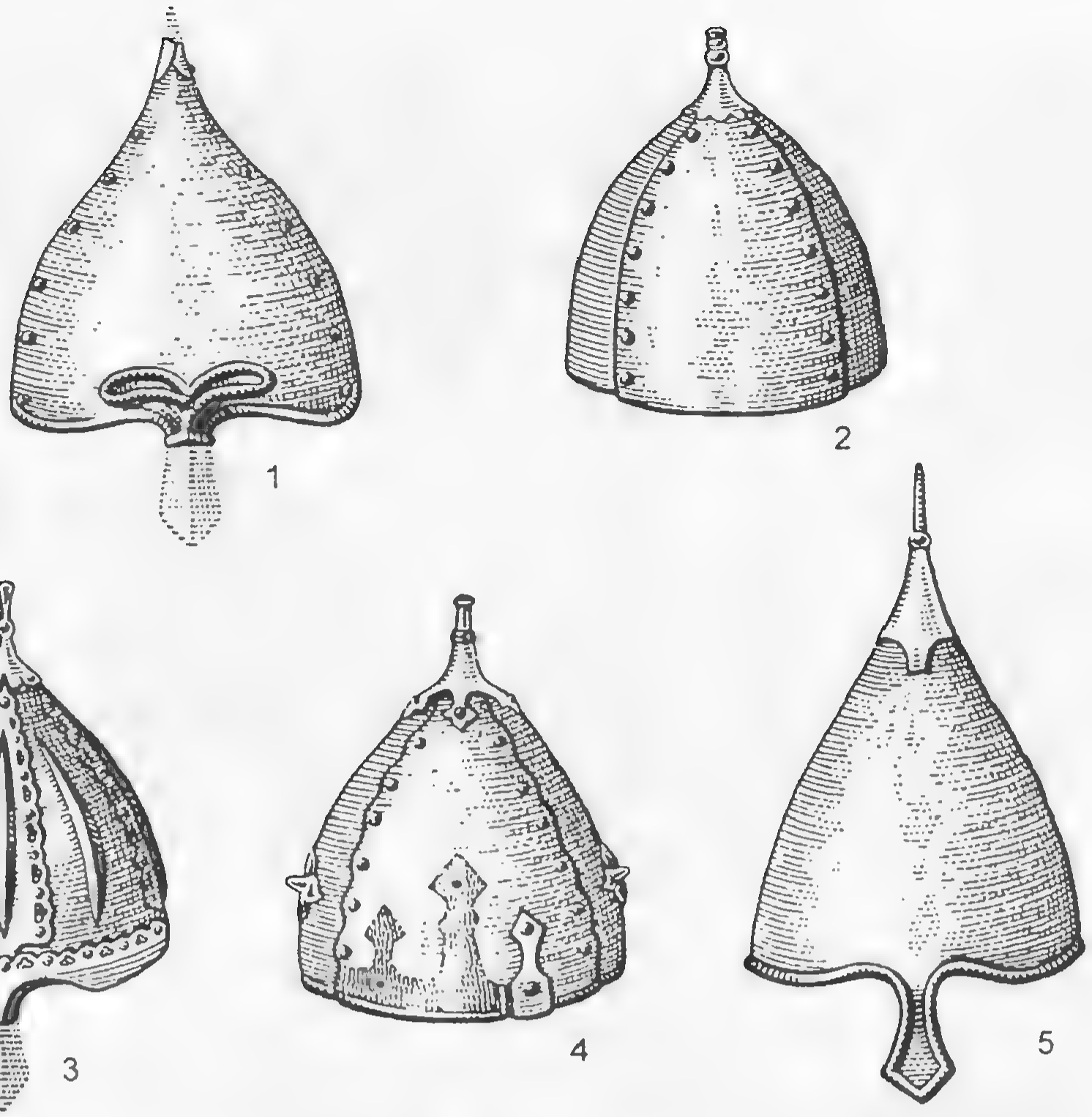

Чернігівські шоломи та їх аналогії: 1 – Воронезька обл. Росії, 2 – Гульбище, 3 – Гньоздово під Смоленськом, 4 – Чорна Могила, 5 – Поросся

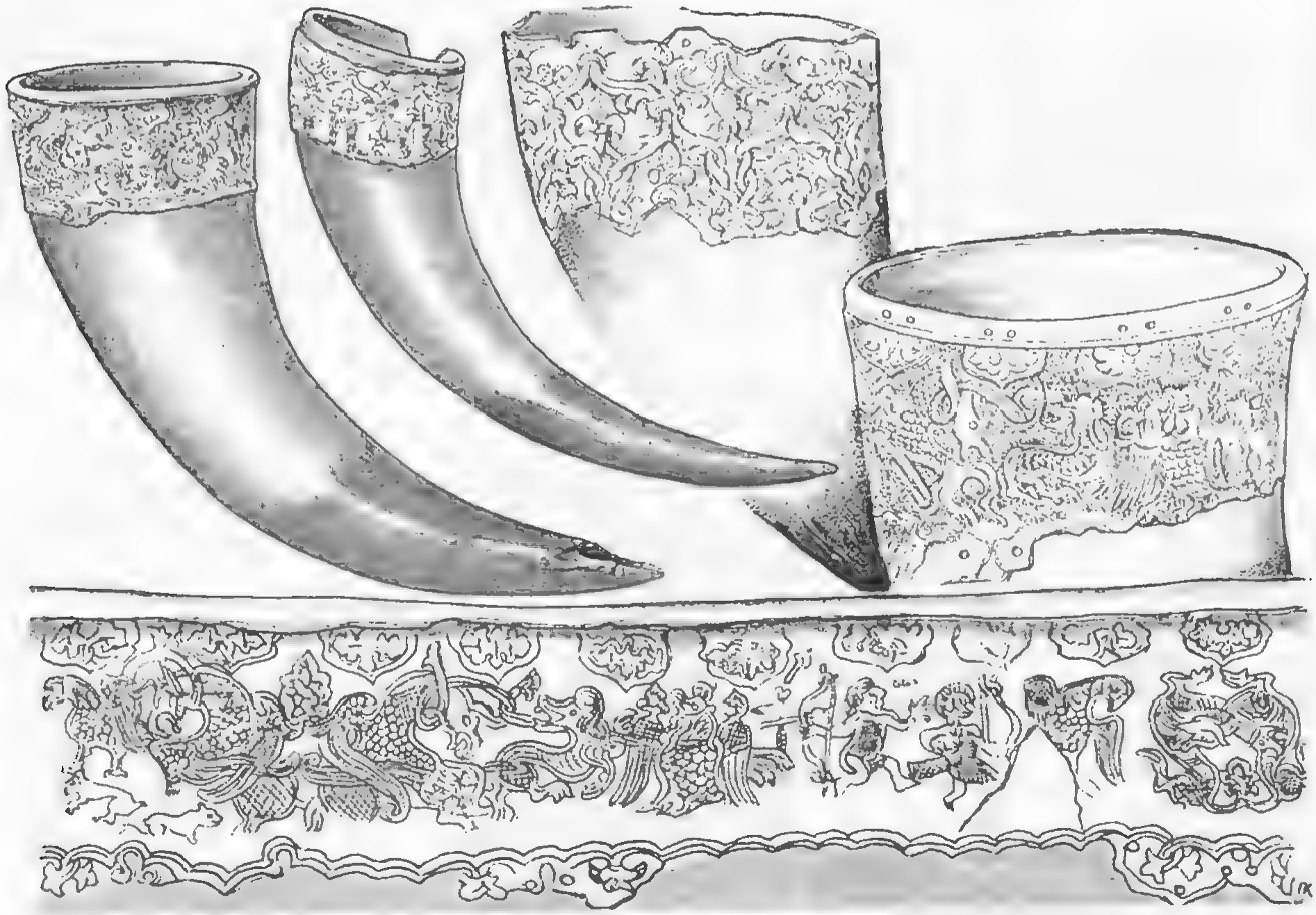

Турячі роги з Чорної Могили

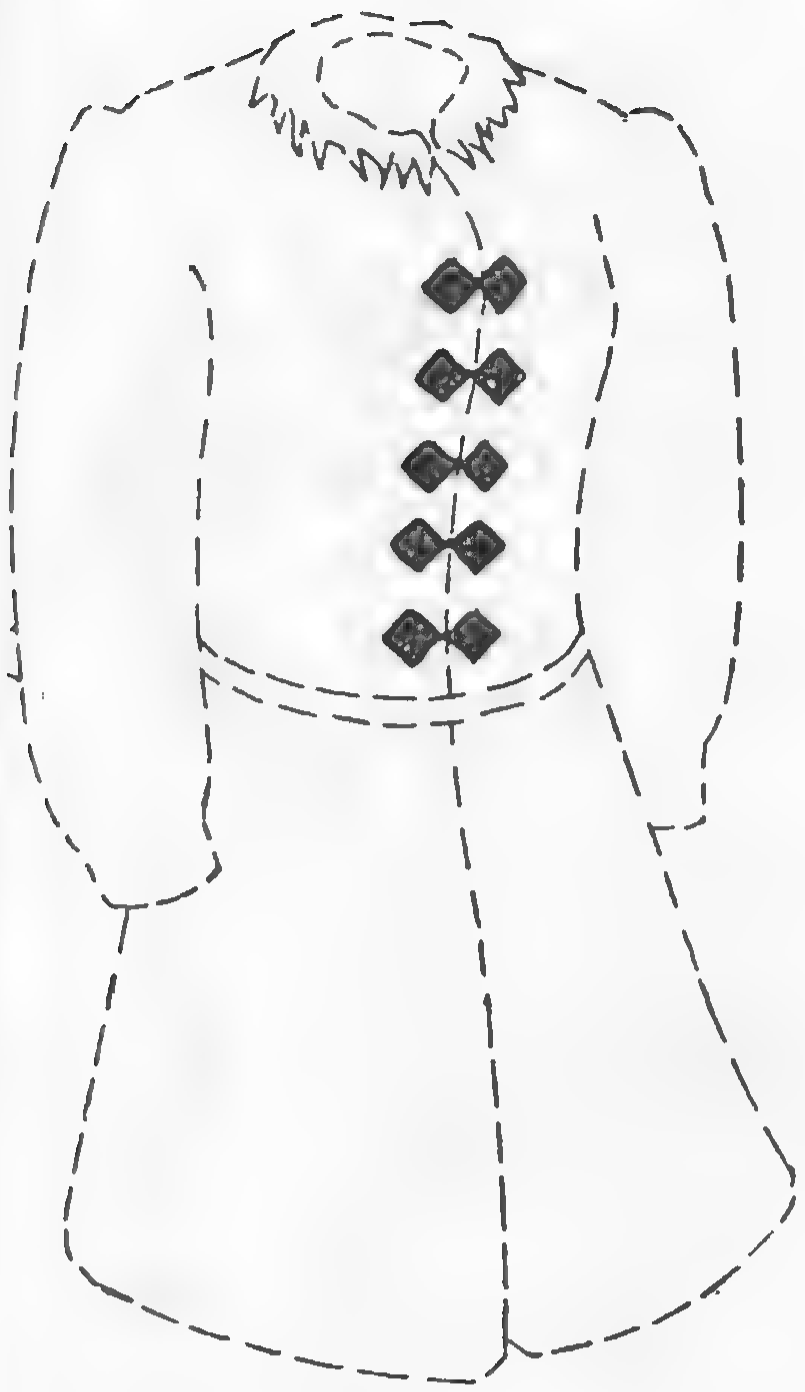

Реконструкція каптана із Гульбища

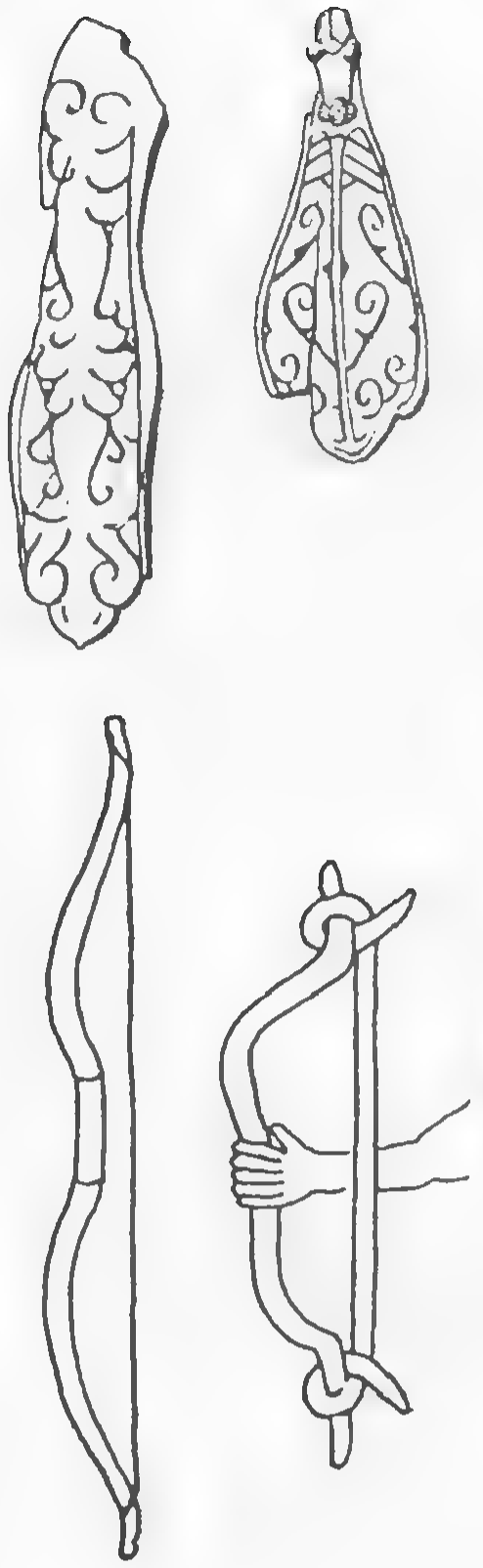

Реконструкція лука із Гульбища

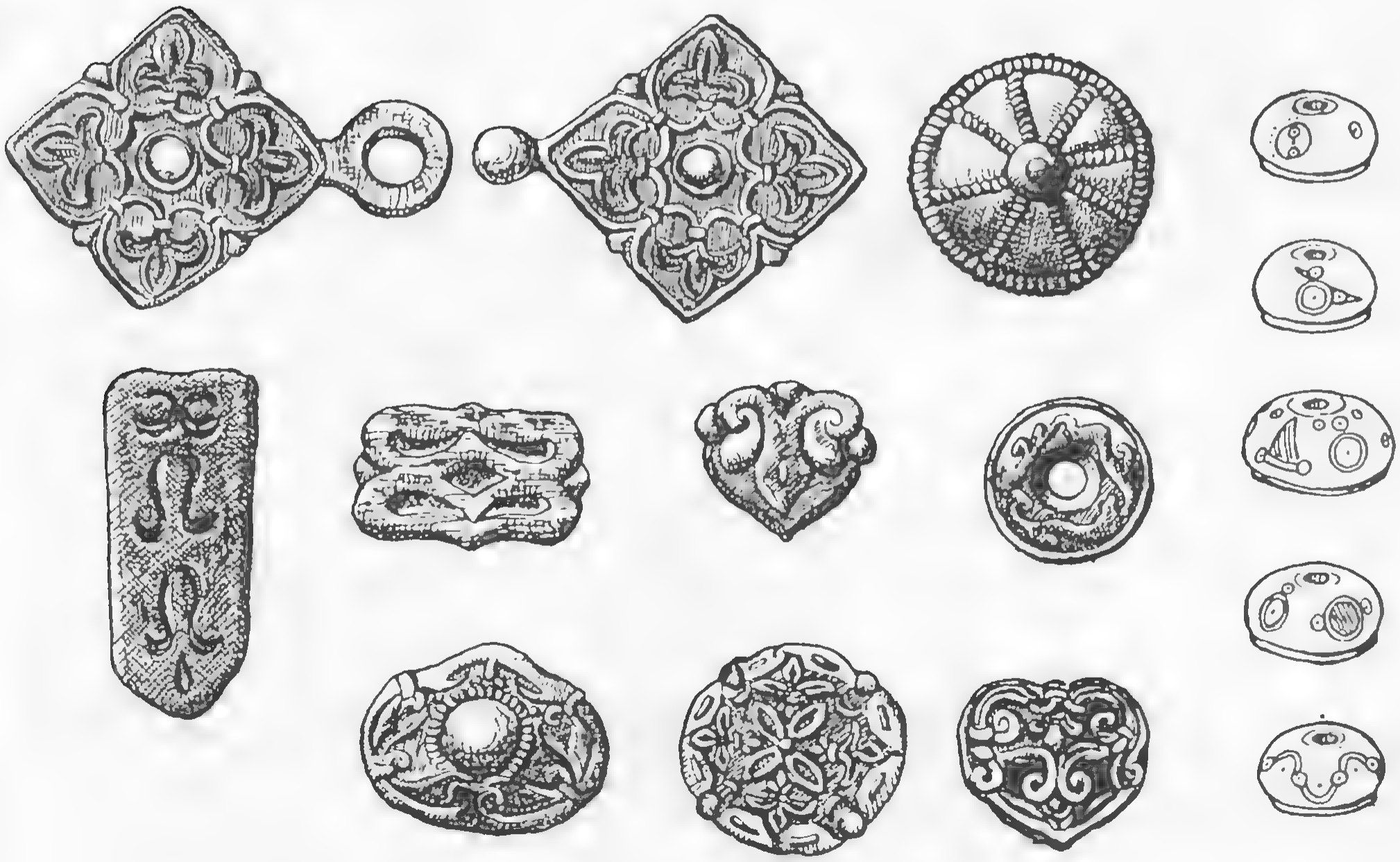

Застібки, бляшки та гудзики з Гульбища

Кераміка X ст. з чернігівських курганів

Дрібні речі з Чорної Могили: ключі, точильний брусок, стріли, скроневі кільця, намисто, гральні кістки, бабки, шашки, поясний набір, глиняне прясло, проколка

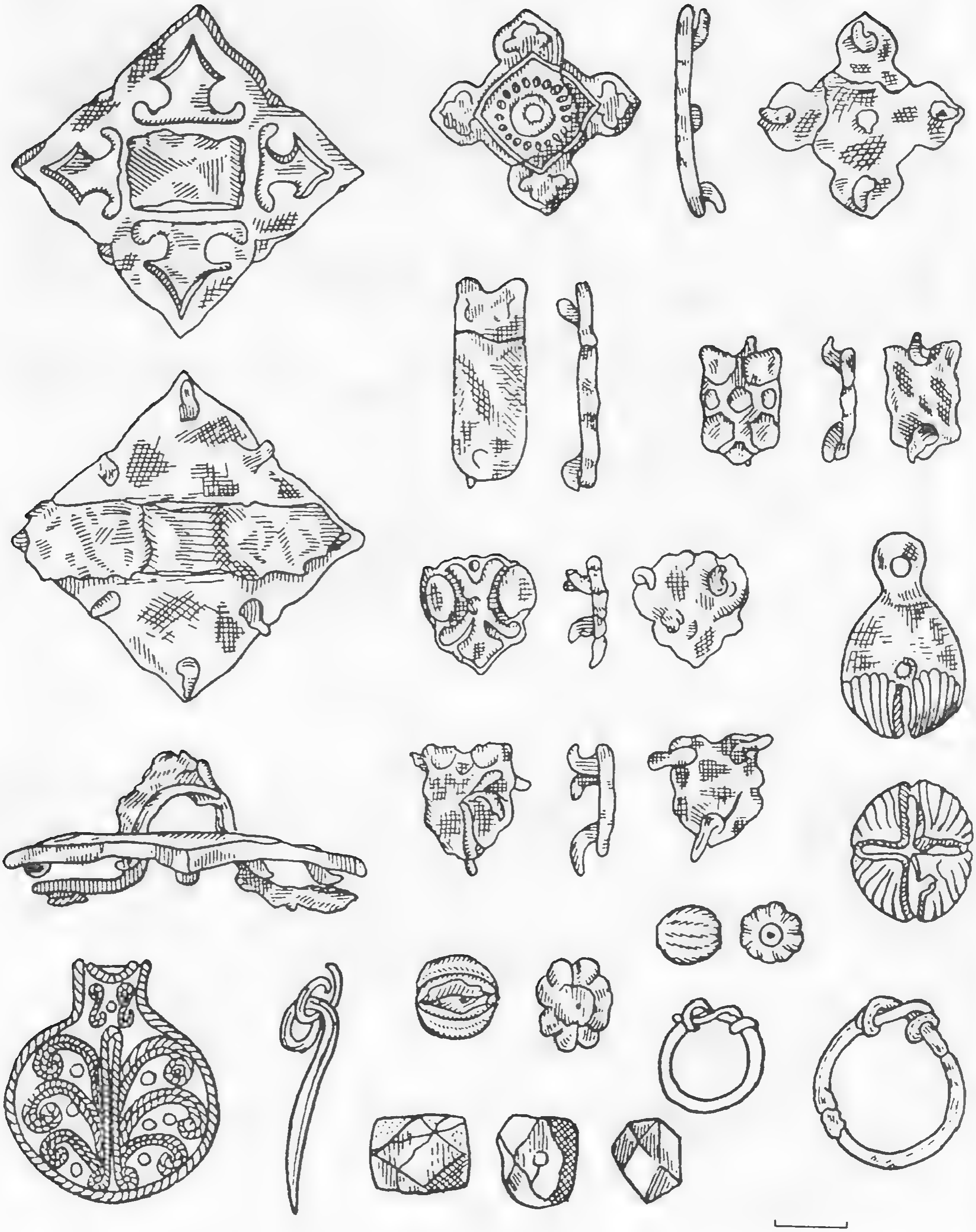

Прикраси з поховань «Старого кладовища в Берізках»

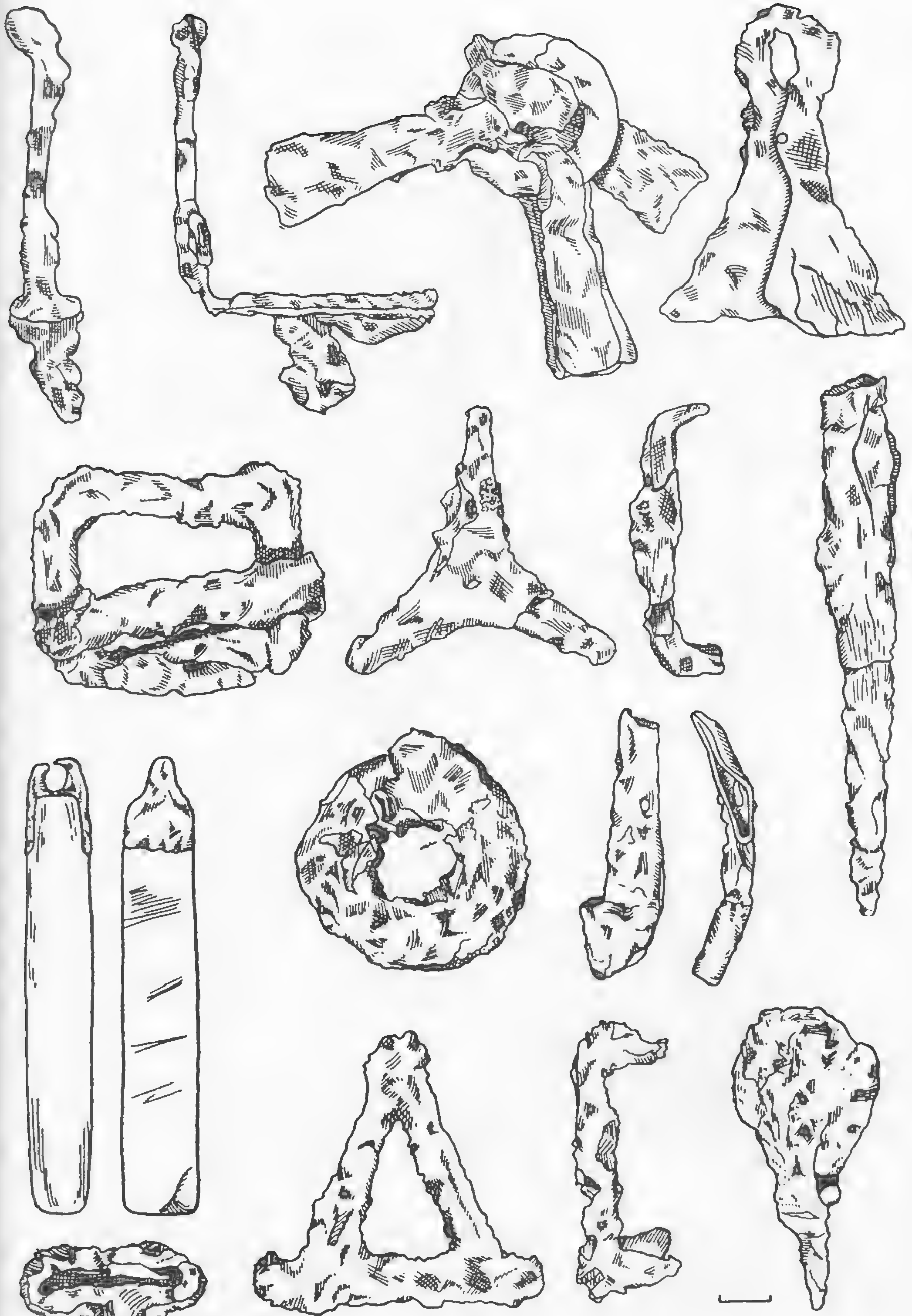

Речі з поховань «Старого кладовища в Берізках»

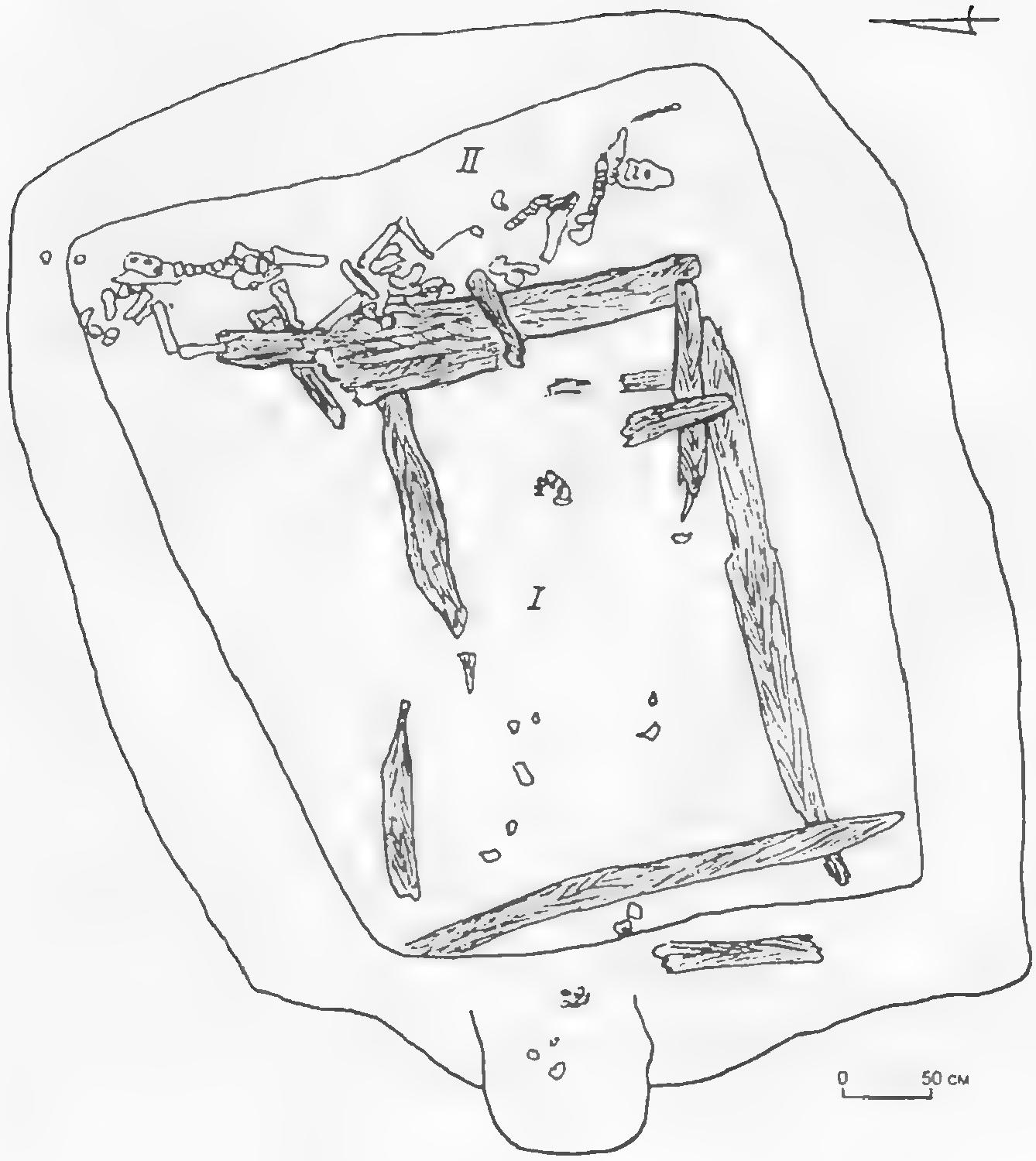

План кургану 17
«Старого кладовища
в Берізках»

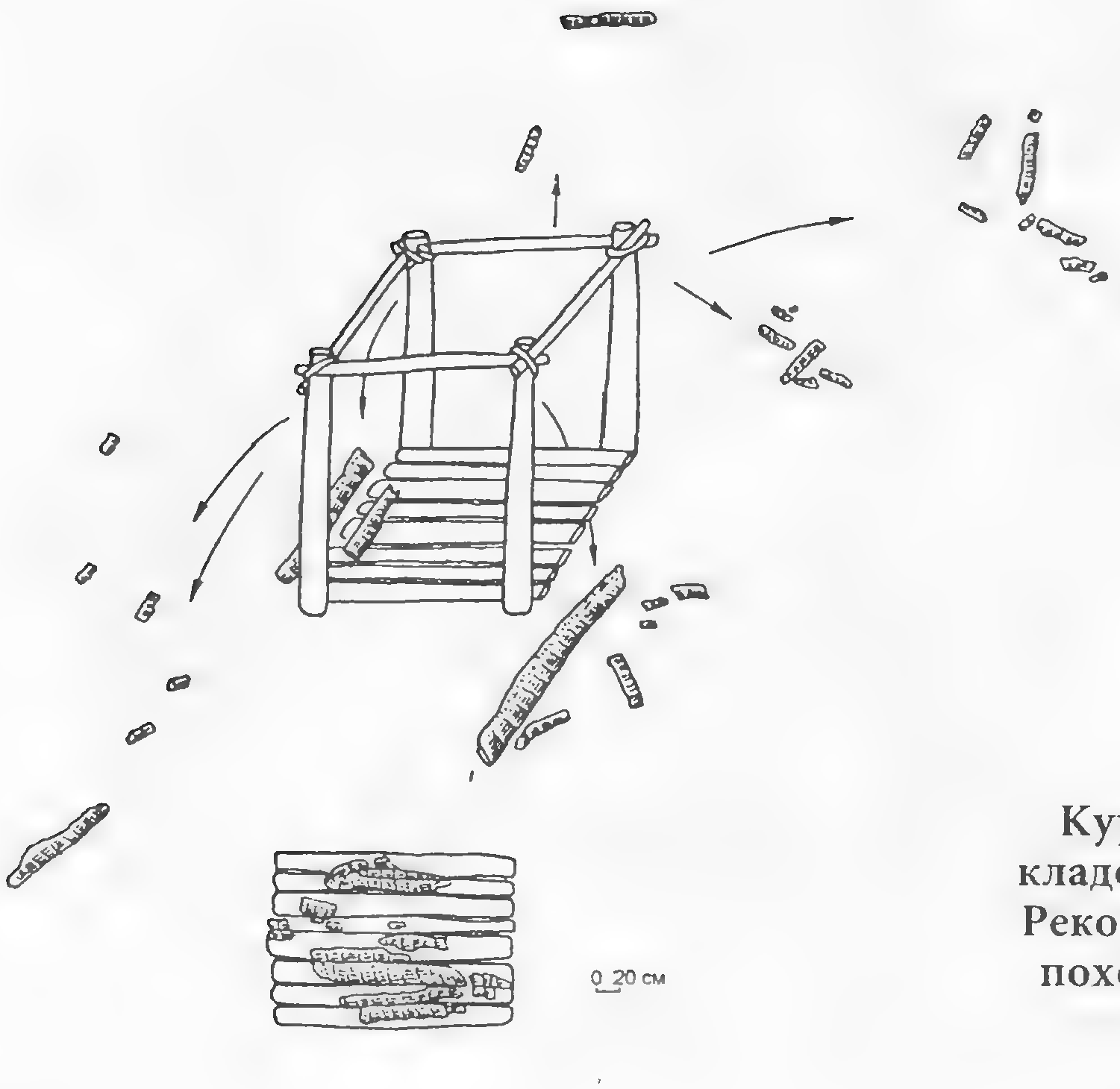

Курган 15 «Старого
кладовища в Берізках».
Реконструкція каркасу
поховальної споруди

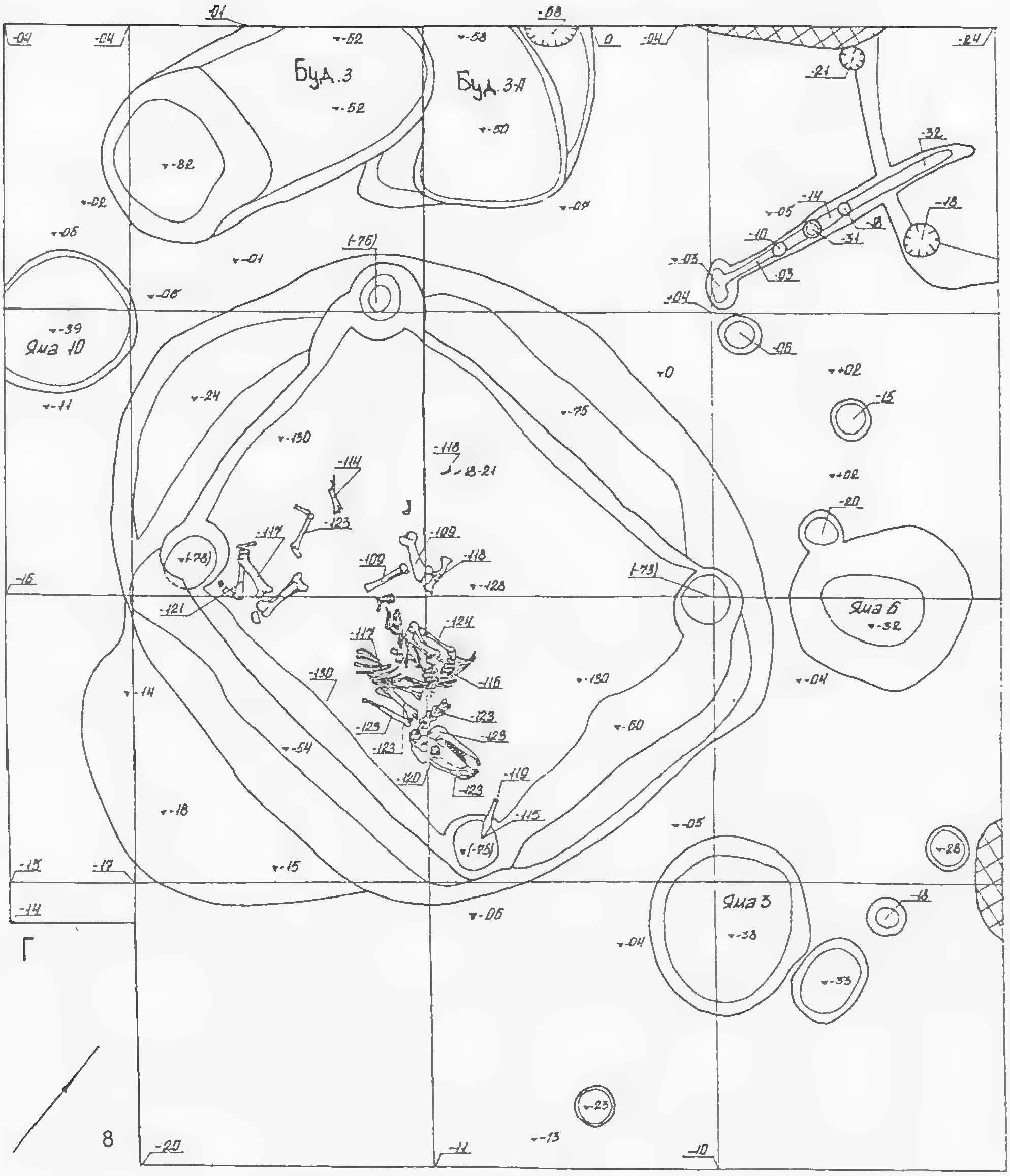

Поховання з конем (розкопки 1998 р. по вулиці Мстиславській)

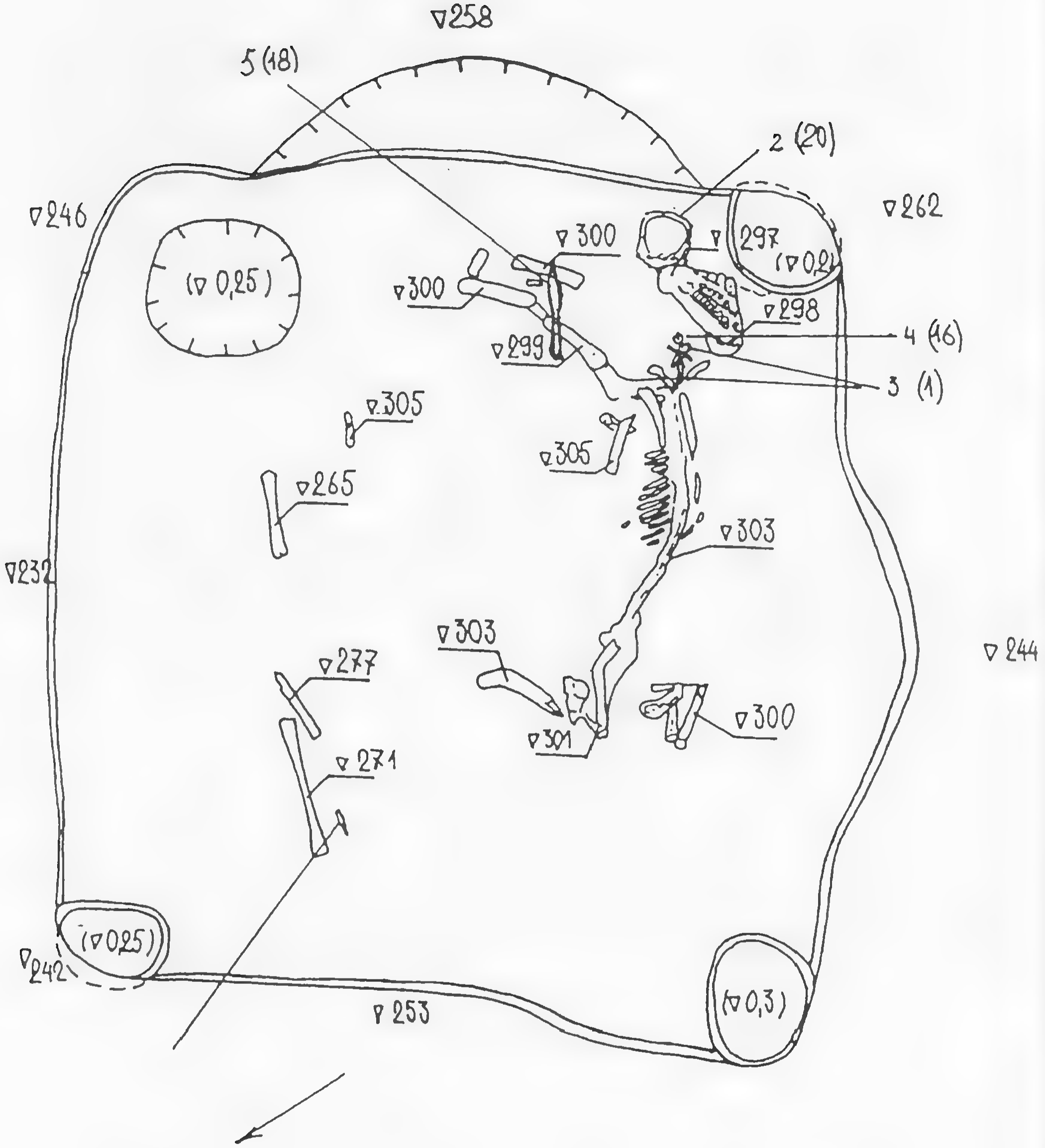

Поховання з конем (розкопки 2007 р. по вулиці Горького)

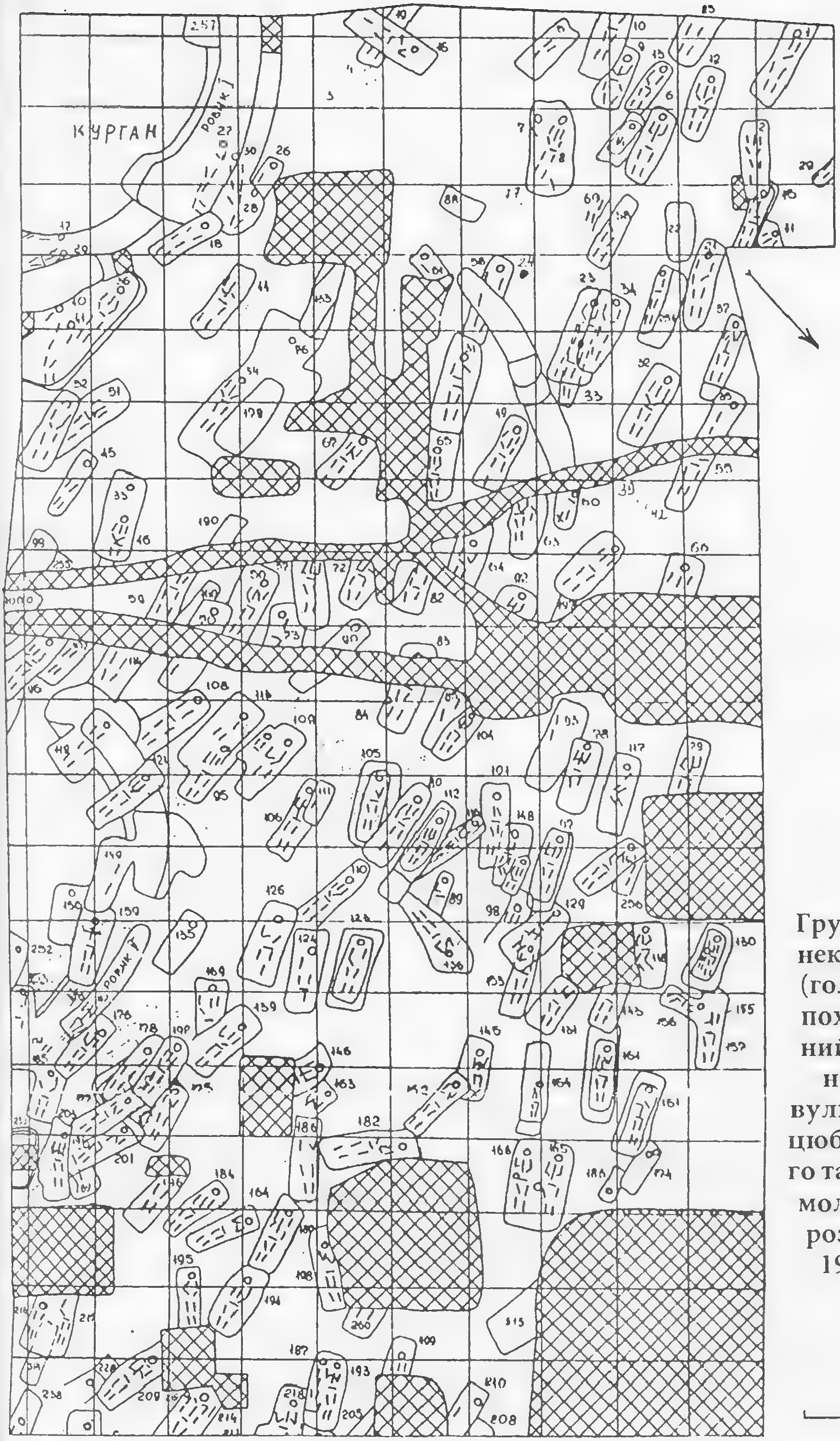

Грунтовий некрополь (головний поховальний масив на розі вулиць Кощюбинського та Комсомольської, розкопки 1989 р.)

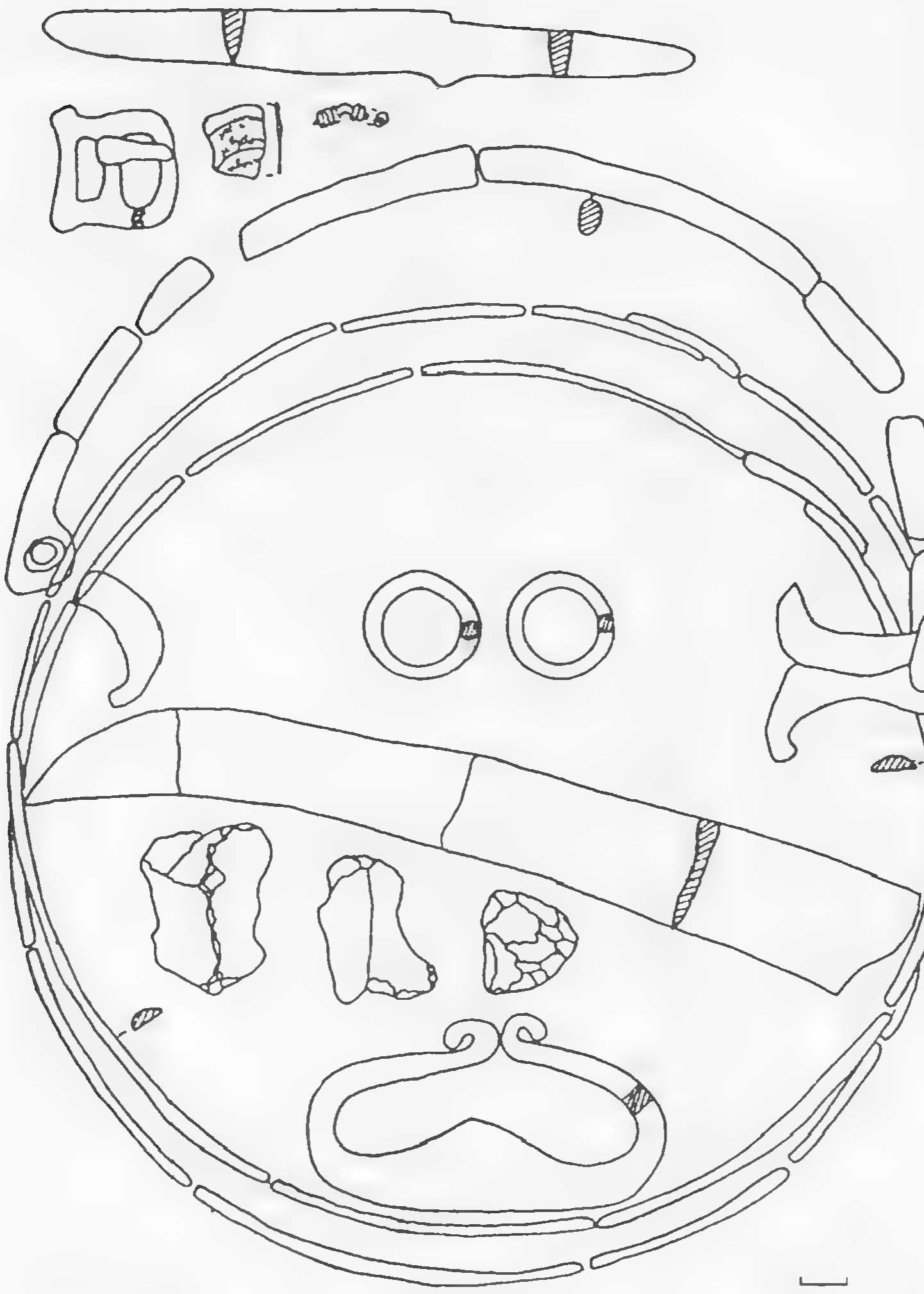

Поховальний інвентар з кургану X ст. на розі вул. Чернишевського – П'ятницької (Чернігівське передгороддя)

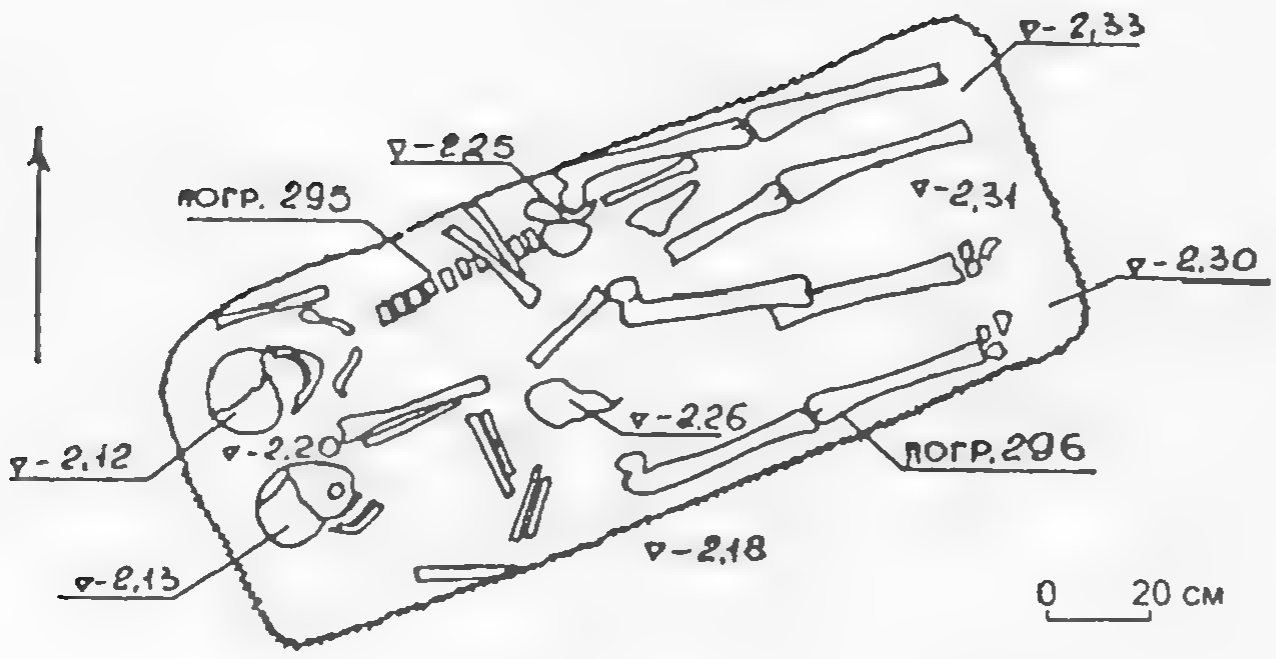

Чернігівський давньоруський грунтовий некрополь, парне поховання XII ст. (розкопки 1988–1989 рр.)

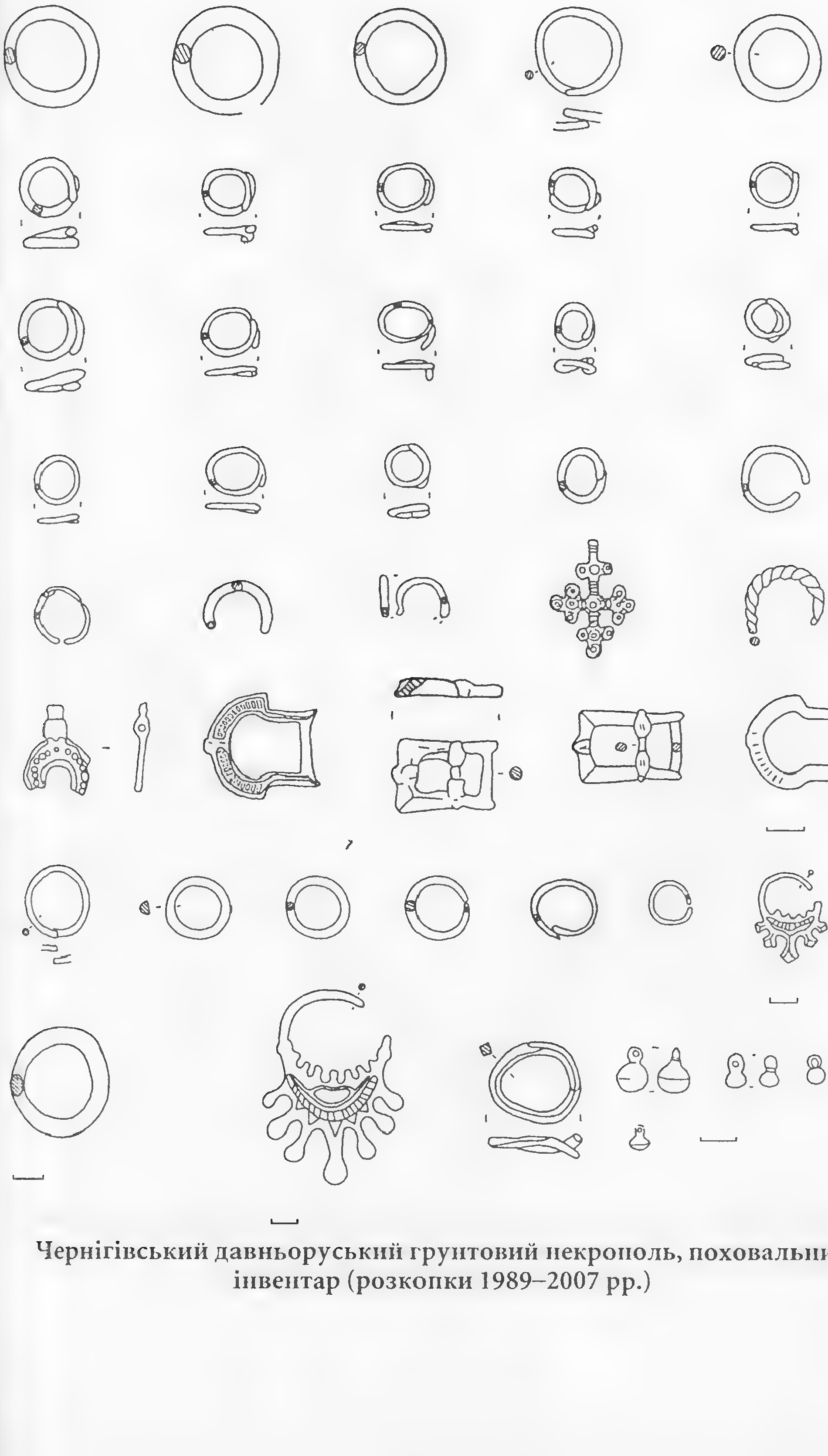

Чернігівський давньоруський ґрунтовий некрополь, поховальний інвентар (розкопки 1989–2007 рр.)

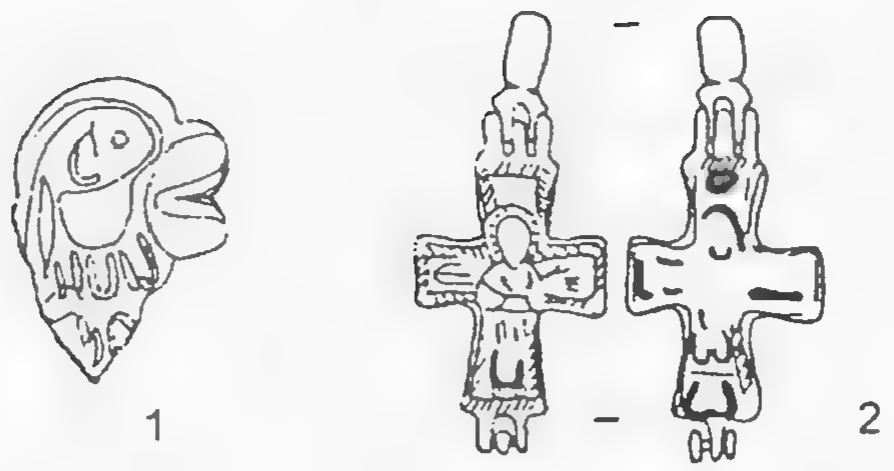

1 2

3

4

Чернігівський давньоруський грунтовий некрополь, поховальний інвентар: 1 – олов'яна бляшка, 2 – бронзовий хрест-енколпіон, 3 – бронзовий поясний набір, 4 – намиста

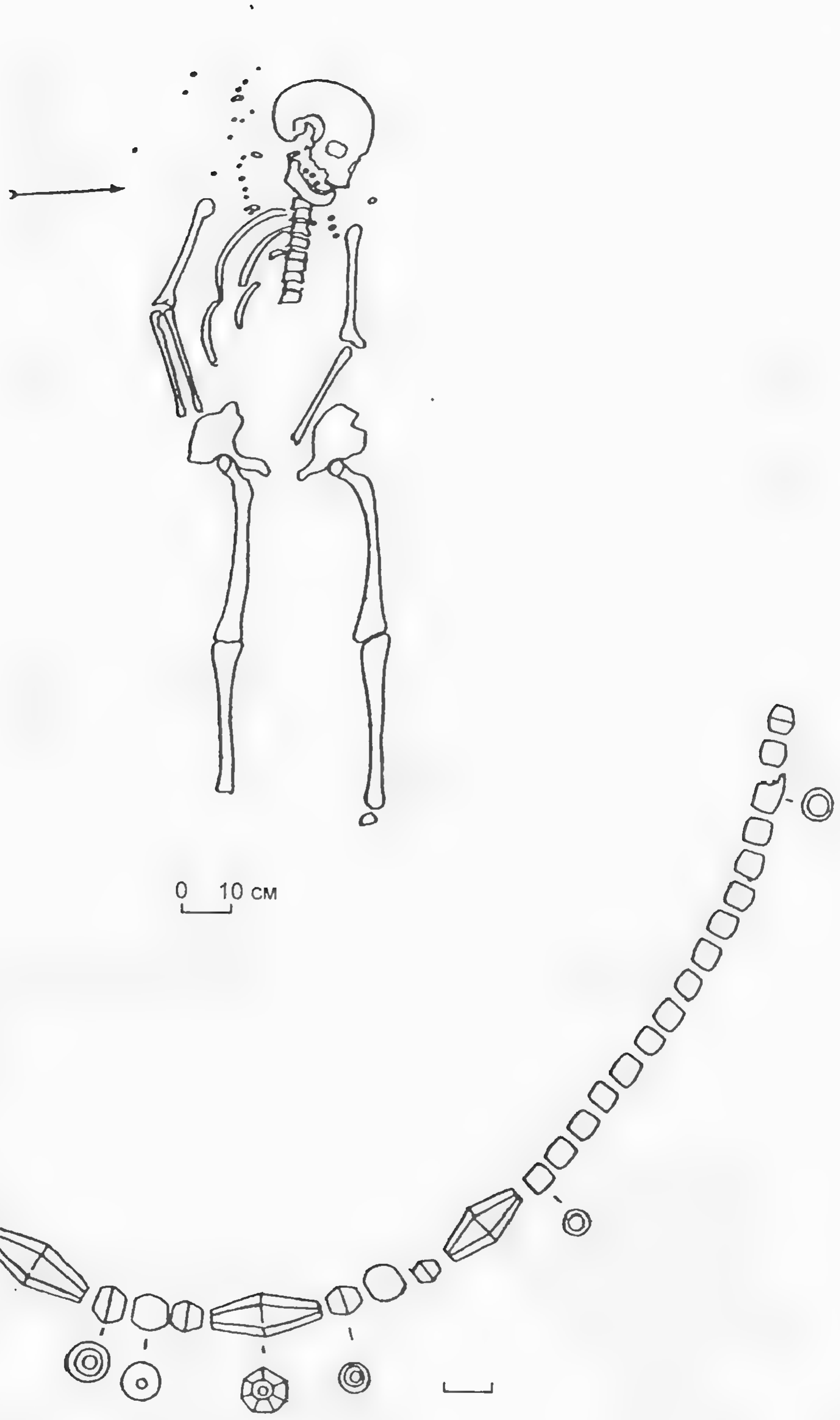

Чернігівський давньоруський грунтовий некрополь: намиста з жіночого поховання XI ст. (розкопки 1988–1989 рр.)

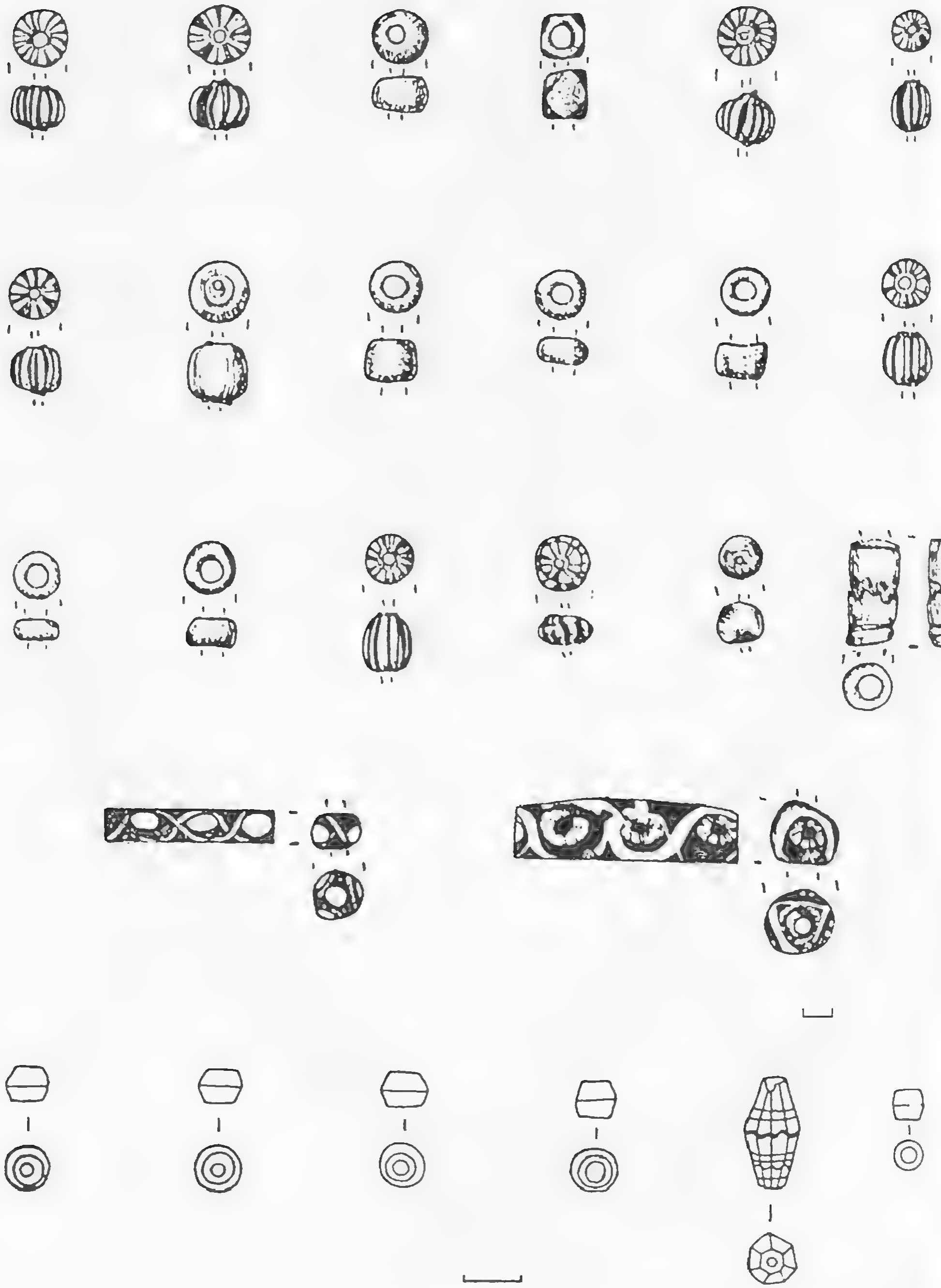

Чернігівський давньоруський грунтовий некрополь: типи намистин з поховань (розкопки 1986–1989 рр.)

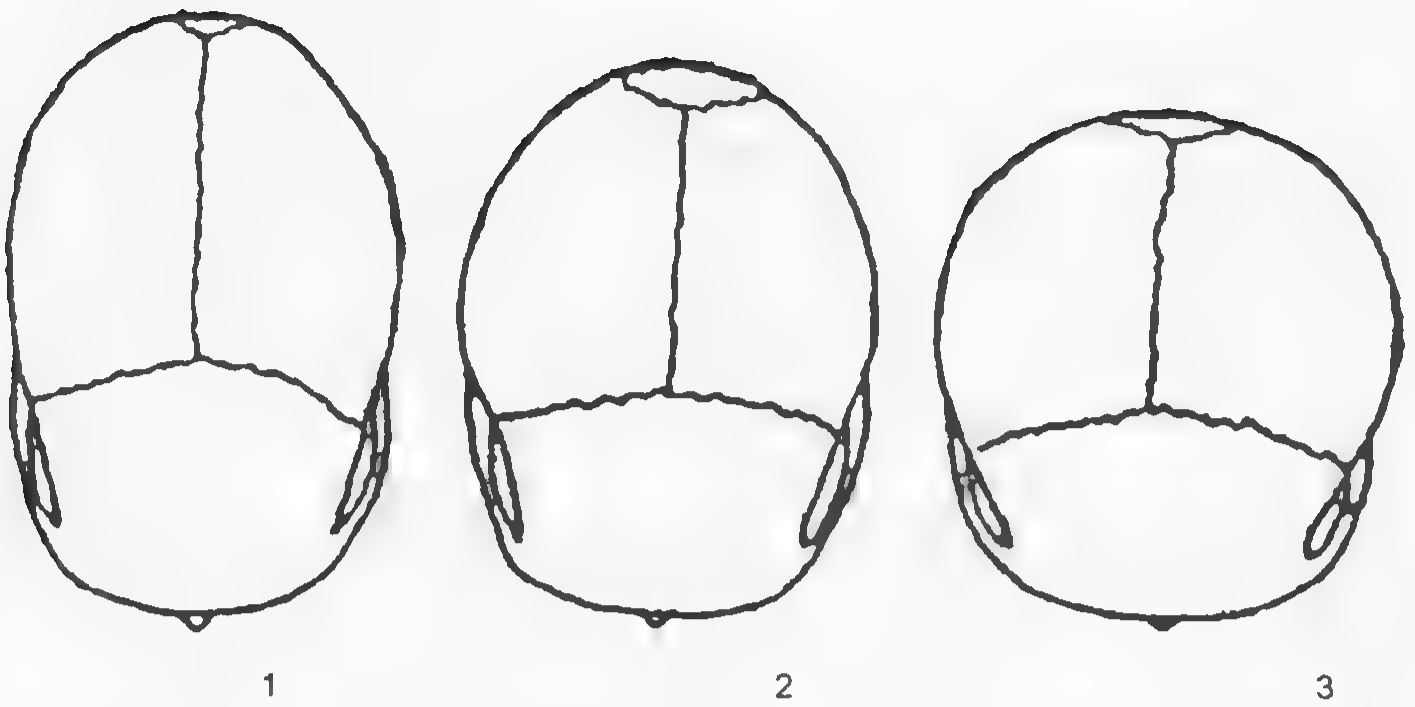

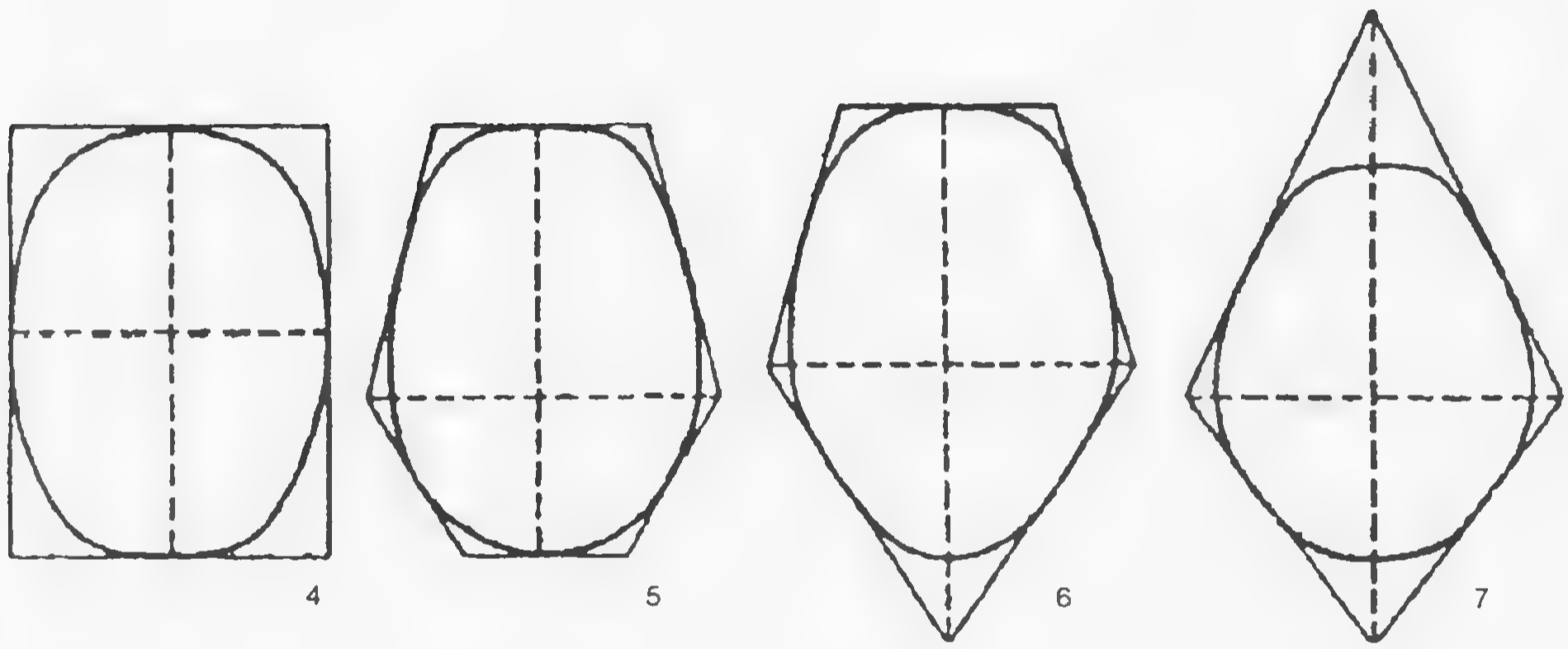

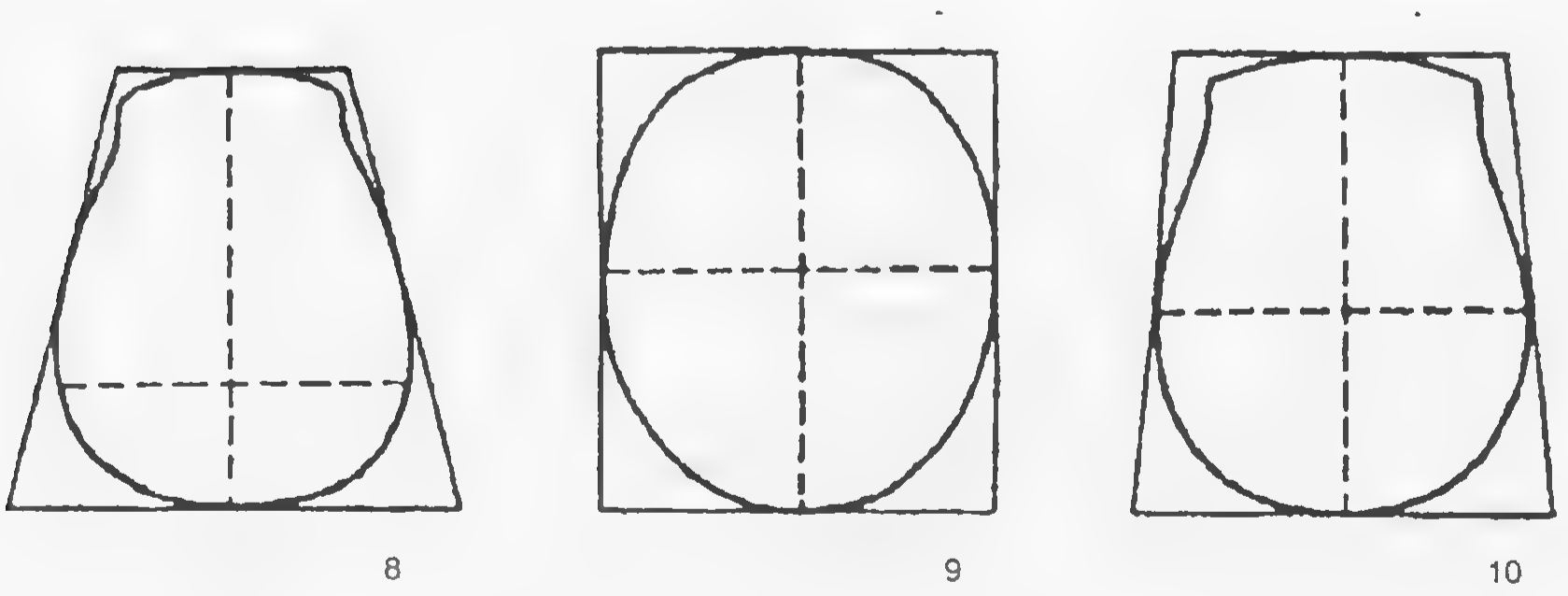

Форми черепів. Форма черепної кришки: 1 – доліхокранна, 2 – мезокранна, 3 – брахікранна; форма черепа (вигляд згори): 4 – еліпсоїдна, 5 – овоїдна, 6 – пентагоноїдна, 7 – ромбоїдна, 8 – сфеноїдна, 9 – сфероїдна, 10 – бірзоїдна

Розділ 5
ЧЕРНІГІВСЬКА ОКРУГА ТА МОНАСТИРІ

Ще у першому розділі цієї праці, згадуючи про події сивої давнини на берегах Десни, ми, описуючи міжкнязівські збройні зіткнення в чернігівському мікрорегіоні, говорили про деякі населені пункти тих часів, які знаходились у безпосередній близькості до міста і являли собою найближчу його округу.

Дещо відходячи від чернігівської конкретики зазначимо, що один із рівнів самоусвідомлення окремих груп населення в епоху Київської Русі можливо характеризувати умовною назвою «городяни» з обов'язковою прив'язкою до певного міста та його округи. Відомий ще за радянських часів лінгвіст Г. Хабургаєв запропонував називати такі утворення «народоназвами» і такій пропозиції ніхто тоді ж не заперечив (так вона тримається без спеціального обговорення і до сьогодення). Дослідник відніс назви таких груп середньовічного населення до власне етнонімів (нагадаємо, що в лінгвістиці етнонімія – розділ лексикології, що вивчає назви племен, народностей і народів), які утворилися від найменувань адміністративно-політичного походження (тобто від приналежності до міста та його волості). А серед тогочасних поселенських угруповань були відомі й «чернігівці». «Городяни» ж у цілому поділялися в своєму територіальному розумінні на кілька ієрархічних щаблів: власне міські жителі, населення міста і його округи, а також жителі окремих земель, яких іменували за назвою столиці князівства. Останніх у даному випадку ми «не чіпатимо».

Ведучи ж мову про чернігівських городян, то їх кілька разів згадують на літописних сторінках. Так, коли в 1078 р. військові формування на чолі з київським князем Ізяславом рушили на місто на березі Десни, то чернігівці відчайдушно оборонялися. Відстоювання своєї твердині відбулося і 1152 р., коли війська князів Юрія та Святослава із союзними їм половцями знову оточили деснянський град, а чернігівці билися з міських стін і вистояли.

Аналогії з іншими центрами епохи Київської Русі, які теж зафіксовані в літописних повідомленнях, дозволяють зробити певні висновки: використання терміну «городяни» – від власне міської структури і до розмірів

землі-князівства – найбільш складно (у територіальному відношенні) і найважче використовувати для встановлення просторових меж поняття «місто і його округа». Писемні свідчення в цьому плані досить скупі, а тому перспективними можуть бути лише археологічні матеріали, що накопичуються в останні роки та десятиліття.

Можна говорити і про те, що від вивчення проблеми «місто і округа» в значній мірі залежить і подальша розробка самої моделі давньоруського феодалізму. Справа тут у тому, що якщо значення досліджень міста для визначення ступеню розвиненості державності в епоху середньовіччя вже давно не викликало сумнівів, то актуальність й необхідність поглибленого аналізу його сільськогосподарського оточення стали зрозумілими відносно недавно.

В історіографії загальноприйнятим є положення, згідно з яким середньовічне місто виникло в основному в результаті розщеплення й диференціації економічного базису ранньофеодального села. Розвиваючи цю тезу, ми не завжди вірно використовуємо у власних дослідженнях положення про приналежність міста як осередку ремесла і торгівлі, і села – осередку землеробства. Наголос на цих позиціях не сприяє правильному розумінню соціально-економічного змісту давньоруського міста.

Багато у чому, особливо на ранніх етапах розвитку феодальної системи, місто в економічному плані було своєрідним продовженням села. Як відзначає академік НАН України П. Толочко, на Русі міста, являючись економічними, політичними й культурними центрами землеробської округи, своїм виникненням та розвитком зобов'язані цій окрузі, а отже не можуть бути зрозумілими повною мірою без знання її господарської структури, економічного й демографічного потенціалу, характеру її взаємозв'язків з містом.

Але в даному випадку ми відійдемо від широких історичних аналогій – розгляд цього питання повинен стати темою окремої спеціальної праці, – а звернемо свою увагу лише на кілька конкретних чернігово-окольних пам'яток, матеріали з яких доповнюють наявну інформацію та дозволяють краще реконструювати різноманітні сторони життя в безпосередніх околицях міста за часів Київської Русі. І тут «перевернемо світ з ніг на голову»: підемо не від феодальної економічної основи – села, а від характеристики одного з давньоруських духовних центрів, заснованих такою величною особистістю як Антоній Печерський (до речі, вихідцем із Любеча). Ця людина шанується у всьому православному світі як «Батько руського чернецтва» і засновник всесвітньовідомої Києво-Печерської Лаври. Але тут ми не будемо говорити про святиню на Дніпрі. Мова піде про чернігівський Троїцько-Іллінський монастир з його відомими Антонієвими печерами.

Взагалі, на сьогоднішній день В. Руденок на території сучасного міста нараховує близько півтора десятка підземних споруд. Більшість із них розташована в товщі Болдиних гір, що знаходяться на правому корінно-

Іллінська церква в Чернігові

му березі Десни. Місцевість ця, не дивлячись на те що в середньовічні часи являлася околицею Чернігова, використовувалася місцевим населенням і в домонгольську добу. В середині IX ст. тут з'явився язичницький курганний некрополь, про який вже йшла мова у попередньому розділі. Окрім того, згідно з переказами, тут існувало капище бога Перуна, а у підніжжі гір, в урочищі Святе, хрестили чернігівців. Саме на цьому місці в середині XI ст. і виник Богородицький монастир, відомий пізніше як Іллінський і Троїцько-Іллінський.

Початок монастиреві було покладено у 1074 р. вищезгаданим Антонієм, коли він після конфлікту з князем Ізяславом Ярославичем перебрався до Чернігова: «И возлюби Болдины горы, и ископав Печеру ту ся всеми, и есть ту монастырь Святая Богородицы и до сего дни» – відзначає літописець.

Нині Антонієві печери – це складний лабіринт, викопаний у щільних лесоподібних суглинках на глибині від 1 до 15 м від поверхні гори. Загальна довжина комплексу – близько 350 м. Печери складаються з підземних храмів та інших приміщень і галерей. Всі вони розташовані на двох рівнях, що є наслідком зрощення раніше самостійних підземних споруд.

Сучасний вигляд Антонієві печери набули після перебудов протягом XVIII–XIX ст. Тоді, з метою пристосування влаштованих у них храмів для

масових богослужінь, їх збільшили та обклали цеглою. При цьому повністю або частково знищили стародавні приміщення і галереї.

Знову споруджені підземні церкви значною мірою копіюють архітектурні форми наземних храмів. Особливо добре це видно у церкві Феодосія Тотемського. Інтер'єр цієї найбільшої в Україні печерної церкви, максимальна висота якої сягає 8,4, а довжина – 16,5 м, своїми архітектурними деталями схожий із фасадом головного хра́му монастиря – Троїцьким собором, що був освячений 1695 р. Це пояснюється тим, що в період реконструкції Антонієвих печер собор вже існував, а тому будівельники використовували його архітектурне вбрання як зразок.

Дві інші збудовані в цей період печерні церкви – Антонія Печерського (довжина – 11,7, ширина – 4, висота – 4,5 м) та Миколи Святоші (довжина – 12, ширина – 2,3, висота – 2,7 м) – оформлені скромніше, ніж вищеописана.

Висока вологість у печерах виключила можливість улаштування в церквах дерев'яних іконостасів, їх роль виконували цегляні стіни, які відділяли вівтар. Відомо, що в кінці XIX ст. вівтарні перегородки прикрашали ікони, виконані на листовому залізі, а також Царські врата з того ж матеріалу. До наших часів збереглися лише Царські врата з церков Антонія Печерського та Феодосія Тотемського – на обох зображені чотири євангелісти і сцена Благовіщення.

У північній стіні нефа церкви Феодосія починається східцева галерея, яка провадить у невеличку прямокутну в плані капличку з напівсферичним склепінням. У північній частині її розташована цегляна гробниця, в якій складені людські кістки. За переказами, це мощі ченців, вбитих монголо-татарами 1239 р. Не викликає сумнівів, що перед нами залишки стародавньої косниці. Біля церкви Миколи Святоші є невелика келія, що у ній нібито мешкав сам Антоній Печерський. Результати досліджень і аналіз писемних джерел дають підстави стверджувати, що у XIX ст. вона використовувалась як своєрідна підземна лікарня, куди влаштовували «біснуватих», прив'язуючи їх до встановленого там дерев'яного хреста.

Особливу цікавість становить нижній ярус печер. Розташований зі східного боку від церкви Феодосія Тотемського, він безпосередньо притинає до її вівтаря. Через велику кількість знайдених тут поховань, ця ділянка підземного комплексу зветься ще підземним кладовищем. Виникла вона у давньоруські часи і має протяжність близько 100 м. Нижній ярус складається з галереї, по обидва боки якої влаштовані невеликі приміщення. Вигинаючись праворуч, а згодом і ліворуч, вона зорієнтована у північному напрямку вглиб гори, де роздвоюється й закінчується глухими закутами.

Друга стародавня ділянка Антонієвих печер знаходиться на другому ярусі. Як і перший, він приєднується до церкви Феодосія Тотемського. Однак, за своєю архітектурою відрізняється від попереднього. Це – підземелля складної форми, що складається з великих галерей і порожнин.

Та найбільш цікавою частиною верхнього яруса, до того ж повністю дослідженою, є печерна церква з косницею, що була знайдена в південній частині комплексу. Розташована косниця між згаданими церквами Феодосія Тотемського і Миколи Святоші на глибині 9–11 м від поверхні гори.

Це велика (більше 300 куб. м) споруда, вирубана у твердому лесоподібному суглинку. Центральна її частина в плані близька до квадрата площею біля 20 кв. м. Із західного боку цього приміщення влаштоване невелике земляне підвищення з чотирма прямокутними заглибленнями, заповненими хаотично розташованими людськими кістками та черепами.

В центральній частині вказаної ділянки храму виявлено могильну яму, стінки якої були укріплені дерев'яним зрубом. В ній знайдено велику кількість кераміки, плінфи – давньоруської цегли, поливної плитки, а також предмети із заліза та кістки, наконечники стріл, цвяхи, ніж, скоба, гудзик. Особливу цікавість викликає хрест-складень (енколпіон, в середині якого звичайно зберігали якісь частини християнських святинь). Всі предмети датовані XII–XIII ст.

Слід відзначити, що обряд перезахоронення кісток вмерлого, що був досить характерним для християнських некрополів Візантії, на Русі в цілому не прижився. Під впливом психологічних особливостей східнослов'янського етнічного масиву тут померлих ховали раз і назавжди. По відношенню до південноруської території зараз можна говорити лише про перезахоронення померлих в кількох пунктах: на землях Середнього Подніпров'я – окрім Чернігова це Київ, Придністров'я – район літописного міста Василів. По відношенню до першої з названих місцевостей йдеться про низку печерних поховань Києво-Печерського монастиря (пізніше – Лаври). А в другому випадку – це кам'яні косниці в середині та біля храмів.

Тож стосовно названих пам'яток можна говорити про присутність у складі чернечих громад ортодоксальних священнослужителів, вірогідніше за все грецького походження. По відношенню до Києво-Печерського та Троїцько-Іллінського монастирів це певною мірою підтверджується аналізом «Житія Антонія» – засновника обох майбутніх святинь. На думку І. Жиленка, твір був написаний близько 1089–1095 рр. книжником, близьким до митрополита-грека. Основною лінією його було ствердження, що створення і рання історія києво-печерської обителі повністю залежали від Афонського постригу Антонія – тобто виключно під впливом греків. Але, як було встановлено нами вище, це не зовсім так. І тим не менше, серед чернечої братії окремих давньоруських монастирів (у тому числі й даного чернігівського), вірогідно ченці-греки все ж були.

Продовжуючи характеризувати Троїцько-Іллінський монастир, треба вказати й на те що під час спелеоархеологічних досліджень було встановлено існування в районі Антонієвих печер ще декількох підземель, які входили до складу монастиря. Давньоруське походження одного з них не викликає

Косниця в Антонієвих печерах (розкопки В. Руденка)

сумнівів. Це – підземна камера, розташована в східному схилі рівчака на відстані 30 м на північ від Іллінської церкви. Печера орієнтована на північний схід і має ширину 5,5 м, її загальна довжина – 9,5 м. Можна припустити, що це також була підземна церква.

Ще одна занедбана підземна споруда була знайдена експедицією під керівництвом В. Руденка у 1995 р. Не має сумнівів, що певний час це приміщення використовувалося як косниця. Пам'ятка складалася з декількох приміщень, об'єднаних у єдиний комплекс. Вхід до нього та в перше найбільше за своїми розмірами приміщення (вірогідно церкву) були зруйновані приблизно в часи після монголо-татарської навали, коли монастир знаходився у занедбаному стані. Під час розкопок знайшли кістяк хлопчика, який загинув тоді під обвалом. Пізніше приміщення, що залишилися не обваленими, поступово замулювалися. На стіні одного з них зафіксовані графіті у вигляді напису «Акі Іов».

Завдяки археологічним дослідженням було доведено, що підземні споруди монастиря, розташовані в товщі Болдиних гір з протилежного до Іллінської церкви боку яру, раніше були пов'язані з Антонієвими печерами та Іллінською церквою в єдиний архітектурний комплекс. Під час досліджень дана пам'ятка отримала умовну назву Новоантонієвих печер. Це підземелля шукали довго, хоча розповідей про нього було чимало (зокрема в працях Чернігівської архівної комісії за 1908 р.).

Що ж стосується власне археологічних досліджень, то розпочалися вони лише на початку 70-х років XX ст., коли була знайдена печерка, що отримала умовну назву «Дванадцятиметрівка» (враховуючи її довжину). Становила вона собою майже повністю зруйновану галерею, що закінчувалася завалом

якогось приміщення. Згодом, після землетрусу 1979 р., відкрилася ще одна ділянка печери довжиною 15 м. Але у той час не було можливості здійснити повноцінні дослідження пам'ятки (вони відновилися 1991 р.).

Орієнтиром для проведення нових робіт стала розповідь про те, як на початку XX ст. один із мешканців району Лісковиці став свідком обрушення якогось підземного приміщення, внаслідок чого тоді утворилося глибоке провалля. Розкопуючи його, вдалося зафіксувати цегляну трубу що опускалася вглиб гори. Через деякий час дійшли до цегляного склепіння галереї, а вже через неї потрапили у саму печеру.

Знайдене підземелля складається з трьох земляних галерей загальною довжиною близько 50 м. Всі вони прорубані в не дуже твердому суглинку під прямим кутом одна до одної. Перша веде прямо від поверхні у глибину гори до обрушення якогось приміщення. Друга прямує праворуч і через 15 м закінчується тупиком з невеличкою нішею. А третя відходить ще правіше від другої і теж закінчується тупиком. Всі три галереї дуже просторі – їх ширина і висота складає два і більше метрів, а в стінах знаходяться великі ніші. Окрім того, у першій з них збереглися залишки цегляних конструкцій для кріплення дверей. Тож виходячи з цегли, що була використана під час укріплення цієї печери, можна припускати що споруджена вона була не пізніше XVII ст. Але якщо тоді підкріплювали вже пошкоджену споруду, то вік підземелля може бути й більшим.

Таке припущення знайшло підтвердження дослідженнями наступного року, коли знайшли ще один, хоча і невеликий за розмірами відрізок печери. Він був заповнений землею та перекритий стіною з цегли, яку можна датувати XVII – початком XVIII ст. А на рівні підлоги виявили ще й уламки кераміки XI ст. Таким чином з'ясувалося, що будували підземелля задовго до XVII ст.

Подальші роботи принесли не менш важливі та цікаві результати. Спочатку розкопали велику цегляну стіну, котра підкріплювала схил гори біля входу до печери, а невдовзі ще й залишки каплиці, змурованої з цегли XVIII ст. Дана споруда мала два входи – один вів до печери, а другий зв'язував її з дерев'яною галереєю, що у свою чергу з'єднувала Новоантонієву печеру з Іллінською церквою та печерами біля неї.

Давньоруське походження штучних підземних споруд із західного боку Іллінського яру вдалося остаточно довести у 2002 р., коли під час археологічних досліджень, біля входу до Новоантонієвої печери, було зафіксовано ще одне підземелля. З'ясувалося, що ця невеличка печерка існувала тут аж до зведення цегляної каплиці у XVIII ст.

В ході розкопок на рівні первісної підлоги печери знайшли велику кількість давньоруської кераміки, яка, враховуючи повну відсутність археологічного матеріалу більш пізніших часів, переконливо свідчить про домонгольське її походження.

Згадані підземні споруди не вичерпують перелік печер даного монастиря. Адже повністю засипаний підземний хід зафіксований між апсидою

Іллінської церкви і входом до «нижнього ярусу» Антонієвих печер. Існує припущення і щодо наявності підземної камери на схід від нього і підземель у південній частині Іллінського яру. Тож роботи ще – «непочатий край».

Але вже можна зробити цілком обгрунтований висновок – Іллінський печерний монастир у стародавні часи являв собою комплекс підземних і наземних споруд, розташованих на значній території. Підземелля, що входили до його складу, розміщувалися по обидва боки глибокого яру і мали різне функціональне призначення та розміри. Більшість із них нині завалені землею і потребують подальшого вивчення.

Дещо відходячи від конкретики й переходячи до узагальнень слід відзначити, що якщо говорити взагалі про функції та значення печерних монастирів у соціальній і духовній стратиграфії всього східного слов'янства, то вони визначалися обставинами внутрішнього порядку. При цьому, на думку Є. Кабанця, насправді їх устрій, структура і еволюційний розвиток не знаходять цілковитої відповідності у ранньохристиянських зразках. Феномен «підземного подвижництва» досі ще не отримав у славістиці несуперечливого наукового пояснення. Звернення до кавказьких, кримських чи малоазійських зразків (не кажучи вже про близькосхідні або єгипетські паралелі й синтетичну вторинну спадщину західних християн) не дає бездоганного пояснення щодо можливих шляхів запозичення, ритуальної й теологічної відповідності цих переймань тощо. Мабуть східнослов'янська печерна аскеза все ж виникла самостійно, незалежно й синхронно до споріднених явищ православної ойкумени (у значенні не «водночас» у часі, оскільки регіональні православні церкви мають різний вік), а на тотожному етапі, стадії розвитку місцевих культів.

Зрештою можна стверджувати, що «винахід» печерної аскези в Київській Русі сповна міг мати місцеве коріння, але був доповнений деякими незначними чужеземними запозиченнями. Антоній – поклонник Святої Афонської Гори – бачив під час перебування в тих краях як тутешні старці-самітники оселялися в «земних проваллях і ущелинах» (до речі, печерних містечок, катакомб як власне на Афоні, у Греції ніколи не існувало). Безліч згадок підземних осель зустрічали читачі в давньоруські часи в перекладній агіографічній літературі (тобто такій, в якій описуються життя святих). Та усі випадки позірного знайомства з печерництвом навряд чи могли слугувати на Русі тривким зразком для наслідування.

Особливим видом подвижництва воно стало тут лише завдяки суворим кліматичним умовам і завдяки тій поставі, яку надав йому саме преподобний Антоній. На півдні, у середземноморському регіоні, печери за умов м'якої середньорічної температури, своєї чудової вологостійкості й захищеності від вітрів та спеки були переважно зручними оселями, а не засобом самовипробовування й духовного удосконалення.

Пробувши в Чернігові близько трьох років, Антоній знову перебирається до столиці Київської Русі. Але то вже інша історія у взаєминах свя-

щеннослужителя і князя. Говорячи ж про справу християнізації місцевих жителів, то слід зазначити, що нова її хвиля (після прийняття нової державної віри на Русі у 988 р.) належить до часів правління князя Святослава Ярославича, коли приблизно в середині XI ст. він завершує будівництво Спаського собору, який розпочав споруджувати ще його дядько Мстислав. Подальший розвиток подій переконує нас, що така послідовність була не випадковою.

Згідно з літературною традицією, у 1060 р. в Чернігові на ялинці раптово з'явилася ікона Божої Матері. Князь Святослав побачив у цьому особливий знак божий і віддав розпорядження заснувати на цьому місці монастир – Єлецький. А через кілька років потому літопис повідомляє про його ж заступництво вже згаданого Антонія, у якого виїшла суперечка з київським великим князем і він перебрався до міста на Десні.

Але слід всеж зазначити, що для середини шістдесятих років XI ст. для Чернігова таке явище як монастирі було зовсім новим, як власне й для всієї Київської Русі. Монастирський рух тоді тільки розпочинався. Ранні обителі існували переважно завдяки підтримки князівської влади, яка допомагала коштами, майном, землею. Будучи засновником двох монастирів, слід вважати, що Святослав, який опікувався церковними справами, всіляко підтримував та допомагав їм.

Перші давньоруські монастирі виникали, як правило, за межами міської території. Це відповідало правилам духовного аскетизму. Вони являли собою осередки однодумців, що вирішили присвятити своє життя служінню богу. З точки зору екстериторіальності, це були релігійні центри, що вели своє господарство, а згодом навіть мали свої села.

В архітектурному відношенні планова структура чернігівських монастирів – Єлецького та Богородицького – повинна була включати в себе храм, келії ченців та певні господарські споруди. На ранніх стадіях вони були дерев'яними. З часом монастирі починають відігравати все більш значну роль у житті міста. Починається новий етап їх економічного та духовного розвитку.

Як уявляється, він пов'язаний з ім'ям Володимира Мономаха, що займає чернігівський стіл у 1078 р. Про його недвозначне ставлення до православної віри говорить його «Повчання», мало не кожне слово якого пронизане любов'ю та покірністю до бога. Звідси й відповідне ставлення до церкви: «Єпископів, і попів, ігуменів... з любов'ю приймайте од них благословення, і не одсторонюйтеся од них, а по силі любіте і подбайте», – заповідав він своїм дітям.

Деякі статті «Повчання» прямо вказують на те, що Володимир безпосередньо опікувався церковними справами: «А се я в Чернігові робив... Також і бідного смерда і убогу вдовицю не давав я сильним обидити, і за церковним порядком, і службою сам наглядав». І це знаходить пряме відображення в його практичній діяльності. В період перебування на чернігівському престолі, він будує на дитинці церкву, так звану усипальницю, про яку ми,

нажаль, не маємо писемних згадок. Окремі статті його заповіту стосуються безпосередньо монастирського життя: «А Бога дъля не лънитеся, молю вы ся, не забывайте 3-х дълъ тъхъ: не бо суть тяжка; ни одиночьство, ни чернечьство, ни голодъ, яко инии добрии терпять, но малым дъломъ (можна) улучити милостью божью».

А зміст літописних подій 1078 та 1094 рр., виявляється, відповідає історичній дійсності. Під 1078 р., коли Мономах входить до Чернігова, немає жодної згадки про монастирі. Очевидно, вони лише починали формуватись. Проте вже під 1094 р., коли Мономах лишає Чернігів, окрім всього згадуються й палаючі монастирі: «... і билася дружина моя з нимъ 8 днів біля малої греблі... і пожалівши християнські душі і села палаючі й монастир».

Новий етап у розвитку чернігівських монастирів пов'язаний з появою на їх території великих кам'яних монументальних споруд. Так, в Єлецькому монастирі будується величний Успенський собор, а в Богородицькому – Іллінська церква. Успенський собор розташований в центральній частині монастирської садиби, контури якої остаточно окреслились у XVII–XVIII ст. До речі, саме у XVII ст. він був суттєво реконструйований і набув тих архітектурних рис, які ми можемо спостерігати сьогодні.

В давнину Успенський собор являв собою великий шестистопний храм з трьома притворами. Його було побудовано з цегли, розмірами 2,2–3,0×26–28×35–36 см, в техніці рівношарової кладки, на розчині, що містить цементівку. Товщина швів розчину – 2,2–2,7 см. Фундаменти будівлі глибиною 1,6 м складаються з каміння.

Розміри власне споруди давньоруського часу мають такі параметри: довжина – 29,6, ширина – 19,2, висота до верхівки купола – 26,3 м; поздовжній підкупольний простір – 6,9, перпендикулярний – 6,2 м, стовпи споруди хрещаті. Притвори притинали до будівлі з північного, південного та західного боків. На жаль, вони не збереглись.

Нартекс повністю відділений від головного приміщення. Він поєднується з ним лише прорізом по вісі середнього нефу. У свою чергу, південна частина нартексу має самостійну каплицю з апсидою. У північній частині нартексу також є аркосольна ніша. Плоскі зовнішні пілястри собору були прикрашені напівколонами, діаметром близько 0,9 м, за виключенням пілястр західного фасаду. Фасади та центральний барабан прикрашені аркатурним поясом. Хори розташовувались у західній частині храму. З півдня до них прилягає невеличка каплиця. Цікавою особливістю будівельної техніки собору є наявність підрізки швів зовнішніх рядів кладки. До особливих елементів техніки будівництва можна віднести той факт, що поверхня фасадів була покрита тонким шаром «затирання» із загладженими смугами, що імітували розподіл на кам'яні квадрати. Час зведення цієї цікавої пам'ятки архітектури точно невідомий. М. Холостенко вважав, що храм побудовано в 90-х роках XI ст. Але більшість дослідників, враховуючи техніку кладки, відносять його до першої половини XII ст.

Так чи інакше, у XII ст. Єлецький монастир являв собою серйозну християнську обитель, територія якої була увінчана великою монументальною спорудою. Не виключено, що окрім Успенського собору, тут існували й інші кам'яні будівлі, наприклад дзвіниця. Проте, подальший розвиток археології, можливо, колись зможе пролити світло на це питання.

Печерний монастир Св. Богородиці, на думку дослідників (зокрема В. Руденка), про який вже йшлося вище, на ранніх стадіях свого розвитку складався з невеликої кількості підземних келій та наземних дерев'яних споруд господарського призначення. У свою чергу, печери мали різні функції. Вони поділялися на келії ченців, печерні некрополі, в тому числі косниці й підземні храми. Більшість монастирських приміщень була влаштована на рівні першої надзаплавної тераси, оскільки вона якнайкраще відповідала усім вимогам.

Це з точки зору просторового розвитку. Але з точки зору історичної, організація християнської обителі в цій частині Болдиних гір була невід'ємною частиною загального плану Святослава Ярославича. З одного боку – язичницький некрополь, з іншого, і це головне – капище Перуна. Саме тому, на певній стадії розвитку Богородицького монастиря, тут будується церква Св. Іллі-громовержця.

Вона являла собою безстовпний одноапсидний храм, побудований з цегли в техніці рівношарової кладки. Цегла світло-жовтого кольору розмірами 3,5×26–28×31–33 см. Розчин – вапняковий з домішками цементівки. Стіни ззовні, як і в Успенському соборі Єлецького монастиря, мають затертість рожевим розчином. Поверхня цієї затертості подекуди також розбита смугами білого розчину на «русти», що імітують кам'яну кладку.

Довжина храму – 13 м при ширині 7,5 м; повздовжній підкупольний простір – 4,7 м, перпендикулярний – 4 м. Церква мала три портали, з яких північний вів до печер. Хори розташовувались у нартексі й спиралися на дерев'яні бруси, які були розміщені впоперек церкви. Перед західним порталом знаходився невеличкий притвор. У верхній частині апсиди існувало три вікна; барабан мав вісім вікон.

Фундаменти церкви зведені з каменю на вапняковому розчині. Підлога спочатку була зі щільно трамбованої глини з домішками вапняку, а згодом її вимостили керамічною плиткою. Як і Успенська церква, Іллінська мала фресковий розпис по штукатурці. Точна дата спорудження храму невідома. М. Холостенко, пов'язуючи її спорудження з виникненням печерного монастиря, запропонував віднести до 70-х років XI ст. Та більшість дослідників схиляється до XII ст. Починаючи з XVII ст. храм неодноразово перебудовувався. Такий великий хронологічний діапазон в датуванні монументальної архітектури чернігівських монастирів, які виникали приблизно одночасно, змушує нас зупинитись на цьому питанні окремо.

Перш за все звертає на себе увагу техніка кладки, що хронологічно в обох випадках тяжіє ближче до XII ст. і має аналогічну систему.

По-друге, простежується певна конструктивна близькість між цими двома пам'ятками давньоруської архітектури, зокрема у влаштуванні фундаментів та наявності трьох порталів.

З іншого боку, Успенський собор за своїми конструктивними ознаками має багато спільного з іншою пам'яткою архітектури стародавнього Чернігова – Борисоглібським собором. Обидва храми дуже близькі за розмірами і мають в основі шестистопну хрещату структуру. В обох випадках у центральній частині розташовано барабан. Обидві будівлі тріапсидні, в яких хори також однаково розташовані в західних частинах. До цього слід додати, що в Борисоглібському соборі археологічно зафіксовано з південного боку портал. Дослідники вже висловлювали думку (зокрема П. Раппопорт), що галереї храму, швидше за все, побудовані дещо пізніше. Власне їх будівництво могло й спричинити знищення північного та західного порталів. Але, навіть якщо не враховувати наявність порталів, обидві пам'ятки архітектури зовнішньо дуже схожі й майже не відрізняються одна від одної. Хоча за деякими параметрами, зокрема розміри цегли, вони різняться між собою більше, ніж Успенська церква та Іллінська. Тобто, звичайно, побудовані вони в різні часи.

Отже, як бачимо, всі три пам'ятки архітектури в загальних рисах мають між собою певні технологічні й конструктивні спільні риси. Але хто саме і коли побудував монастирські храми? Теоретично після смерті Святослава Ярославича, якщо аналізувати політичну ситуацію в Чернігові в останній чверті XI – першій чверті XII ст., монастирські собори могли побудувати Володимир Мономах, Олег Святославич (Гориславич) або Давид Святославич. Враховуючи прихильність до православної віри, найбільш підходящою кандидатурою міг би бути Володимир. Однак згадаємо – по-перше, у своїй монументально-будівничій діяльності в останній чверті XI ст. він ще користується послугами константинопольських архітекторів, що відбивається власне на самій архітектурі. По-друге, нагадаємо, що коли Мономах залишає Чернігів у 1094 р., чернігівські монастирі палають у вогні. Але тривалі дослідження як Успенського собору, так і Іллінської церкви, не виявили жодних слідів вогню рубежу XI–XII ст. на цих пам'ятках архітектури (І. Моргилевський, Д. Вороцький, М. Холостенко, Ю. Асєєв, Г. Логвин, П. Раппопорт). А це означає, що тоді їх ще не існувало.

Якщо подивитись на портрет Олега Святославича, який власне і виганяє у 1094 р. Володимира Всеволодовича з Чернігова, то саме за його вказівкою чернігівські монастирі й руйнуються: «Олег же попалив біля граду й монастирі... половці же почали воювати біля Чернігова, Олег не забороняв».

Проте, швидше за все, саме така пожежа і стала причиною відновлення монастирів та новим етапом в розвитку місцевої монументальної архітектури. У зв'язку з цим, повернемося до особливостей будівельної техніки даних пам'яток. У цьому сенсі цікаво, що існує кілька рис, спільних для всіх трьох згаданих монументальних споруд, включаючи Борисоглібський собор.

По-перше, це покриття поверхні зовнішніх стін затиранням, одразу після їх зведення. По-друге, наявність на поверхні затирання розбивки на квадрати, що імітує білокам'яну кладку. Вона зроблена білим розчином.

Ці елементи будівельної техніки притаманні лише Іллінській церкві, Успенському та Борисоглібському соборам. На жодній іншій пам'ятці монументальної архітектури стародавнього Чернігова дані ознаки відсутні. Дещо подібне виявлено на стінах громадської будівлі, дослідженої в 50-ті роки XX ст. між Спаським та Борисоглібським соборами. До речі, вона теж, на думку фахівців, належить до періоду не пізніше початку XII ст.

Використання таких специфічних технологічних прийомів на зазначених пам'ятках архітектури, вказує на те, що їх будівництво здійснювала одна й та ж артіль. Хронологічно вони дещо відрізняються, хоча й не суттєво. Більш ранніми є Успенський собор та Іллінська церква, які, враховуючи характер кладки, були побудовані, можливо з невеликим проміжком часу, в період між 1105 і 1115 рр. Трохи пізніше, але до 1123 р. будується Борисоглібський собор, де цього ж року і був похований його засновник – Давид Святославич. Як відомо, в Чернігові він почав правити у 1097 р.

Таким чином, будівництво цих трьох пам'яток давньоруської архітектури та реконструкція монастирів, постраждалих від рук Олега Гориславича, пов'язане з ім'ям Давида Святославича. Відродження та розвиток батьківської вотчини цілком відповідало внутрішньому духовному світу та політичним прагненням Давида, що виявився найбільш послідовним прихильником свого батька Святослава Ярославича та діда Ярослава Володимировича Мудрого.

У XII ст. також на Болдиних горах виникає ще один монастир, який розташовувався приблизно по центру, між Єлецьким та Богородицьким. В писемних джерелах, він, нажаль, не згадується. Його виявлено археологічно в 1984 р. по вулиці Сіверянській. Досліджено рештки фундаментів храму та вимостка навкруги апсид. Споруда являла собою триапсидну двохстовпову церкву з нартексом, довжиною 14 та шириною 10 м. Розміри плінфи коливаються в межах 4,5–6,0×16,5–19,5×26–27 см. Будівля датується кінцем XII – початком XIII ст.

Як Єлецький та Богородицький печерні монастирі, монастир по вулиці Сіверянській припинив своє існування у 1239 р. внаслідок монголо-татарської навали, але на відміну від них він вже не відродився.

Отже, як бачимо, у стародавньому Чернігові існувало щонайменше три монастирі. Чи було їх більше, сказати важко, оскільки в писемних джерелах згадується лише два, а археологічно сьогодні виявлено лише один. Можливо ця ситуація відповідає історичній дійсності. Всі вони розташовані на Болдиних горах серед язичницьких святинь, що є символічним з точки зору зміни релігійних уявлень наших предків.

Перейдемо тепер до розгляду інших пам'яток чернігівської округи в давньоруську добу серед яких, звичайно, на першому місці стоять неукріплені

поселення, в яких і проживала основна частина тогочасного люду – селяни (до 90 відсотків всього населення країни). А під час вивчення давньоруських міських центрів було встановлено, що кожен урбаністичний осередок в той час – це в першу чергу центр сільської округи, звідки й поступала в розпорядження «сильних світу сього» основна частка додаткового продукту (про це вже йшлося вище).

Тому, цілком логічно, що тогочасні зверхники тримали у своїй власності численні населені пункти в сільській місцевості, і в першу чергу ті, що знаходилися безпосередньо поблизу їх міських домівок. Ситуація в чернігівському мікрорегіоні у цьому відношенні не становила виключення – адже тут, за літописними повідомленнями, також розміщувалися князівські та боярські села (Семинь, Свенковичі, Стояничі...). Відоме також і «сільце святого Спаса», що на думку істориків церкви належало кафедральному Спаському собору. На жаль, жодне з них поки що не вдалося переконливо ототожнити з конкретною археологічною пам'яткою, не дивлячись на те, що кількість останніх внаслідок масштабних археологічних розвідок невпинно зростає. Нині в радіусі десятка кілометрів навколо Чернігова відомо вже близько чотирьох десятків селищ X–XIII ст.

За топографічними ознаками всі ці поселення поділяються на дві групи: розміщені на надзаплавних терасах (чи на самому плато) і на підвищених ділянках у заплаві. Більшість серед останніх традиційно вважаються сезонними пунктами рибалок, мисливців, промисловиків. Але враховуючи численні свідчення різноманітних джерел про важливу роль полювання в житті давньоруської верхівки, цілком можливим може бути припущення, що частина таких поселень являє собою залишки приміських феодальних садиб. Одну з них дослідили Г. Кузнецов та Ю. Ситиї.

Поселення знаходиться в урочищі Селище за 3,2 км на південь від дитинця стародавнього Чернігова і за 2,5 км на північний захід від сучасного села Анисів, що розташоване на протилежному від міста березі Десни. Воно займає невелике (до 4 м) підвищення на західному березі озера Комарівка, що являє собою старицю тієї ж Десни. Площа селища (240×50 м) витягнута зі сходу на захід, а її поверхня рівна і нині щільно задернована. Культурний шар потужністю до 1 м, окрім відкладень інших епох, належить до часів Київської Русі. Вже під час перших обстежень площі поселення були знайдені, окрім різноманітних фрагментів кераміки, чисельні уламки плінфи зі слідами цем'янкового розчину (використовувався як зв'язуючий елемент при будівництві кам'яних споруд), шматки жорен із вулканічного туфу та невелика кругла срібна підвіска з вушком та зображенням проквітшого хреста на лицьовому боці.

Навіть незначні за обсягами розкопки дозволили не лише встановити кордони селища, але й дослідити низку споруд житлового та господарського призначення. Зокрема, на площі центрального розкопу вивчені залишки трьох наземних жител зрубного типу, долівки яких лише на 0,1–0,3 м були

заглиблені в землю (внаслідок цього їх контури погано простежуються в культурному шарі).

Найкраще зберігся котлован першого з досліджених жител підквадратної форми розмірами 3,5×3,8 м. В південно-західному кутку споруди знаходилися рештки великої глинобитної печі округлої форми (діаметром 1,45 м) повернутої щелепами на північний схід. При її побудові в черінь були вмазані уламки чотирьох посудин XII–XIII ст., що дозволяє впевнено вказувати на час будівництва цієї житлової споруди. В її підлозі розчищені дві ями господарського призначення (глибиною 0,44 та 0,65 м) приблизно одного розміру – 1,2×1 м, що були в перетині шароподібної форми.

В житлі знайдено уламки давньоруської гончарної кераміки, 5 фрагментів пластинок зі свинцю, лезо залізного ножа, шиферне пряслице з графіті у вигляді кількох рисочок і дужок, точильний камінь із пісковику, частину циліндричного замка – типового виробу давньоруських часів, 4 уламки скляних браслетів (ще одна «візитна картка» епохи Київської Русі), залізний пробій, цвяхи й бронзову пластинку.

Окрім вищеописаного розчищені залишки ще двох житлових споруд, які збереглися значно гірше. Одне з них приблизно тих самих розмірів що й попереднє. Але пічка тут була більшою від вищезгаданої (1,6 м), а на північний схід від нього знаходилась яма прямокутної форми 1,25×0,4 м глибиною 0,4 м. В котловані житла знайдено, крім кераміки XII–XIII ст., уламки двох свинцевих пластин, два шиферні пряслиця, залізну напівкільцеподібну підпружну пряжку, фрагмент залізного окуття дерев'яного відра, цвяхи, чотири фрагменти скляних браслетів. Ще одне житло було досліджене лише частково і виявилося аналогічним двом попереднім. В ньому знайдені свинцева пластинка, залізна порхлиця від млинового поставу, оселок із пісковику, цвяхи та уламки кераміки XII–XIII ст.

Керамічні фрагменти, що у більшості належали також до XII–XIII ст., виявлені в культурному шарі навколо житлових споруд. Але окрім гончарних виробів (горщики, покривки, плошки, глечики) тут знайдені й фрагменти ліпних, які вказують на те що поселення має більш давню хронологію свого існування. Кераміка другої половини XIII ст. зафіксована в невеликій кількості. Тож життя у цьому місці після навали орд Батия поступово припиняється. Цьому може бути два пояснення: або відгомін вищезгаданої глобальної для всіх східних слов'ян катастрофи, або ж виснаження навколишньої природної ресурсної зони.

З культурного шару походить значна кількість речових знахідок. Серед них кінські вудила, нутряний замок та ключ від циліндричного замка, точильні бруски з пісковику, вісім уламків витих та гладких скляних браслетів, два залізні ножі, залізне окуття цеберка, багато кованих цвяхів. Крім того, в розкопах знайдено 256 уламків цегли-плінфи, багато з рештками цементівкового розчину, товщиною 4–5 см, що дозволяє датувати її другою половиною XII – початком XIII ст.

У вищезазначеному шарі зібрана й значна колекція речей, функціонально пов'язаних із рибним промислом, що цілком логічно для населеного пункту на березі Десни. Насамперед, це шиферне та свинцеві грузила. Є також знахідки свинцевих пластин з одним загнутим краєм, чи отворами що могли виконувати функції допоміжних важків. Знайдено й одну невелику блешню видовженої чотирикутної форми з боріздкою на кінці для кріплення жилки. А залізна однозуба ость доповнює рибальський набір із поселення «Селище».

Та серед знахідок найбільш цікавою є лита бронзова пластинка-накладка (10,3×8,5 см) зі слідами зламу в нижній частині й трьома отворами для кріплення. Її зворотній бік гладкий, а на лицьовому – зображення двох великих птахів, що йдуть назустріч один одному, а також стилізоване зображення «дерева життя» поміж ними. Вдалося встановити, що це – фрагмент бронзової кацеї (кадильниці) візантійської роботи XII–XIII ст. То ж цілком вірогідно, що на розглянутому поселенні існувала й церква (споруджена з вищезгаданої плінфи), де місцевий священик проводив службу.

Склад речового інвентарю свідчить про певну заможність мешканців цього поселення, його належність до безпосереднього оточення феодальної верхівки, які до того ж займалися промисловою діяльністю. Наближеність пункту до Чернігова дозволяє вважати пам'ятку однією з давньоруських феодальних садиб XII–XIII ст., що входила до складу міської протоагломерації.

Але на місто працювали не лише жителі окремих поселень, а й цілих громад. Прикладом такої протоагломерації можуть слугувати пам'ятки, розміщені у нижній течії р. Білоус та на її лівій притоці – р. Льговиці, що були досліджені О. Шекуном і Л. Ситою. Всього тут зафіксовано 1 городище, 14 селищ та 6 курганних могильників. В цілому комплекс пам'яток, мабуть, являв собою територіально – родову общину або ж феодальну вотчину. До її складу входили адміністративний центр – городище, рядові поселення і пов'язані з ними кладовища, а також ниви, випаси, ліси та водойми.

Городище, будучи порівняно великим і добре укріпленим, входило в оборонну систему на підступах до Чернігова і з заходу прикривало нижню течію р. Білоус та пристань в урочищі Гавань. Навколо нього вже в середині XI ст. фактично сформувалося коло сільських відкритих поселень. Слід відзначити, що в середині цього комплексу, на відміну від інших, немає чітко виражених мікроареалів пам'яток, що вірогідно пояснюється слабо розвинутою системою малих річок, внаслідок чого вони (тобто селища) концентруються вздовж основної річки – Білоуса. Поселення були постійними, залишалися на одній території аж до татарської навали. В середині XIII ст. життя на них припиняється (про причини цього мова вже йшла вище), і лише на поселенні Веремиїв Рів виявлено заглиблену будівлю з матеріалами другої половини XIII–XIV ст. Нові поселення виникали вже на нових місцях і в нових топографічних умовах.

На відміну від попереднього випадку, тут дослідження велися більш широкими площами. Зокрема, розкопки на поселенні «Криниця» дали можливість виявити тип забудови, що складався із окремих дворів. Дві розкопані садиби мали наступні розміри: площа садиби «А» дорівнювала 900 кв. м, а площа садиби «Б» – 560 кв. м. Їх розділяла огорожа, простежена на 23 м, а ділянка землі між ними шириною близько 5 м не була забудована. Тим самим щільність забудови на селі в ті часи вже відрізнялась від міської.

Основним конструктивним елементом кожної садиби було житло, до якого з обох боків прилягали будівлі та господарські ями. Більшість із них розташовувалися півколом, залишаючи значну територію в центрі вільною від забудови. Не всі будівлі в середині кожної садиби існували в межах однієї хронологічної фази – зафіксовані випадки реконструкції, а також прорізки й перекриття їх котлованів. Це, в свою чергу, говорить про відносно довгий час функціонування садиб. Але весь матеріал із розкопок в даному випадку належить до кінця X – початку XI ст.

Мешканці даного селища, як і інших, що знаходилися неподалік, окрім основного сільськогосподарського заняття займалися виробництвом, що залежало від джерел сировини: виготовленням кричного заліза, про що свідчать чисельні знахідки залізоплавильних шлаків (на семи поселеннях); деревообробкою (знахідки чотирьох доліт і тесла); бортництвом і рибальством. Окрім того, широко були розвинені дігтярний та смолокурний промисли (як і збиральництво), що цілком відповідало заняттям населення в поліській зоні.

Ця територія належала до округи, на яку безпосередньо поширювався вплив Чернігова.

Ще один цікавий для нас комплекс пам'яток знаходиться на околиці сучасного міста – в с. Гущин Чернігівського району, і теж на р. Білоус. Городище, розташоване тут, практично не досліджувалося (на ньому розташоване сучасне кладовище). Але були виявлені матеріали X–XIII ст., що дозволяють інтерпретувати пам'ятку як один із форпостів на підступах до Чернігова. На початку 30-х років XX ст. біля нього виявлено скарб срібних прикрас, який зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського. З городищем пов'язаний і відомий за дослідженнями Д. Самоквасова курганний могильник, на якому раніше нараховувалося 120 насипів (нині в двох групах збереглося 49). Встановлено, що небіжчиків ховали за обрядом кремації та інгумації. Серед поховань за обрядом трупопокладення в підкурганних ямах виділяється своїми розмірами та інвентарем зрубна гробниця (стінки ями обкрадені деревом), в якій окрім людського скелету виявлено кістяк коня зі спорядженням – залізні вудила, шпори, пряжка від попруги. Біля решток знайдено і зброю (спис, сокиру), побутові речі (серп, ніж, брусок, кресало і кремінь, дерев'яне відро, гончарний горщик), а також елементи костюму. Все це говорить, про те, що тут був похований знатний воїн, можливо з дружини великого князя київського.

Інші поховання (а їх розкопано близько двох десятків) за обрядом інгумації в підкурганних ямах мали скромніший інвентар: елементи костюму (бронзові гудзики, позументні стрічки), залізну кирку, наконечник стріли, прикраси тощо. Частина трупопокладень виявилася зовсім без інвентарю. Він відсутній і в похованнях за обрядом кремації на стороні і на місці поховання, що здійснювалося на рівні тодішньої денної поверхні (виявлені лише залишки поховальних вогнищ). Поєднання двох обрядів у синхронних могилах на одному некрополі вказує на різноетнічний склад мешканців населеного пункту що знаходився поруч – окрім автохтонного населення, яке ховало своїх померлих у X ст. за обрядом кремації, тут проживали й вихідці з Дніпровського Правобережжя, які тоді вже ховали своїх родичів і близьких за обрядом інгумації.

Але в чернігівській окрузі мешкали й вихідці з більш далеких територій. Про це говорять, хоча б, матеріали з невеликого могильника біля сучасного села Берсзанка, де О. Веремейчик і В. Коваленко дослідили кілька грунтових могил, облаштованих за християнською обрядовістю. Але поруч із такими ординарними захороненнями місцевих жителів виявлено два комплекси, що помітно відрізняються від інших синхронних поховань як за обрядом, так і антропологічно.

В одному з них, орієнтованому по лінії південний захід – північний схід, було поховано чоловіка 25–30 років, відносно високого для того часу зросту – 168 см. Він лежав витягнуто на правому боці, вздовж південної стінки ями, головою на схід (що не типово для слов'ян), кисті рук біля обличчя. В ногах покійного лежав череп барана. Але ще більший інтерес викликає друге поховання: в могильній ямі з заокругленими кутами, що з обох боків мала досить широкі заплечики й орієнтованій по лінії північний схід – південний захід, виявлені залишки трьох кістяків. Один з них, похований найпершим (жінка 45–50 років, середнього зросту – 155,5 см), був зсунутий у західну і частково в східну частину ями і знаходився у перевідкладеному стані. Другий (чоловік 40–45 років, середнього зросту – 164,4 см) похований сидячи на кістках попереднього, з розсунутими ногами. Його череп лежав на тазових кістках зводом донизу. Нарешті третій кістяк (жінка 20–25 років, зріст 154,8 см) лежав випростано на спині, між ногами попереднього, головою на південний захід; руки складені на животі. Біля правого стегна двох останніх похованих знайдені великі ножі з залишками дерев'яних рукоятей. Як і попереднє, дане поховання не є типовим для синхронних старожитностей Подесення.

Черепи з обох захоронень збереглися погано, але все ж помітно що вони різко відмінні від серій як самого Чернігова, так і його округи. Вони брахікранні (від грецьких «brahos» – короткий і «kranion» – череп), широконосі й широколиці, в той час як місцеве сільське населення було доліхокранним (від грецького «dolihos» – довгий), вузько- та високолицим.

Незначна кількість поховань може бути пояснена або невеликим терміном існування кладовища, або певними етнічними, релігійними чи – менш

вірогідно – соціальними (або ж кількома одночасно) особливостями становища вмерлих, внаслідок чого їх ховали окремо від інших жителів селища, що знаходилося поруч. У всякому разі, виявлені поховання були здійсненні тут не одночасно (напад, епідемія тощо) а протягом певного відрізку часу (з огляду на останнє із розглянутих, мабуть, не менш як 8–10 років).

Датування могильника ускладнюється майже повною відсутністю супроводжуючого інвентарю. Проте деякі побіжні міркування дозволяють припустити, що кладовище належить до кінця XI – XII ст. На користь цього свідчить той факт, що захоронення здійснені на ділянці, що у X–XI ст. була досить щільно забудована спорудами господарсько-промислового призначення і, таким чином, найімовірніше – після їх руйнації. До певної міри це підтверджують і окремі знахідки уламків посуду X–XI ст. в засипці могильних ям. Але тоді кладовище X–XI ст. має знаходитись десь у іншому місці, можливо, під забудовою XII–XIII ст., що ймовірно і стало причиною його перенесення в цей час дещо вбік.

Поява в околицях Чернігова комплексів вищерозглянутого типу пов'язана, ймовірно, з переселенням у 1117 р. на Русь жителів із Саркела – Білої Вежі (північнокавказький регіон, населення якого певний час було підпорядковане саме володарям міста на Десні). А можливо, це були представники кочівників – ковуїв, які знаходилися на службі у чернігівських князів. Проте, проникнення в Подесення подібних іноетнічних елементів могло відбутись і раніше – у складі приведеної Мстиславом Володимировичем з Тмутаракані дружини і його закріплення на місцевому князівському столі.

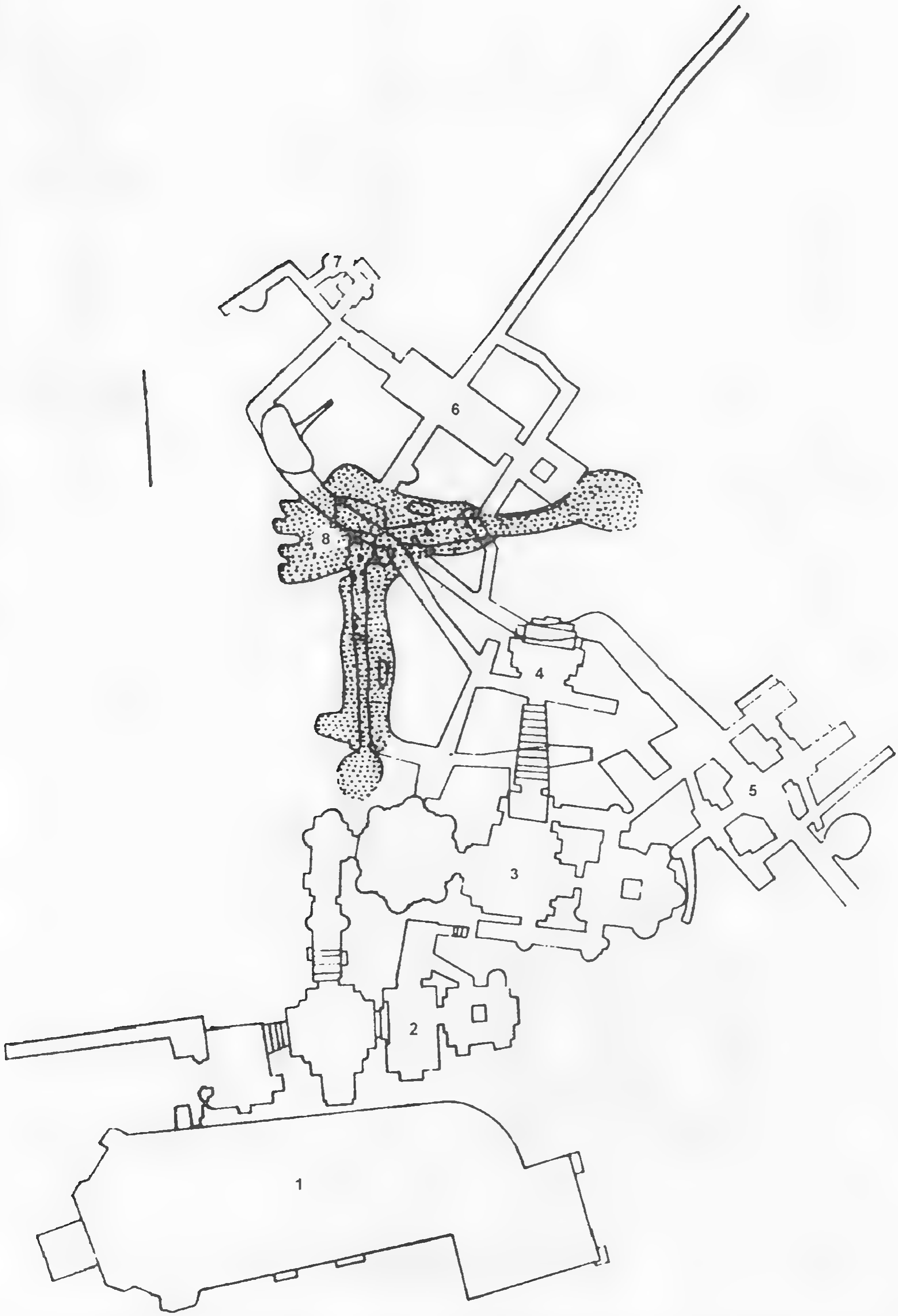

План Антонієвих печер: 1 – Іллінська церква XII ст.; 2 – церква Антонія Печерського; 3 – церква Феодосія Тотемського; 4 – приміщення з гробницею; 5 – Новий храм; 6 – церква Миколи Святоші; 7 – келія ченця; 8 – нижній ярус (за В. Руденком)

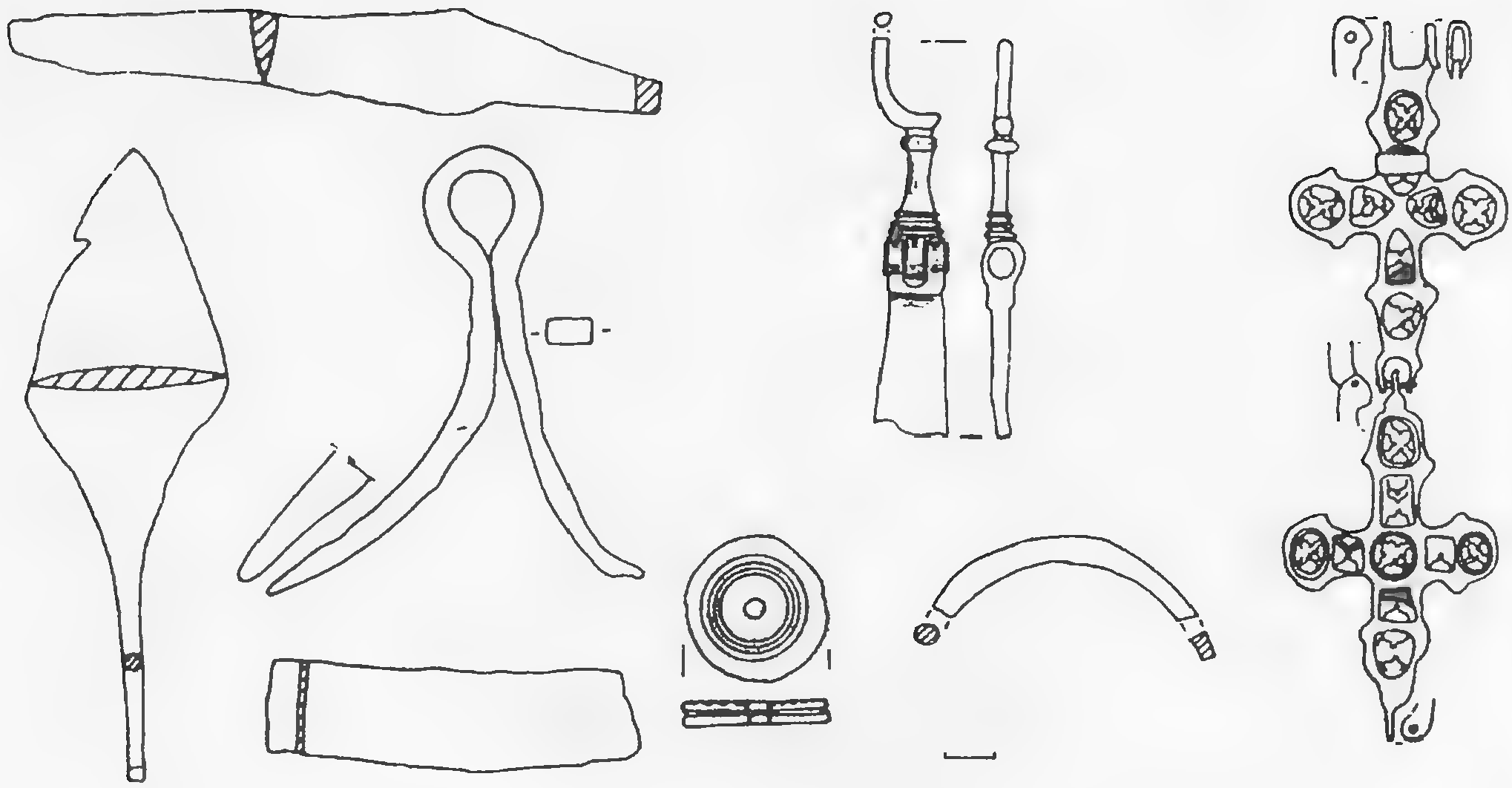

Речові знахідки з Антонієвих печер

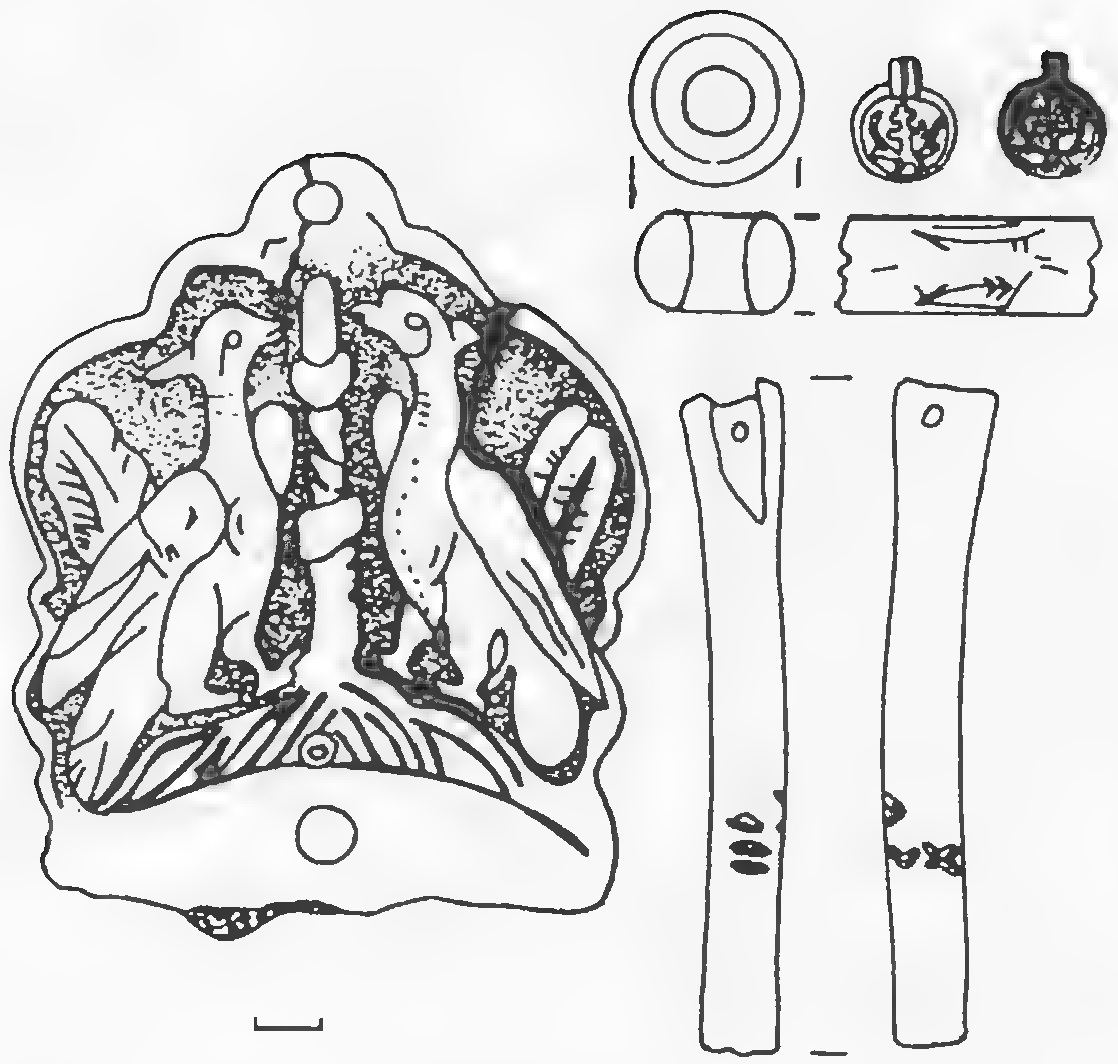

Речові знахідки з поселення «Селище» під Черніговом

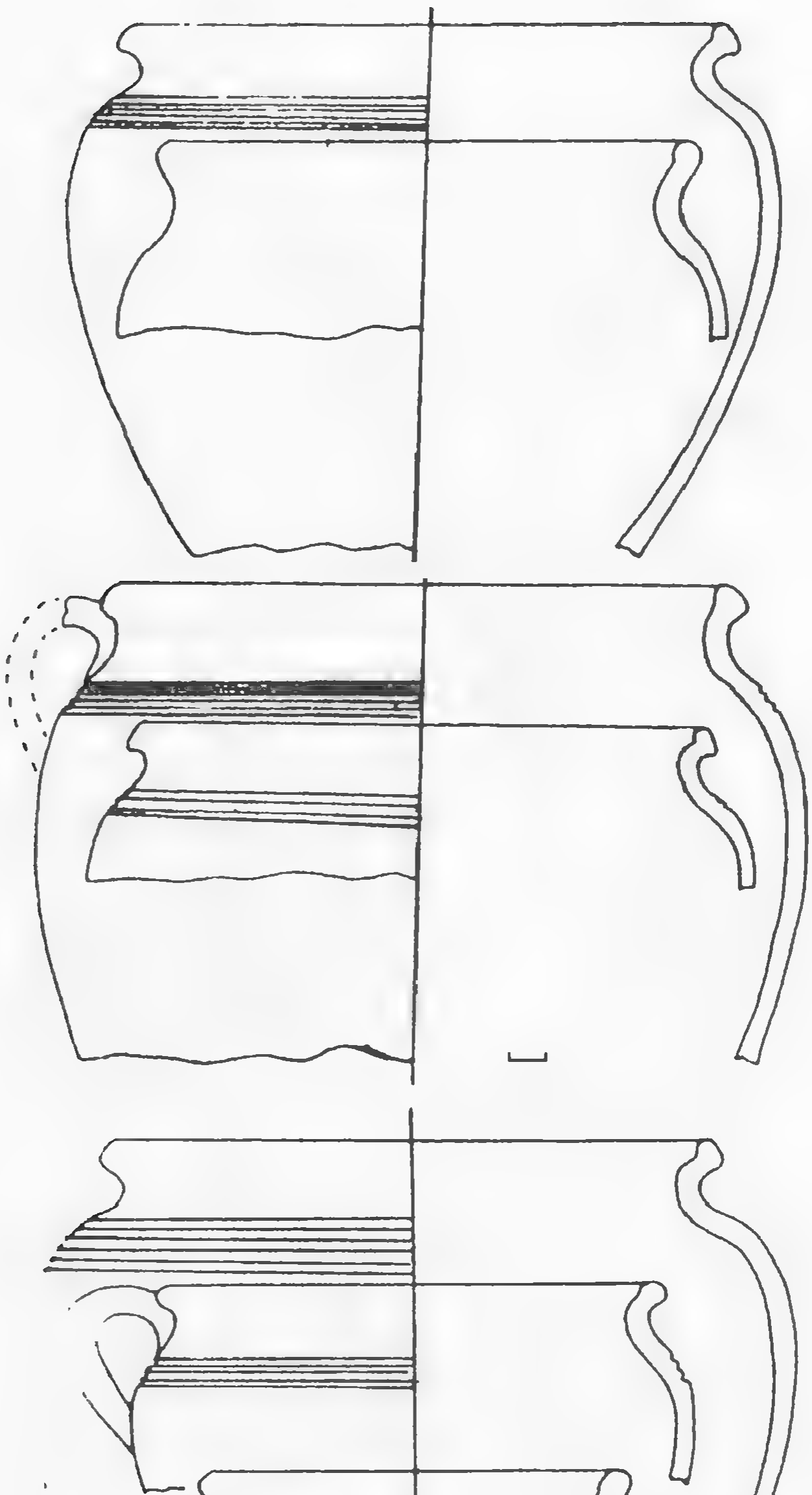

Кераміка з житла 1 на поселенні «Селище»

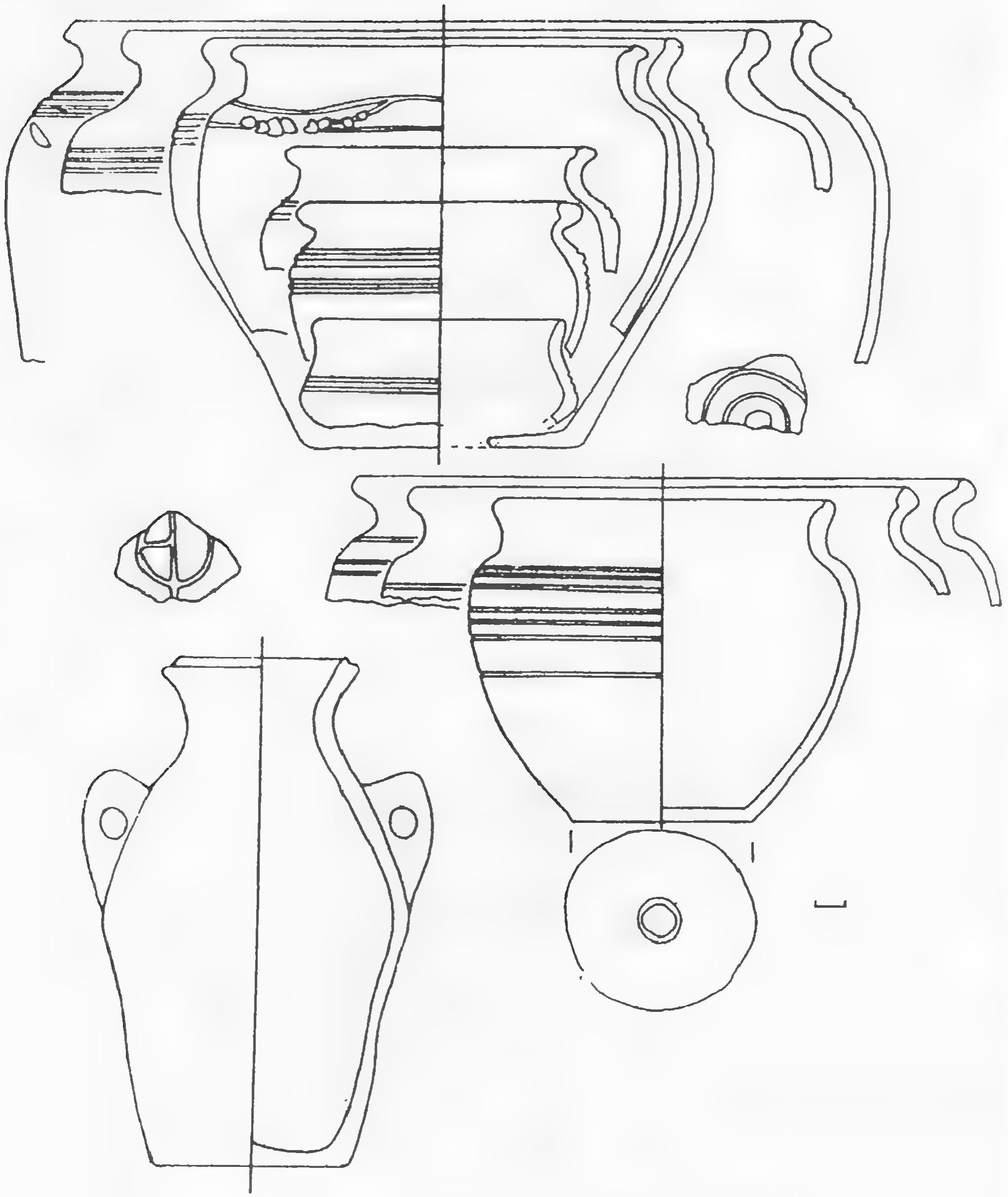

Кераміка з житла 2 на поселенні «Селище»

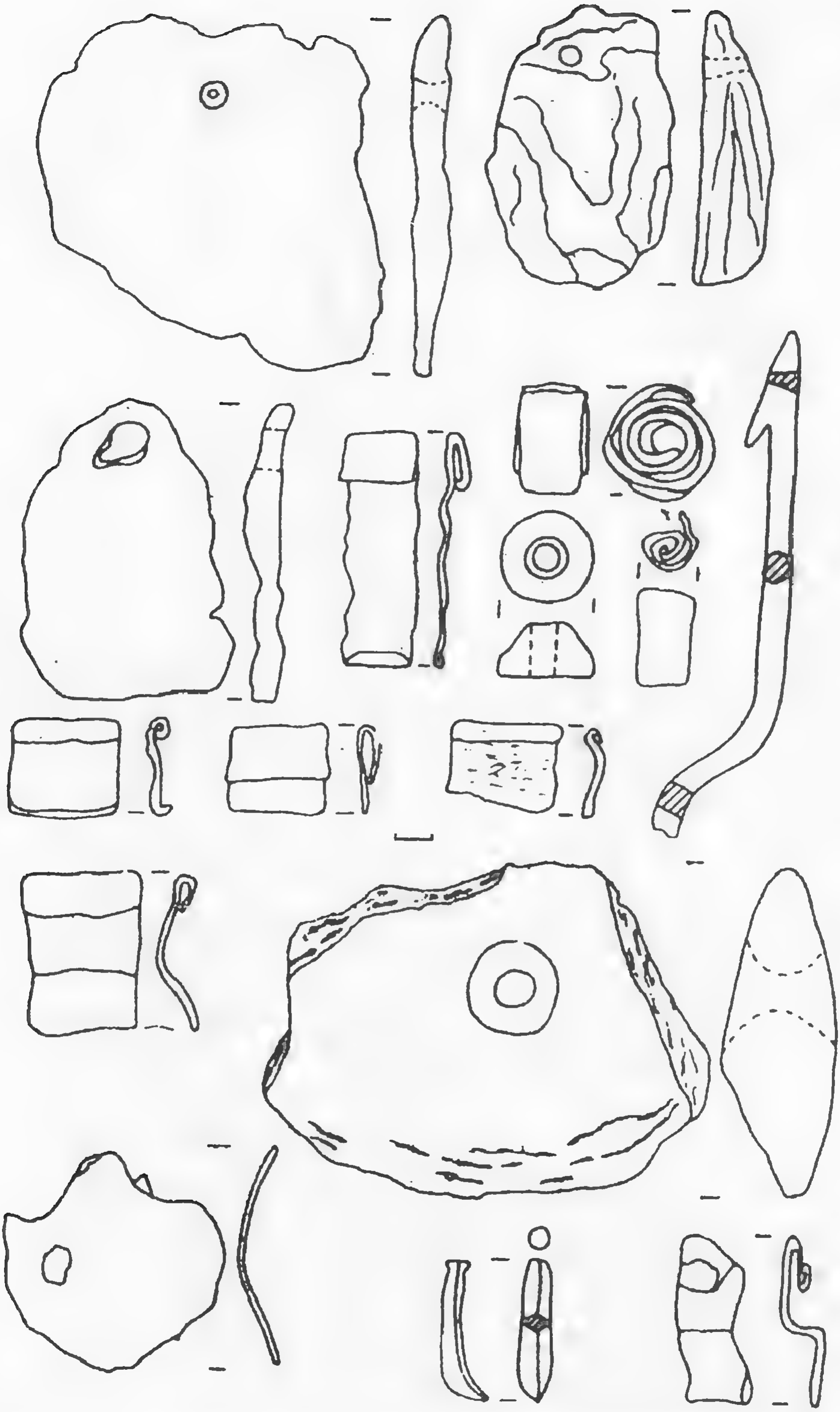

Рибальські знаряддя з поселення «Селище»

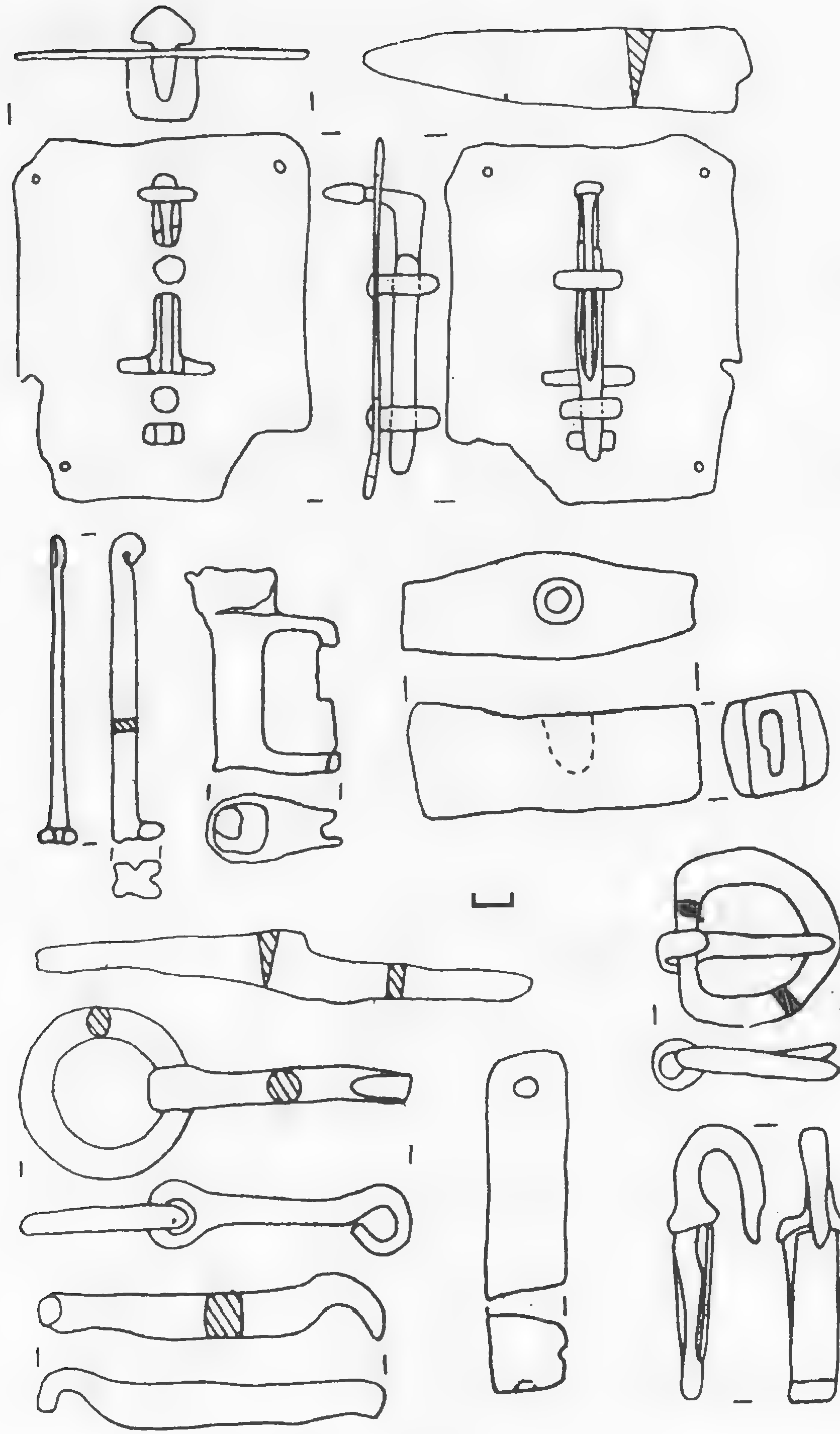

Знахідки з поселення «Селище»

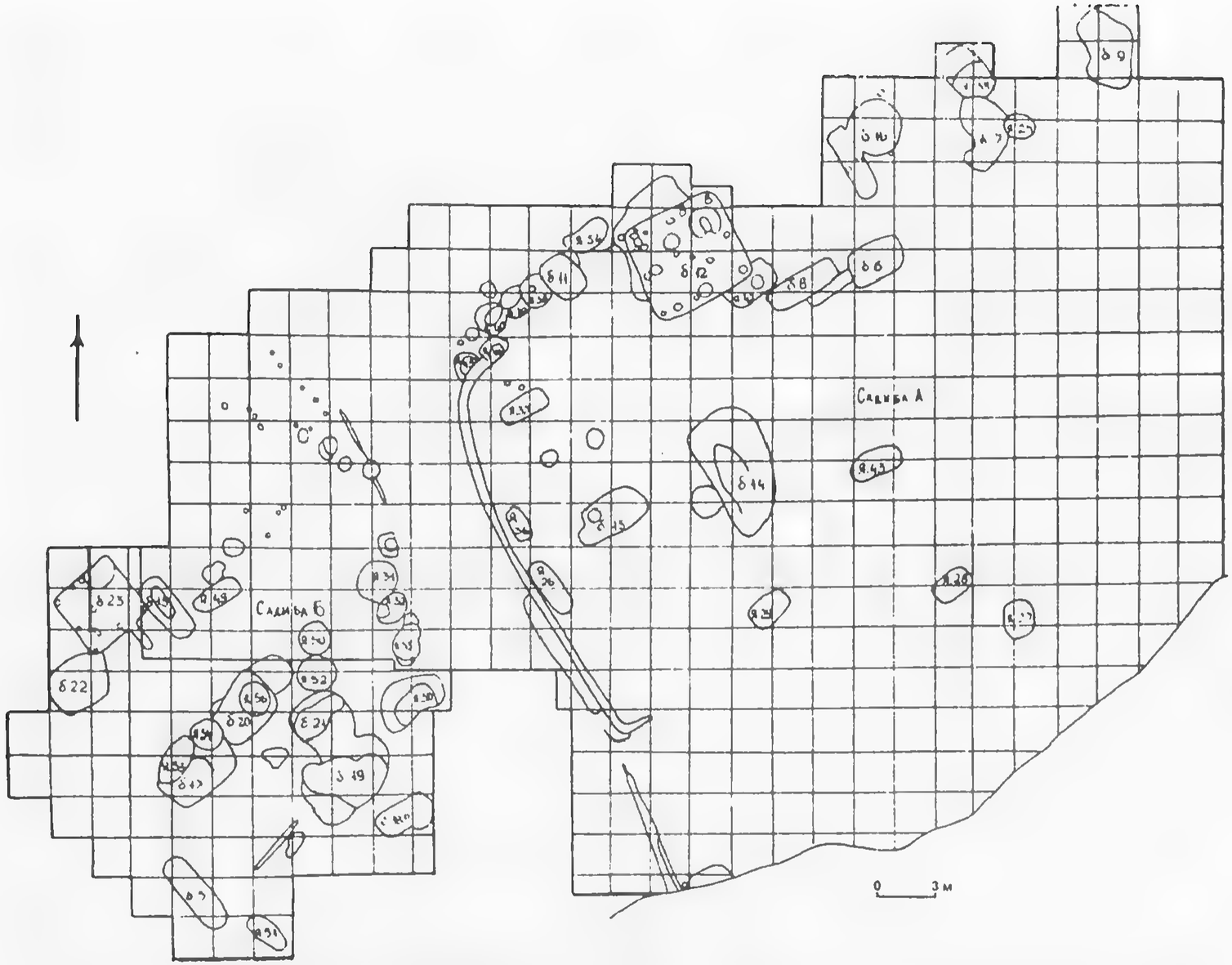

План розміщення садиб початку XI ст. на поселенні Криниця поблизу с. Новий Білоус (за О. Шекуном та Л. Сибою)

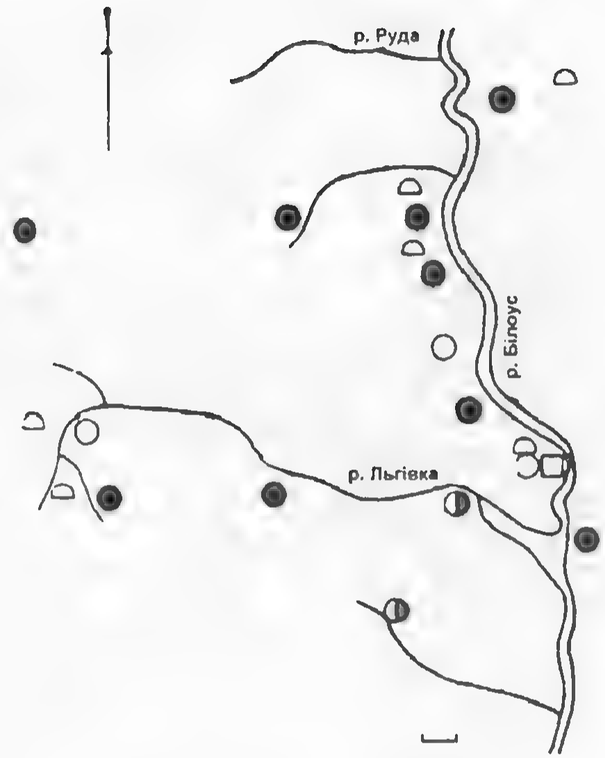

Карта-схема «гнізда» пам'яток IX–XIII ст. в околицях с. Старий Білоус

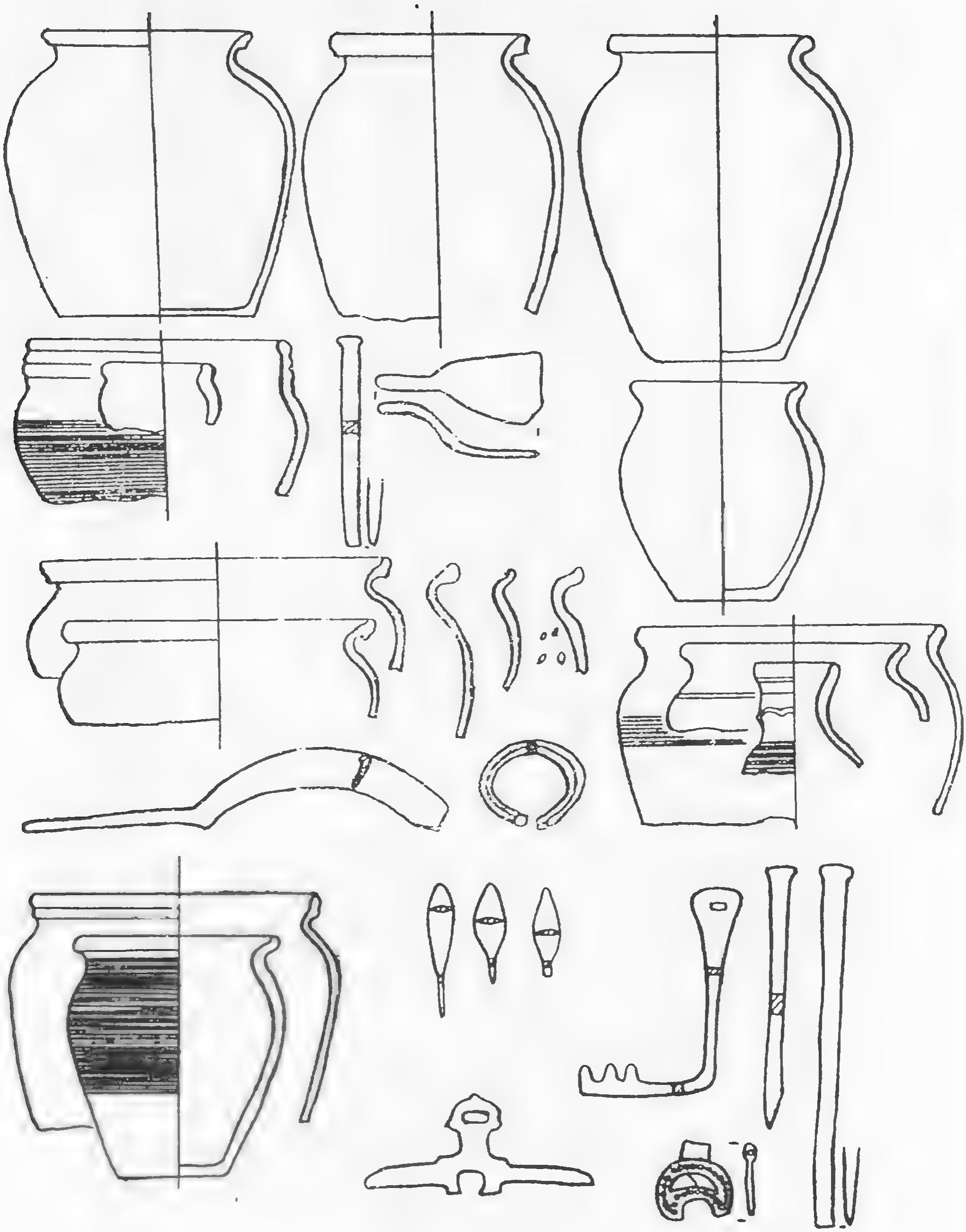

Знахідки з поселень Криниця і Гора

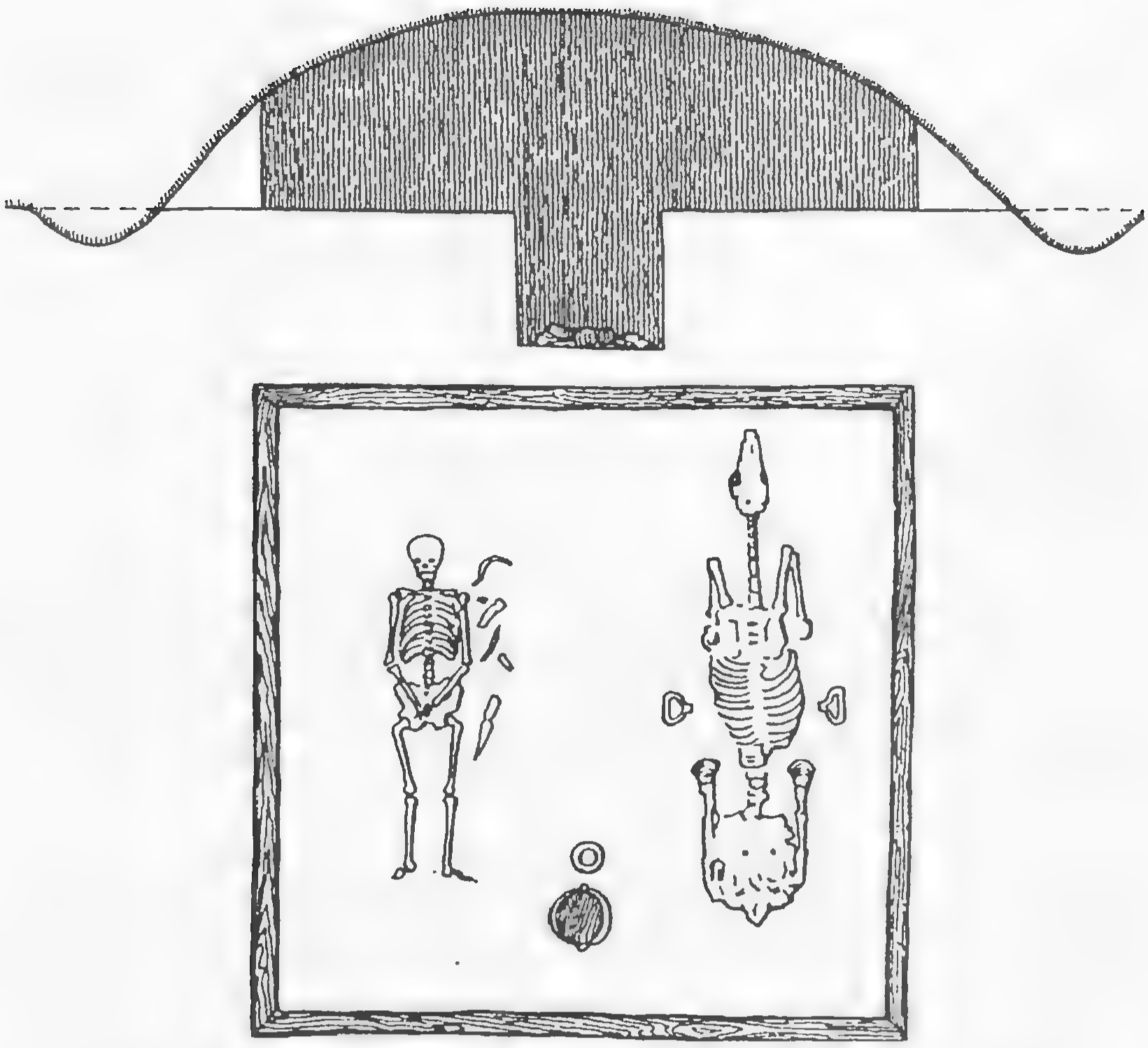

Зрубна гробниця в с. Гущин (за Д. Самоквасовим)

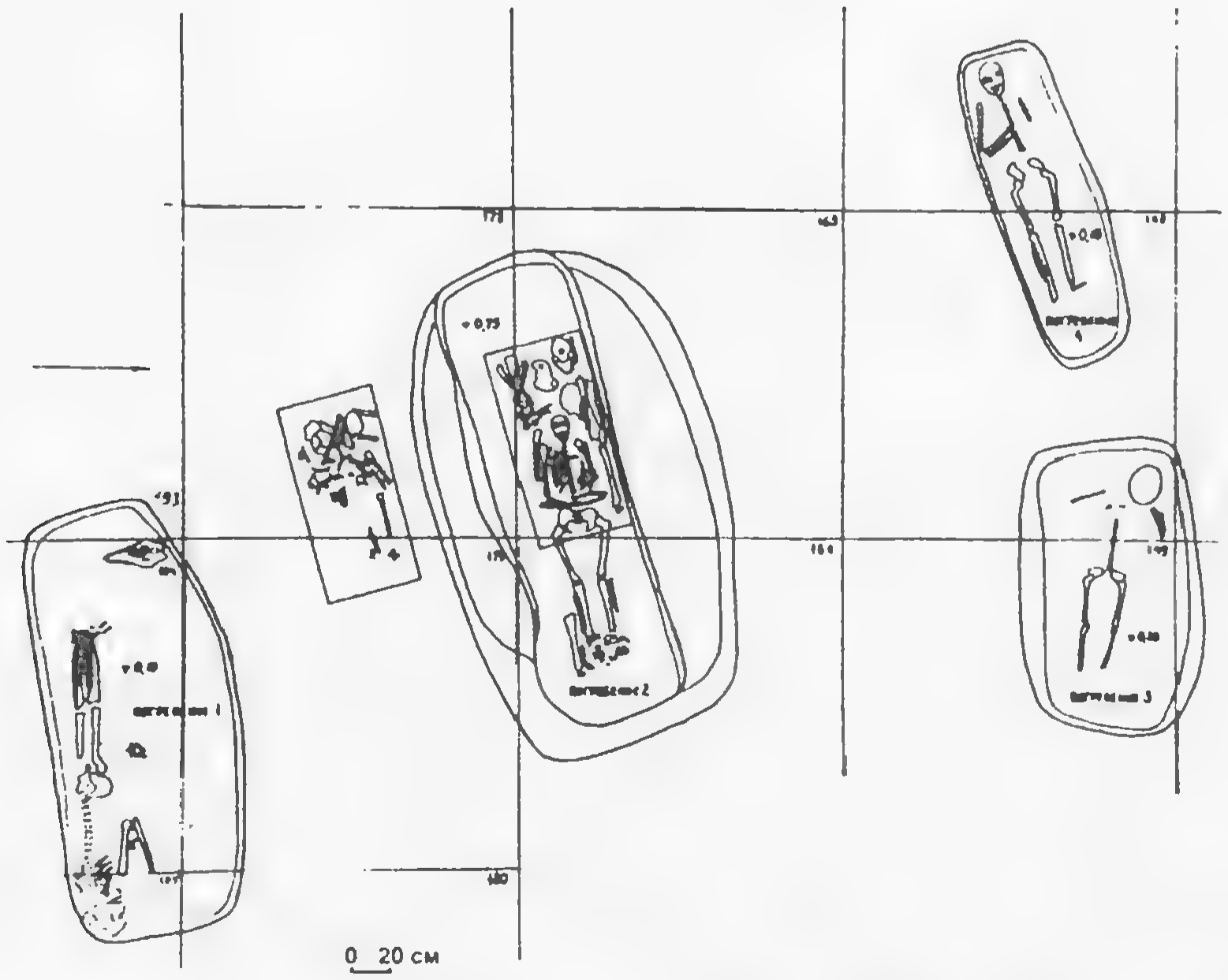

План могильника біля с. Березанка (за О. Веремейчик та В. Коваленком)

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Наведені вище матеріали літописних, археологічних, антропологічних джерел, а також їх аналіз, на нашу думку, дозволяє відтворити загальну картину розвитку славного давньоруського граду на Десні, що посідав гідне місце серед аналогічних урбаністичних центрів не лише Східної, але і всієї середньовічної Європи.

Історія Чернігова цікавила дослідників щонайменше з другої половини XVII ст., а вже через сто років з'явилися перші більш-менш серйозні (з точки зору сьогоднішньої науки) студії з історії міста. Згодом фахівці не лише виявили та ввели до наукового обігу переважну більшість письмових, усних та картографічних джерел, але й спромоглися загалом висвітлити основні моменти давньоруської історії Чернігова. Проте вже на середину XIX ст. інформативні можливості літописних зводів були в цілому вичерпані, що певною мірою спричинило до виникнення інформаційної «кризи». Вихід із такого стану був лише один – залучення до банку даних (говорячи сучасною науковою мовою) археологічних матеріалів, які з року в рік лише накопичувалися в кількісному та якісному відношенні в результаті планомірних наукових досліджень, а також рятівних робіт під час проведення будівництва в різних районах сучасного обласного центру.

Накопичення таких археологічних матеріалів розпочалося ще наприкінці XIX ст. і це, в першу чергу, пов'язано з ім'ям професора Д. Самоквасова – уродженця Чернігівщини.

Що ж стосується літописних джерел, то їх дані дозволяють відтворити загальну картину політичної, економічної, культурної історії міста рубежу – перших століть II тис. н. е. Це стосується вже перших міждержавних договорів – 907, 945 рр. – між Руссю і Візантією, в текстах яких на перших позиціях знаходиться і Чернігів. Далі, протягом певного часу літописи чернігівську ситуацію у цьому відношенні не висвітлюють, хоча самі згадки про місто регулярно зустрічаються на їх сторінках. Та цілком очевидно, що протягом XI ст. економічний, політичний, культурний потенціал придеснянського граду лише накопичувався.

Процес поступового формування чернігівського удільного князівства завершився саме в кінці згаданого століття – після смерті великого князя київського Ярослава Володимировича Мудрого, який передав Чернігову землі в'ятичів у районі Оки, а також Муромську волость у Поволжі і Тмутаракань на Таманському півострові. Все це відходило, згідно заповіту, сину Ярослава Святославу та його нащадкам. Рід останнього досить швидко пустив глибоке коріння у чернігівському регіоні й вважав його своїм. Зовсім не випадково Святослав Ярославич заповів поховати себе в Чернігові – у Спаському соборі.

Дмитро Самоквасов

Наявна літописна інформація дозволила П. Толочку прослідкувати етапи політичної історії у цій частині Київської Русі. Було встановлено, що політичний розвиток Чернігівського, а пізніше й Новгород-Сіверського князівств (останнє виділилося в окрему структуру після рішення Любецького з'їзду 1097 р.) пов'язане з діяльністю князівських династій Ольговичів та Давидовичів, родоначальниками яких стали сини вже згаданого Святослава Ярославича – Олег і Давид. Перший після невдалої спроби оволодіти старшим столом землі сів у Новгороді-Сіверському, а другий закріпився в Чернігові. Третій Святославич – Ярослав – отримав Муромо-Рязанську волость, що з часом потрапила у залежність від Ростово-Суздальського князівства. У політичному житті Чернігівщини й Новгород-Сіверщини з утвердженням у них згаданих князів намітилися два шляхи: Давид перебував під впливом Володимира Мономаха і не виявляв сепаратиських тенденцій, а Олег навпаки, прагнув до відокремлення від Києва.

Після смерті Олега в 1115 р., а пізніше й Давида в 1123 р., чернігівським князем став Ярослав Святославич. Через п'ять років його вигнав із Чернігова власний племінник Всеволод Ольгович, який сидів до того на далекому тмутараканському столі. Ярослав повернувся у свою Муромо-Рязанську волость, де невдовзі й помер.

Закріпившись на чернігівському столі, Всеволод почав організовувати коаліцію Ольговичів проти великого князя київського Ярополка. Нова коаліція здійснила кілька вдалих походів, але були й поразки, що вимагало в свою чергу відступів до деснянських берегів. З 1139 р. чернігівськими князями стали сини Давида Володимир та Ізяслав, а у Новгород-Сіверському сів син Олега Святослав. Двоюрідні брати не подолали тих тенденцій у політичному житті князівств, які визначилися ще за життя їх батьків. Давидовичі продовжували орієнтуватися на Київ і майже постійно виступали

спільниками великого князя, а Святослав Ольгович підтримував союзницькі зв'язки з його політичними противниками. Це призводило до зіткнення між володарями Чернігова та Новгород-Сіверського.

Близько 1147–1148 рр. Давидовичі й Святослав Ольгович відновили колишні відносини й чернігівська феодальна міжусобиця скінчилася, але не надовго. У битві на р. Рута 1151 р. старший Давидович загинув. До Чернігова поспішив Ізяслав Давидович, а Святослав Ольгович з племінником Святославом Всеволодовичем утекли до Новгород-Сіверського.

У 1152 р. новий претендент на київський стіл – Юрій Долгорукий вирішив покарати Ізяслава Давидовича за його союз із великим князем київським і за спалення Остерського городка (нині м. Остра). Союзником його в новій кампанії знову виступив Святослав Ольгович. Разом підійшли до Чернігова, але довідавшись про наближення сил великого князя, змушені були відступити.

На деякий час у Чернігівському князівстві встановився спокій, та після смерті Святослава Ольговича в 1153 р. у ньому знову розігралися міжусобиці. За Чернігів тривалий час боролися двоюрідні брати Олег Святославич і Святослав Всеволодович. Переміг останній. Не дотримавшись обіцянки наділити волостями численних родичів, Святослав Всеволодович викликав цим проти себе сильне незадоволення. Свідчення літопису про міжусобну боротьбу Святослава Всеволодовича зі своїми двоюрідними братами цікаві

На розкопках Чорної Могили

й тим, що показують, як Чернігівське князівство розпадалося на більш дрібні уділи.

Після вбивства у 1174 р. боярами Андрія Боголюбського Святослав Всеволодович допоміг Михайлу і Всеволоду, які проживали тоді саме в Чернігові, здобути вотчину. Поширивши таким чином свій вплив на Суздальську землю, Святослав став шукати приводу до оволодіння Києвом (що пізніше й було зроблено).

У 1178 р. Новгород-Сіверське князівство перейшло до Ігоря Святославича, а в Чернігові сів брат Святослава Всеволодовича Ярослав. 80-ті роки XII ст. характеризувалися посиленням боротьби Русі з половцями; війська русів організовував саме Святослав. У цей час, у 1185 р., Ігор Святославич зробив невдалу спробу перемогти степовиків, а після втечі з полону кинувся не лише до київського володаря, але і до чернігівського. Після смерті місцевого князя Ярослава Всеволодовича близько 1198 р. він протягом чотирьох років займав місцевий князівський стіл.

З 1204 р. чернігівським князем став Всеволод Чермний, який відверто розпочав боротьбу з Мономаховичами за Київ. Одночасно Ольговичі боролися за галицький стіл, де Ігоревичі – сини згаданого Ігоря Святославича – законфліктували з боярською опозицією, що підтримувала малолітніх Романовичів – Данила і Василька. Наступні чотири роки точилася боротьба Всеволода Чермного з Рюриком Ростиславичем, яка завершилася тим що князі «обмінялися» столами.

З 1214 по 1224 р. у Чернігівській землі сиділи князі, які не претендували на київський престол. Розмірене і відносно мирне життя сприяло розвитку економіки та культури краю, як і його головного міста. Поразка руських полків на р. Калці й загибель там чернігівського князя Мстислава Святославича фактично не відбилися на політичному розвитку даної землі-князівства. Ольговичі, як і раніше, вели міжусобну боротьбу: процес подальшого роздроблення Чернігівського князівства вже неможливо було зупинити.

40-і роки XIII ст. прокреслили жирну й трагічну лінію на долі країни в цілому, всього Дніпровського Лівобережжя та й самого Чернігова. Для міста це став конкретний 1239 р.

Та повертаючись від розгляду загальнополітичної ситуації на Русі й участі в глобальних суспільних процесах чернігівських володарів до суто урбаністичних проблем треба констатувати, що у цьому відношенні без археологічних реалій вималювати картину загального розвитку міста практично неможливо – літописна мозаїка все ж дуже фрагментарна і відносно неповна в плані розгляду поставленого питання. А кореляція усіх наявних даних зробити це дозволяє.

«Відштовхуємося» в даному випадку від вже продискутованої і прийнятої в цілому тези про 1300-літній період історичного розвитку Чернігова – адже таке твердження має під собою певну джерелознавчу базу та систему доказів.

Археологічні дослідження показали, що процес формування топографічної структури майбутнього класичного середньовічного міста, його виділення з багатьох рядових поселень придеснянського мікрорегіону розпочався, вірогідно, на зламі VII–VIII ст. Саме тоді на стрілці мису при впадінні в Десну її правого допливу Стрижня виникло невелике городище, що й стало чернігівською предтечею. Інші населені пункти, які розміщувалися поруч, продовжували далі розвиватися в своїй більшості як ординарні відкриті поселення. Поблизу них, звичайно, розміщувалися й «містечка мертвих», але їх сліди вдалося зафіксувати лише щодо пунктів кінця I тис. н. е. (більш ранні могильники почали руйнуватися вже в часи формування ранньодержавних територіальних структур, та й за своїми розмірами вони були менш виразними).

Спочатку місто складалося з двох частин – городища на горі (на території урочища Вал) та посадського поселення поблизу нього. За своїми розмірами укріплена частина (дитинець) була невеликих розмірів – площею не більше 1,5 га і займала, напевно, самий край згаданого мисоподібного виступу. Життя тут не припинялося і в наступні століття про що свідчить культурний шар товщиною 4–5 м.

Городище було з напільного боку оточене земляним валом і ровом, до якого ззовні прилягав міський курганний могильник, що постійно розширювався. Конкретні розміри посадської частини міста для цих часів встановити поки що важко.

У X ст. чернігівський Дитинець суттєво реконструюється: його територію поширили на місце колишнього язичницького могильника (про що вже згадувалося вище), охопивши укріпленнями весь мис. Загальна площа центральної міської частини вже у той час дорівнювала 16 га, а саме городище мало потужні земляні та дерев'яні укріплення по всьому периметру. Паралельно суттєво розширилися окольний град і поділ, а на березі Стрижня (в районі його впадіння в Десну) з'явилася ще й стаціонарна пристань – необхідний елемент будь-якого населеного пункту біля води (звичайно, вона існувала і раніше, але мабуть ще не була тоді стаціонарним елементом даної поселенської структури). Говорячи ж про духовний розвиток місцевих жителів то слід відзначити, що в 992 р. Чернігів отримав статус центру церковної єпархії з власним єпископом на чолі.

У першій чверті XI ст. розпочався суттєвий і важливий етап в розвитку міста. У 1024 р., після запеклого протистояння між синами Володимира Святославича Ярославом та Мстиславом, місто перетворилося на центр великого удільного князівства на чолі з другим з вищеназваних. Вірогідно, в цей час політичні амбіції місцевої сіверянської верхівки мали ще сепаратистський характер. Інакше важко пояснити, чому Чернігів прийняв на свій стіл далекого тмутараканського князя Мстислава. І вже зовсім стає незрозумілим, чому останній після перемоги в битві при Листвені не захопив

Розкопки на Дитинці в 1985 р. (під керівництвом В. Коваленка)

київський престол. Адже він міг би володіти і Київською і Чернігівською землями одночасно, що власне потім і зробив Ярослав.

Натомість Мстислав віддає Київ Ярославу, а за це проголошує Лівобережжя з центром у Чернігові незалежним. Очевидно, такими були попередні умови чернігівської знаті. Але все це, так чи інакше, надзвичайно сприяло як економічному розвитку всього регіону, так і зростанню міської території.

Водночас зі столицею Київської Русі в Чернігові розпочинається й будівництво монументальних архітектурних споруд. Зокрема, на початку 30-х років XI ст. розпочалося спорудження Спаського собору на Дитинці.

Спасо-Преображенський собор – ровесник київського Софійського. Він був заснований князем Мстиславом Володимировичем і згодом перетворився ще й на князівську усипальню. До наших днів собор зберігся майже неперебудованим. У ньому відомі поховання чернігівських князів Мстислава Володимировича, Святослава Ярославича та Ігоря Олеговича, як і київського митрополита Костянтина.

Після смерті Мстислава, Чернігів перейшов до київської династії: Ярослав Мудрий віддав місто своєму сину Святославу за часів якого розпочалося активне будівництво монастирів на його південно-західній околиці. Практично водночас тут за участі преподобного Антонія Печерського (уродженця Любеча) було засновано Богородичний печерний монастир на Болдиних

горах (нині Антонієві печери Троїцького Іллінського монастиря) та Успенський монастир на місці раньослов'янського городища на Єлецькій горі.

В 70-ті роки XI ст. місто на короткий час переходить до представників іншої гілки Ярославичів – Всеволода Ярославича та його сина Володимира Мономаха. Та невдовзі, після Любецького з'їзду 1097 р., все ж визначається як родовий уділ нащадків Святослава Ярославича.

В останній чверті XI ст. на території чернігівського Дитинця збудовано кілька монументальних споруд, фундаменти яких виявлено археологічно на території Валу. Зокрема, це однокамерний князівський терем на місці більш пізнішого Борисоглібського собору та невеличка церква-усипальня (в садибі сучасного обласного художнього музею).

В X ст., в межах Окольного граду, що розміщувався на північний захід від Дитинця, в Чернігові формується ще один район також торговельно-ремісничого посаду, так званий Третяк, розміщений між Дитинцем та Єлецьким монастирем. Він мав окремі від інших міських частин земляні укріплення й займав площу близько 14 га.

Навколо міста, переважно з півночі та північного заходу, в той же час формується декілька ремісничих слобод та заміських феодальних садиб. У цей час продовжують ще існувати курганні могильники на Болдиних горах, а також відбувається розростання посадського Подолу в західному напрямку, тобто вниз по Десні. Крім того, у зв'язку зі збільшенням населення на території окольного граду з'являється й декілька нових християнських кладовищ – сумний супутник демографічного зростання місцевого населення. Ці могильники поступово приходять на зміну старим язичницьким, підкурганним у зв'язку зі ствердженням канонів нової релігії. Про неї яскраво свідчать і нові монастирські обителі.

Вже у першій половині XII ст. лінія легких земляних укріплень та частоколу охоплює нову міську територію – так зване передгороддя, що сформувалося зі вже згаданих окремих слобод та садиб із північно-західного боку окольного граду. Наприкінці XII ст. площа передгороддя сягала близько 90 га, а територіально воно поширилося навіть на лівий берег Стрижня. На відміну від інших частин давньоруського міста, передгороддя місцями, особливо на околицях, не мало суцільної забудови; на його території навіть на початку XIII ст. лишалися окремі незабудовані ділянки (переважно в північно-західній частині та вздовж стародавніх ярів).

Чернігівський поділ у XII–XIII ст. поширюється на велику територію, охоплюючи майже всю сучасну Лісковицю. На жаль і досі цей район давньоруського міста залишається маловивченим у археологічному відношенні, хоча тогочасні культурні шари все ж зафіксовані.

Зрештою, на початок XIII ст. загальна площа Чернігова становила вже понад 200 га, а його населення, як вважають науковці, перевищувало 25 тисяч чоловік. Розвиваючись і розширюючись, місто поглинало стародавні цвинтарі, що підпадали під нову забудову. Натомість за межами нових укрі-

плень виникали нові могильники, поховання на яких вже проводилися за християнською обрядовістю.

На початку XII ст. на території Дитинця чернігівським князем Давидом Святославичем будується монументальний Борисоглібський собор, що зберігся до наших часів. У цьому центральному районі в згаданому столітті окрім того з'являється й низка монументальних споруд, фундаменти яких були досліджені археологами впродовж останнього століття. Зокрема, це невеличка церква на території «Цитаделі» на Валу, а також дві фундаментальні брами, Благовіщенська та невелика безіменна церкви в північно-східній частині Дитинця.

В цей же час цегляні церкви споруджуються також на території окольного міста, Третяка та в межах передгороддя. Перлиною архітектури давньоруського Чернігова стає П'ятницька церква, споруджена наприкінці XII – на початку XIII ст. біля торгової площі в передгородді. До початку XII ст. належать і збережені дотепер споруди Успенського собору Єлецького монастиря (з фресками давньоруської доби) та Іллінська церква, розташована при вході до стародавніх Антонієвих печер Троїцького Іллінського монастиря.

З монастирським господарством давньоруського Чернігова пов'язують також комплекс плінфовипалювальних горнів, досліджених біля підніжжя Болдиних гір. Небезпідставно вважається, що цей виробничий осередок обслуговував монастир, який функціонував поблизу Антонієвих печер та Іллінської церкви. Цей монастирський комплекс, можливо, був ядром лаври, що формувалася в даній місцевості й охоплював у XII ст. досить велику територію в районі згаданого гірського схилу між зазначеними горнами та сучасною територією Троїцького монастиря.

Але окрім такого цільного уявлення про давньоруське місто не можна забувати і про випадкові знахідки ефектних речей, що були виявлені під час проведення різноманітних земляних робіт протягом багатьох десятиліть.

Так, у периметрі огорожі Єлецького монастиря, розміщеного поруч із Чорною Могилою, були виявлені чисельні уламки амфор та ціла низка інших речей. З них найбільш цікавим виявився срібний поясний набір X–XI ст., в складі якого бляшки були виготовлені в різній техніці та мали різноманітні візерунки. Одні з них масивні, литі, покриті позолотою, а інші прикрашені зерню. Всі вони, не дивлячись на різні розміри й форми, настільки єдині за своїм стилем, що повинні бути визнаними як деталі єдиного поясу. Спроба реконструювати його призвела до думки, що даний пояс, вірогідно, призначався для носіння зброї, так як лише при такій можливості стають зрозумілими варіації з набором бляшок. Круглі підвіски із зерню можуть бути датовані X ст., а весь інший набір не має прямих аналогій в речових комплексах цього століття, хоча й близький до них за стилем. Можливо, вони належать вже до початку XI ст.

А біля Катерининської церкви в окольному місті ще в 1878 р. у жіночому захороненні виявлено два плетені срібні браслети з литими наголо-

вниками та два срібних колти. Останні цікаві тим, що належать до найбільш ранніх варіантів даного типу жіночих прикрас. Витіснені на мідній матриці, дуже близької тій що була помічена знаком князя Всеволода Ярославича: і там, і тут зображено звіра, який з квіткою у роті йде наліво. Манера малюнка дещо груба, вона ще не досягла тієї чіткості та закінченості, що характеризує XII ст. Вірогідно, згадані вироби слід датувати другою половиною XI ст.

Привертає до себе увагу і знахідка срібних прикрас у прибудові до Спаського собору, де в стіні вівтарної частини М. Макаренко під давньою підлогою виявив загорнуті в полотно два срібні колти з черню, срібні рясни для їх підвішування та ще два срібні браслети з черню й позолотою. Вони складаються з двох з'єднаних половинок. Закінчення кожної з них прикрашено мордою лева; аналогії таким знахідкам відомі серед виробів XII–XIII ст.

Разом з колтами тут знайдені дві низки зі срібних напівциліндрів з тонким ланцюжком та кільцем для підвішування. Такий елемент прикрас є типовим для жіночого парадного головного убору. У тому ж Єлецькому монастирі в XIX ст. знайдено дерев'яну скриньку з прикрасами, що складалися з намиста, поясів, браслетів, сережок і перснів. А у 1850 р. на чернігівському Дитинці виявлено скарб, з якого відомо про два золоті колти з емальованими зображеннями птахів (один із виробів був покритий ще й сканованим візерунком).

У 1883 р. поблизу Борисоглібського собору XII ст., біля склепу, зафіксовано скарб золотих та срібних речей серед яких знайдені й колти того ж типу, що і в попередньому скарбі. В Києві аналогічні речі виявлені лише в одному випадку. Вірогідно, це місцева чернігівська традиція (золоті колти з маленькими грибоподібними шипами). Окрім того, в скарбі знайдені довгі плетені срібні ланцюги з кінськими головами. Можливо припускати, що такі ланцюги слугували для кріплення до них плаща-корзна.

Ще один скарб знайдено далеко від Дитинця, аж поблизу Стрижнівської курганної групи на колишній Олександрівській площі. В XII–XIII ст. то була вже міська околиця або ж окрема садиба, що розміщувалася безпосередньо за міськими стінами. В складі скарбу найбільш цікавими виявилися два золоті колти з перегородчастою емаллю із зображеннями святих на одному боці й стилізованим «деревом життя» на іншому. Такі колти близькі за стилем до київських; вони носилися на золотих ряснах.

В Чернігові, але невідомо де точно, в різний час знайдені два бронзові водолії. Один із них у вигляді тварини (скоріш за все лева) з криноподібним хвостом, а інший – напівзвір-напівлюдина, із невеликими руків'ями, в яких він тримає кубок. Верхня частина голови, що являлася покривкою, відламана.

Говорячи ж про давньоруський Чернігів, слід згадати й про знаменитий золотий амулет-змійовик, знайдений на берегах літописної річки Боловос, де Володимир Мономах полював на турів та вепрів. Напис на ньому «Господи помози рабу своему Василию», масивність золотого виробу та двомов-

ний візантійсько-давньоруський текст – все це начебто дозволяє зближати таку розкішну й коштовну річ із князем Василієм – Володимиром Всеволодовичем Мономахом.

Без жодного сумніву князівською річчю є відома чара чернігівського князя Володимира Давидовича, знайдена в Сараї Берке на Волзі, куди вона, вірогідно, була вивезена монголо-татарами після 1239 р. Чара являє собою велику ковану із одного металевого шматка миску, в яку можна було влити до восьми літрів рідини – призначалася для святкового колективного пиття. На зовнішньому боці вигравійовано напис:

«А се чара кня володимиро
на давыдовича кто из нее
пьтому на здоровье а хваля
бога своего осподаря великого кня».

Володар чари, князь Володимир Давидович, відомий у літописах з 1139 по 1151 р. Саме у ці роки він більшою мірою був володарем чернігівського столу. Тож до 40-х років XII ст. і повинен бути віднесений згаданий коштовний виріб.

Перелік індивідуальних знахідок можна було б продовжувати, але у закінчення нашої оповіді хотілося б мовити про наступне.

Упродовж кількох століть своєї історії Чернігів формувався як столиця могутньої землі-князівства, де зосереджувалися інституції світської та духовної влади, ремісничо-торгівельні осередки, значний військовий потенціал. Археологічні матеріали однозначно свідчать про високий рівень розвитку виробництва, зокрема ливарництва і гончарства, ювелірної справи та інших ремесел. Тут існувала власна будівельна артіль, що спеціалізувалася на зведенні монументальних споруд.

У 1239 р. місто було пограбоване та зруйноване монголо-татарськими силами хана Батия. Втім, воно не припинило свого існування, про що свідчать культурні відкладення наступних століть аж до сьогодення. Тож, Чернігів має колосальний потенціал в плані майбутніх досліджень і вірогідних відкриттів, але всі вони повинні бути підпорядкованими єдиній системі містобудівництва, коли старе і нове органічно переплітається та доповнює одне одного.

На завершення знову звернемося до вже згаданої праці М. Грушевського «Чернігів і Сіверщина в українській історії», цитата з якої стала епіграфом для даної книги. На нашу думку, роздуми відомого академіка мають відношення і до сьогодення, а тому ними ми й завершимо це видання: «...дослідження старої Чернігівщини як великого культурного резервуару українського життя на протязі цілого тисячоліття, та джерела української культури, що носило звідси свої проміння в різних напрямках: в українських і не-українських землях.

На протязі сього тисячоліття в життю сеї північної Сіверщини певними моментами брала перевагу активна сторона, і тоді вона ставала такою укра-

їнською робітнею, де кувалися нові форми української культури, чи економіки, або соціяльно-політичного життя (для прикладу згадати хоч-би ролю чернігівських князів в поширенню нових романських форм будівництва в XI–XII вв.)...

Иншими разами її роля більш консервативна: тоді вона зберігає і підтримує здобутки і досягнення української культури, не даючи перерватися золотій нитці української творчої традиції – до припливу нової хвилі активности.

В обох разах щоб пізнати розвій українського життя – побуту, матеріальної і інтелектуальної культури, соціяльного укладу, морали і права, в їх звя'зку і суцільності, неодмінно треба йти за сим сюди, до сих північних сховків, комор українського життя.

В них треба шукати посередніх огнив, моментів зв'язку для відокремлених, хоч можна часами й яскравіших, пишніших проявів сього життя в привільніших полудневих просторах: сприятливіших буйнішому розвиткові, але більш виставлених на всякого роду колонізаційні катастрофи, перерви й антракти.

І тимчасом як буйний похід сучасного економічного життя, індустріалізації, інтенсифікації і т. д. рветься в широкі простори Нової України – дослідник історії українського життя, в якій-будь сфері, все з збільшеною енергією мусить звертатися до пережитків і останків сього життя, облишених в затишках лівобережного і правобережного Полісся.

Тут поховані секрети Старої України – і зародки Нової».

Срібні поясні бляшки X–XI ст., знайдені в Єлецькому монастирі

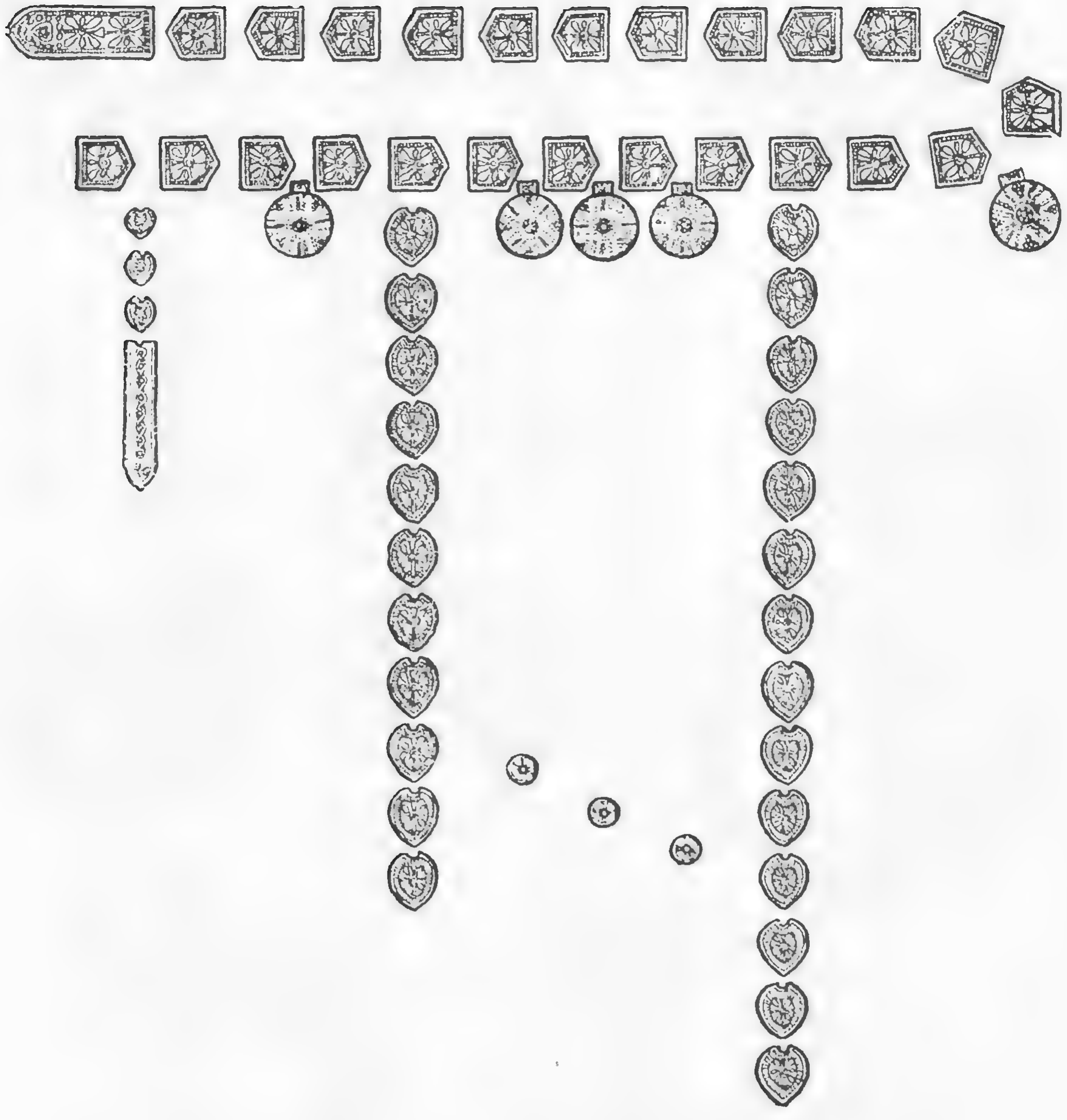

Рекострукція поясу

Браслет зі скарбу у Спаському соборі

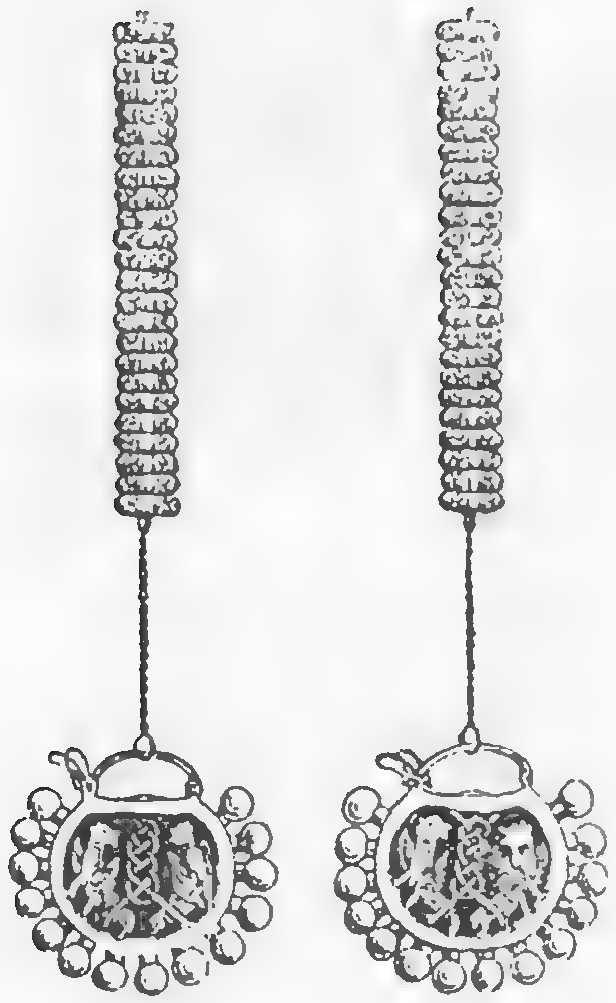

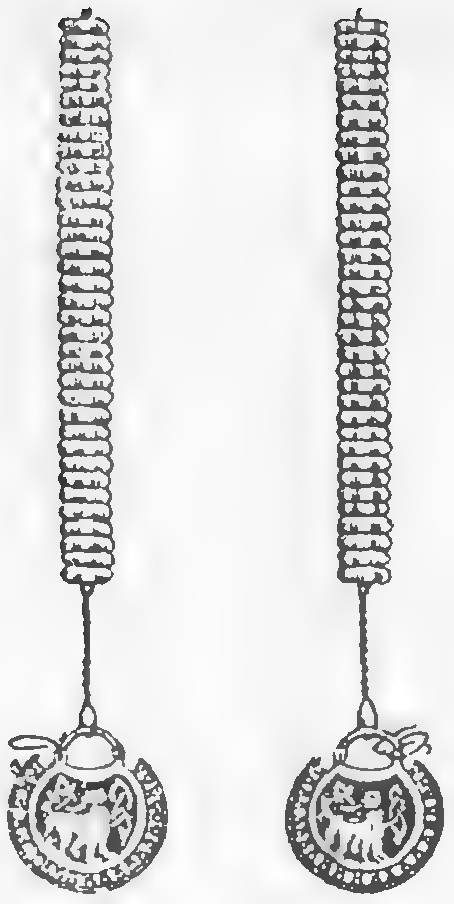

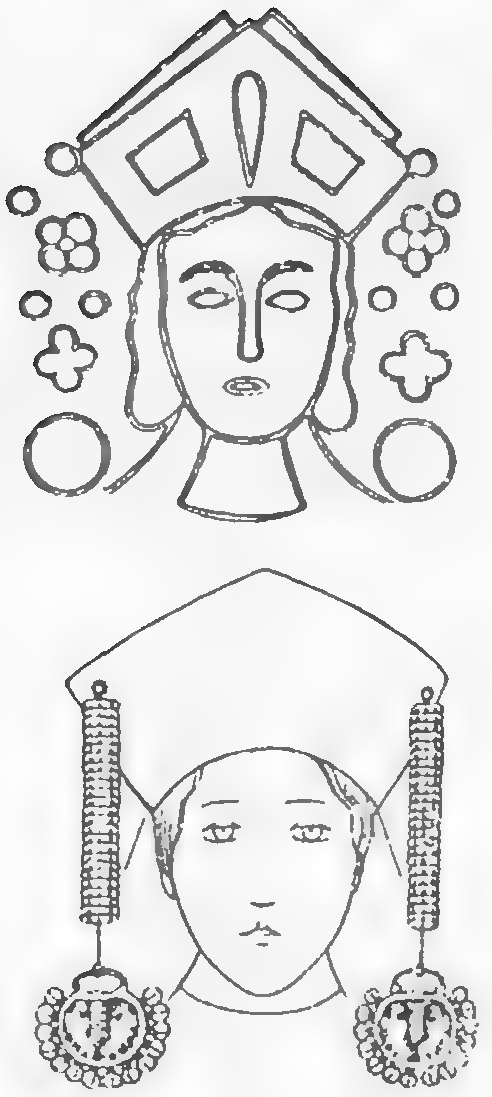

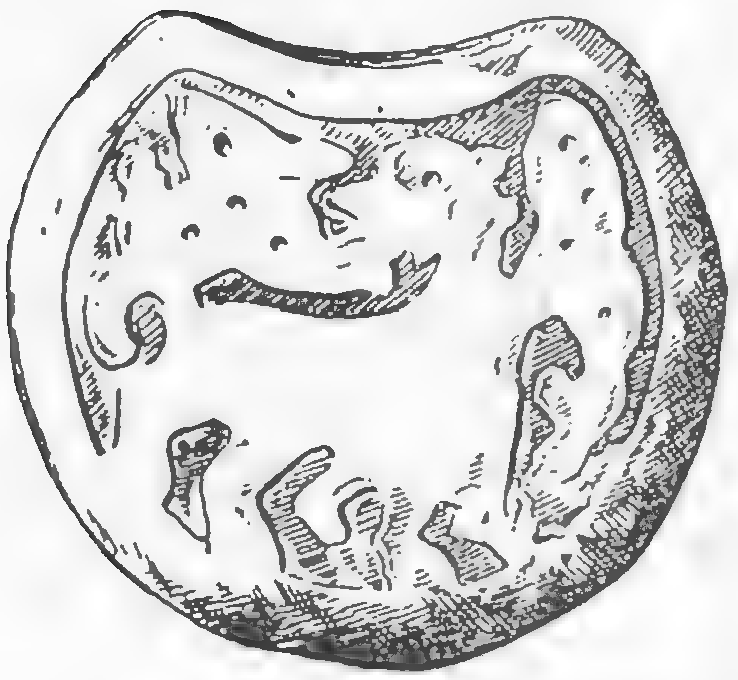

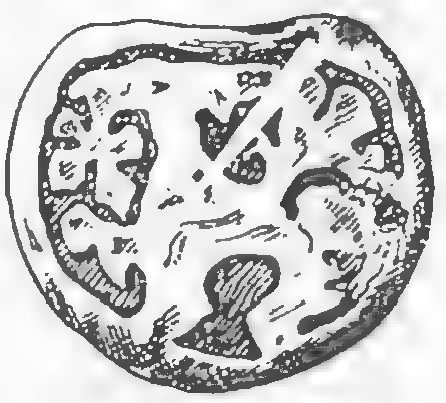

Чернігівські колти

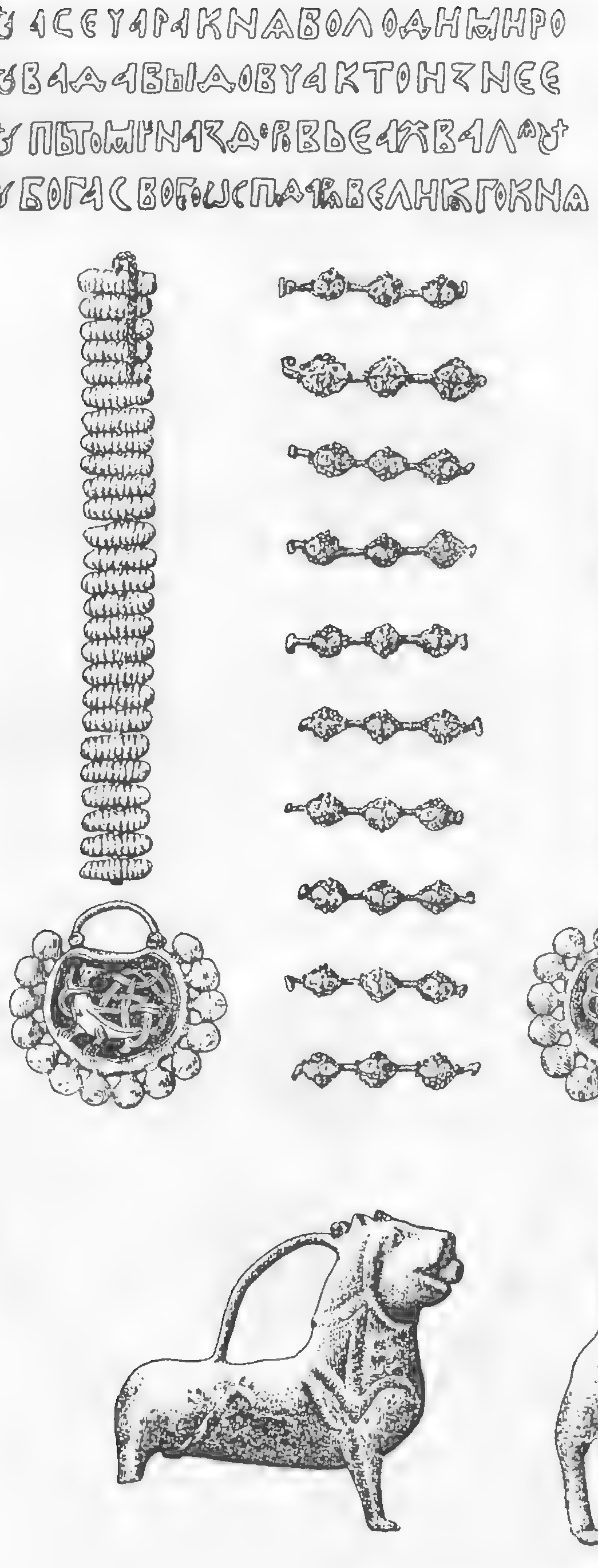

Чернігівські знахідки XII ст.

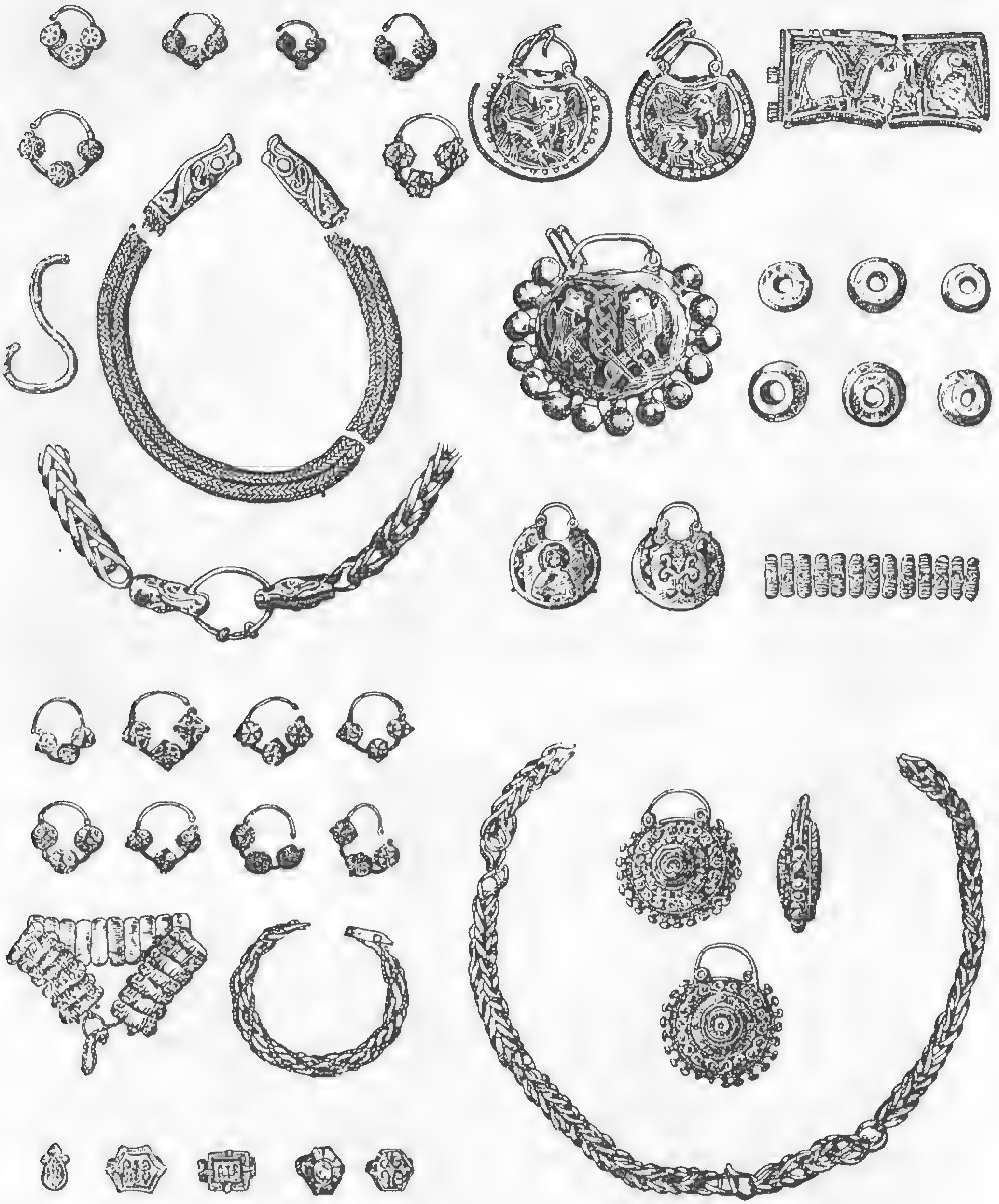

Золоті й срібні речі XII ст. та пряслиця з чернігівських скарбів

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Валькова Т. П., Сохацкий В. В. Очет об охранных раскопках на черниговском посаде (по ул. Родимцева,16) в 1993 г.– НА ІА НАНУ.– №1993/108.

Веремейчик Е. М., Казаков А. Л. Отчет об охранных археологических исследованиях 1991 г. в г. Чернигове в зоне строительства по ул. Коцюбинского, 32.– НА ІА НАНУ.– №1991/104.

Готун І. А., Семенюк Н. П., Казаков А. Л., Дудко О. С. Звіт про дослідження поселення Автуничі та роботи на Чернігівському Подолі в 2000 р.– НА ІА НАНУ.– №2000/131.

Жаров Г. В., Жарова Т. Н. Отчет об археологических исследованиях в зоне строительства жилого дома по ул. Фрунзе, 24-а в г. Чернигове.– НА ІА НАНУ.– №1997/24.

Казаков А. Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського некрополя у 1995 р. (вул. Воровського, 18).– НА ІА НАНУ.– №1995/60.

Казаков А. Л. Звіт про охоронні роботи на території Чернігівського «передгороддя» в 1995 р.– НА ІА НАНУ.– №1995/61.

Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського посаду (літописне «Передгороддя») у 1997 році (сучасна вул. Фрунзе,24а). – 1997/10

Казаков А. Л. Научный отчет об археологических раскопках на территории Черниговского Посада по ул. Куйбышева, 1 в 1997 году.– НА ІА НАНУ.– №1997/123.

Казаков А. Л., Валькова Т. П. Отчет об охранных раскопках участка Черниговского грунтового некрополя по ул. Комсомольской, 27 в 1992 г.– НА ІА НАНУ.– №1992/157.

Казаков А. Л., Жаров Г. В. Звіт про охоронні археологічні дослідження на посаді стародавнього Чернігова у 1998 р.– НА ІА НАНУ.– №1998/18.

Казаков А. Л., Жаров Г. В. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського «передгороддя» у 1998 р.– НА ІА НАНУ.– №1998/17.

Казаков А. Л., Жаров Г. В., Ситий Ю. М., Коваленко В. П. Звіт про охоронні

археологічні дослідження на території Чернігівського посаду у 1997 р. (сучасна вул. Кирпоноса, 24).– НА ІА НАНУ.– №1997/14.

Казаков А. Л., Солобай П. В. Звіт про охоронні археологічні роботи у 1994 р. на території Чернігівського посаду (сучасні вул. Коцюбинського-Урицького).– НА ІА НАНУ.– №1994/54.

Карнабід А. А. Звіт про археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця і Єлецького монастиря.– Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів-стародавній».– КН №948/1-2.

Карнабед А. А. Отчет об архитектурно-археологических охранных исследованиях на территории Елецкого монастыря XI–XVIII вв. и XI–XII вв. в городе Чернигове в 1990 г.– НА ІА НАНУ.– №1990/58.

Моця О. П. Звіт про охоронні археологічні дослідження в зоні прокладки інженерних мереж по вул. П'ятницькій – пр. Перемоги в м. Чернігові у 2003 р.– НА ІА НАНУ.– №2003/188.

Моця О. П. Звіт про охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові по пр. Перемоги, 92–96 (траншея – «Перехід» через проспект) у 2002 р.– НА ІА НАНУ.– №2002/178.

Моця О. П. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського посаду в 2002 р. (по пр. Перемоги, 92–96).– НА ІА НАНУ.– №2002/179.

Моця О. П. Звіт про охоронні археологічні роботи по вул. Горького в м. Чернігові у 2003 р.– НА ІА НАНУ.– №2003/187.

Моця О. П. Звіт про охоронні археологічні роботи на території Чернігова в 2004 р. (на розі вул. Горького – Київської).– НА ІА НАНУ.– №2004/204.

Моця О. П., Черненко О. Є., Казаков А. Л. Звіт про охоронні археологічні роботи на території Чернігова в 2004 р. (пр. Перемоги,100).– НА ІА НАНУ.– №2004/232.

Моця О. П., Черненко О. Є., Казаков А. Л. Звіт про охоронні археологічні роботи на території Чернігова в 2005 р. (вул. Воїнів Інтернаціоналістів, 41а).– НА ІА НАНУ.– №2005/228.

Черненко О. Є. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського посаду в 2002 р. (сучасна вул. Кирпоноса,7).– НА ІА НАНУ.– №2002/183.

Черненко О. Є., Казаков А. Л. Звіт про охоронні археологічні роботи по вул. Полуботка в м. Чернігові.– НА ІА НАНУ.– №2003/189.

Черненко О. Є. Звіт про охоронні археологічні роботи по вул. Полуботка в м. Чернігові.– НА ІА НАНУ.– №2003/190.

Черненко О. Є., Казаков А. Л. Звіт про охоронні археологічні роботи на території чернігівського дитинця в 2005 р. (вул. Горького, 6а «Вал»).– НА ІА НАНУ.– №2005/226.

Черненко О. Є., Казаков А. Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2006 р. (вул. Горького, 6а «Вал»).– Т. I–IV.– НА ІА НАНУ.– №2006/264.

Черненко О. Є., Казаков А. Л., Сорокін С. О. Звіт про охоронні археологічні роботи на території Чернігова в 2004 р. (вул. Бланка).– НА ІА НАНУ.– №2004/202.

Черненко О. Є., Казаков А. Л., Сорокін С. О. Звіт про охоронні археологічні роботи на території Чернігова в 2004 р. (вул. Коцюбинського).– НА ІА НАНУ.– №2004/203.

Черненко О. Є., Казаков А. Л., Сорокін С. О. Звіт про охоронні археологічні роботи на території Чернігова в 2004 р. (вул. Курганна).– НА ІА НАНУ.– №2004/242.

Черненко О. Є., Казаков А. Л., Сорокін С. О. Звіт про охоронні археологічні роботи на території Чернігова в 2004 р. (вул. Підвальна).– НА ІА НАНУ.– №2004/200.

Черненко О. Є., Казаков А. Л., Сорокін С. О. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігова в 2004 р. (вул. Шевченка, 103а).– НА ІА НАНУ.– №2004/201.

Черненко О. Є., Казаков А. Л., Сорокін С. О. Звіт про охоронні археологічні роботи на території Чернігова в 2004 р. (вул. Щорса, 4а).– НА ІА НАНУ.– №2004/240.

Черненко О. Є., Казаков А. Л., Сорокін С. О. Звіт про охоронні археологічні роботи на території Чернігова в 2004 р. (територія картонажної фабрики).– НА ІА НАНУ.– №2004/241.

Черненко О. Є., Сорокін С. О. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського посаду по вул. Кирпоноса, 7 у 2003 р.– НА ІА НАНУ.– №2003/191.

Черненко О. Є., Сорокін С. О. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського посаду по вул. Коцюбинського, 58-а у 2003 р.– НА ІА НАНУ.– №2003/192.

ЛІТЕРАТУРА

Бліфельд Д. І. Чернігів // Археологія Української РСР.– К., 1975.

Богусевич В. А. Древній Чернігів за археологічними даними // Вісник АН УРСР.– К., 1952.– №3.

Булкин В. А., Зоценко В. Н. Среднее Поднепровье и неманско-днепровский путь IX–XI вв. // Проблемы археологии Южной Руси.– К., 1990.

Веремейчик Е. М., Казаков А. Л., Коваленко В. П., Мултанен А. А., Простантинова В. В., Сытый Ю. Н. Работы Чернигово-Северской экспедиции // АО 1986 г.– М., 1988.

Воронин Н. Н. Древнерусские города.– М.–Л., 1945.

Древняя Русь. Город, замок, село / Археология СССР.– М., 1986.

Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.– М., 1991.

Казаков А. Л. К вопросу об усадебной застройке Черниговского предградья XI–XIII вв. // Проблемы археологи Южной Руси.– К., 1990.

Казаков А. Л. Оборонний комплекс XI ст. Чернігівського посаду // Чернігівська старовина.– Чернігів, 1992.

Казаков А. Л., Жаров Г. В. Клад гривен из древнего Чернигова // Древний мир.– К., 2001.– №2.

Казаков А. Л., Черненко О. Е. Черниговский детинец IX–XIII вв. в свете новых археологических материалов // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи.– Чернігів, 2007.

Карнабед А. А. Архитектурно-археологические исследования в Чернигове // АО 1980 г.– М., 1981.

Києво-Печерський Патерик.– К., 1991.

Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, кистени IX–XIII вв.– М.–Л., 1966.

Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв.– Л., 1973.

Коваленко В. П. К исторической топографи Черниговского детинца // Проблемы археологи Южной Руси.– К., 1990.

Коваленко В. П., Раппопорт П. А. Новый памятник византийского зодчества на Черниговском детинце // Южная Русь и Византия.– К., 1991.

Куговой А. И. Усадьбы как основные элементы градостроительной структуры древнерусского города // Древнерусский город.– К., 1984.
Кучера М. П. Змиевые валы Среднего Поднепровья.– К., 1987.
Макаренко М. Чернігівський Спас // Записки історично-філологічного відділу ВУАН.– Кн. ХХ.– К., 1928.
Марков М. Е. О достопримечательностях Чернигова.– М., 1847.
Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв.– М., 1979.
Махновець Л. Літопис Руський (за Іпатським списком).– К., 1989.
Мезенцев В. І. Про формування міської території давнього Чернігова // Археологія.– 1980.– №34.
Моргилевський І. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові // Чернігів і Північне Лівобережжя.– К., 1928.
Моця О. П., Черненко О. Є., Казаков А. Л., Сорокін С. О. Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2004 р. // АДУ 2003–2004 р.– К., 2006.
Моця О. П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Охоронні археологічні дослідження в Чернігові у 2005 р. // АДУ 2004–2005 рр.– К., 2006.
Памятники древней письменности.– Т. 98.– СПб., 1894.
Повість врем'яних літ (літопис за Іпатським списком).– К., 1990.
ПСРЛ.– Т. 1.– М., 1997.
ПСРЛ.– Т. XXXVIII.– Л., 1989.
ПСРЛ.– Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку.– М., 1962.
Попудренко М. А. Стародавні знахідки з Чернігова // Археологія.– Вип. 16.– К., 1975.
Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв.– Л., 1982.
Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / МИА.– №11.– М.–Л., 1949.
Рыбаков Б. А. Раскопки в Чернигове в 1946 г. // КСИИМК.– Вып. XVII.
Самоквасов Д. Я. Значение Чернигова для русской археологи. Речь при открытии XIV Археологического съезда.– Труды XIV АС.
Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли.– М., 1908.
Самоквасов Д. Я. О раскопках кургана «Черная могила» в Чернигове // Известия Русского Географического общества.– Т. X.– М., 1874.
Самоквасов Д. Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV АС.– М., 1916.
Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя.– Чернігів, 1928.
Стоклицкая-Терешкович В. В. Основные проблемы истории средневекового города X–XV вв.– М., 1960.
Сытый Ю. Н. Планировка северо-западної части Черниговского Передгородья // Гомельщина: археология, история, памятники. Тез. докл.– Гомель, 1991.
Тимощук Б. А. Археологические признаки посада древнерусского города // V Международный конгресс славянской археологи. Тез. докл. советской делегации.– М., 1985.

Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина.– К., 1982.
Тихомиров М. Н. Древнерусские города.– М., 1946.
Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное составлено.– Ч. 2.– К., 1851.
Шекун А. В. Археологические открытия 1984 г.– М., 1986.
Штакельберг Ю. И. Глиняные диски из Старой Ладоги // АСГЭ.– Л., 1962.– №4.

Список скорочень

АДУ – Археологічні дослідження в Україні
АО – Археологические открытия
АС – Археологический съезд
АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа.
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА – Материалы и исследования по археологии
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
САИ – Свод археологических источников

Додаток 1

Долженко Юрій, Потєхіна Інна

МЕШКАНЦІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДИТИНЦЯ: АНТРОПОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

При вивченні історії давньоруського Чернігова – одного з найбільших міст середньовічної Європи – важливе місце належить антропологічним дослідженням. Вони дозволяють дізнатися про походження його жителів шляхом виявлення основних компонентів антропологічного складу цього населення та його генетичних зв'язків з різними групами слов'янського світу, а також інших хронологічно близьких груп населення Східної Європи доби середньовіччя. Особливу цікавість істориків викликає формування антропологічного складу сіверян, так званих чернігівських полян, або, як їх ще називають, західних сіверян.

Антропологічні матеріали з Чернігова протягом тривалого часу привертали увагу науковців, але досі вони вивчалися лише вибірково. Ось чому це дослідження кістяків з місцевого дитинця суттєво збагачує наші уявлення про історію чернігівського населення. Та обставина, що мешканці центральної частини міста здебільшого представляли еліту Чернігівської землі, додає наукової значимості досліджуваним матеріалам в плані антропологічного співвідношення цієї групи з іншими групами жителів столиці князівства та інших давньоруських міст, а також із сільським населенням сіверянських та сусідніх земель.

Матеріали, що лягли в основу дослідження, отримані під час розкопок 1984–1986 рр. Свого часу їх було передано П. Покасу, проте останній так і не встиг їх опрацювати. Більша частина поховань відкрита під час дослідження могильника біля стін храму XI ст., а три з них безпосередньо знаходились у самому храмі в гробницях №42, 43, 66.

Датування поховань у археологів не викликало особливих труднощів. Частина могил були впущені в будівлі або ями X – початку XI ст., в жодному випадку не було виявлено поховань післямонгольського часу. У той же час в окремих похованнях траплялися прясла, бубонці, ножі, що дало підстави В. Коваленку датувати цей ґрунтовий некрополь другою половиною XI – другою половиною XII ст.

Поховання здійснені за християнським обрядом. Переважна більшість похованих орієнтована в західному напрямку з сезонними відхиленням до

Чоловіки	22
Жінки	24
Стать не визначена	1
Дорослі	47
Підлітки	4
Діти	1
Загальна кількість черепів	52

Краніологічна серія з чернігівського Дитинця (XI–XII ст.)

південного заходу та північного заходу. Скелети знаходились в індивідуальних ямах у випростаному положенні на спині, з руками складеними на животі. Однак, траплялися і перепоховання. Так, колективна могила 60 розкопу XV являла собою скупчення окремих кісток та черепів, які залягали у перемішаному стані в п'ять нашарувань. Стан цих кістяків дозволяє припустити, що їх було зібрано й перепоховано через тривалий час, на думку О. Козак, не менш ніж за 9 місяців після загибелі людей.

Загальну кількість індивідів з поховання 60 підрахувати складно, проте за даними звіту В. Коваленка, тут було виявлено 50 черепів (цілих чи фрагментованих), шість тазових кісток, крижі, близько 20 трубчатих кісток або їх уламків, декілька ребер та хребців. У першому ярусі зафіксовано 19 черепів, у другому – 11, у третьому – 7, у четвертому – 10 черепів, у п'ятому – 3. Найкраще збереглися черепи з двох перших ярусів, найгірше – з 4-го ярусу. З описаного поховання 60 для краніологічного аналізу отримано 4 чоловічі та 3 жіночі черепи.

В цілому краніологічна серія з поховань XI–XII ст. чернігівського дитинця нараховує 52 черепи, у тому числі 22 чоловічих, 24 жіночих, 4 черепи підлітків та 1 дитячий. Статева належність одного черепа дорослої людини не визначена.

Збереженість кісток мозкового відділу в більшості випадків задовільна. Лицева частина збереглась дещо гірше. Реставрація, статево-вікові визначення та виміри матеріалу проводилися в лабораторії відділу біоархеології Інституту археології НАН України за вітчизняними та зарубіжними методиками.

Травматичні ушкодження на черепах

Травми черепа були виявлені у п'яти чоловіків та однієї жінки. Найбільшу цікавість становлять три випадки, на яких ми коротко зупинимося. На передній частині лівої тім'яної кістки, в області вінцевого шва чоловічого черепа №7 (розкоп II, кв. 7) виявлено проникаючий отвір діаметром 21 мм. Характер його краю та відсутність слідів реакції кісткової тканини свідчать про те, що отвір був пробитий, ймовірно, гострою зброєю на зразок списа, різким та швидким рухом, позаяк ми не спостерігаємо тріщин навколо травми, які залишаються при ударі тупим предметом. Хоча лобна кістка цього черепа відсутня, зрозуміло що удар пошкодив також її цілісність та життєво важливі центри мозку, що ймовірно призвело до миттєвої смерті цього молодого чоловіка.

Подібну перимортальну травму отримав й інший мешканець дитинця. На чоловічому черепі D (розкоп II, дослідження 1984 р.), в задній частині лівої тім'яної кістки знаходиться слід від удару важким тупим предметом – пролом. Він має овальну форму з діаметрами 27 та 31,5 мм. В результаті важкого травматичного ушкодження проломлені уламки проникли в череп, що ймовірно й стало причиною смерті похованого, оскільки слідів загоєння тут не простежується.

На черепі чоловіка 35–45 років з поховання 2 (розкопки 1986 р.), у центральній та дорсальній частинах лівої тім'яної кістки знаходяться сліди двох незагоєних рубаних ран довжиною 3 та 4 см. Ймовірно, ці травми спричинені двома рублячими ударами, які були нанесені зверху гострою та довгою зброєю. Перший удар, який прийшовся по центральній частині тім'яної кістки, залишив на черепі непроникаючу різану рану. Під час другого удару, який виявився значно сильнішим, зброя відломила частину тім'яної кістки та, не прорубавши черепа, відскочила, залишивши глибоку рану 23*42 мм, яка ймовірно була смертельною.

Краніологічна характеристика

Більшість чоловічих черепів з могильника Дитинець характеризуються як грацильні з помірним розвитком рельєфу надорбітної області. В той же час, сім черепів відзначаються масивністю та значним виступанням рельєфу надпереніссся та надбрів'я, який в середньому своєму прояві у чоловічій серії помірний. Потилиця виступає добре, вона округла, але розвиток потиличного рельєфу середній. Візуально чоловічі черепи легко відрізняються від жіночих розвитком соскоподібних відростків, виразнішим рельєфом потиличної кістки та потиличного горба.

Чоловіча серія за черепним покажчиком в середньому характеризується мезокранією, тобто помірно широкою черепною коробкою, при великій довжині та середній ширині черепа. При цьому крім мезокранних черепів, які складають більшість у серії (12), в ній виявлено шість доліхокранних (або довгоголових) та два брахікранних (широкоголових) черепи. На двох черепах черепний індекс встановити не вдалось через їх незадовільну збереженість. Форма черепної коробки, якщо дивитись в плані, тобто зверху, загалом тісно пов'язана зі співвідношенням її діаметрів, зокрема черепним покажчиком. Найбільше черепів у цій серії – овоїдної форми. Сфеноїдна форма, що відповідає великій величині черепного індексу, зустрічається в поодиноких випадках. Відношення висоти черепів до поздовжнього діаметра (74,8) та до поперечного діаметра (96,5) вказує на помірну в цілому висоту черепа в серії, яку ми розглядаємо. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом також помірна.

Ширина обличчя в чоловічій серії середня, позаяк виличний діаметр, виміряний у 12 черепів, складає 134,5 мм. Величина назо-малярного кута трохи більша за середню, тобто обличчя помірно профільоване на рівні орбіт, хоча в серії присутні також черепи з ослабленим горизонтальним профі-

люванням, тобто дещо сплощені на верхньому рівні. Зигомаксилярний кут виявився на межі середніх і малих розмірів, що вказує на добре профільоване обличчя на середньому рівні. Верхня висота обличчя за індексом також середня, чого не можна сказати про повну висоту, загальний лицевий індекс виявився малим. Тобто, повна висота обличчя разом із нижньою щелепою була у досліджуваних нами чоловічих черепів невелика, що можна віднести на рахунок помірної висоти нижньої щелепи. Загальний кут лицьового профілю серії складає 84,5°, отже обличчя мезогнатне, тобто помірно виступає у вертикальній площині.

Орбіти за показником низькі (хамеконхія), орбітний індекс потрапляє в категорію дуже малих розмірів, що вельми часто трапляється в європеоїдних серіях. Слід зазначити, що ми не внесли до підрахунку середніх розмірів один чоловічий череп з розкопок 1986 р., який має дуже високі орбіти, що можна визначити тільки візуально у зв'язку з незадовільною збереженістю останнього.

Носовий отвір характеризується малою шириною та висотою, за індексом (50,7) середньоширокий (мезоринний), тобто чоловіки дитинця переважно мали ніс помірної ширини. Перенісся середньо-високе як за симотичним, так і за дакріальним індексами. Отже, можна зробити висновок про середньовисоке та помірно профільоване перенісся. Про це ж свідчить і середній розвиток передньо-носової ості. У формі нижнього краю грушоподібного отвору різко переважають антропінні форми (91,7%), що повністю корелює зі загальним європеоїдним характером серії з дитинця. В декількох випадках зустрілися передносові ямки, але кількість їх приблизно у сім разів менша ніж антропінних форм. Не знайдено жодного черепа з інфантильною формою нижнього краю грушоподібного отвору і передносовим жолобом.

Ступінь виступання носових кісток по відношенню до лінії лицьового профілю має, як відомо, значення при диференціації представників основних расових поділів людства, однак всі європеоїдні групи мають надто виступаючий ніс, і тому в ролі критерію європеоїдних типів другого порядку ця ознака мало придатна. За європейським масштабом чоловіча серія дитинця характеризується середнім виступанням носових кісток відносно лінії вертикального профілю обличчя. Глибина іклової ямки велика. Нижня щелепа має великі розміри в довжину та ширину, при середній висоті, кут виступання підборіддя малий.

В цілому на основі описаних ознак можна характеризувати дану чоловічу серію як європеоїдну.

Внутрішньогруповий аналіз

Щоб визначити, чи є ця серія однорідною, були розраховані коефіцієнти варіацій і середнього квадратичного ухилу ознак та проведено порівняння їх зі стандартними, розрахованими для однорідних серій (Дебец, Алексеев 1964). Розмах варіацій більшості ознак виявився помірним.

Порівняння квадратичних відхилень 30 основних ознак та індексів черепів з чернігівського дитинця зі стандартними виявило, що чоловічі черепи відрізняються суттєвим підвищенням мінливості по 13 ознаках і пониженням по 15.

При порівнянні емпіричних дисперсій давньоруської серії дитинця зі стандартними за межі стандартних значень (Алексеев, Дебец 1964), виходять значення дисперсій таких краніометричних ознак як верхня висота обличчя, висота носа і орбіти, дакріальна ширина, всі кути, а також такі індекси: вертикальний фаціо-церебральний, носовий та орбітний.

Коефіцієнти варіації вирахувані для 36 лінійних розмірів. Великим коефіцієнтом варіації, що перевищують межі середніх величин, відрізняються такі ознаки у чоловіків: поздовжній та висотний діаметри, верхня ширина обличчя, поперечна, сагітальна, лобна і потиличча дуги, лобна хорда та горизонтальна окружність через офріон.

Були проведені також внутрішньогрупові графічні аналізи чоловічої серії, які відображають присутність у ній принаймні двох головних компонент, які об'єднують навколо себе індивідуальні розміри черепів. Таким чином, хоча візуально і простежувалась певна однорідність групи, статистичні внутрішньогрупові аналізи дозволяють припустити, що чоловіча серія виявляє неоднорідність за тринадцятьма важливими ознаками.

Жіноча серія з дитинця характеризується грацильністю, рельєф в області перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків та надбрівних дуг незначні. Форма черепів у вертикальній нормі в більшості випадків наближається до овоїдної. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон за абсолютними розмірами велика. Чоло переважно прямої форми, досить широке за абсолютними розмірами, а по відношенню до поперечного діаметру черепа – помірно широке. Потилиця добре виступає і переважно має відносно гостру форму. Жіночі черепи в середньому за формою черепної коробки, як і чоловічі, характеризуються мезокранією (індекс – 76,7). Повздовжній діаметр великих розмірів. Поперечний діаметр за світовими стандартами середній (136,5). Відносна висота черепів у цілому за висотно-повздовжнім і висотно-поперечним індексом помірна. Широтно-лобний показник чола потрапляє в категорію середніх величин цієї ознаки. Цікаво, що в грацильній давньоруській жіночої серії Дитинець ширина потиличної кістки велика, але потиличний широтно-поздовжній індекс знаходиться у межах середніх величин.

Обличчя вузьке візуально, але за середнім діаметром вилиць, який дорівнює 122,9 мм, потрапляє до категорії середніх величин. Як верхня, так і повна (з нижньою щелепою) висота обличчя середня, також помірний і верхній лицевий індекс. Орбіти низькі за першим показником (80,9) та помірно високі за другим. Горизонтальне профілювання обличчя в середньому помірне як на верхньому, так і на середньому рівнях, хоча п'ять черепів мають дещо сплощене обличчя на рівні орбіт, тому можна констатувати що

жіноча серія з Дитинця в цілому дещо неоднорідна за вираженістю горизонтального профілювання верхньої частини обличчя.

Носовий отвір характеризується як середньо-високий та середньо-широкий, носовий індекс підпадає також під середню категорію розмірів. Виступання носа значне. Глибина іклової ямки на жіночих черепах велика, що зазвичай пов'язують з європеоїдністю. Однак, за висновками І. Гусєвої, глибина іклової ямки при оцінці її вимірювання не може слугувати ознакою, яка виявляє характерні особливості великих рас. Довжина основи обличчя підпадає під категорію малих розмірів. Загальний лицевий кут свідчить про помірне виступання обличчя у вертикальній площині, тобто воно мезогнатне. Жіночі нижні щелепи досить грацильні, мають слабкий рельєф, однак довжина щелепи в середньому велика. Кут виступання підборіддя малий, кут гілки нижньої щелепи помірний.

В цілому за краніологічними ознаками жіночі черепи належать до великої європеоїдної раси. При цьому жіноча серія певною мірою неоднорідна в своєму складі, частина черепів має послаблене горизонтальне профілювання.

Щоб перевірити жіночу серію на однорідність, були розраховані емпіричні коефіцієнти варіацій і середнього квадратичного ухилу ознак та проведено їх порівняння зі стандартними, які були розраховані для однорідних серій.

Коефіцієнти варіації вирахувані для 36 лінійних розмірів, з них межі середніх стандартних величин перевищують наступні: повздовжній, поперечний та висотний діаметри, найменша та найбільша ширина лоба, ширина основи черепа та потилиці, довжина основи обличчя, повна висота обличчя, вушна висота. Нормальною варіабельністю відзначаються виличний діаметр, довжина основи черепа та верхня висота обличчя.

Співставлення квадратичних відхилень 30 основних ознак та індексів жіночих черепів з Чернігівського дитинця зі стандартними виявило, що у 20 випадках спостерігається підвищення мінливості, у 8 – її пониження.

Для того щоб виявити напрямки можливих відмінностей між чоловічими та жіночими черепами дитинця, були вирахувані коефіцієнти статевого диморфізму за основним ознакам мозкового відділу. За межі стандартних величин не виходять лише коефіцієнти поперечного діаметра, найменшої ширини лоба та ширини носа. Такі ознаки як висотний діаметр, довжина основи обличчя, виличний діаметр, середня ширина обличчя, довжина та ширина альвеолярної дуги, ширина орбіти, симотичні ширина та висота, дакріальні ширина і висота перевищують межі стандартних коефіцієнтів. Отже, в серії яку ми досліджуємо, перевищують стандартні межі статевого диморфізму 11 з 22 ознак.

Маємо і занижені результати від стандартних у 8 випадках з 22, а саме: повздовжній діаметр, верхня та повна висота обличчя, верхня ширина обличчя, ширина потилиці, вушна висота, висота носа та орбіт. Це вказує на

те, що зазначені жіночі розміри належать до класу більших величин ніж відповідні чоловічі, тобто про відносно більші розміри жіночих черепів по відношенню до чоловічих за певними ознаками, що є порушенням нормальних кореляцій і опосередковано може вказувати на деякі антропологічні відмінності між чоловічою та жіночою серіями дитинця.

За типологією, розробленою Т. Трофімовою (1946 р.), жіночу серію дитинця з певною мірою обережності можна віднести до мезодоліхокранного типу з вузьким обличчям, що несе в собі європеоїдні ознаки. За типологічною схемою Т. Алєксєєвої (1973 р.), також не дуже впевнено, жіноча серія дитинця належить до мезодоліхокранного вузьколицього типу європеоїдної раси, куди цією дослідницею віднесені літописні кривичі ярославські, костромські та володимиро-рязанські.

Т. Рудич (2007 р), спираючись на краніологічні дані, розробила власну схему диференціації східнослов'янських жіночих груп. За цією схемою, жіноча серія дитинця за чотирма важливими ознаками потрапляє до мезокранного з середньою шириною обличчя типу, де знаходяться поляни київські. Водночас, відмічається деяка подібність жінок дитинця й до доліхокранного з середньоширокім обличчям типу за такими ознаками як ширина вилиць та кут носових кісток.

Що стосується чоловічої серії, то її не можна віднести до жодного з типів за класифікацією Т. Трофімової, позаяк бачимо великі розбіжності по типам від 1-го до 6-го. Якщо ж спробувати класифікувати чоловіків з дитинця за Т. Алексєєвою, то ця серія потрапляє у проміжне положення між відносно широколицим та середньолицим мезокранними типами, куди віднесено й так званих чернігівських полян, що нині йменуються західними сіверянами, та полян переяславських і київських.

Порівняльний міжгруповий статистичний аналіз

Для того, щоб точніше з'ясувати місце, яке займає населення чернігівського дитинця у колі близьких за часом міських популяцій, ми провели порівняння середньостатистичних розмірів давньоруських серій за допомогою методів багатовимірної статистики. Значна точність краніологічних вимірів надас нам широку можливість використання для аналізу різних статистичних методів, що збільшує об'єктивність висновків. З існуючих методів, які використовуються в антропології, ми обрали сукупність багатовимірних статистичних процедур, яка дозволяє впорядкувати об'єкти у однорідні групи, а саме кластерний аналіз (Лапач, Губенко, Бабич 2002). Для проведення аналітичної роботи використовувався пакет програми SYSTAT 10.2. та 11.0 для Windows Vista, які мають широкі класифікаційні можливості, включаючи бутстрепінг даних, створення результативних древ, матриць та графічно побудованих дендрограм.

Після виконання процедури стандартизації ми отримали певну кількість матриць, які характеризують досліджувані серії. Наступним етапом прове-

дення класифікації став вибір адекватного методу розрахунків відстані між групами, що дозволило нам обрати метод Ward, який робить співставлення в середньому всіх дистанцій між парами об'єктів у різноманітних групах з метою визначення, як далеко вони відокремились один від одного.

В роботі використано літературні дані з краніометрії середньовічних слов'ян, які мешкали на території сучасних Білорусі, Росії, Литви, Молдови та Польщі. В якості характеристик поховань розглядались середні значення стандартного набору краніометричних ознак та індексів, які відображають основні особливості лицевого скелету та мозкового черепу. У відповідності до рівня повноти краніометричних програм, цей набір був представлений комбінаціями з 13 та 21 ознак.

Для міжгрупового кластерного аналізу загалом було залучено 26 краніологічних серій. П'ятнадцять чоловічих серій з літописних давньоруських міст, які репрезентують території різних частин Русі, походять з чернігівського дитинця, Любеча (Алексеева 1973), Возвягля (Рудич 1999), Витачева, Києва, Чернігова, Старої Рязані, Шестовиці (Алексеева 1973), Переяслава-Хмельницького (Рудич 2007), Новогрудка (Саливон 1971), Верхнього Києва (Козак 2009) та Старої Ладоги (Санкіна 2000). Залучено також одинадцять груп, шість із яких с територіально близькими популяціями давньоруської доби з Подніпров'я. Сільське населення представляли матеріали з могильників Миколаївки, Хутора Половецького (Зіневич 1964, 1967), Кам'яного (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984), Зеленого Гаю, Монастирка (Покас 1987, 1988, 1988а), Григорівки (Козак 2000), Княжої Гори і Сагунівки (Алексеева 1973). Крім того, до порівняльного аналізу залучено вибірки більш пізнього часу з Київського Михайлівського монастиря (XV–XVIII ст.), Чигирина (XVI–XVII ст.) та Вишгорода (XVII ст.) (Рудич 1997, 2008, 2009). Краніологічні групи з таких міст як Юр'їв (Орлов, Моця, Покас 1985) та Псков (Санкіна 2000) довелося виключити з аналізу, позаяк в них не вистачило даних по всіх ознаках, які ми використовували.

Чоловічі серії порівнювалися за п'ятнадцятьма краніометричними ознаками: повздовжній, поперечний та висотний діаметри, найменша ширина лоба, верхня висота обличчя, виличний діаметр, дакріальний і симотичний покажчики, носовий і орбітний індекси, кут профілю лоба від точки *nasion,* загальнолицевий кут, кут виступання носа, назомалярний та зигомаксилярний кути.

За результатами статистичного кластерного аналізу (ієрархічна процедура, відстань Euclida, метод Ward), 26 чоловічих серій розбито на два великі кластери (А і Б), кожний з яких ділиться на підкластери другого порядку. Максимально віддаленими від загального масиву на дистанції 10.139 виявилися групи з могильників Возвягля та Старої Ладоги. Звичайно, що мезокранний широколиций тип з давньоруського могильника Возвягль (Рудич 1999) та єдина на Північному Заході доліхокранна серія зі Старої Ладоги, яка може бути віднесена до нормансього кола форм (Санкіна, Козінцев 1995), мають мало спільних ознак, що, напевно, обумовлено

більшою подібністю серії зі Старої Ладоги до ливів та британців, ніж до серії козацького могильника.

Досліджувана вибірка з дитинця виявляє подібність на доволі близькій біологічній міжгруповій дистанції (1.460) з кількома групами в складі нижнього субкластера великого кластера Б, а саме з чоловічим населенням давньоруських прикордонних городищ біля с. Сагунівка та урочища Княжа Гора, які розташовані на правому березі Дніпра та репрезентують полян. Т. Алєксєєва відзначала, що сільське населення Княжої Гори та поховані у Сагунівці, наближаються до населення древлянських земель за більшими мезокранією та відносно широким лицем. Подібність черепів з дитинця до цих серій, можливо, слід пов'язувати з переселеннями, викликаними загостренням військової ситуації у 80-х роках X ст., коли Володимир розпочинає будівництво нових і зміцнення вже існуючих фортець, а також посилення їх гарнізонів. Одночасно відбуваються внутрішньополітичні реформи Володимира, наслідком яких була ліквідація залишків племінних князівств, що проявилось у переселенні «мужей лучших» із різних внутрішніх східнослов'янських (і не лише східнослов'янських) територій до східних кордонів держави. Таке переселення, безумовно, відповідало завданням державної безпеки, які ставали таким чином спільними для населення території Київської Русі, зокрема й таких районів яким безпосередньо не загрожували напади (Сухобоков 1989).

Однак слід зауважити, що курганні серії з Княжої Гори та Сагунівки, за даними Т. Алексєєвої, є дуже малочисельними, тому зроблені припущення в подальшому потребують підкріплення повноціннішими матеріалами.

До того ж нижнього субкластеру, який в свою чергу поділився на два дрібні, потрапили також козацький могильник XVI–XVII ст. з Чигирина й три давньоруські вибірки, а саме – Возвягль, Витачів та Стара Рязань. При цьому групи з Чигирина та Возвягля утворюють окремий малий підкластер, відрізняючись від сусідніх груп шириною вилиць, які в названих вибірках ширше майже на чотири одиниці. Якщо до статистичного аналізу залучити міську Смоленську серію, яка була досліджена Т. Алексєєвою та репрезентує кривичів, ця група також потрапляє до нижнього субкластеру разом з дитинцем, але наближається більше до Княжої Гори і Сагунівки на доволі близькій дистанції (2.090).

Як ми бачимо, серія з дитинця виявляє свою подібність до черепів полянських поховань київської групи, які об'єднала в своїй монографії 1973 р. Т. Алексєєва. Ця подібність проявляється не лише у мезокранній формі черепа, але й у ідентичних пропорціях обличчя, що виражаються верхньолицьовим індексом та кутом носових кісток до лінії профілю, схожим виявився й носовий індекс. Однак відзначаючи цю подібність, необхідно ще раз нагадати, що збірна серія київського населення є досить гетерогенною, вона включає матеріали могильників Миколаївка, хутір Половецький (Зіневич 1967), поховання на Княжій Горі, кургани біля Київської пустині та біля с. Сагунівка.

Співставлення серії з чернігівського дитинця з чоловічими черепами об'єднаних полянських могильників

За Мартіном	*Ознаки*	*Дитинець*	*Поляни Київські*
8:1	Черепний індекс	75,8 (20)	75,9 (34)
45	Вилична ширина	134,0 (12)	132,0 (32)
48	Висота обличчя	69,5 (11)	68,0 (34)
48:45	Верхній лицьовий індекс	51,4 (7)	51,5 (32)
75(1)	Кут носових кісток до лінії профілю	27,4 (10)	27,4 (23)
54:55	Носовий індекс	50,7 (12)	51,0 (34)

Цікаво, що мінімальну відстань (1.380) серед чоловічих груп відмічено між серією з Чернігова (1973 р.) та Києва (1973 р.), які також досліджувала Т. Алексєєва. Це вказує на тісні стосунки між цими містами в X–XII ст.

При проведенні міжгрупового аналізу чоловічих давньоруських серій, найбільш диференціюючою ознакою в матриці глибини прояву ознак на біологічній мапі, проявив себе повздовжній діаметр, який показав найбільшу глибину (200) в усіх групах. На другому місці (з глибиною 150) також у всіх серіях за диференціюючими якостями відзначені п'ять ознак: поперечний діаметр, назомалярний кут, висотний діаметр, виличний діаметр та зигомаксилярний кут. Єдиною ознакою, яка не проявилась у якості диференціюючої и залишилась на нульовій позначці, є кут виступання носа, решта ознак проявили себе слабо (50).

Аналіз відносно невеликої кількості черепів чернігівського дитинця, зрозуміло, не може претендувати на вичерпну характеристику антропологічного складу всього міського населення. Але, особливо при проявах одних і тих самих закономірностей в розподіленні морфологічних ознак у чоловічих та жіночих серіях, навіть не дуже численні матеріали можуть дати загальне уявлення про тип населення.

Певну цікавість становить порівняння чоловічих черепів з дитинця з давньоруськими серіями за окремими краніометричними ознаками. Слід відзначити ідентичність розмірів поперечного діаметра черепа в дитинці й у сільській мезокранній вибірці з Яблунівки, дуже подібним також цей розмір виявився в міських групах з Новогрудки, де представлені літописні дреговичі та сіверян з Любеча. Також виявлено повну ідентичність назомалярного кута, який надає можливість оцінити профіль обличчя на верхньому рівні, на черепах дитинця та Хутора Половецького. Сільське населення Чернігівщини, яке представлене вибіркою чернігівських полян (за Т. Алексєєвою) та міське населення Старої Рязані майже подібні за профілем на верхньому рівні з чернігівським дитинцем. Профілювання обличчя на середньому рівні, що виражається зигомаксилярним кутом, у серії з чернігівського дитинця дуже подібне до однорідної чоловічої ви-

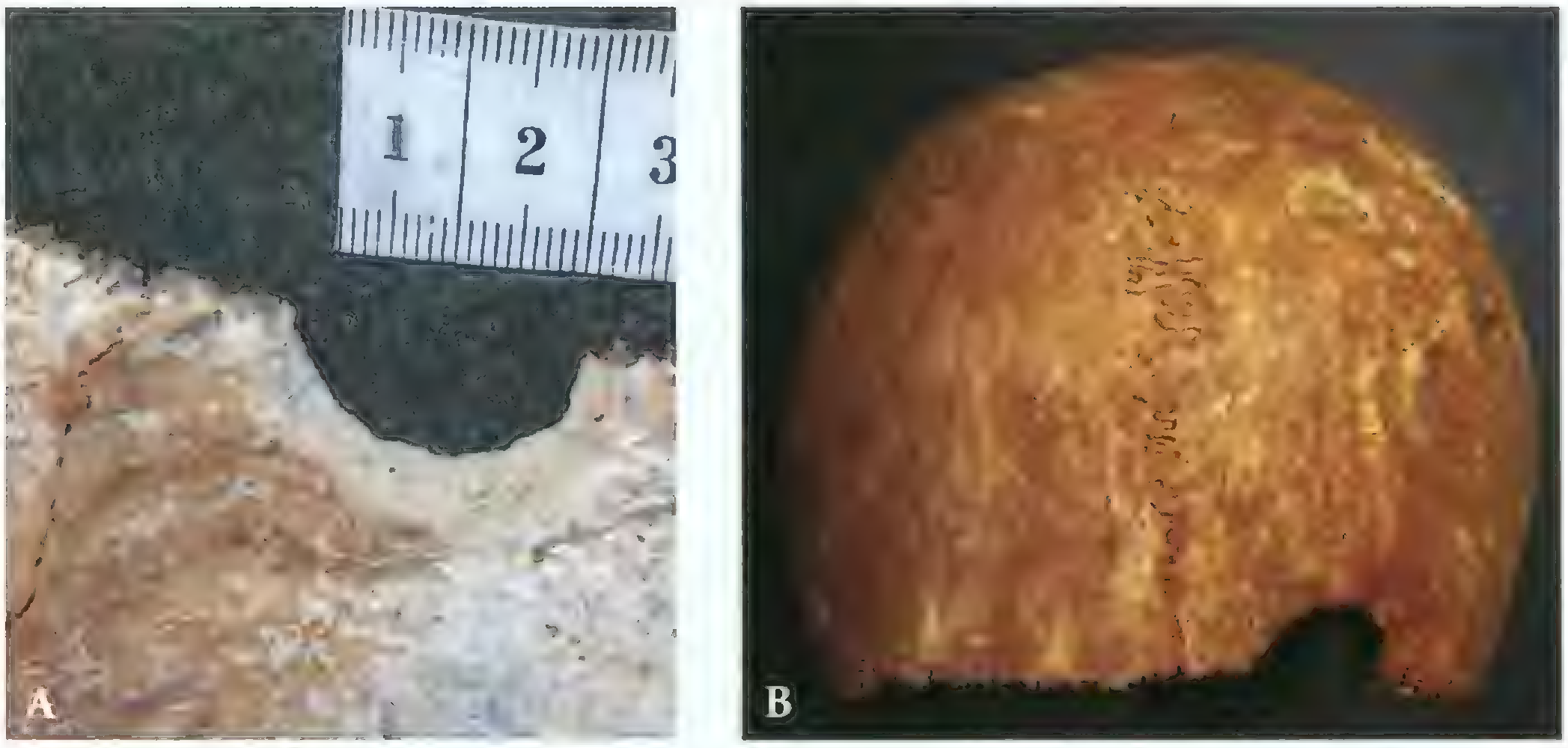

Чоловіче склепіння №7 з Дитинця (шанець II, 1984 р.): А – вигляд з внутрішнього боку; В – вигляд з зовнішнього боку

Чоловіче склепіння D (розкоп II, 1984 р.). Проникаючий компресійний перелом черепа без слідів загоювання: А – вигляд з зовнішнього боку; В – наближення; С – вигляд пролому з внутрішнього боку

Травматичні рубані ушкодження на лівій тім'яній кістці без слідів репаративних процесів на черепі чоловіка 35–45 років (поховання 2, розкопки 1986 р.)

Череп чоловіка 40–50 років з поховання 55, XII розкоп

Череп жінки 25–35 років з поховання W

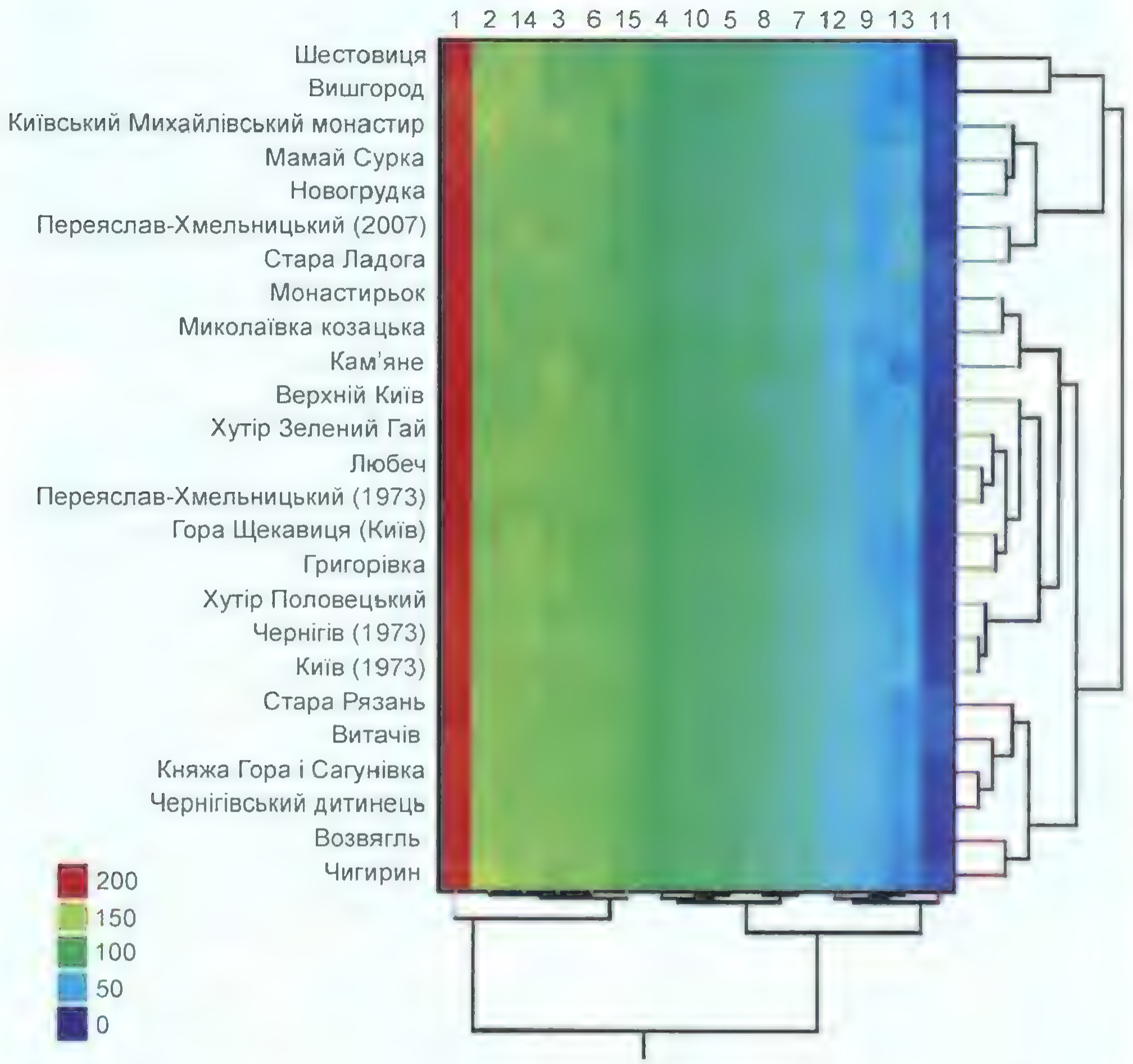

Матриця глибини прояву краніометричних ознак на біологічній мапі (чоловіки). Згори: 1 – повздовжній діаметр; 2 – поперечний діаметр; 3 – висотний діаметр; 4 – найменша ширина лоба; 5 – кут профілю лоба від точки *nasion*; 6 – орбітний індекс; 7 – носовий індекс; 8 – загальнолицевий кут; 9 – кут виступання носа; 10 – дакріальний індекс; 11 – симотичний покажчик; 12 – назомалярний кут; 13 – зигомаксилярний кут обличчя; 14 – виличний діаметр; 15 – верхня висота обличчя

бірки літописних Юр'єва та Любеча, де як відомо, знаходилась резиденція чернігівських князів. У цих серіях зигомаксилярний кут відповідно становить 127,0° та 127,4° до 127,1°.

До порівняльного аналізу жіночих давньоруських груп залучені вибірки сільського та міського населення. Сільське населення представляли матеріали з могильників Миколаївка, Хутора Половецького (Зіневич 1964, 1967), Кам'яного (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984), грунтового могильника Мамаї Сурка (Литвинова 2000), серії Зелений Гаї, Монастирьок (Покас 1987, 1988, 1988а), Григорівки, Бучака (Козак 2000, 2005), Княжої Гори й Сагунівки (Алексеева 1973).

Міське жіноче населення представлене давньоруськими серіями з Чернігова (дитинець, інші частини некрополя та окремо передгороддя), вибірками з Витачева, Києва, Любеча, Чернігова (Алексеева 1973), київського Михайлівського монастиря XV–XVIII ст., Чигирина XVI ст., Переяслава-Хмельницького, Возвягля (Рудич 1999, 2000, 2007, 2008), Пскова та Старої Ладоги (Санкина 2000), Новогрудка (Салівон 1971), Верхнього Києва (Козак 2009), Шестовиці (Зіневич 1962).

Жіночі серії порівнювалися за дванадцятьма краніометричними ознаками: повздовжній, поперечний та висотний діаметри, найменша ширина лоба, виличний діаметр, верхня висота обличчя, носовий і орбітний індекси, дакріальний і симотичний показники, назомалярний та зигомаксилярний кути. Візуально жіноча досліджувана вибірка за повздовжнім діаметром ідентична з міською серією Витачева та дуже подібна до сіверянської серії з Любеча. Як відзначала Т. Алексєєва, розмах коливань цього діаметра у слов'янських групах дуже великий. Якщо ж порівнювати групи за черепним індексом, то спостерігасмо подібність жінок чернігівського дитинця до сільської київської та чернігівської серій. Схожий за розмірами виличний діаметр відзначений у полянській вибірці жінок з с. Бучак (Козак 2000).

В краніологічному жіночому древі за результатами статистичного кластерного аналізу (ієрархічна процедура, відстань Euclida, метод Ward) могильники розбито на два субкластери А та Б, які в свою чергу діляться відповідно на два та три підкластери. В перший верхній кластер субкластера (Б) потранила досліджувана серія з чернігівського дитинця, де у своєму середньому прояві жіноча вибірка морфологічно та статистично наближається до полянської серії з грунтового могильника біля с. Григорівки та до присутніх у цьому кластері полянських та сіверянських могильників з Миколаївки, хутора Половецького, Зеленого Гаю та Любеча.

Наближення жіночої серії з дитинця на максимально близькій міжгруповій дистанції (1.637) до полянської мезодоліхокранної вибірки з десяти черепів біля с. Григорівка ускладнює завдання диференціації сіверян і полян у місті Чернігові та підтверджує дослідження О. Козак про подібність серії біля с. Григорівки як з вибірками київських полян, так і з сіверянськими краніологічними групами.

№ за Мартіном	*Ознаки*	♂			♀		
		M	**n**	σ	**M**	**n**	σ
1	Повздовжній діаметр	185,2	19	5,6	177,5	22	4,2
8	Поперечний діаметр	140,0	21	3,7	136,5	24	5,7*
17	Висотний діаметр	137,2	13	4,7	130,1	14	6,7*
5	Довжина основи черепу	102,9	13	2,9	96,1	14	4,0
9	Найменша ширина лоба	98,0	17	4,0	95,7	21	4,9*
45	Виличний діаметр	134,5	12	2,5	122,9	9	4,7
40	Довжина основи обличчя	99,3	11	4,0	91,4	8	6,3*
48	Верхня висота обличчя	69,5	11	4,6*	65,2	8	5,1*
47	Повна висота обличчя	111,4	5	4,9	112,0	3	7,9*
43	Верхня ширина обличчя	106,0	17	3,8	102,3	18	4,4*
46	Середня ширина обличчя	94,7	11	2,7	87,9	7	3,5
55	Висота носа	49,7	12	3,6*	49,9	10	3,2*
54	Ширина носа	24,8	15	1,7	23,6	10	1,8
51	Ширина орбіти	42,8	12	1,3	39,9	9	1,9*
52	Висота орбіти	32,0	11	3,2*	32,3	9	2,6*
20	Вушна висота	115,4	18	2,3	112,3	17	3,8
SC (57)	Симотична ширина	10,0	13	1,5	8,6	12	1,5
SS	Симотична висота	4,4	13	1,0*	3,4	12	0,7
MC (50)	Максилофронтальна ширина	20,6	8	3,3	19,3	9	2,2
MS	Максилофронтальна висота	8,6	8	1,6	8,1	9	1,2
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,7	11	2,4*	21,1	8	2,4*
DS	Дакріальна висота	11,5	11	1,5	10,0	8	1,3
FC	Глибина кликової ямки	5,9	10	2,6*	6,2	8	1,8*
32	∠ Кут профілю чола від nas.	83,1°	10	5,8*	87,0°	4	5,5*
GM/FN	∠ Кут профілю чола від gl	77,1°	10	6,6*	82,3°	4	6,6*
72	∠ Кут загально лицьовий	84,5°	10	3,2*	85,0°	4	2,9
73.	∠ Кут середньої частини обличчя	84,1°	10	5,4*	85,8°	4	2,1
74.	∠ Кут альвеолярної частини обличчя	80,1°	10	8,9*	80,3°	4	7,6
75(1).	∠ Кут виступання носа	27,4°	10	6,7*	28,5°	4	5,1*
77.	∠ Назо-малярний кут	138,5°	16	4,6*	142,1°	16	5,9*

Середні розміри й індекси чоловічих та жіночих черепів з чернігівського Дитинця XI—XII ст.
(M – середні величини, n – число випадків, σ – середні квадратичні відхилення, * – перевищує середні величини квадратичного ухилення)

∠ Zm`.	Зигомаксилярний кут	127,7°	12	5,2	130,6°	7	7,0*
	Надперенісся	2,5	20	1,2	1,1	21	0,2
	Надбрівні дуги	1,7	20	0,5	1,0	21	0,0
	Зовнішній потиличний бугор	1,7	18	0,7	0,8	24	1,0
	Соскоподібний відросток	2,5	18	0,6	1,2	24	0,4
	Передньо-носова ость	3,1	8	1,1	3,1	9	1,2
23a	Горизонтальна окружність через офріон	523,2	18	10,3	507,5	20	12,1
mfo-zm		43,5	11	1,8	42,2	9	2,6
	Індекси:	**Індекси:**					
8:1	Черепний	75,9	19	3,2	76,7	21	4,0*
17:1	Висотно-повздовжній	74,6	13	3,0	73,6	14	3,5*
17:8	Висотно-поперечний	96,8	13	4,3	94,7	15	5,4*
9:8	Лобно- поперечний	69,5	17	2,8	67,3	21	4,0*
20:1	Висотно-поздовжній	62,4	17	2,1	63,3	14	2,3
20:8	Висотно-поперечний	82,0	18	2,9	82,1	17	3,5*
10:8	Коронарно-поперечний	84,9	17	3,0	86,1	21	3,4*
9:10	Широтний лобний	81,9	17	3,3	81,8	21	2,8
45:8	Поперечний фасціо-церебральний	94,6	10	3,0	90,2	8	3,3
48:17	Вертикальний фасціо-церебральний	50,6	10	4,8*	50,5	7	4,5*
9:45	Лобно-скуловий	74,3	9	2,4	77,4	6	3,1
10:45	Коронарно-виличний	88,9	11	2,5	94,3	6	3,8
40:5	Виступання обличчя	96,3	11	2,8	95,9	8	2,7
47:45	Загальний лицьовий	85,7	5	2,0	87,1	2	0,8
48:45	Верхній лицьовий	52,1	10	3,3	55,8	8	5,2
54:55	Носовий	50,7	12	4,5	47,9	9	5,1*
DS:DC	Дакріальний	51,1	11	8,0	47,4	8	4,7
SS:SC	Симотичний	44,4	13	10,9	39,5	12	7,9
MS:MC	Максило-фронтальний	42,5	10	9,3	40,2	12	7,9
52:51	Орбітний	74,9	11	6,8*	80,9	9	4,7
63:62	Піднебінний	72,4	14	7,2	73,6	6	5,1
61:60	Щелепно-альвеолярний	116,6	13	6,6	112,9	5	6,9
12:31	Потиличний широтно-повздовжній індекс	86,8	17	5,9	115,3	12	5,2

Дуже цікавою виявилась схожість сільської серії Зеленого Гаю, що складається з курганного (XI–XII ст.) та грунтового (XII–XIII ст.) могильників та серії хутора Половецького з досліджуваною міською вибіркою з чернігівського дитинця. А це свідчить, можливо, про їх тісні стосунки.

Щодо нових жіночих чернігівських серій з некрополя та передгороддя, які потрапили в різні субкластери А та Б, слід відзначити близькість вибірки з некрополя до курганного могильника біля с. Кам'яне (правий берег середньої течії р. Псел) в якому, за визначенням одонтологів присутній аланський компонент (Сегеда 2000; Гравере 2000). Виявлено також морфологічну спорідненість жіночих черепів з чернігівського передгороддя та с. Бучак (другий підкластер субкластера А на дистанції 2.516).

Матриця глибини прояву ознак на біологічній мапі в жіночих серіях залишилася майже ідентичною матриці чоловічих виборок, але зигомаксилярні кути не проявились і залишились на нульовій позначці у таких вибірках як Верхній Київ, Псков та Витачів. У решті груп ця ознака залишилась на позначці 50.

Епігенетичні ознаки: фенетика

Поряд із системою метричних ознак, самостійне значення в антропологічних дослідженнях має система анатомічних особливостей черепа, які називають дискретно-варіюючими або епігенетичними ознаками (Козінцев 1988, Мовсесян 2005). Вони є таксономічно цінними, і окрім цього мають перевагу над метричними ознаками з огляду на відсутність статевої різниці у їх прояві.

За основними для чернігівських черепів дискретно-варіюючими ознаками досліджувані матеріали виявляють подібність із окремими групами слов'ян давньоруського часу. Так, сіверянську серію з Липового до чернігівських черепів наближає присутність таких епігенетичних ознак, як лобний отвір *(Foramina frontale)*, виступ і відросток на вилиці *(Spina processus frontalis ossis zygomatici)*, вставна кісточка в краніометричній точці астеріон *(Os asterii)*, а також такі ознаки як трикутна кістка вершини потиличної луски *(Os triquetrum)* і центральний піднебінний валик *(Torus palatinus)*. У серії Любеч спільними з чернігівською серією є прояви таких ознак, як отвір одразу над орбітою *(Foramina supraorbitale)*, одразу під орбітою *(Foramina infraorbitale accessorium)*, задньовирості кові отвори *(Canalis condylaris)*, великий крилоостистий отвір згори *(Foramen pterygospinosum)*, тім'яні отвори *(Foramen parietale)*, а також центральний піднебінний валик *(Torus palatinus)*. З вибіркою Переяслава-Хмельницького (1973 р.) виявили свою близькість частоти ознак *Torus palatinus*, міжскроневі кістки в птеріоні *(Os epiptericum)* та інші.

Співставлення з відомими слов'янськими серіями (Мовсесян 2005) показало помірну генетичну близькість давньоруського населення Чернігова до київських груп, а також до сіверянської серії Любеча та кривичів костромських. Продемонстрована віддаленість досліджуваної серії від в'ятичів нижньої та середньої течії р. Москва.

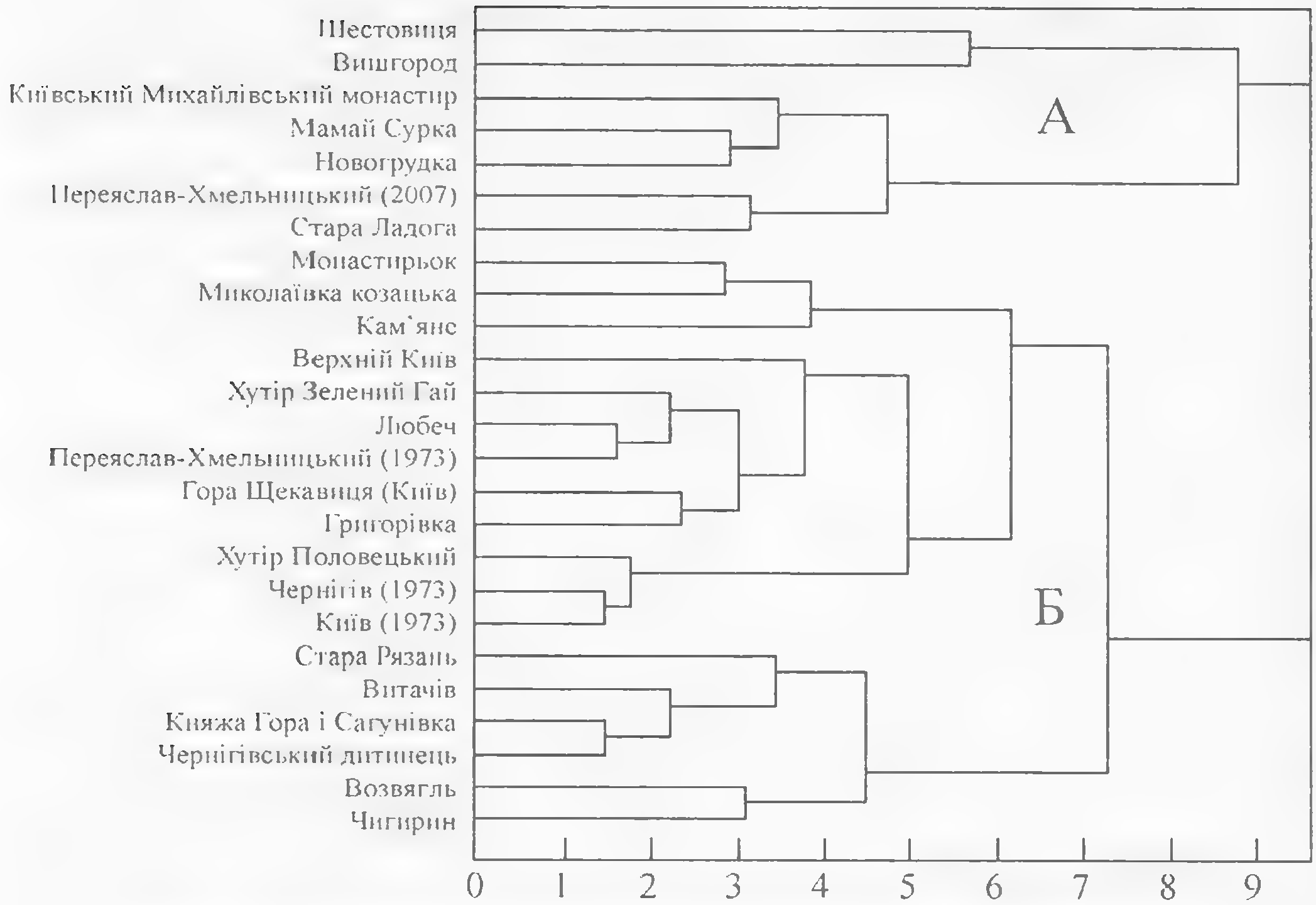

Результати кластерного аналізу відстані Евкліда (чоловіки)

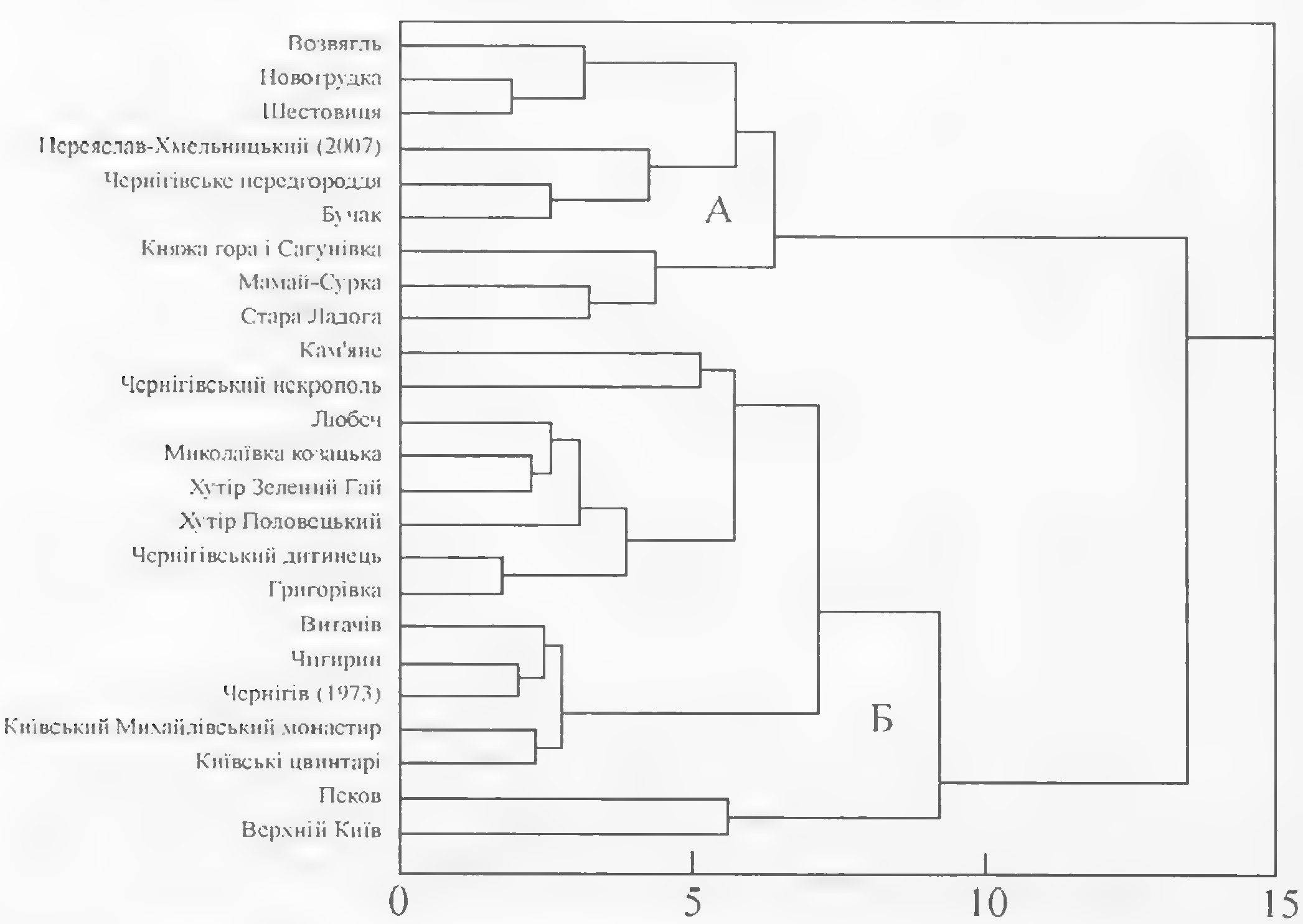

Результати кластерного аналізу відстані Евкліда (жінки)

Формування антропологічного складу середньовічного населення давньоруських міст та містечок відбувалося за рахунок слов'янського, литовського, фіно-угорського, норманського та тюркського компонентів. Відзначимо, що населення Чернігова, одного з найбільших міст Європи доби середньовіччя, брало участь у формуванні морфологічного типу українців. Питання етногенезу українського народу лишається найактуальнішим, і його вирішення неможливе без залучення антропологічних матеріалів, аналіз яких дає змогу простежити генетичні зв'язки між групами слов'янства часів Київської Русі на території сучасної України та їх сусідів.

У цілому розглянуті антропологічні матеріали засвідчують східнослов'янську належність населення чернігівського дитинця IX–XIII ст. Також відзначається генетичне наближення чоловічої серії до населення Княжої Гори та Сагунівки та, в свою чергу, жіночої серії до «полянок», які залишили грунтовий могильник біля с. Григорівка на Київщині. Таким чином, виявлене генетичне тяжіння чернігівців до київських груп узгоджується з висновком П. Толочка про тісне політичне співіснування цих великих центрів Південної Русі – Києва та Чернігова.

У давньоруських мешканців Чернігова, що були поховані на території дитинця, спостерігаються травми, які, можливо, пов'язані з феодальними міжусобними війнами, військовими операціями чи то з вторгненням у місто в жовтні 1239 р. хана Батия з монголо-татарським військом, що спричинило загибель багатьох городян та спустошення міста.

ЛІТЕРАТУРА

Алєксєєв В. П. Матеріали до краніологічної характеристики українського народу // Матеріали з антропології України.– К., 1971.– Вип. 5.

Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований.– М., 1964.

Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян.– М., 1973.

Алексєєва Т. І. Антропологічний склад населення давньоруських міст // Матеріали з антропології України.– К., 1969.– Вип. 4.

Бунак В. В. Методика антропометрических исследований // Сборник инструкций для работ.– М., 1925.

Бунак В. В. Череп человека и стадии его формирования у ископаемых людей и современных рас // Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Нов. серия.– Т. 49.– М., 1959.

Бунак В. В., Неструх М. Ф., Рогинский Я. Антропология.– М., 1941.

Герасимов М. М. Основы восстановления лица по черепу.– М., 1949.

Герасимов М. М. Восстановление лица по черепу // Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Нов. серия.– Т. 28.– М., 1955.

Гравере Р. У. Одонтология Восточнославянских народов // Восточные славяне. Антропология и этническая история.– М., 2002.

Гусева И. С. Глубина клыковой ямки в морфологическом и расоводиагнос-

тическом аспектах // Вопросы антропологии.– Вып. 16.– М., 1964.
Дьяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу.– К., 1965.
Йорданов Й. Възстановяване на лицето по черепа – методика и резултаты в България // Интердисциплинарни изследования.– №2.– София, 1978.
Козак О. Д. До питання про дослідження погромів та полів битв в антропології. Методика та програма вивчення антропологічного матеріалу з загиблих давньоруських градів.– К., 2008.
Козак О. Д. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія.– К., 2000.– № 1.
Козак А. Д. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника // Петрашенко В. А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка).– К., 2005.– С. 226–241.
Козак О. Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії.– К., 2009.
Козак О. Д., Потєхіна І. Д. Мешканці «Града Володимира» за даними антропології // Археологія.– К., 2003.– №1.
Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия и расовая изменчивость швов черепа современного человека.– Л., 1988.
Лапач С. Н., Чубенко А. В., Бабич П. Н. Статистика в науке и бизнесе // Практическое руководство.– К., 2002.
Літописний Возвягель. Дослідження 1988–2007 рр.– К., 2008.
Литвинова Л. В. Население нижнего Поднепровья в XIII–XIV вв. (по материалам могильника Мамай Сурка).– Дон, 2000.
Мартин Р. Краткое руководство по антропометрическим измерениям.– М., 1927.
Мовсесян А. А. Фенетический анализ в палеоантропологии.– М., 2005.
Орлов Р. С, Моця А. П, Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX–XIV вв.– К., 1985.
Пашкова В. И. Определение пола и возраста по черепу.– Севастополь, 1958.
Пежемский Д. В. Материалы к антропологии городского населения Новгорода Великого XI–XIII вв. // На путях биологической истории человечества.– Т. 1.– М., 2002.
Покас П. М. До антропології середньовічного населення р. Псел // Археологія.– Вип. 58.– К., 1987.
Покас П. М. Антропологическая характеристика погребений // Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.– К., 1988.
Покас П. М. Средневековое население Среднего Подесенья – по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX–XIII вв.– К., 1988.
Потєхіна І. Д., Козак О. Д. Антропологічні дослідження поховань в Успенському Соборі Києво-Печерської Лаври // Лаврський альманах.– К., 1999.– Вип. 2.
Рогинський Я. Я, Левин М. Г. Антропология.– М., 1987.

Рудич Т. О. Про антропологічний склад населення середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя // Археологія.– №1.– К., 2009.

Рудич Т. О. Антропологические материалы из раскопок 1991–1996 годов в Вышгороде // Старожитності Вишгородщини. Збірка тез. доповідей і повідомлень 13-ї науково-практичної конференції, присвяченої «Дню пам'яті Ярослава Мудрого».– Вишгород, 2009.

Рудич Т. О. До питання про антропологічний склад населення України X–XIII ст. (за матеріалами розкопок міста Возвягль) // Народознавчі зошити.– №6.– 1999.

Рудич Т. А. К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI–XVII вв. // Степи Европы в эпоху средневековья.– Т. 1.– Донецк. 2000.

Рудич Т. А. Антропологический состав населения Киева по материалам раскопок древнерусского христианского могильника на территории Старокиевской горы // Церковная археология южной Руси. Сб. материалов международной конференции «Церковная археология: проблемы, поиски, открытия».– Севастополь, 2002.

Рудич Т. О. Антропологічний склад населення могильника давньоруської доби на вул. Паторжинського, 14 у м. Києві // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.– К., 2005.

Рудич Т. О. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I – початку II тис. н. е. // Археологія.– №3.– К., 2007.– С. 47–58.

Саливон І. І. Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новогрудка // Матеріали з антропології України.– Вип. 5.– К., 1971.

Санкина С. Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии.– СПб., 2000.

Санкина С. Л. Динамика средневекового населения новгородской земли по данным антропологии // Археология, этнография и антропология Евразии.– Вып. 2.– СПб., 2009.

Санкина С. Л., Козинцев А. Г. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладоги // Антропология сегодня.– Вып. 1.– 1995.

Седов В. В. Славяне Среднего Поднепровья (по данным антропологии) // Советская этнография.– №1.– М., 1974.

Трофимова Т. А. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии // Советская этнография.– №1.– М., 1946.

Aleksieywa T. I. Wshodnioslowianskie szaszki z kurganow plemennych // Material. i prac. Antropol.– Wroclaw, 1966.

Bunak V. Neues Material zur Aussonderung Anthropologischer Typen unterdes Bevolkerung Osteuropas // Zs. Morphol. Anthrop.– 1932.– Bd. XXX, H. 3.

Додаток 2

Коваль Олександр

КОВАЛЬСЬКЕ РЕМЕСЛО ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧЕРНІГОВА ЗА ДАНИМИ МЕТАЛОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ (ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ)

Ковальське ремесло було однією з провідних галузей господарства давньоруської держави. Завдяки цьому дослідники часто приділяли металообробній справі значну увагу. Першою узагальнюючою працею, що стосувалася давньоруського ремесла взагалі і ковальської справи зокрема, була монографія Б. О. Рибакова «Ремесло Древней Руси». Автор розділив ковальське ремесло на сільське й міське, визначив основні техніко-технологічні прийоми ремесла, ковальський інструмент та ін. Давньоруський сільський коваль володів усіма основними технічними прийомами кування заліза і, у основних рисах, на багато століть визначив рівень розвитку сільського ковальського ремесла.

Міський коваль, враховуючи виготовлення продукції для широкого продажу, володів складнішими технічними прийомами та більшим асортиментом інструментарію. На відміну від сільського коваля, який виготовляв значний асортимент виробів із заліза, в місті виникає специфікація майстрів-ковалів, як то: зброярі, бронники, щитники, замочники, гвіздочники.

Б. О. Рибаков розпочав розробку категорій і асортименту продукції давньоруського коваля, визначивши основні групи виробів: сільськогосподарський інвентар, інструменти для ремісників, побутові предмети, зброя і обладунок.

Доробку автора належить визначення місця кузні в системі забудови давньоруського міста і села та її основні конструктивні елементи та обладнання. Досліджено інститут майстрів, підмайстрів і учнів-«унотів».

Дослідник розпочав використовувати у роботах з дослідження давньоруського ковальського ремесла металографічний аналіз, однак ця практика не набула широкого застосування, а вивчення технічних прийомів за допомогою яких була виготовлена та чи інша річ, проводилось автором шляхом візуального огляду добре збережених археологічних артефактів після їх механічної очистки (Рыбаков, 1948, с. 122–141, 205–237, 512–514).

Хронологічно наступними роботами з дослідження ковальського ремесла давньоруської держави були праці Б. О. Колчина. Автор уперше застосував широке використання даних металографії, що сприяло подальшому розвитку досліджень у галузі й заклало основи металографічного аналізу

ковальського ремесла не лише давньоруської держави, а також у інші хронологічні періоди. Металографічний аналіз став головним джерелом у дослідженні техніко-технологічних прийомів металообробного ремесла.

На основі металографічного аналізу залізних виробів з різних пам'яток давньоруського часу, Б. О. Колчин зробив висновки щодо загального рівня розвитку ковальського ремесла давньоруської держави, техніко-технологічних прийомів якими володів коваль, традицій розвитку ремесла.

Доробку автора належить складання найбільш точного асортименту виробів із заліза, які побутували в давньоруський час, та дослідження технології їх виробництва (Колчин, 1953, 1959).

Маючи широко досліджену площу давньоруського городища у Новгороді, чіткі хронологічні шари та велику кількість залізних предметів усіх категорій з кожного шару, Б.О.Колчин на основі металографічного аналізу дослідив стан ковальського ремесла Новгорода, його закономірності та еволюцію на різних хронологічних етапах, зміни у формі й асортименті залізних виробів.

Як зазначалося вище, масове залучення даних металографії у дослідженні ковальського ремесла зумовило якісно новий рівень вивчення проблематики. Подальші дослідження, які проводилися учнями й послідовниками Б. О. Колчина базувалися на удосконаленні його методики та широкому вивченні ковальської справи певних міст та регіонів давньоруської держави шляхом відбирання для металографічного аналізу великої колекції залізних артефактів. Основні принципи дослідження металообробного ремесла, закладені Б. О. Колчиним, діють і понині.

Стосовно ковальського ремесла давньоруського Чернігова, основні напрямки його дослідження розкриті в роботах Г. О. Вознесеської та Г. А. Мудрицького. Ними за допомогою металографічного аналізу вивчено значну кількість металевих артефактів та досліджено техніко-технологічні схеми їх виготовлення (Вознесенская, 2005, с. 86–89; Мудрицький, 1989, с. 89–90, 1992, с. 50–55).

Нами за допомогою металографічного аналізу проведено дослідження 40 металевих предметів з розкопок давньоруського Чернігова X–XIII ст. Серед них – 30 ножів, 3 серпи, 3 кресала, сокира, ножиці, наконечник стріли і пилка. Цей асортимент ковальської продукції віднесений Б. О. Колчиним до категорії якісних виробів, тобто для виготовлення яких використовувались (чи з великою долею вірогідності могли бути використані) певні технічні прийоми для надання певних фізичних і механічних властивостей (Колчин, 1953, с. 70).

Шліфи готувались згідно вимог металографічного аналізу. Мікроскопічні дослідження здійснювались на металомікроскопі МІМ-7$_1$

Ножі. Проведено дослідження 30 екземплярів ножів, у результаті чого встановлено що за технологічними схемами виготовлення їх можна розподілити на десять груп.

Першу групу становлять 2 ножі (аналізи №7, 27) відковані з кричного заліза. При їх виготовленні майстром не було застосовано жодних технологічних прийомів щодо покращення механічних властивостей готової продукції.

Другу групу становлять 11 ножів (№8, 9, 10, 16, 22, 23, 24, 26, 28, 33, 41) із суцільносталевими лезами. Тобто вони виготовлені або з сиродутної сталі, або зі спеціально підготовленої сталевої заготовки. На цих ножах не було виявлено ознак додаткових техніко-технологічних процесів спрямованих на покращення якості виробів.

Третю групу становлять 3 ножі (№12, 34, 43). Леза всіх ножів цієї групи відковані зі сталі з наступною термообробкою – загартуванням або відпуском.

До четвертої групи нами віднесено один ніж (№37). Його виготовлено з кричного заліза, а потім піддано цементації робочої поверхні, тобто навуглецюванню леза ножа для покращення властивостей готового виробу.

В п'яту групу входять 3 ножі (№14, 18, 50). Всі вони відковані з кричного заліза, після чого піддані процесу навуглецювання робочої поверхні з наступним загартуванням.

Шосту групу становлять 5 ножів (№13, 17, 19, 30, 52). При їх виготовленні майстром була використана така технологія: ножі відковані з кричного заліза або зі слабонавуглецьованої сталі з подальшим наварюванням леза ножа, виготовленого з високоякісної сталі підданої термообробці. Подібні операції хоч і були складними та потребували певних знань та навиків, однак дозволяли майстру економити якісну сировину та отримувати продукцію з високими механічними та фізичними властивостями й характеристиками.

Наступну, сьому групу, становлять два ножі (№21, 32) відковані з пакетованого металу. При їх виготовленні застосовано дещо інші принципи техніко-технологічних схем ніж у класичному тришаровому пакеті. Один екземпляр було відковано з двох зварених між собою за допомогою ковальського зварювання смуг високовуглецевої сталі з подальшою термообробкою. Інший – з двох смуг сталі і однієї смуги заліза, на лезо виходить смуга сталі. Ніж загартовано. Можна припустити, що подібні операції майстром здійснено не для надання виробам певних властивостей, а тому що ножі, можливо, виготовлені з залишків металу що знаходились у майстерні й були зварені за допомогою ковальського зварювання.

До восьмої групи належить один екземпляр ножа (№40), виготовлений за технологією тришарового пакету. Тобто, ніж відковано з трьох зварених між собою смуг металу. З них дві смуги становить кричне залізо і одну – високовуглецева сталь. На лезо виходить смуга сталі.

Дев'яту групу складає один ніж (№20). Цей екземпляр відковано з п'ятишарового пакету. Між собою зварено п'ять смуг металу – три смуги сталі й дві смуги заліза, при чому на лезо і на боки ножа виходять смуги сталі, а смуги заліза знаходяться між ними. Готовий ніж було загартовано.

Нарешті останню, десяту групу, становить ніж (№29) відкований з використанням технології зварного дамаску. Ніж складається зі спинки, виго-

товленої з високовуглецевої сталі, далі йде вставка з високотвердого заліза, далі знову сталь, потім знову вставка із заліза. На жаль, край леза не зберігся, але з великою долею вірогідності можна припустити, що на лезо виходила також смужка сталі.

Як згадувалося вище, це – не перші результати металографічного аналізу ковальського ремесла давньоруського Чернігова, тож наведемо також результати попередніх дослідників. Г. О. Вознесенською було вивчено 19 ножів, з них: 1 суцільнозалізний, 1 суцільносталевий, 8 суцільносталевих із наступною термообробкою, 1 цементований з наступною термообробкою, 2 виготовлених за технологією тришарового пакету, 4 з наварними сталевими лезами, 2 з дамаскованими лезами (Вознесенская, 2005, с. 86–89).

Г. А. Мудрицьким проведено дослідження 9 екземплярів ножів. Серед них: 1 суцільнозалізний, 3 суцільносталеві, 3 суцільносталеві з наступною термообробкою, 1 виготовлений за технологією тришарового пакету, 1 із наварним сталевим лезом (Мудрицький, 1992, с.50-55).

Таким чином, підсумовуючи результати усіх досліджень, загалом за допомогою металографічного аналізу вивчено 58 ножів із давньоруського Чернігова X–XIII ст. Загалом по групах запропонованої нами класифікації отримуємо наступні дані:

- суцільозалізні ножі – 4 екземпляри;
- суцільносталеві – 15 екземплярів;
- суцільносталеві термооброблені – 14 екземплярів;
- суцільнозалізні цементовані – 1 екземпляр;
- цементовані термооброблені – 4 екземпляри;
- наварювання сталевого леза – 10 екземплярів;
- пакетований метал – 2 екземпляри;
- тришаровий пакет – 4 екземпляри;
- п'ятишаровий пакет – 1 екземпляр;
- дамаскований – 3 екземпляри.

Серпи. Всього досліджено 3 екземпляри серпів (№25, 36, 42). Всі вони мають різну технологію виготовлення. Один виготовлено з кричного заліза із наступною цементацію леза, інший – суцільнозалізний (на жаль, край леза не зберігся, то ж не можна виключати присутність певної технологічної схеми при його виготовленні). Найбільш цікавим є останній екземпляр серпа (№36). При його виготовлені майстром була застосована технологія пакетування металу. Серп складався з чотирьох зварених між собою смуг високовуглецевої сталі й однієї смуги кричного заліза з подальшим загартуванням. На лезо виходить смуга сталі, а смуга заліза знаходиться на одному з боків – на тому що перебуває знизу при роботі серпом. Отже, враховуючи таке розташування зварних смуг металу, а також використання високовуглецевої сталі, можна припустити що ця технологія використана майстром для надання кращих механічних і фізичних властивостей готовому виробу, а не застосована випадково, при використанні залишків металу.

Крім того, металографічні аналізи ще двох серпів були зроблені Г. А. Мудрицьким. Один із них виготовлений з кричного заліза, інший – суцільносталевий (Мудрицький, 1992, с. 54).

Таким чином, на даний час вивчено 5 серпів, які походять з культурного шару давньоруського Чернігова X–XIII ст. При їх виготовленні використано такі технології:

- суцільнозалізні серпи – 2 екземпляри;
- суцільносталеві – 1 екземпляр;
- цементація – 1 екземпляр;
- пакетований метал – 1 еземпляр.

Кресала. Нами досліджено 3 екземпляри кресал (№43, 44, 45). Усі вони виготовлені за різними техніко-технологічними схемами: суцільносталеве, суцільносталеве цементоване та суцільносталеве загартоване. Також 6 кресал проаналізовано Г. А. Мудрицьким. З них: 2 суцільнозалізні, 3 суцільносталеві термооброблені, 1 виготовлене за технологією наварювання робочої поверхні (Мудрицький, 1992, с. 54).

Отже проаналізовані кресала виготовлялись за наступними технологіями:

- суцільнозалізні кресала – 2 еземпляри;
- суцільносталеві – 1 екземпляр;
- суцільносталеві загартовані – 4 екземпляри;
- суцільносталеві цементовані – 1 екземпляр;
- наварювання робочої поверхні – 1 екземпляр.

Ножиці. З розкопок давньоруського Чернігова нами проаналізовано один екземпляр пружинних ножиць (№15). Їх відковано з середньовуглецевої сталі без застосування додаткових технологічних процесів. Також слід згадати дані металографічного аналізу ще 5 екземплярів ножиць проведених Г. А. Мудрицким. В результаті ми маємо наступні технологічні схеми виготовлення ножиць:

- суцільнозалізні ножиці – 2 екземпляри;
- суцільносталеві – 1 екземпляр;
- суцільносталеві термооброблені – 1 екземпляр;
- цементовані термооброблені – 2 екземпляри.

Сокири. Загалом здійснено металографічний аналіз двох екземплярів сокир: один нами (№ 11) і один – Г. А. Мудрицьким (Мудрицький, 1992, с. 54). Обидва аналізи показали, що ці вироби виготовлено зі слабовуглецевої сталі з наступною цементацією робочої поверхні готової сокири.

Решта проаналізованих нами предметів мають одиничний характер. Пилка (№35) виготовлена з кричного заліза без застосування інших технологічних операцій. Наконечник стріли (№38) виготовлений зі слабовуглецевої сталі.

Серед результатів проведених аналізів іншими дослідниками, слід згадати 2 тесла, вивчені Г. О. Вознесенською. Одне виготовлене з кричного заліза з наступною цементацією леза і термообробкою, інше – повністю з

кричного заліза без застосування технології, яка б покращила його механічні й фізичні властивості (Вознесенская, 2005, с. 87).

Також задаємо результати аналізів Г. А. Мудрицького. Ним досліджені мотика, коса, шило й різець, відковані з кричного заліза; долото й зубило – цементовані з наступною термообробкою; суцільносталевий напилок (Мудрицький, 1989, с. 89–90, 1992, с. 50–55).

Загалом, якщо підсумувати доробок автора та роботи попередніх дослідників, за допомогою металографічного аналізу досліджено 91 виріб ковальського ремесла, що походять з археологічних шарів давньоруського Чернігова X–XIII ст.

Таким чином, найширше техніко-технологічні схеми й прийоми ковальського ремесла давньоруського Чернігова X–XIII ст. репрезентовані при виготовленні ножів. І це не дивно, оскільки ніж у тогочасній господарський системі був наймасовішим знаряддям праці, зброєю, а також символом влади або просто прикрасою (згадаємо дамасковані ножі). Подібне різноманіття техніко-технологічних схем при виготовленні ножів спостерігається й на інших давньоруських пам'ятках, зокрема Ізяславлі (Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с. 83–93), Ростові Великому (Леонтьев, Розанова, 2005, с. 153–162) тощо.

Отже, незважаючи на те що це – лише попередні результати вивчення ковальства давньоруського Чернігова, вони відображають загальні тенденції розвитку ковальства південноруських земель і засвідчують, що чернігівські майстри володіли повним спектром техніко-технологічних процесів, поширених на давньоруських теренах.

ЛІТЕРАТУРА

Вознесенська Г. О., Недопако Д. П., Паньков С. В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі.– К.,1996.

Вознесенская Г. А. Технологические особенности кузнечной продукции древнего Чернигова //Археологія.– 2005.– №4.– С. 86–89.

Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА.– Вып. 32.– 1953.

Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА.– Вып. 65.– 1959.– С. 1–120.

Леонтьев А. Е., Розанова Л. С. Ростовские ножи X–XIII вв. Технология производства и типологический анализ // Русь в IX–XIV веках. Взаимодействие Севера и Юга.– М., 2005.– С. 153–162.

Мудрицкий Г. А. Металлографическое изучение кузнечной продукции XI–XIII вв. из раскопок Чернигова // Проблемы археологии Сумщины.– Сумы, 1989.– С. 89–90.

Мудрицький Г. А. До питання про технологію ковальського ремесла давнього Чернігова // Чернігівська старовина.– Чернігів, 1992.– С. 50–55.

Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.– М., 1948.

Додаток 3

Крупа Тетяна

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАЛИШКІВ ТЕКСТИЛЮ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ З РОЗКОПОК ЧЕРНІГОВА (2006-2009 рр.)

Методи дослідження

Дослідження зразків відбувалося за допомогою бінокулярного мікроскопу МБС-10 та цифрової камери DCMC200 з оригінальним програмним забезпеченням; застосуванням растрової електронної мікроскопії та електронно-зондового рентгенівського мікроаналізу. Нами були проведенні *хіміко-технологічні дослідження* для визначення текстильного барвника.

Мікроскоп МБС-10 призначений для спостереження як об'ємних, так і тонких плівкових та прозорих об'єктів. Спостереження може проводитись як при штучному, так і при природному освітленні у відбитому та прохідному світлі. Технічні характеристики: збільшення в межах 4,8–100,8 крат.

Цифрова камера DCMC200 включає програмне забезпечення ScopePhoto, що забезпечує просту і зручну роботу.

ScopePhoto – це комп'ютерна програма обробки зображень, що призначена для професійних SCOPETEK цифрових камер. Основними функціями ScopePhoto є:

- захоплення зображення через Direct Show і Twain інтерфейс;
- операції редагування зображень;
- операції вимірювання результатів управління, лінійки й сітки над зображенням, масштабування та панорамування операції тощо.

Растровий електронний мікроскоп (РЕМ) – у пропонованому проекті був використаний растровий електронний мікроскоп Jeol JSM 840. Він дозволяє одержувати збільшене зображення поверхні зразка зі здатністю до 4 нм у вторинних електронах і 10 нм у відбитих електронах. Мікроскоп сполучений з персональним комп ютером, що дозволяє за допомогою оригінального програмного забезпечення зберігати зображення в цифровому вигляді.

У той час як детектори різних електронів мікроскопа (детектор вторинних електронів, детектор відбитих електронів) подають зображення поверхневої структури й топології зразка, рентгенівський спектрометр додатково подає детальну інформацію про хімічний склад в локальної області зразка.

Якісний аналіз. Характеристичне рентгенівське випромінювання складається з вузьких ліній емісії, які є характеристичним для хімічних елементів

що містяться у зразку. Енергія цих ліній майже не залежить від хімічного стану збуджених атомів, таким чином *електронно-зондовий рентгенівський мікроаналіз (ЕЗРМ)* є елементно-чутливим. У результуючому енергодисперсійному спектрі характеристичні рентгенівські піки відповідають контрольованим пікам. Ідентифікація цих піків дає інформацію про елементи, які присутні зразку.

Кількісний аналіз. Кількісні дані щодо складу зразка отримують з різних інтенсивностей піків за допомогою тривалої математичної обробки; часто згадується як метод матричної корекції ZAF, або методом що використовує калібрувальні еталони, PhiRhoZ. Гальмівне рентгенівське випромінювання, яке формує безперервний спектральний фон, використовується як додаткове джерело інформації під час спектрального аналізу методами автокалібрування (метод P/B-ZAF).

Ми використовували для досліджень наших зразків у якості робочих столиків для РЕМ та ЕЗРМ феро-нікелієву стрічку. Оскільки при проведенні ЕЗРМ точка аналізу вибиралась довільно на поверхні золотних ниток, ми вважаємо за потрібне подати аналітичні результати дослідження цієї смужки (графік 1). Таким чином, наявність заліза, нікелю та молібдену в піддослідних зразках є результатом сканування не тільки самого зразка, але й робочої поверхні.

Превентивна консервація

Першим важливим питанням що постало перед нами, було збереження текстилю. Питання консервації археологічної органіки – одне з найактуальніших у світовій реставраційної практиці. Особливе місце тут посідає археологічний текстиль – матеріал унікальний та раритетний не тільки за регулярністю його знаходження в археологічних комплексах, а й особливо за своєю науковою інформативністю.

Наявні методики очищення археологічного текстилю недосконалі, тому змушують фахівців шукати нові, що відповідають вимогам конкретного матеріалу. Нами була обрана методика очищення чернігівського текстилю, розроблена для очищення шовкової парчі XII ст. з розкопок «Веселої могили» на Харківщині (Крупа 2005а, 2007; Krupa 2005).

Археологічний текстиль з розкопок Чернігова в 2006 р.

У грудні 2006 року колегою О. Є. Черненко нам було передано зразки текстилю з розкопок у місті Чернігові (вул. Магістратська, 19; Чернігівський грунтовий некрополь, похов. 22 (XII ст.) – 3 зразки.

Тканина була одержана нами фактично одразу після вилучення її з розкопу. Її стан був стабільним і задовільним. Всі зразки на момент надходження мали рясні гумусні забруднення (рис. 1, 2). Вже на стадії первинного візуального огляду встановлено, що два зразки є ідентичною тканиною, а один – тасьма. Була також встановлена наявність на одному зі зразків гудзика (рис. 3) що добре зберігся, а також наявність тканого декору (рис. 4).

Після проведення превентивної консервації були проведені комплексні дослідження: мікроскопія у відображеному бічному неполяризованому світлі і мікроскопія в прохідному світлі (бінокулярний мікроскоп МБС-10), РЕМ (скануючий електронний мікроскоп Jeol 840), хіміко-технологічні дослідження). В результаті одержані наступні характеристики досліджуваного текстилю.

Тасьма – шовк, парча (рис. 5, 6). Тасьма має дві основи та два піткання, одне – зі срібною ниткою (рис. 7, 8).

Права (лицьова) сторона. Золотна нитка (піткання) має наступні характеристики: S-крутку, крок прядіння – 0,025 мм, тонина нитки – 0,4 мм, кут кручення – близько 10 градусів (рис. 9). Добре видно сліди корозії срібла. Нитки основи належать до ниток 1-го порядку і мають такі характеристики: I-крутку, тонина нитки – 0,25 мм. Щільність тканння – 40 нит./кв. см. (20 – основа, 20 – піткання).

Ліва сторона має полотняне переплетення (рис. 10). Щільність тканини по піткання – 40 нит./см., по основі – 20 нит./см. Загальна щільність: 60 нит./кв. см. (20*30 нит./кв. см). Щільність – близька до гобеленового. Тонина нитки основи – близько 0,5 мм; тонина ниток піткання – близько 0,25 мм.

Окремо були проаналізовані золотні нитки. Матеріал – срібло. По техніці виготовлення – випрядені (рис. 11). Структура нитки: основа-шовк і металева біть. Як видно із загального візуального огляду золотних ниток (рис. 5), з даних оптичної мікроскопії (рис. 7, 9), та даних растрової електронної мікроскопії (рис. 11, 12), золотні нитки сильно деструктовані: фрагменти що збереглися фактично не мають металевого ядра. Корозія настільки сильна, що витки металевої біті фактично зливаються між собою (рис. 12). Під час проведення РЕМ золотних ниток, була встановлена наявність серед мікрозабруднення металевої біті органічних сполук, що виражається на ілюстрації яскравим свіченням. Як вважають фахівці, така картина деструкції археологічного срібла – типова (Мінжулін 1998, с. 99).

Сам текстиль також рясно забруднений продуктами корозії срібла.

Тканина – шовкова тканина, ткана срібна парча, виконана в складній техніці (рис. 13, 14). Нитки 1-го порядку не мають кручення (I-кручення), що може свідчити про далекосхідне (китайське) походження текстилю. Щільність як основи, так і піткання – 40 нит./см. Сума – 80 нит./кв. см. Тонина ниток: 0,2–0,3 мм.

До складу одноосновної тканини з двома видами піткання, у якості піткання, входить золотна нитка, яка повністю аналогічна золотній нитці вище описаної тасьми. Вона, як і у попередньому випадку, – сильно деструктована. Добре видно, що під впливом середовища поховання (грунту) відбулася типова корозія срібла: під дією хлору срібло в грунті перетворилося на сіру м'яку речовину (рогове срібло), що складається переважно з хлориду срібла. Таку картину корозії вважає типовою в цьому випадку і відомий фахівець у галузі реставрації археологічного металу О. І. Мінжулін. Далі він зазначає,

що археологічне срібло, до складу якого входить понад 20% міді, часто важко відрізнити від мідних сплавів. Такий предмет буде вкритий продуктами корозії міді (Мінжулін 1998, с. 99). Виходячи з цього твердження і підтверджуючи це даними аналітичної хімії можна стверджувати, що наші золотні нитки були виготовлені з високопробного срібла.

Таким чином, перед нами тканина типу глазету або, простіше кажучи, різновид парчі – щільна тканина різноманітного переплетення з шовковою, пізніше бавовняною або вовняною основою та металевим піткання́м. Проте даний фрагмент текстилю цікавий не тільки цим. Попутно збереглася й інша важлива інформація про костюм: шви і гудзик.

Гудзик (рис. 3, 13) є унікальним свідоцтвом середньовічних текстильних технологій: як добре відомо, до теперішнього часу доживають в переважній більшості металеві гудзики. Тому всебічне дослідження цієї знахідки здатне пролити світло на багато невідомих стародавніх технологій. Досліджуваний гудзик, обтягнутий шовком, круглий, діаметром 1,0 см, у центральній частині ущільнення діаметром близько 0,35 см (рис. 15).

Нам важко уявити основу цього гудзика. Зараз ми можемо тільки припускати, що текстилем не могла бути обтягнута яка-небудь металева основа. Цього висновку ми дійшли з кількох причин. По-перше, гудзик не має із зовнішнього (лицевого) боку будь-яких забруднень продуктами корозії металів. По-друге, гудзик достатньо легкий як для виробу що має металеву основу. Гудзик добре зберігся, що може вказувати й на те, що основою навряд чи є дерево. Вважаємо, що тканиною була обтягнута кістяна основа.

У 2007 році на території так званої цитаделі Херсонесу Таврійського були виявлені два предмети: кістяні пластини діаметром близько 1,7 см, завтовшки 0,3 см. Одна з пластин (рис. 16) має маленький круглий отвір у центрі (НЗХТ, інв. 1/37504), інша такого отвору не має – він тільки намічений (НЗХТ, інв. 2/37504). Датування археологічних шарів приблизно того ж часу, що й знайдена в Чернігові тканина з гудзиком. Ми вважаємо, що херсонеські знахідки – основи для таких гудзиків.

Дуже цікава система кріплення гудзика до основного полотнища – це руликове кріплення (рис. 14, 17). Довжина кінців рулика – 0,5–0,8 см. Рулик виготовлений з тонкої шовкової тканини. Її основні характеристики: полотняне переплетення, щільність тканини й по основі, і по піткання́ю – 60 нит./см; загальна щільність – 120 см./кв. см; нитки 1-го порядку, що мають I-крутку; тонина ниток – 0,14 мм (рис. 18).

У центральній частині гудзика видно залишки червонуватого барвника (рис. 15, 19). Зважаючи на цінність самого гудзика, ми не стали проводити хімічне дослідження барвника з відбором мікропроб через можливу руйнацію виробу.

Шви. Можна виділити три види швів. Усі вони виконані шовком.

Шов «через край»-1 (рис. 20). Крок шва – близько 0,5–1,0 мм. Висота шва – 0,5 см. Виконано реконструкцію схеми шва (рис. 21, *а*). Відзначимо,

що він охоплює зрізаний край тканини, таким чином запобігаючи його обсипанню. Основні характеристики нитки: нитка 1-го порядку, тонина якої 0,8–1,0 мм, що має І-крутку.

Шов «через край» застосовується для зшивання деталей з сипких і не сипких матеріалів з виворітного боку, коли після зшивання виріб потрібно вивернути. Цей шов має бути частим і міцним.

Шов «через край»-2 (рис. 22). Крок шва – близько 0,5–1,0 мм. Висота шва – близько 0,25–0,5 мм. Шов виконаний за вищезгаданою схемою. Основні характеристики нитки: нитка 1-го порядку, тонина якої – 0,8–1,0 мм, що має І-крутку. Відзначимо, що шов виконаний по відгину основної тканини. Ширина відгину – 0,55–1,3 см. Край відгину зрізаний.

Саме по цьому відгину і проходить *шов «вперед голку»* (рис. 23, 24). Виконано реконструкцію схеми шва (рис. 21, *б*). Крок шва – близько 0,5 см.

Основні характеристики нитки: нитка 2-го порядку (складається зі скручених між собою ниток 1-го порядку, створених в результаті прядіння сировини), тонина якої 0,3 мм, що має S-крутку, з кутом прядіння близько 80 градусів. Вхідні в її склад нитки 1-го порядку мають наступні характеристики: тонина – близько 0,15 мм, І-крутка.

Складно визначити, які функції виконував цей шов, враховуючи його пряме функціональне призначення: він застосовується при з'єднанні двох або декількох шарів тканини. Шов прокладають справа наліво. Довжина стібка – 5–7 мм. Шов прокладений на відстані 1,5–4,0 мм від кромки.

Декор. Якщо у випадку з тасьмою нам важко говорити про декор, витканий золотними нитками (сильно деструктовані золотні нитки застилають всю тасьму і, мабуть, декор створювався особливим розташуванням ниток основи), то у випадку з шовковим глазетом ситуація дещо інша. Як вже наголошувалося, шовкова парча виткана з шовкових ниток основи і золотних ниток пітікання. Тому сліди цих ниток добре видно як по правій стороні виробу, так і по лівій (рис. 14, 15).

Ми можемо з абсолютною упевненістю вести мову про орнамент тканини, що рідко трапляється при роботі з археологічним текстилем, знайденим у фрагментованому вигляді. Тканина мала регулярний геометричний орнамент, з рапортом в півтора ромби. Основою орнаменту є ромби, розміром 14,0*20,0 мм (рис. 25). Аналізуючи декор, слід відзначити, що наша парча належить до такого виду текстилю, коли ділення на праву (лицьову) і ліву (виворітну) сторони – вельми умовне.

Підбиваючи підсумок, відзначимо, що весь проаналізований нами текстиль – імпортного виробництва. Враховуючи високу технологічність виготовлення як шовку, так і золотних ниток, можемо припустити, що весь текстиль китайського (китайсько-візантійського або повністю візантійського?) виробництва. Питання про центр виробництва цієї тканини залишимо поки відкритим. Виявлення золотних ниток з високопробного срібла – вельми рідкісне явище.

Нам важко (зі зрозумілих причин) провести атрибуцію всіх цих знахідок як частини костюма. Можемо лише припустити, що фрагмент тканини з гудзиком – елемент вставки-застібки одягу.

Золотна нитка з розкопок Чернігова в 2008 р.***

У липні 2009 року колегою О. Є. Черненко нам був переданий конгломерат грунту (рис. 26, 27) з розкопок в місті Чернігові (розкопки 2008 р., пр. Перемоги, 64, Р-І, що датується кінцем XII – початком XIII ст.).

Був підготовлений зразок для дослідження за допомогою РЕМ та ЕЗРМ (рис. 28). Загальний вигляд нитки (визначений за допомогою бінокулярного мікроскопу МБС-10 та цифрової камери до мікроскопу DCM-200) являє собою пласку смужку жовтого металу, випрядену на органічну основу. Виявлено при візуальному дослідженні, що витки металу або щільно прилягають один до одного, або заходять один на одного.

Нами були визначені лінійно-кутові розміри досліджуваного зразка. Тонина нитки в середньому – 754,712 μm. Середній кут прядіння – 42,03–56,78 градусів. Середня ширина смужки металу – 639,436 μm (рис. 28).

Була проведена РЕМ, яка дозволила чітко визначити морфологію поверхні золотної нитки: структура поверхні досить однорідна, має органічні забруднення (рис. 29, 30). Ознак мікрокорозії майже не виявлено, що теж свідчить про однорідність матеріалу з я кого виготовлено нитку в давнину.

Було визначено відносну тонину металу золотної нитки (рис.31), що склала 0,5 μm. За допомогою ЕЗРМ визначено поелементний склад металу (графік 2). Металева частина золотної нитки виконана зі сплаву 93,55% золота, 0,12% срібла, 0,72% алюмінію. Зафіксовано наявність 4,86% кисню та 0,75% кремнію. Вважаємо, що кисень входить до незначних продуктів корозії срібла та алюмінію. Відносно кремнію вважаємо його слідами загального забруднення нитки.

Археологічний текстиль з розкопок Чернігова в 2009 р.

У липні 2009 року колегою О. Є. Черненко нам передані зразки текстилю (рис. 32) з розкопок в місті Чернігові (вул. Примакова, 10, Р-ІІ, похов. 5, що датується кінцем XII – початком XIII ст.) – 1 зразок.

Тканина одержана нами в дуже задовільному стані. Вже на стадії первинного візуального обстеження з'ясовано, що одержаний зразок має залишки зруйнованого декору (рис. 33). Після проведення превентивної консервації (рис. 36, 37), проведено комплексні дослідження: мікроскопія у відображеному бічному неполяризованому світлі й мікроскопія в прохідному світлі (бінокулярний мікроскоп МБС-10 та цифрова камера до мікроскопу DCM 200), РЕМ та ЕЗРМ, хіміко-технологічні дослідження. В результаті одержано наступні характеристики досліджуваного текстилю.

Тканина – шовк, має просте переплетення ниток основи та піткання (рис. 34). Розподіл на основу і піткання не можливий, оскільки тканина не

має кромок та інших ознак, які б допомогли розрізнити нитки основи та піткання. Тому ми дамо визначення прядильним характеристикам.

Нитки першого різновиду – 1-го порядку, які не мають крутки (І-крутку). Тонина ниток в середньому – 152,796 μm. Нитки другого різновиду – 1-го порядку, які мають Z-крутку з відносним кутом прядіння 58,57 – 59,7 – 59,12 – 61,05 – 66,84 градуси. Тобто в середньому, близько 60 градусів (рис. 35). Тонина ниток в середньому – від 100,8 до 149,695 μm. Щільність по ниткам без крутки – 19 нит./см, по ниткам з Z-круткою – 24 нит./см. Сума – 43 нит./кв. см.

Тканина була пофарбована в червоний колір мареною красильною (*rubria tinctoria*), що підтвердило хіміко-технологічне дослідження текстильного барвника. Проте даний фрагмент текстилю цікавий не тільки цим. Попутно збереглася й інша важлива інформація про костюм – золотне шиття та вишивка (рис. 37).

Золотне шиття було визначено на підставі залишків золотних ниток та їх локалізації, що дещо змінило деструкцію основного текстилю-фону. Шляхом обробки графічного зображення тканини ми підсилили контраст розташування шитва на шовковій тканині (рис. 38). Золотне шитво було виконане в техніці в прикріп (рис. 36, 37). Вцілів лише один фрагмент такої вишивки (рис. 39).

Дослідження золотної нитки. Був підготовлений зразок для дослідження за допомогою РЕМ та ЕЗРМ (рис. 32). Загальний вигляд нитки (визначений за допомогою бінокулярного мікроскопу МБС-10 та цифрової камери до мікроскопу DCM 200) являє собою пласку смужку жовтого металу, впридену на органічну основу. Виявлено при візуальному дослідженні, що витки металу майже щільно прилягають один до одного. Збереженість зразку – задовільна.

Нами були визначені лінійно-кутові розміри досліджуваного зразка. Тонина нитки в середньому – 782,124 μm. Середній кут прядіння та середню ширину смужки металу встановити неможливо (рис. 39, 40).

Була проведена РЕМ. Растрова мікроскопія дозволила чітко визначити морфологію поверхні золотної нитки: структура поверхні досить однорідна, має органічні забруднення (рис. 41, 42). Ознак мікрокорозії майже не виявлено, що теж свідчить про відносну однорідність матеріалу, з я кого виготовлено нитку в давнину.

Нитка має органічну основу. Зазначимо, що подібна ситуація зафіксована для золотних ниток золотоординської доби (Крупа 2008, 2009). Було визначено й тонину металу золотної нитки – 0,45–0,51 μm. За допомогою ЕЗРМ визначено поелементний склад нитки (графік 3) – 78,22% золото, 6,47% срібло, 6,81% кисень та 8,49% вуглець. Зважаючи на наявність органічної основи у нитки, вважаємо, що кисень та вуглець потрапили у наше вимірювання з цього органічного шару.

Аналіз вишивки, що була виконана шовком. Як і золотне шитво, ця вишивка збереглася дуже фрагментарно. Ми лише можемо констатувати що вона доповнювала золотне шитво. Такий декор нам добре відомий за зраз-

ком шитва з кургану «Весела могила» (Харківщина). Зразок був датований також XII ст. (Крупа 2005б, 2007; Крупа, Скирда 2008; Krupa 2005).

Ми можемо дослідити тільки декілька фрагментів вишивки шовком.

Одностороння (лицьова) гладь. Була відзначена нами в чотирьох випадках (рис. 43). Довжина стібка найбільш вцілілого фрагменту (рис. 44) вишивки – 662,48–732,704 μm. Нитки вишивки – непрядений шовк (I-крутка), тонина – 176,764–191,072 μm. Вони не досліджувалися на наявність барвника у зв'язку з сильною деструкцією.

Фрагмент тамбурного шову (рис. 45) помічений тільки в одному випадку. Довжина стібка вишивки – 2142,364 μm. Нитки вишивки – непрядений шовк (I-крутка), приблизна тонина – 194,684 μm. Вони не досліджувалися на наявність барвника у зв'язку з сильною деструкцією.

Відрізок з нитками прикріпу золотної вишивки знайдений з лівого боку тканини (рис. 46). Довжина стібків – 403,676 – 456,4 – 563,36 μm. Нитки вишивки – непрядений шовк (I-крутка), приблизна тонина – 193,2 μm. Вони не досліджувалися на наявність барвника у зв'язку з сильною деструкцією.

Ретельно проаналізувавши наявні нитки шовкової вишивки та нитки прикріпу золотного шитва, ми можемо стверджувати, що вишивання знайденого по вул. Примакова, 10 (Р-II, похов. 5) зразка шовку відбувалося одночасно й золотними нитками, і шовком в техніці лицьової гладі та тамбурним швом. Це підтверджують, серед іншого, фактично ідентичні прядильні характеристики ниток прикріпу та шовкової вишивки.

Гадаємо, що зразок шовку з шитвом походить повністю з візантійських майстерень. Однак, для остаточного вирішення цього питання необхідно мати всебічні дослідження саме таких зразків як безапеляційних еталонів. Тому наша точка зору – лише припущення. Проблема ця була досі дискусійною та, гадаємо, буде такою ще певний час.

На підставі проведених досліджень ми реконструювали можливий його зовнішній вигляд (рис. 47). Зазначимо, що шовкова вишивка гладдю відтіняла золотне шитво, а тамбурний шов підкреслював лінії. На нашій схемі-реконструкції ділянки гладі залиті жовтим кольором. Однак, зважаючи на те що дослідження ниток не проводилось, цей колір повністю умовний.

---

*РЕМ та ЕЗРМ дослідження проводилися спільно з *О. П. Кришталем*, кандидатом фізичних наук, старшим науковим співробітником кафедри нових фізичних технологій фізико-технічного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Користуючись нагодою, хочу висловити велику вдячність *Олександру Петровичу* за тривалу та плідну співпрацю в галузі дослідження стародавніх технологій.

**Користуючись нагодою, хочу висловити вдячність за надану можливість роботи із зазначеним матеріалом начальнику Чернігово-Сіверської археологічної експедиції, науковому співробітнику Інституту археології НАН України, кандидату історичних наук *Андрію Леонідовичу Казакову* і науковому співробітнику Чернігово-Сіверської археологічної експедиції, кандидату історичних наук *Олені Євгеніївні Черненко.*

*** Робота виконана *Т. М. Крупою* та *О. П. Кришталем* в рамках наукової теми №13-09 (УДК 902+930.2+801, держреєстрація №0109U000627), фінансованої Фондом фундаментальних, прикладних та пошукових науково-дослідних робіт ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

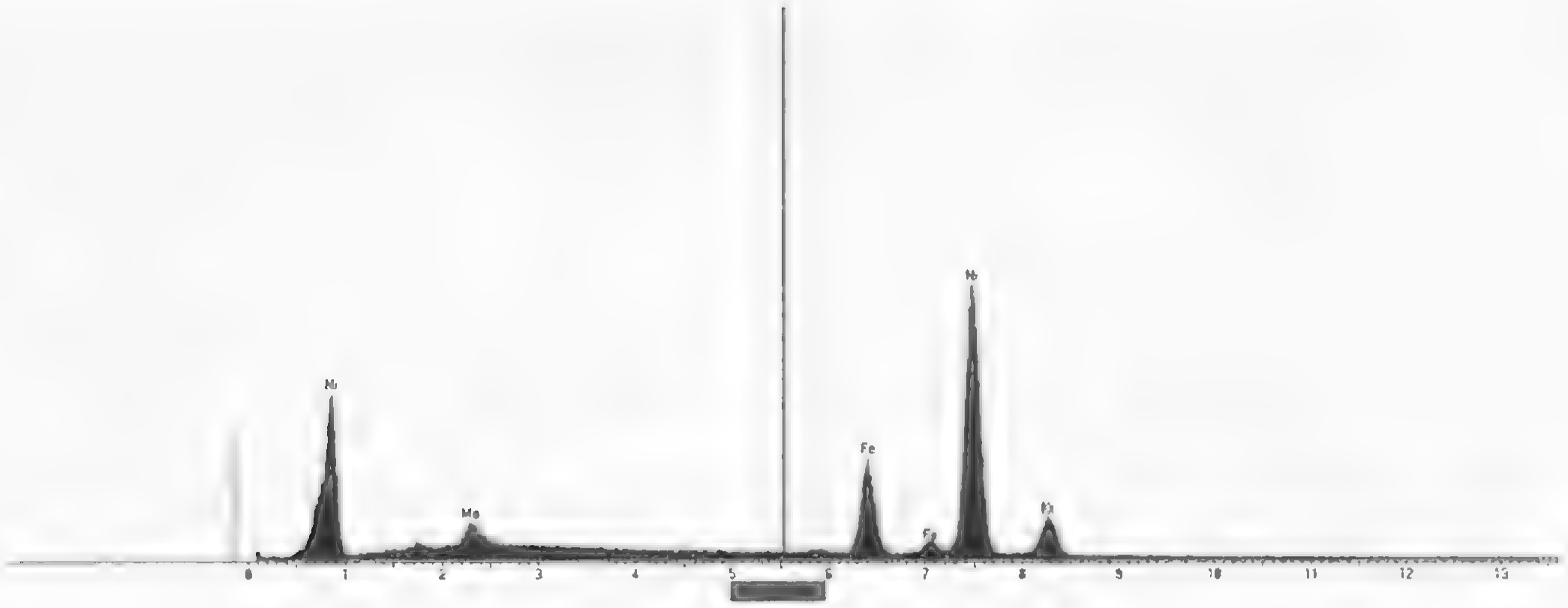

Графік 1. Результати ЕЗРМ дослідження феро-нікелевої смужки, на якій проводилися РЕМ та ЕЗРМ дослідження зразків золотних ниток

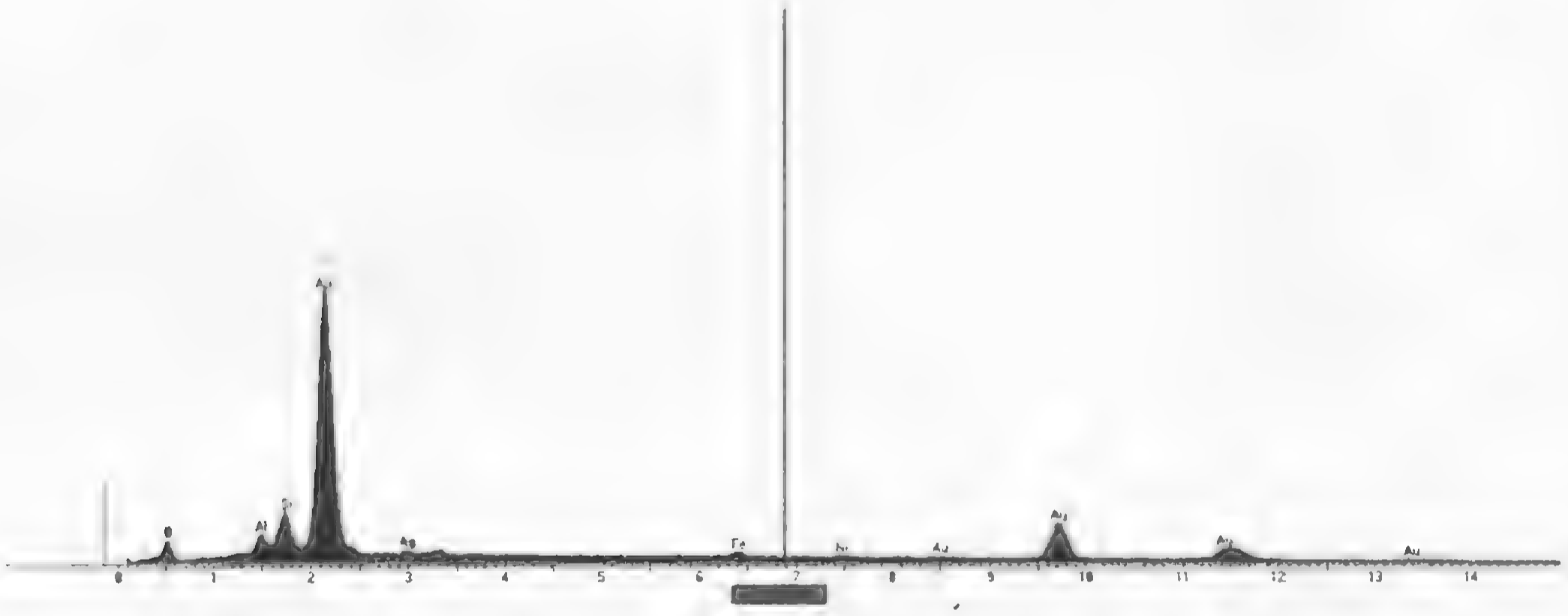

Графік 2. ЕЗРМ: визначення складу металу золотної нитки (пр. Перемоги, 64)

Графік 3. ЕЗРМ золотної нитки з розкопок в місті Чернігові (вул. Примакова, 10). Визначення складу металу золотної нитки

ЛІТЕРАТУРА

Крупа Т. Н. Методика консервации археологического текстиля XII в. из раскопок «Веселой могилы» (фонды Музея археологии и этнографии Слободской Украины ХНУ им. В. Н. Каразина) с применением препарата «L.O.C.» производства фирмы «AMWAY» // Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток».– К., 2005.– С. 165–168.

Крупа Т. Н. Научно-исследовательская экспертиза археологического текстиля XII в. из раскопок «Веселой могилы» (фонды Музея археологии и этнографии Слободской Украины ХНУ им. В. Н. Каразина) // Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток».– К., 2005.– С. 168–171.

Крупа Т. Н. Веселая могила // В мире науки.– 2007.– №10.– С. 70–75.

Крупа Т. Н. Исследование костюма золотоордынского времени из кургана 2 группы Токовских могил // Степи Европы в эпоху средневековья.– Донецк, 2008.– Вып. 6.– С. 215–268.

Крупа Т. Н. Текстиль из погребений могильника Мамай-Гора // Андрух С. И., Тощев Г. Н. Могильник Мамай-Гора.– Кн. 4.– Запорожье, 2009.– С. 294–308.

Крупа Т. Н., Скирда В. В. Курган «Веселая могила»: погребальный комплекс половецкого времени на Харьковщине // «Слово о полку Ігоревім» та його епоха. Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції.– Київ – Суми – Путивль, 2008.– С. 67–77.

Мінжулін О. І. Реставрація творів з металу.– К., 1998.

Krupa T. Research examination of archeologic textiles XII century A. D. from excavation of «the Cheerful tomb» (Ukraine) // A Testimony of Life – a Tribute to Death.– Bozen, 2005.– P. 15–18.

1

2

3

4

5

6

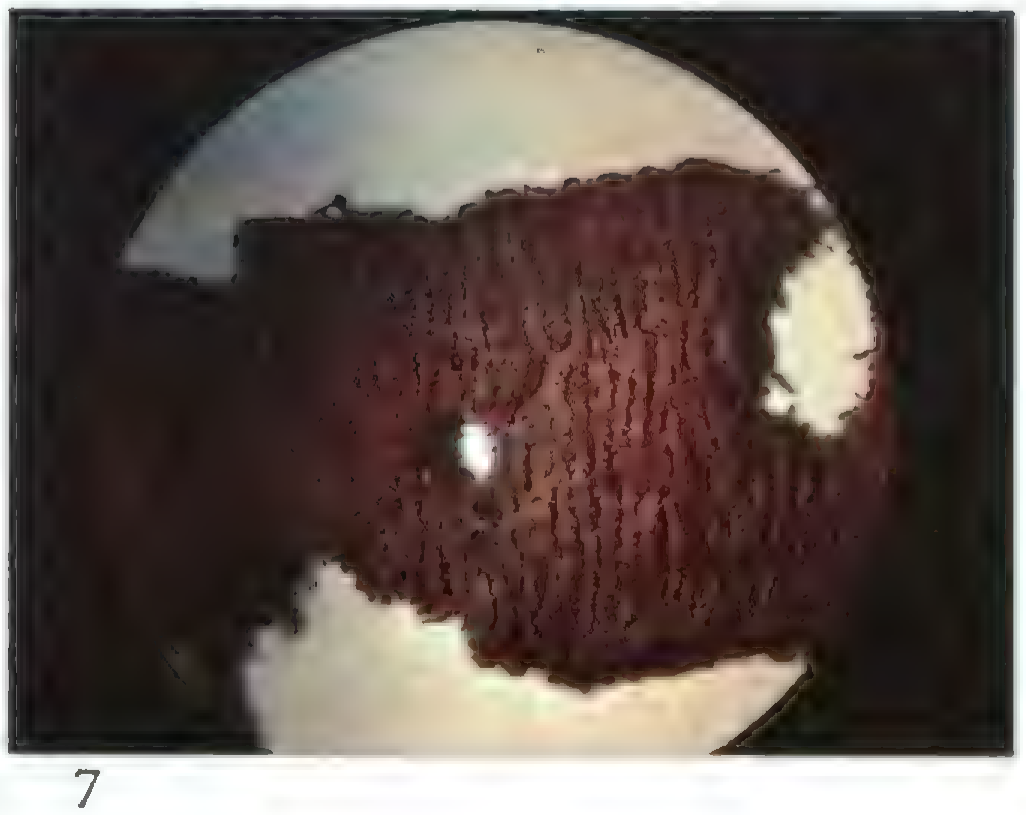

7

8

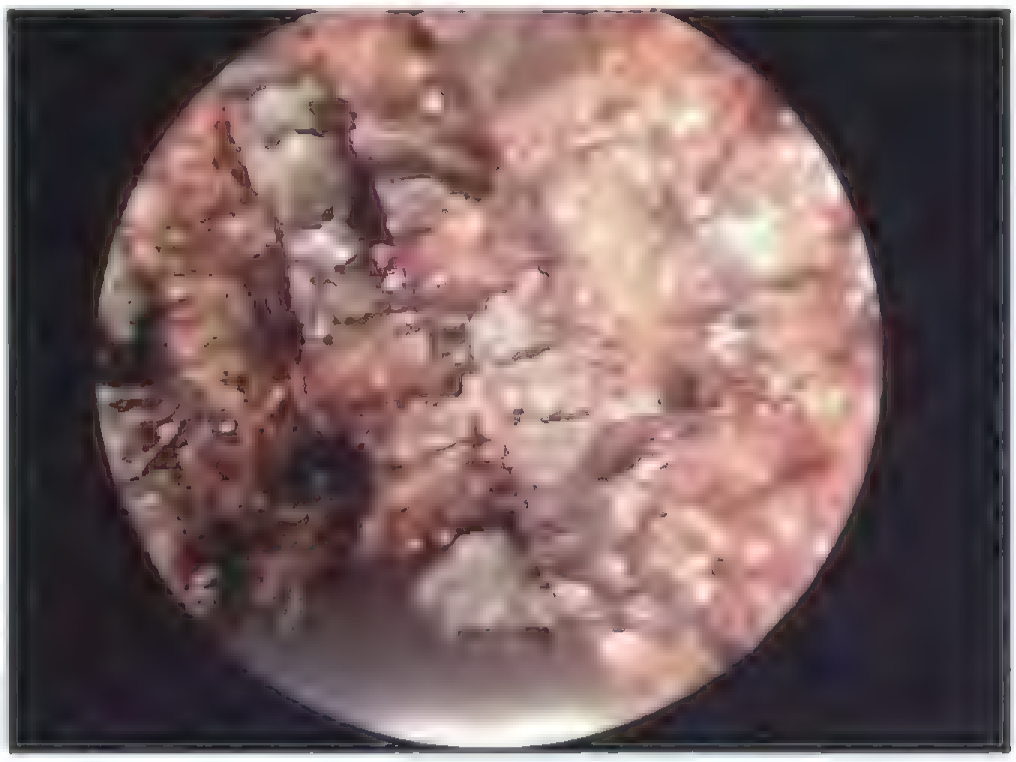

9

10

11

12

13

14

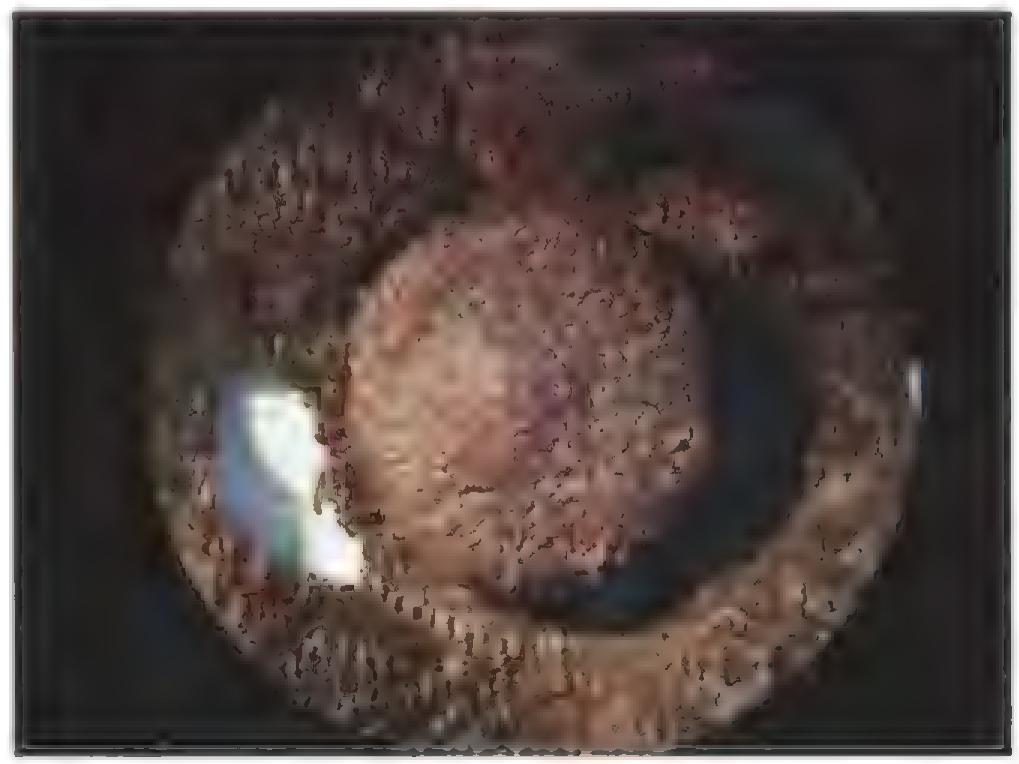

15

16

17

18

19

20

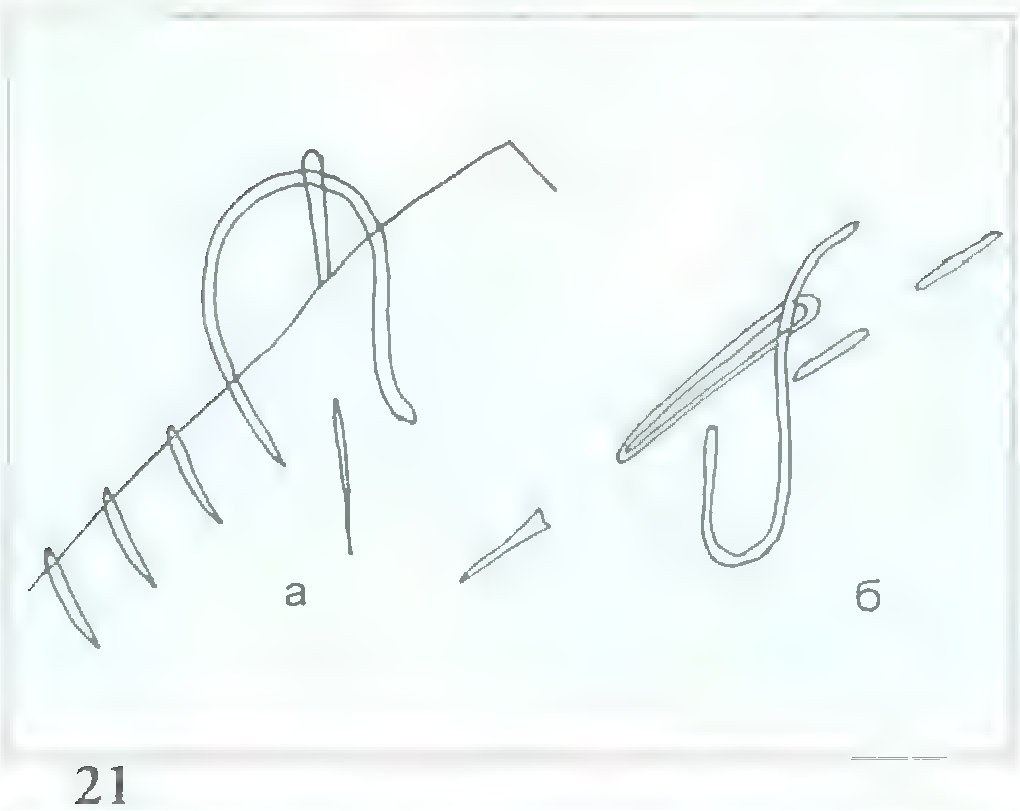

21

22

23

24

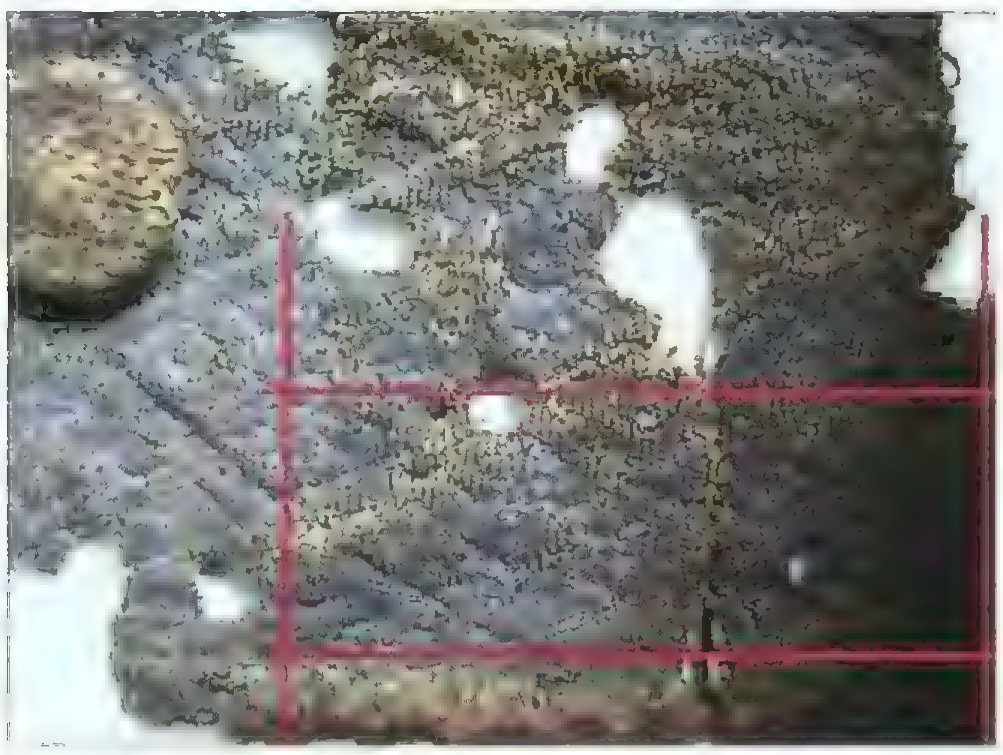

25

26

27

28

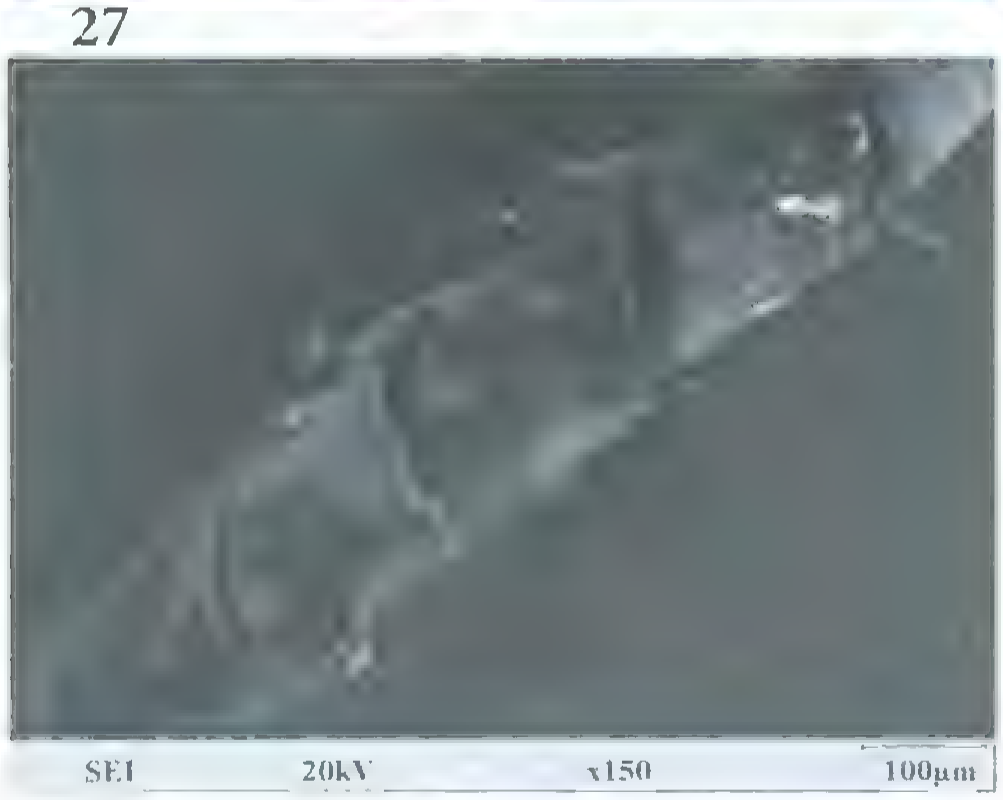

29

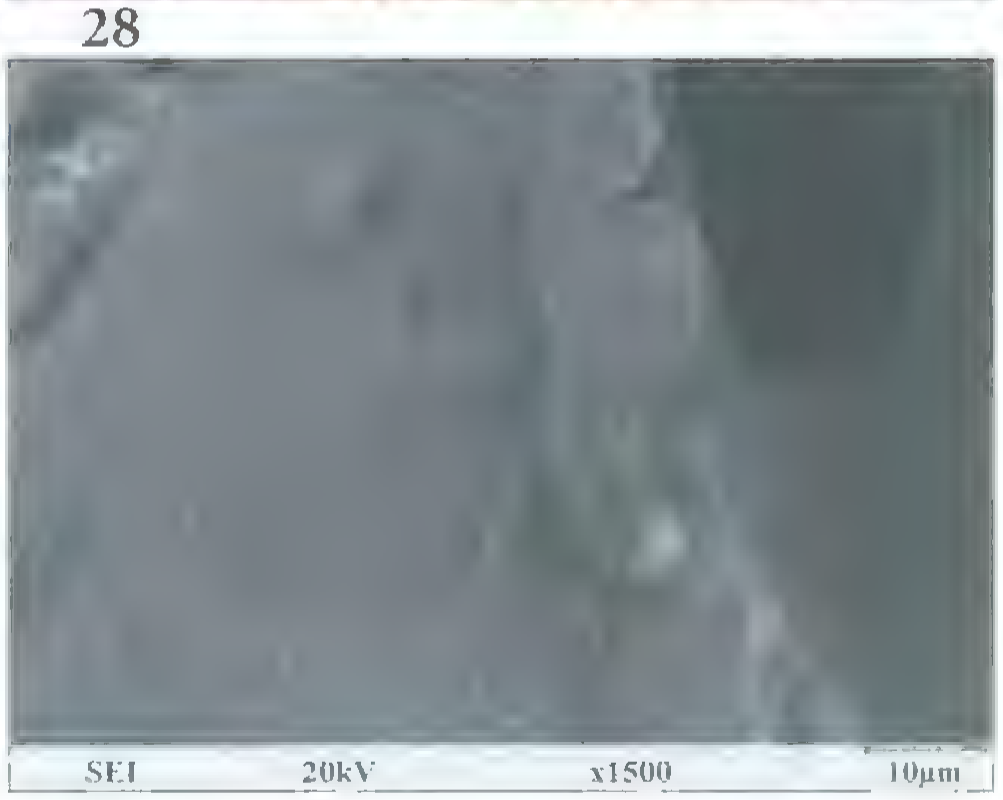

30

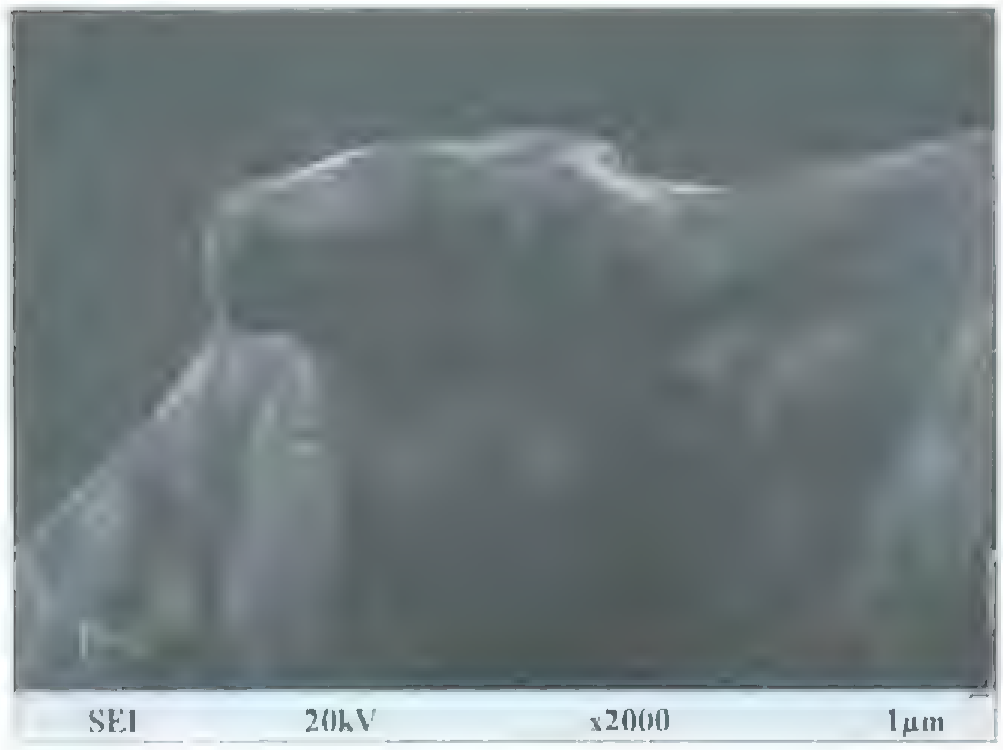

31

32

33

34

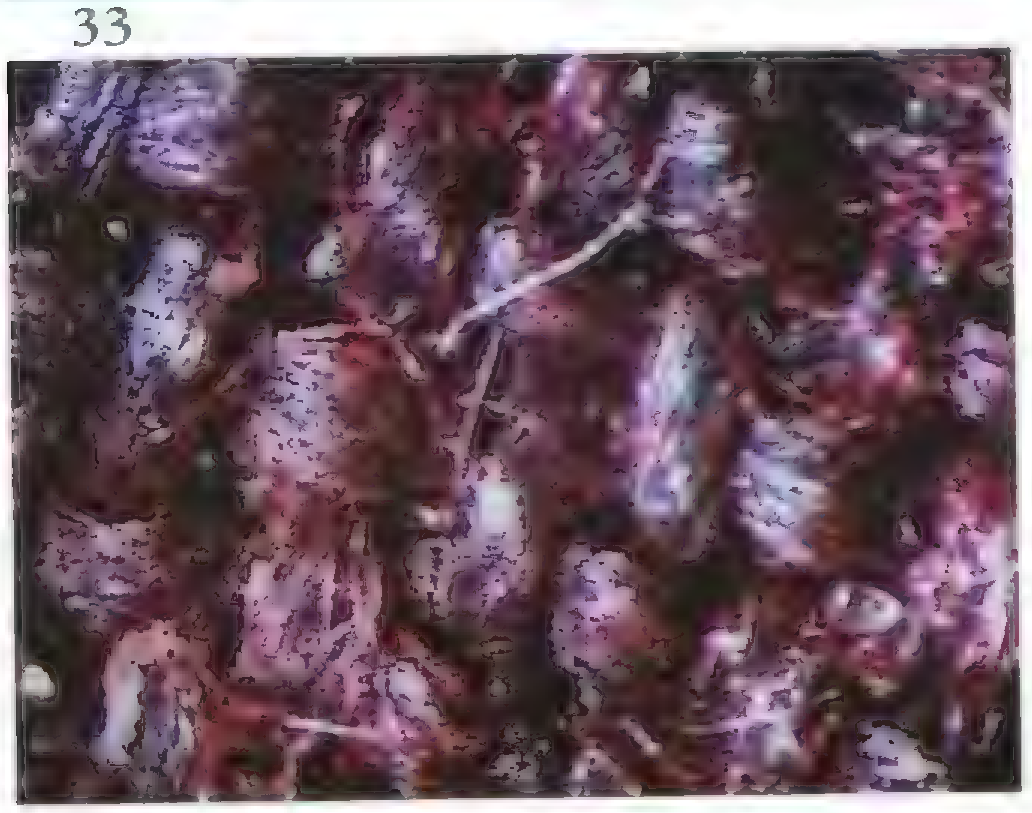

35

36

37

38

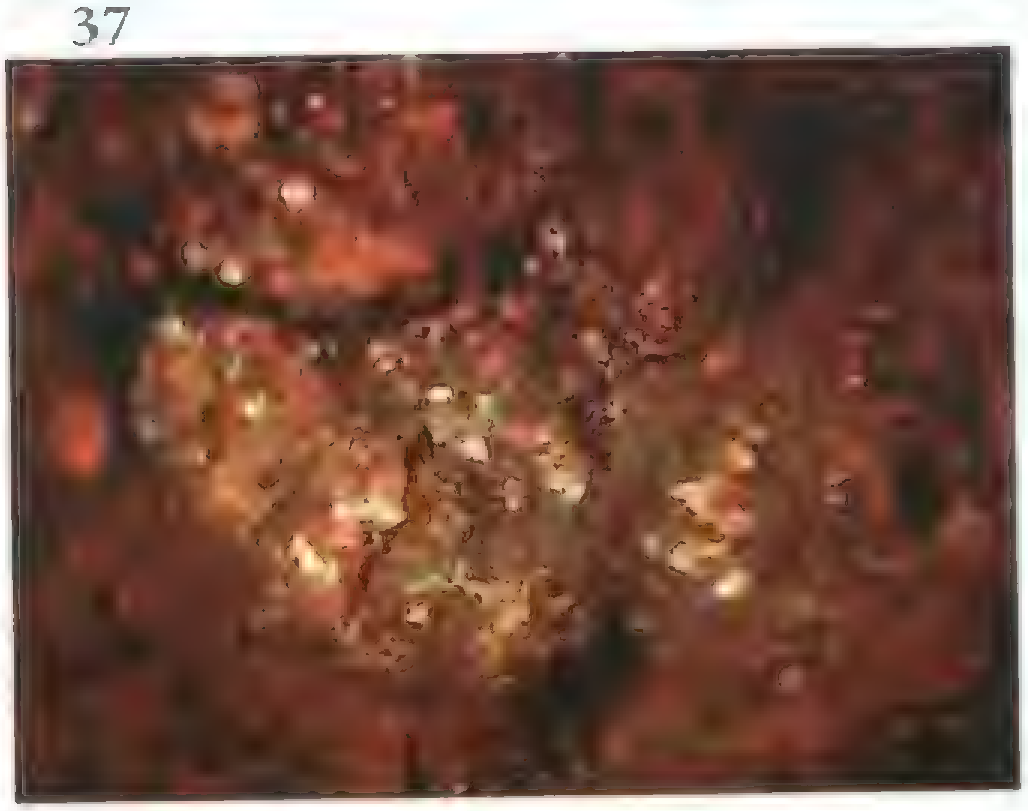

39

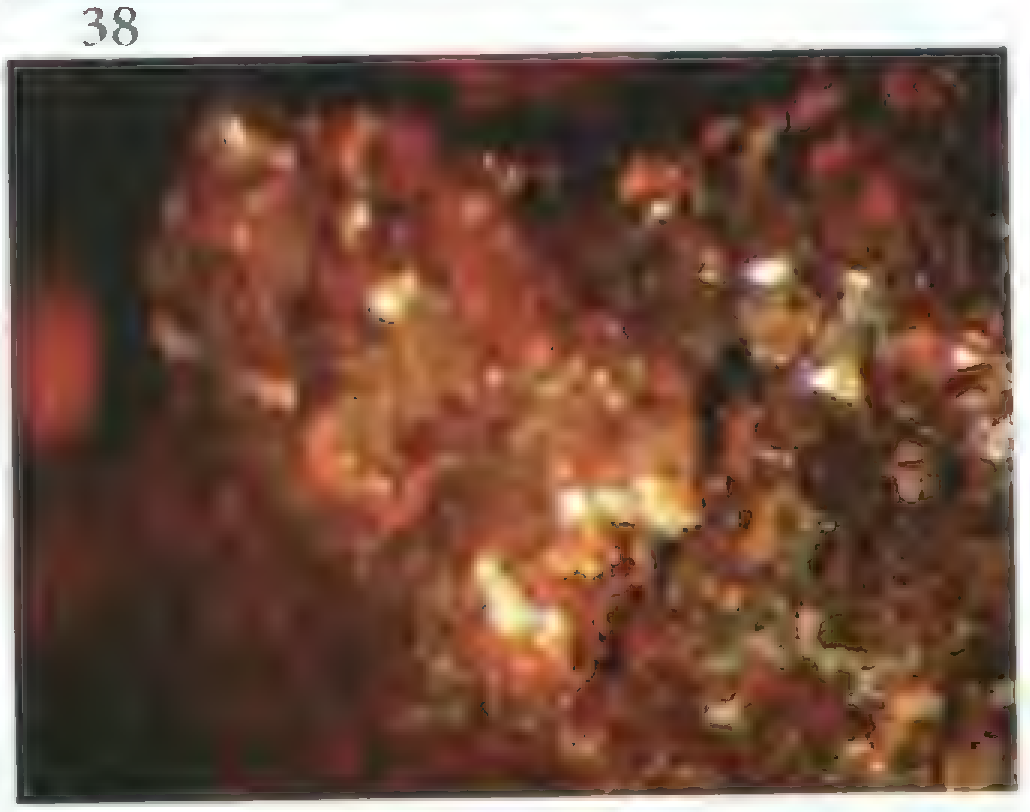

40

41

42

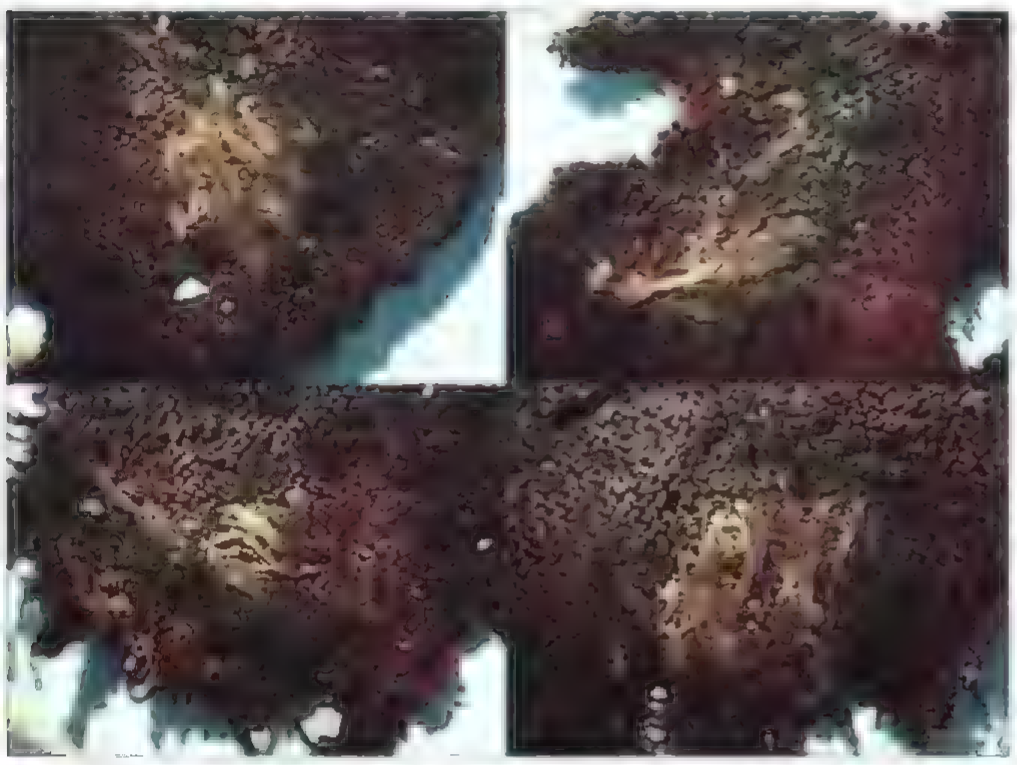

43

44

45

46

47

ПІДПИСИ ДО РИСУНКІВ

1. Загальний вигляд текстилю на момент знахідки (вул. Магістратська, 19)
2. Фрагмент текстилю на момент знахідки (вул. Магістратська, 19)
3. Фрагмент текстилю з гудзиком (вул. Магістратська, 19)
4. Стан декору текстилю на момент знахідки (вул. Магістратська, 19)
5. Тасьма шовкова (права сторона)
6. Тасьма шовкова (ліва сторона)
7. Тасьма шовкова (права сторона, збільшення в 8 разів)
8. Тасьма шовкова (ліва сторона, збільшення в 8 разів)
9. Тасьма шовкова: прядильно-ткацькі характеристики (права сторона, збільшення в 56 разів)
10. Тасьма шовкова: прядильно-ткацькі характеристики (ліва сторона, збільшення в 32 рази)
11. Загальний вигляд досліджуваного зразку за допомогою РЕМ золотної нитки (збільшення в 37 разів)
12. Права сторона нитки (РЕМ, збільшення в 500 разів)
13. Тканина з гудзиком: права сторона, загальний вигляд
14. Тканина з гудзиком: ліва сторона, загальний вигляд
15. Тканина з гудзиком (права сторона, збільшення в 8 разів)
16. Основа гудзика з цитаделі Херсонесу (НЗХТ, інв. 1/37504)
17. Система кріплення гудзика (збільшення в 8 разів)
18. Тканина рулика гудзика (збільшення в 63 рази)
19. Залишки червонуватого барвника на центральній частині гудзика (збільшення в 16 разів)
20. Шов «через край»-1: права сторона шва (збільшення в 16 разів)
21. Схема виконання швів: а – «через край»; б – «вперед голку»
22. Шов «через край»-2: ліва сторона шва (збільшення в 16 разів)
23. Шов «вперед голку»
24. Шов «вперед голку» (збільшення в 16 разів)
25. Рапорт декору шовкової тканини з гудзиком
26. Конгломерат грунту з золотними нитками (пр. Перемоги, 64; збільшення в 12 разів)
27. Конгломерат грунту з золотними нитками (пр. Перемоги, 64; збільшення в 80 разів)
28. Підготовлений зразок нитки для дослідження (пр. Перемоги, 64; збільшення в 80 разів)
29. РЕМ золотної нитки. Загальний вигляд (пр. Перемоги, 64, збільшення в 150 разів)
30. РЕМ золотної нитки. Дослідження поверхні (пр. Перемоги, 64; збільшення в 1500 разів)
31. РЕМ золотної нитки. Тонина металу (пр. Перемоги, 64; збільшення в 2000 разів)

32. Текстиль з розкопок в місті Чернігові (вул. Примакова, 10)
33. Залишки зруйнованого декору на текстилі (вул. Примакова, 10)
34. Ткацькі характеристики текстилю (вул. Примакова, 10; збільшення в 40 разів)
35. Прядильні характеристики текстилю (вул. Примакова, 10; збільшення в 80 разів)
36. Текстиль з розкопок в місті Чернігові (вул. Примакова, 10; ліва сторона). Вигляд після очищення
37. Текстиль з розкопок в місті Чернігові (вул. Примакова, 10, Р-II, похов. 5; права сторона). Вигляд після очищення
38. Текстиль з розкопок в місті Чернігові (вул. Примакова, 10; права сторона) після посилення зображення розташування шитва
39. Вцілілий фрагмент золотної вишивки в прикріп – декор текстилю (вул. Примакова, 10)
40. Стібки золотного шитва, що збереглися (збільшення в 80 разів)
41. РЕМ золотної нитки (вул. Примакова, 10). Загальний вигляд (збільшення в 200 разів)
42. РЕМ золотної нитки з розкопок в місті Чернігові (вул. Примакова, 10; збільшення в 2000 разів)
43. Зразки вцілілої вишивки шовком (збільшення в 12 разів)
44. Найбільш вцілілий фрагмент вишивки шовком (збільшення в 12 разів)
45. Фрагмент тамбурного шва (збільшення в 20 разів)
46. Відрізок з нитками прикріпу (збільшення в 20 разів)
47. Реконструкція кольору та розташування вишивки текстилю з розкопок в місті Чернігові (вул. Примакова, 10)

Національна Академія наук України
Інститут археології

Моця О., Казаков А.

ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧЕРНІГІВ

Наукове видання

(українською мовою)

ПП "Видавництво "Стародавній Світ"
(044) 599-34-43, 223-13-21

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів друкованої продукції
серія ДК №3991 від 24.02.2011 р.

Підписано до друку 30.05.2011.
Формат видання 70x100$^{1}/_{16}$. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Miniature. Ум.-друк.
арк. 20,5. Обл.-вид. арк. 21,2. Наклад 500 прим.
Зам. 09-56.

МОЦЯ Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної Академії наук України, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України. Спеціаліст у галузі середньовічної історії та археології східних слов'ян.

КАЗАКОВ Андрій Леонідович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України. Спеціаліст у галузі давньоруської археології, дослідник середньовічних пам'яток Дніпровського Лівобережжя.

ISBN 978-966-2608-02-1